

NYELVTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

A Magyar Tudományos Akadémia

Nyelvtudományi Intézetének folyóirata

NyK

100. kötet
2003

Főszerkesztő

HONTI LÁSZLÓ

Szerkesztők

KOMLÓSY ANDRÁS

RÉDEI KÁROLY

Szerkesztőbizottság

BÁNRÉTI ZOLTÁN

BERTA ÁRPÁD

CSÚCS SÁNDOR

KASSAI ILONA

KERESZTES LÁSZLÓ

SIPŐCZ KATALIN

Technikai szerkesztő

OSZKÓ BEATRIX

Készült a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében,
az MTA I. osztálya támogatásával

NYELVTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

A Magyar Tudományos Akadémia
Nyelvtudományi Intézetének folyóirata

100. kötet

Budapest, 2003

HAJDÚ PÉTER
1923–2002

TARTALOM

Honti László: Folyóiratunk jubileuma [On the anniversary of Nyelvtudományi Közlemények].....	9
Csepregi Márta: Megkésett köszöntő [Belated congratulations].....	12
Helinski, Eugene: To Péter Hajdú [Hajdú Péter].....	20
Csepregi Márta: Hajdú Péter írásainak bibliográfiája [The bibliography of Péter Hajdú].....	22
Agyagási Klára: Egy volgai bulgár jövevényszó a mari nyelvjárásokban: <i>šârĉa</i> 'üveggyöngy' [A Volga Bulgarian Loan-word in the Cheremis Dialects: <i>šârĉa</i> 'glass pearl']	40
Bakró-Nagy Marianne: Az írástudók felelőssége [The responsibility of the intelligentsia].....	46
Bánréti Zoltán: Kötőszó és egyeztetés a mellérendelő szerkezetekben [Conjunction and agreement in coordinate constructions]	64
Bereczki Gábor: Az alaktani elemek kölcsönzésének néhány típusa a Volga-Káma-vidéki area nyelveiben [Some types of morphological borrowing in the languages of the Volga-Kama area].....	97
Berta Árpád: A magyar nyelv korai török jövevényszavainak törökségi hátteréhez III. [On the Turkic background of the early Turkic loanwords in Hungarian III.]	102
Csepregi Márta: A grammatizálódás egy esete az osztjákban [From verb to inflection: A case of grammaticalization in Ostyak].....	117
Csúcs Sándor: A votják tárgyról [The object in Votyak].....	126
Dugántsy Mária: Az általános igeragozás személyragjainak tárgyi vonatkozásairól [Reference to the object in the general verbal paradigm].....	137
Fejes László: A morfok ábrázolásai a permi nyelvek helyesírásában [The Orthographical Forms Of Morphs in the Permic Languages]	143
Gheno, Danilo: Ol. <i>finnico</i> 'finn' vs. ol. <i>finlandese</i> 'finnországi'. Az uráli nyelvek elnevezéseinek kérdése [It. <i>finnico</i> 'Finnish' vs. It. <i>finlandese</i> 'Finlandish'. The problem of the denominations of the Uralic languages]	149
Helinski, Eugene: Areal groupings (Sprachbünde) within and across the borders of the uralic language family: a survey [Areális csoportosulások (nyelvsvövetségek) az uráli nyelvcsalád határain belül és azoknak mindkét oldalán: Áttekintés]	156
Honti László: Az osztják approximativusrag eredete (avagy egy uráli szócsalád nyomában) [The origin of the Ostyak approximative suffix: in quest of a Uralic lexical family]	168
Kiefer Ferenc: A kétféle igemódosítóról [On the two kinds of verbal modifiers]	177
Körtvély Erika: A tundrai nyenyec indeterminált igeragok története [On the development of the indeterminate verbal suffixes in Tundra Nenets].....	187
A. Molnár Ferenc: A magyar hosszúmassalhangzó-rendszer kialakulásáról és néhány finnugor eredetű szavunk hangtani fejlődéséről [On the development of the	

Hungarian long vowel system and the diachronic phonology of some Hungarian words of Finno-Ugric origin].....	198
Rédei Károly: Adalékok a grammatikalizációhoz a permi nyelvekben [Aspects of grammaticalisation in Permian]	212
Róna-Tas András: <i>Börtön</i> szavunk és az avar-magyar kapcsolatok [The Hungarian word <i>börtön</i> 'prison' and the Avar–Hungarian connections].....	219
Saarinen, Sirkka: A cseremisiz (mari) nyelv distributív helyviszonyt jelölő névtői [The distributive local postpositions in Mari]	226
Sauer, Gert: Archaische Lexik im Ostjakischen (Chantischen) [Archaic word stock in Ostyak (Chanti)]	233
Simoncsics Péter: Egy uráli párhuzamosság: a nyenyec költői dikció <i>ngey</i> (<i>ngæy</i>) töltőeleme és a magyar -É szintaktomorféma [A Uralic parallelism: the expletive <i>ngey</i> (<i>ngæy</i>) of Nenets poetic diction and the syntactomorphem -É of Hungarian]	238
Sipos Mária: Az obi-ugor alapnyelv lexikális innovációi II. [Lexical innovations in Proto-Ob-Ugric II.].....	245
Sipőcz Katalin: Melléknevek vagy főnevek a vogul színnevek? [Are color terms adjectival or nominal in Vogul?]	264
Szeverényi Sándor: Enyec denominális névszóképzők és (északi-)szamojéd háttérük [On Enets denominal nomensuffixes and their (Northern-) Samoyedic background].....	280
Szj Enikő: Reguly Antal és a Tagil-menti sziklarajzok [Antal Reguly and the rock paintings along the Tagil]	289
Tamás Ildikó: Szöveg helyettesítő, -kitöltő és -kiegészítő panelek használata lapp jojkaszövegekben [The use of text-substituting, text-filling and text-supplementary panels in Saami jojks].....	301
Tervonen, Viljo: Pál Hunfalvy Ruotsissa. Karl Adam Lindström, tukholmalainen ystävä [Pál Hunfalvy in Russia. Karl Adam Lindström, a friend from Stockholm]	314
Várnai Zsuzsa – Wagner-Nagy Beáta: Magánhangzó-harmónia a nganaszanban [Vowel harmony in Nganasan]	321
Zaicz Gábor: A mordvin madárnevek eredete [The origin of Mordvin bird names]	338

SZEMLE, ISMERTETÉSEK

Kiss Lajos 1922–2003 (Zaicz Gábor).....	346
Kiss Lajos tudományos munkássága (Zaicz Gábor) [Lajos Kiss' oeuvre]	352
Bereczki Gábor 75 (Pusztay János).....	355
Йудит Дмитриева: Чувашские народные названия дикорастущих растений (Bereczki Gábor).....	358
T. Somogyi Magda: Toldalékrendszerezésünk vitás kérdései (Ladányi Mária) [Moot points in the Hungarian suffix system by Magda T. Somogyi]	360
Szurguti osztják szövegek a múlt század elejéről (Csepregi Márta) [Surgut Ostyak texts from the early twentieth century by Márta Csepregi]	364

СОДЕРЖАНИЕ

Хонти, Ласло: Юбилей нашего журнала.....	9
Чепреги, Марта: Запоздалое поздравление.....	12
Хелимский, Евгений: Петер Хайду.....	20
Чепреги, Марта: Список публикаций Петера Хайду.....	22
Адягаши, Клара: <i>šârĉa</i> 'бусы' — волжско-булгарское заимствование в марийских диалектах.....	40
Бакро-Надь, Марианн: Ответственность грамотеев.....	46
Банрети, Золтан: Союз и согласование в сочинительных конструкциях.....	64
Берецки, Габор: Некоторые типы заимствования морфологических элементов в волжско-камском ареале.....	97
Берта, Арпад: О тюркском фоне ранних тюркских заимствований венгерского языка III.....	102
Чепреги, Марта: Грамматикализация в хантыйском языке.....	117
Чуч, Шандор: Об объекте в удмуртском.....	126
Дуганчи, Мария: Об объектных интерпретациях личных окончаний. общего спряжения.....	137
Фейеш, Ласло: Изображение морфов в орфографии пермских языков.....	143
Гено, Данило: Ит. <i>finnico</i> 'финский' или ит. <i>finlandese</i> 'финляндский'. Проблема названий уральских языков.....	149
Хелимский, Евгений: Ареальные группировки (языковые союзы) в пределах и с выходом за пределы уральской языковой семьи: Опыт перечня.....	156
Хонти, Ласло: Происхождение окончания аппроксиматива (по следам одного уральского гнезда слов).....	168
Кифер, Ференц: О двух типах приглагольных модификаторов.....	177
Кёртвей, Эрика: История неопределённого спряжения в тундровом ненецком.....	187
А. Молнар, Ференц: О формировании систем долгих согласных и о фонологическом развитии некоторых слов финно-угорского происхождения в венгерском языке.....	198
Редей, Карой: Материалы к грамматикализации в пермских языках.....	212
Рона-Таш, Андраш: Венгерское слово ' <i>börtön</i> ' и аваро-венгерские связи.....	219
Сааринен, Сиркка: Послелогии, обозначающие дистрибутивные пространственные отношения в марийском языке.....	226
Зауер, Герт: Архаическая лексика в хантыйском языке.....	233
Шимончич, Петер: Параллелизм между двумя дальними уральскими языками: эксплетив <i>ngey</i> (<i>ngæy</i>) поэтической дикции ненцев и синтактоморфема -Ė венгерского языка.....	238
Шипош, Мария: Лексические инновации в обско-угорском праязыке II.....	245
Шипёц, Каталин: Цветообозначения в мансийском языке: прилагательные или существительные?.....	264

Северени, Шандор: О некоторых именных суффиксах в энецком языке и их (северо-)самодийская предыстория	280
Сий, Энико: Антал Регули и наскальные изображения у реки Тагил	289
Тамаш, Илдико: Употребление элементов, заменяющих, заполняющих и допол- няющих тексты в саамских йойках	301
Тервонен, Вильо: Пал Хунфалви в Швеции. Карл Адам Линдстрём, друг из Стокгольма	314
Варнай, Жужа – Вагнер-Надь Беата: Гармония гласных в нганасанском языке ...	321
Зайц, Габор: Происхождение мордовских названий птиц	338

ОБЗОРЫ И РЕЦЕНЗИИ

Лайош Кишш 1922–2003 (Зайц, Габор)	346
Научное творчество Лайоша Кишша. (Зайц, Габор)	352
Габору Берецки 75 лет (Пустаи, Янош)	355
Дмитриева, Йудит: Чувашские народные названия дикорастущих растений (Берецки, Габор)	358
Т. Шомоди, Магда: Спорные вопросы классификации суффиксов в венгерских грамматиках (Ладани, Мария)	360
Сургутско-остяцкие тексты начала прошлого века (Чепреги, Марта)	364

Folyóiratunk jubileuma

A Nyelvtudományi Közlemények jubileumi számát tartja kezében az olvasó: immáron a 100. kötet jelent meg, amely a finnugrisztika egyik legjelentősebb művelőjének és a folyóirat sorsában meghatározó szerepet betöltő tudósnak, Hajdú Péternek a jubileumát is köszöntheti, sajnálatos módon azonban már csak post mortem...

A 100. kötet megjelenése nem a 100. évfolyaméval azonos, mert a történelem viharai miatt nem láthatott napvilágot minden esztendőben egy-egy kötet. A Nyelvtudományi Közlemények 1862-ben indult útjára az alapító Hunfalvy Pál irányításával. Centenáriumán Lakó György, az akkori felelős szerkesztő tekintett vissza az addig elmúlt időszakra (Lakó György: Százéves a Nyelvtudományi Közlemények. NyK 64: 3–12). E két vezető szerkesztő megemlézése egyúttal megkívánja, hogy felidézzük, kik és mikor álltak folyóiratunk élén a közel másfél évszázad során a mai szerkesztőbizottság megalakulásáig: Hunfalvy Pál (1862–1878), Budenz József (1879–1892), Simonyi Zsigmond (1892–1895), Szinnyi József (1896–1930), Gombocz Zoltán (1931–1934), Zsirai Miklós (1935–1954), Lakó György (1955–1967), Hajdú Péter (1967–1985), Honti László (1986–1989) és (Sz.) Bakró-Nagy Marianne (1990–1997). E névsor mutatja, hogy szinte mindig a finnugrisztika (avagy tágabban értelmezve: az uralisztika) művelői játszottak meghatározó szerepet a folyóirat életében. Ennek ellenére nem volt sohasem csak a finnugor és a magyar nyelvészet orgánuma, hanem mindig is kész volt teret adni az altajisztika, az indogermanisztika (ezen belül a germanisztika, a szlavisztika stb.), az általános nyelvészet, továbbá a (történeti-összehasonlító és leíró) nyelvészet számára fontos, egyéb tudományágak (pl. a fonetika, a régészet, az etnográfia, a nyelvfilozófia) eredményeinek is, és egyúttal vitára is serkentett. Az alapító rövid bevezetőjének szavai már az induláskor ezt vetítették előre (az eredeti írásmód megtartásával idézve): „Az 1861-ki akadémiai év után a nyelvosztályi bizottság akként szerveződék, hogy folyton munkálkodhassék, arra kérvén föl a nyelvosztályi ülést, meg az Akademiát, hogy *harmincz ivnyi Nyelvtudományi Közleményeket* adhasson ki, s hogy Hunfalvy Pál bizottsági előadó legyen a közlemények szerkesztője. Az Akademia pártolá az indítványt, és az igazgatóság megadá a szükséges költséget, mire a bizottsági munkálkodás megindula. [Bekezdés] A Nyelvtudományi Közleményekben megjelennek részint az Akademiában felovasott, részint a bizottsági ülésekben tárgyalt, de *bárki által is beküldött* nyelvtudományi értekezések. Ezek teszik az *Értekező Részt*, mely a Közlemények legnagyobb része lesz. Azonban a bizottság a tudományos haladást is mind kül- és belföldön szemmel akarván tartani, s értesíteni róla a Közlemények olvasójit, azon részhez

Ismertető Részt csatol, mely a Közlemények legnagyobb része lesz, mely a nyelvtudomány körében megjelent munkákat és tudományos mozzanatokat ismerteti... Az *Ismertető Rész*... helyet enged bírálatnak és ellenbírálatnak s nem von ki semmit a bírálat alól” (NyK 1: II–III).

A Nyelvtudományi Közlemények nemzetközi viszonylatban is a legrégebb nyelvészeti folyóiratok egyike, s ezt a körülményt még inkább említésre méltónak tekinthetjük, ha figyelembe vesszük, hogy nem előzmények nélküli orgánusról van szó: Hunfalvy Pál már ennek előtte is létrehozott egy ilyen célú folyóiratot, a Magyar Nyelvészetet (1855–1861), amely hat évfolyammal vonult be a magyar tudománytörténetbe.

Nem kívánok ennél részletesebben szólni folyóiratunk „előéletéről” és első 100 esztendejéről, hiszen Lakó György ezt említett visszatekintésében igen gondosan megtette. (További részleteket illetően l. K. Sal Éva: A Nyelvtudományi Közlemények történetéből. NyK 64: 277–287.)

Hajdú Péter felelős szerkesztői tevékenységének éveiben a folyóirat a korábbiaknál is több teret szentelt a rokon diszciplínák problémáinak és eredményeinek, a modern külföldi nyelvészeti irányzatok ismertetésének; a magyar nyelvvel kapcsolatos ilyen indíttatású tanulmányok megszáporodtak, miközben a hagyományos finnugrisztikai és szamojedisztikai témakörök is bővültek (pl. a tipológia és az arealógia felé történt nyitás főleg Hajdúnak volt köszönhető). Több alkalommal is élénk viták folytak, éles „pengeváltások” történtek folyóiratunk hasábjain. Rédei Károly, aki egy ideig (1974–1985) Hajdú mellett szerkesztői feladatokat látott el, saját kutatói tevékenységével az uráli nyelvek egymás közti és a szomszédos nyelvekkel kialakult kölcsönös kapcsolatait és szókincsük eredetét, az alapnyelvek vizsgálatát állította a középpontba; ezen keresztül voltaképpen másokat is ösztönzött az ilyen jellegű kutatásokra és eredményeiknek a Nyelvtudományi Közleményekben történő publikálására.

A Nyelvtudományi Közlemények szigorúan lektorált tanulmányokat és ismertetéseket szokott közreadni, szívesen publikált külföldi szerzőktől is, és a finnugrisztikában (és részben a rokon diszciplínákban is) munkanyelvnek számító idegen nyelveken is, tehát finnül, németül, angolul, franciául és oroszul jelentetett meg tanulmányokat.

Az eltelt 141 év során folyóiratunk mindig megemlékezett a magasabb életkort megért, az arra érdemes magyar és külföldi nyelvészek évfordulóiról, nem egyszer ünnepi kiadványok („emlékkönyvek”) formájában, továbbá az elhunyt kollégáktól illő módon vett búcsút.

Fennállása óta a Nyelvtudományi Közlemények igyekezett teljességre törekvő mutatókkal (tartalomjegyzékekkel) segíteni olvasóit. Az 1–25. kötetek jegyzéke Simonyi Zsigmond szerkesztésében 1895-ben jelent meg, majd az ezt az időszakot is (sokkal bővebben) feldolgozó 1–50. kötetek anyagát Juhász Jenő

állította össze. Ez 1955-ben került az olvasók könyvespolcára. Z. Csaba Katalin gondos munkáját dicséri az 51–75. kötetek tartalmának lajstromozása, amelyet 1991-ben adtunk közre. E hagyományt megőrzésre érdemesnek tartjuk, ezért már javában folynak a 76–100. kötetek jegyzékének munkálatai is. Szándékunkban áll a tartalomjegyzékeket (legalább részben) az interneten is közre bocsátani, továbbá az utóbbi évek tanulmányait ugyanilyen módon is elérhetővé akarjuk tenni, és azt állandóan ki fogjuk egészíteni a legfrissebben publikált cikkekkel.

A Nyelvtudományi Közlemények fennállása során szinte mindig küszködött anyagi természetű nehézségekkel. Hogy ma mégis létezik és szolgálhatja a magyarországi tudomány egy, a nemzeti értékek szempontjából igen fontos részterületét, elsősorban korábbi tudós felelős szerkesztőinek és a Magyar Tudományos Akadémia lankadatlan támogatásának köszönhetjük – ezért hálával tartozunk elődeinknek és köszönettel a mögöttünk álló intézménynek. Kettős jubileumunkat köszöntő 100. kötetünket azzal bocsátja útjára a mai szerkesztőbizottság, hogy folyóiratunk a jövőben is a tudomány iránt elkötelezett magyar és nem magyar szakemberek fóruma marad, amelynek bicentenáriumát és 200. kötetét is – reményeink szerint – oka és alkalma lesz az utókornak megünnepelni.

Honti László

Megkésett köszöntő

A Nyelvtudományi Közlemények szerkesztősége eredetileg ünnepi kötetnek szánta az NyK 100. évfolyamát. A jubileumi kötetnek a nyolcvanéves Hajdú Péter tiszteletére kellett volna megjelennie. A szerkesztőség engem kért meg, hogy az ünnepi kötet elejére köszöntőt írjak, én pedig kezdtem gyűjtögetni magamban azokat a gondolatokat, melyek ilyenkor egy hálás tanítvány tollára illenek. A sors azonban közbeszólt, s a professzor úr földi élete 2002. szeptember 19-én véget ért. Szerény ember lévén Hajdú Péter minden ünnepléstől igyekezett távol tartani magát, ezúttal sikerült véglegesen kitérnie előle.¹ Az NyK 100. kötete így nem Festschrift, hanem emlékkönyv lett, s a bevezető sorok sem a születésnapját ünneplő tudóshoz szólnak, hanem kortársaihoz és az utókorhoz. A számvetés célja és oka nem a köszöntés, hanem az életmű áttekintése – tudván tudva, hogy Hajdú Péter munkássága nem zárult le véglegesen, hiszen gondolatai, kérdésfelvetései ma is élnek, továbbgondolásra készítetnek és megtermékenyítően hatnak mind a hazai, mind a nemzetközi tudományos életben.

Ebben az írásban mellőzöm az életút állomásainak felsorolását, mivel ezt többen megtették előttem. A Hajdú Péter 60. születésnapjára készített ünnepi kötetben kortársa és barátja, Bereczki Gábor méltatta (Bereczki 1983). A hetvenéves tudóst köszöntő kötetben munkatársa és a szegedi tanszéken utóda, Mikola Tibor rajzolta meg pályaképét (Mikola 1993). Mikola írása (Mikola 2000) változatlan formában megjelent az ELTE Fonetikai Tanszékének sorozatában is, egyébként ez volt Mikola Tibornak utolsó, még életében nyomdába adott közleménye. Az említett füzet (Bolla 2000) Hajdú Péter bevezető szavai és bibliográfiája mellett életrajzi adatait is tartalmazza. Életének egy-egy szakaszáról maga Hajdú Péter is vall néhány közleményében (285, 340, 376, 389, 399)²

Hajdú Péter ravatala mellett Rédei Károly mondta el az elhunyt vázlatos életrajzát, s ez a beszéde jelent meg nekrológgént a Nyelvtudományi Közlemények 99. kötetében (Rédei 2002). Jelen kötetben olvasható Eugene Helimski sírbeszéde is. A Finnugor Világ Kenesei István búcsúztatójának a közlésével tiszteltgett Hajdú Péter emléke előtt (Kenesei 2002). Az eddig megjelent többi nekro-

¹ A hatvanéves születésnapjáról így írt nekem, aki akkor Moszkvában voltam ösztöndíjjal: „Én ugyan egyszerű igazgatószobai iszogatásra gondoltam és számítottam, és lőn belőle egy este nyolcig tartó »kinai népünnepély«, vagyis banzáj, ahol a legnagyobb meglepetést nem is olyannyira a megjelentek száma jelentette, hanem az a szép és megtisztelő kötet, amelynek az előállítását oly tökéletesen tudtátok titkolni előttem. Pedig a 60. évfordulón ez nem is jár. Csak a hetvenedik, amit megérni nem szeretnék.” (Óbuda, 1984. jan. 13.)

² A számok a jelen kötetben közölt bibliográfia idevonatkozó tételeinek sorszámai. Az alábbiakban mindvégig ezzel a módszerrel utalok Hajdú Péter műveire.

lógot (Honti 2002, Simoncsics 2002a, 2002b, Bereczki 2003, Zaicz 2003) bizonnyára mások is fogják követni a lassabban reagáló tudományos folyóiratokban.

Még nem érett az idő arra, hogy Hajdú Péter életművét átfogóan értékeljük, kijelöljük pontos helyét a tudománytörténetben. Akik ismerték, szerették és tisztelték, egyetértének abban, hogy korunk egyik legnagyobb formátumú nyelvésze volt, bölcs, tanítványait felnőtt gondolkodásra készítő professzor, hatékony tudományszervező, éplelkű ember, aki örökre beírta nevét a magyar és a nemzetközi finnugrisztika történetébe. Egy húsz év múlva, születésének századik évfordulóján rendezendő konferenciának lehetne a témája Hajdú Péter életműve, amikor nagyobb rálátással, a mai kortól némileg eltávolodva fognak az utódok reális képet alkotni sokrétű munkásságáról. Ez a konferencia majd részletesen áttekinti, mit tett Hajdú Péter az általános urálistika, a szamojédológia, az etnolingvisztika, az őstörténetkutatás, a tudománytörténet, a tudományos ismeretterjesztés, az oktatás és a tudománypolitika terén. Az alábbiakban ötletekkel szolgálok a majdani konferencia majdani előadójának, s felvázolom az életmű néhány szeletét. Az én írásomnál beszédesebben szól az életmű nagyságáról Hajdú Péter tudományos publikációinak jegyzéke, melyet szintén közlünk a jelen ünnepi kötetben.

Az urálistika megújítója

Honti László a *Finnisch-ugrische Forschungen* százéves fennállását ünneplő számában (Honti 2001) megállapította, hogy Hajdú Péter „Bevezetés az uráli nyelvtudományba” című műve (BUNy, 1966) volt az a mérföldkő, mely új korszakot nyitott a 20. századi magyarországi urálistikában, gyökeresen új szemléletet hozva az addigi kutatásokba. Hajdú Péter az összehasonlító finnugor nyelvészet legjobb hagyományait folytatta, s az etimológiai és hangtörténeti kutatások mellett hangsúlyozta egyrészt a történeti morfológia és szintaxis, másrészt a leíró nyelvészeti kutatások fontosságát. Új terminológiát is alkotott: szorgalmazta a finnugor helyett az uráli, a finnugrisztika helyett az urálistika kifejezés elterjesztését, s az ő szóhasználatában az urálistika nemcsak a finnugor és szamojéd nyelvek együttes vizsgálatát jelentette, hanem minőségében újat, modern szemléletű kutatást. A BUNy, majd ennek kibővített, átdolgozott változata, „Az uráli nyelvészet alapkérdései” (UNyA 1981) a szakma fontos kézikönyveivé váltak, több kiadást megérttek, több nyelvre lefordították őket. Én, aki 1970-ben kezdtem finnugor szakos tanulmányaimat, nehezen tudom elképzelni, milyen volt az élet a BUNy előtt, bizonyára így vannak ezzel korombéli és fiatalabb pályatársaim is.

Hajdú Péter a nyelv rendszerszerűségét először a prágai és a bécsi fonológiai iskola híveként tapasztalta meg. A hangtan területén elsajátított strukturalista

szemlélet a többi nyelvi szint vizsgálatakor is meghatározta gondolkodását. Későbbi kutatásaiban alkalmazta az areális nyelvészet és a nyelvtipológia eredményeit is. Mintaszerűek azok a tanulmányai, melyekben egy-egy szamojéd nyelvi jelenséget az észak-szibériai nyelvi area összefüggéseiben vizsgál, legyen szó akár a névszók predikatív ragozásáról (167, 269), a konnektív-reciprok képzőről (147), vagy a tagadó igék szintaxisáról (159). Elméleti munkáiban is szorgalmazta a nyelvi kontaktusok alaposabb vizsgálatát (201, 203, 265). A nyelvtipológia és az urálsztika közelítését szolgálta az általa szervezett, nagysikerű nemzetközi konferencia Szegeden, 1968-ban (156). Életének utolsó szakaszában erősen foglalkoztatták az uráli nyelvek nem-uráli sajátosságai (332, 333, 387). Korszakos jelentőségű, 1995-ben megjelent, az uráli nyelvekbeli másodlagos egyezésekről szóló tanulmányaival (364, 367) egy lehetséges új kutatási területre irányította a figyelmet. A szintézisalkotó nyelvészt egész pályáján izgatta a morfémaosztályok problémája (391), külön foglalkozott a nomenverbumok kérdésével (162), a lapp melléknevek szintaktikai viselkedése pedig több tanulmányának is témája lett (372, 390).

A magyarországi szamojédológia megalapítója

Hajdú Péter munkássága minden uráli nyelvre kiterjedt, de a legjelentősebb eredményeket a szamojéd nyelvek kutatása terén érte el. Magyarországon korábban nem folyt rendszeres szamojédisztikai kutatás. Hajdú Péter már pályájának kezdetén, részben Györke József biztatására érdeklődött a szamojéd nyelvek iránt, s későbbi kutatómunkája révén nemzetközi hírű szamojédológussá vált, a szegedi egyetemen iskolát teremtett. A mai szamojédológusok közvetve vagy közvetlenül szinte mind az ő köpönyegéből bújtak elő. Saját gyűjtése és a szakirodalom alapján elkészítette két fontos szamojéd nyelv, a nyenyec és a szölkup grammatikai leírását (*Chrestomathia Samoiedica* 1968), és számos tanulmányban tisztázott fontos hangtani, alaktani és mondattani kérdéseket. A fentebb említett nagyívű tanulmányokon kívül írt többek között a másodlagos szókezdő nazálisokról (40), meghatározta a nyenyec gégezárhang rendszertani helyét (64, 75), s tisztázta a lativus és infinitivus, valamint a gerundium és translativus viszonyát (95, 108, 179, 186). A *chrestomathiával* új műfajt is teremtett, amit kiválóan lehet használni a magyar egyetemi oktatásban: a szamojéd szöveggyűjteményt utóbb számos másik követte. Jelenleg a balti-finn nyelveket kivéve minden finnugor nyelvnek van legalább egy *chrestomathiája*, legutóbb éppen a nganaszan jelent meg Wagner-Nagy Beáta szerkesztésében (*SUA Supplementum* 10. Szeged – Budapest).

Néptudományi művek alkotója

Az urálistika történetének legnemesebb hagyományait folytatta Hajdú Péter akkor is, amikor a nyelv és a kultúra összefüggéseit kutatta. Különösen fontosak a szamojédokról szóló tanulmányai, hiszen kezdetben róluk sokkal kevesebb információnk volt, mint a többi rokon népről. Már 1949-ben cikksorozatban ismertette a szamojéd népeket (17). Írt a szamojéd sámánok kategóriáiról (89, 107), szerkesztett szamojéd mesekötetet, melyhez igen alapos, tanulmányszámba menő utószót írt (199), több ízben foglalkozott a nyenyec éneknyelv kérdéseivel (87, 193, 238, 243, 264). Szöveg és dallam összefüggése s ennek hatása a nyelvre volt turkui kongresszusi előadásának témája, ezúttal több nyelv vonatkozásában, kitekintéssel a szépirodalomra is (259, 277). Az érdeklődő nagyközönségnek szánta, de a szűk szakmának is kézikönyve lett a „Finnugor népek és nyelvek” című, 1962-ben megjelent könyve (99). Ennek kibővített, átdolgozott változata a Domokos Péterrel társszerzőségben írt „Uráli nyelvrokonaink” 1978-ból (232).

Az uráli őshaza helyének meghatározója

Hajdú Péter harmincéves korában hallatta először hangját az őstörténeti vitában (58). Akkor Molnár Erik belső-ázsiai elméletét cáfolta a nyelvészeti paleontológia, a régészet és a néprajz eredményeinek felhasználásával. Másodszor László Gyula 1961-ben megjelent, „Őstörténetünk legkorábbi szakaszai” című könyvével vitázva vizsgálta meg – vitapartnerénél alaposabban – a pollentérképeket, s a nyelvi adatok tanúságával egybevetve megállapította, hogy ott volt az uráli őshaza, ahol a szibériai tajga és a lombos erdő találkozott a Kr. e. VI–IV. évezredben, azaz az Ob és az Észak-Urál között, valamint a Pecsora forrásvidékén. Ezt a véleményét 1964-ben fogalmazta meg (115, 116, 117), s később több tanulmányban és tankönyveiben is megismételte (129, 145, 151, 195, 232). A magyar tudományosság nagy része jelenleg ezt az elméletet fogadja el. Szegedi professzori éve alatt Hajdú Péter Róna-Tas Andrással és Kristó Gyulával közösen szerkesztette a „Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba” című sorozatot (224, 231, 266, 274, 369).

A tudománytörténet eredményes művelője

Hajdú Péter valódi filosz módjára mindig az eredeti forrásokhoz nyúlt vissza, akár nyelvi adatokról, akár az elődök viselt dolgairól volt szó. Mintaszerűek forráskiadványai, mint például Grigorovszkij 1879. évi déli-szölkup ábécéskönyve (176). Egy nyomozó kíváncsiságával vette be magát a poros kéziratok közé. Otthonosan mozgott a finn Állami Levéltárban, ahol a Donner-család levelezését

kutatta, több részletet ki is adott belőle (320, 336, 344, 354) csakúgy, mint az MTA kézirattárában, ahol Budenz munkásságának rejtett oldalaira derített fényt (323, 344, 348, 361, 363). Bravúrosan cáfolta azt a lassan tudománytörténeti közhellyé vált állítást, hogy Budenznek – egy kéziratban maradt tanulmánya szerint – rossz véleménye lett volna Barna Ferdinánd Kalevala-fordításáról. Hajdú Péter nem sajnálta a fáradságot, hogy megfejtse Budenz nehezen olvasható kézírását. Szakértők bevonásával kiadta a kéziratot, melyből kiderült, hogy a mester igen jó véleménnyel volt Barna munkájáról.

Jubiláló kollégáihoz intézett köszöntő szavait, vagy elhunyt tudósokról írt nekrológiáit és emlékbeszédeit is a pontosság és az adatgazdagság jellemezte. Kiváló stilisztája lévén néhány találó szóval jellemezte pályatársait. Tollát a szeretet és a megbecsülés érzése vezette, s a szellem szípkáái szikráztak írásaiból. Ez vonatkozik saját memoárjellegű közleményeire is. Utolsó éveiben sok fáradsággal és utánajárással tisztázta Györke József életrajzának homályos pontjait. Nem nyugodott addig, amíg méltó emléket nem állított szeretett tanárának (389, 392, 400).

Tudományos ismeretterjesztő, tudományszervező, egyetemi tanár

Tudjuk, milyen nehéz színvonalas ismeretterjesztő műveket írni. Hajdú Péter ennek a műfajnak is mestere volt, talán azért, mert tisztelte és partnernek tekintette olvasóit. A nagyközönségnek szánt műveit nem lehet tudományos munkásságától elválasztva vizsgálni. A fentebb említett, az uráli népeket bemutató két könyve (99, 232) az egyetemi oktatásban és a tudományos életben is gyakran forgatott művek, az általa szerkesztett „Uráli népek” című tanulmánygyűjteménnyel együtt (195). Nem sajnálta idejét és energiáját az egyébként lélekölő lexikoncikkek írásától sem. Közelről láttam, hogy a kilencvenes évek elején milyen széleskörű adatgyűjtő munkával kezdett bele a Magyar Nagylexikon uráli népekről, nyelvekről és uralista tudósokról szóló szócikkeinek szerkesztésébe (359). Ezt a munkát utóbb nekem adta át, s az általa felállított mérce mindvégig kötelező érvénnyel hatott rám.

Ha recenzióiban kritikát fogalmazott meg, sohasem fogalmazott bántóan. A dilettáns nyelvhasonlításról szóló cikkeit is inkább az ismeretterjesztés szándékával írta, nem pedig azért, hogy megsemmisítse vitapartnereit (154, 171, 213, 214). Ez a partneri, demokratikus hozzáállás jellemezte őt akkor is, amikor a tanár, a vezető, vagy a tapasztaltabb kolléga szerepében került emberekkel kapcsolatba. „Ő előbb szeretett engem” – jellemezte egyszer egyik ifjabb kollégája Hajdú Péterhez fűződő viszonyát. Valóban, minden konkrét tanácsnál, módszertani instrukciónál hatékonyabb volt az a részéről megnyilvánuló megelőlegezett bizalom, mellyel aktivizálta környezetét.

Hajdú Péter fiatalon vált a magyar és a nemzetközi finnugrisztika vezető egyéniségévé, s ezt a szerepét a legutolsó évekig megőrizte. Professzorként taná-

rok és kutatók nemzedékeit nevelte. Egyike volt a finnugor szak kidolgozóinak, tudományos munkássága és oktatómunkája szerves kölcsönhatásban volt egymással. Egyetemi tanári, intézetigazgatói, akadémiai tisztségviselői megbízatásaival járó adminisztratív kötelességeit könnyedén, elegánsan végezte. Környezete szinte észre sem vette, hogy a hatvanas évek elején elszenvedett gerincvelő-gyulladás következményeképpen csak fél kezét és fél lábát tudta használni. Gyöngye tagjai az utolsó években mondták föl a szolgálatot, amikor minden mozdulat kinszenvedés volt a számára, s az óbudai panelházban a bejárati kaputól a liftig vivő nyolc lépcsőfok áthághatatlan akadályt képezve tette lakásának foglyává. Derűs, harmonikus személyiségét azonban a testi fájdalmak sem torzították el.

Ugyanaz, másnak a szavaival...

Számomra a legtalálóbban tanítványa és barátja, Simoncsics Péter jellemezte Hajdú Pétert a sírja mellett elmondott búcsúztatójában. Lehet, hogy a húsz év múlva szervezendő emlékkonferencián már nem tudnánk ilyen pontos vonásokkal megrajzolni a professzor úr alakját, ezért a nyomtatásra bízom, hogy megőrizze ezt a képet, idemácsolom Simoncsics Péter gyászbeszédét.

„Gyászoló gyülekezet!

Hadd idézzem meg Hajdú Péter alakját először is professzori minőségében. Ő volt az, aki az összehasonlító finnugrisztikát, ezt az ő ideje előtt a hallgatók körében diáknyúzonak, száraznak és lélektelennek tartott tárgyat vonzóvá, sőt többünk számára kíváncsatos életpályává tudta tenni világos gondolatvezetésű előadásaival és nagy ökonómiával szerkesztett cikkeivel és könyveivel. Nemcsak titulusa szerint, de klasszikus értelemben véve, a szó etimológiáját tekintve is professzor volt, »véleményét hangosan és nyilvánosan megvalló tudós tanár«, akinek most mégis egy olyan tulajdonságát említem, amit a szó etimológiája éppenhogy kizárni látszik: nagyon tudott hallgatni, diákra vagy kollégára odafigyelni. Úttörő tudósi, kiváló előadói kvalitásai mellett ez tette őt iskolateremtő professzorrá Szegeden, Bécshen, Budapesten, Münchenben, Helsinkiben, Uppsalában, mindenhol a világban, ahol hosszabb-rövidebb ideig előadott.

Másodszor főnként emlékezem most rá. Amikor két és félévi budapesti »száműzetéséből« 1971-ben visszahívott Szegedre maga mellé asszisztensnek, két tanácsot adott – melleleg pontosan egy negyedszázadig volt hivatalosan is főnököm, s ezalatt egyetlen egyszer sem utasított, mindig csak kért vagy tanácsolt –, s ez a két tanács a következő volt: »Mi (értsd: a tanszék munkatársai) tíz órára szoktunk bejárni«, és a másik »A takarítónőkkel jóban kell lenni«. Az első

tanács az ő úri modorára vall, második tanácsa pedig – noha humorosan hangzik most – részint az ő szociális érzékének és demokratikus beállítottságának a jele, részint pedig a kor nagyon is valós veszélyeire való figyelmeztetés volt, hogy ti. mindannyiunkat figyeltethetnek. Jó tanács volt, mert a takarítónők sohasem árultak el bennünket, amivel azt akarom mondani, hogy sohasem a takarítónők árultak el bennünket.

Harmadszor mint idősebb baráttra gondolok most őreá, akit Péter bátyámnak szólítottam, aki »fejéhez választott«, és szinte a családjába fogadott. Számos kedves órát töltött az én családom együtt Vele és feleségével, Judit nénémmel, olykor lányaival, Sárával, Évával, Mártával, Líviával, s az ő családjaikkal. Sokszor voltunk együtt vele volt szegedi tanítványaival, Csepregi Mártával, Dugánsy Marival és más tanítványokkal, kollégákkal is. Munkahelyein, az egyetemen vagy az akadémiai intézetben, de a vendéglői összejöveteleken különösen élvezhettük kedélyes lényét és isteni humorát. Törékeny volt, alakjából mégis erő sugárzott. Igazi úr volt, amit a pincérek azonnal megszimatoltak, és mindig nagy reverenciával szolgálták ki. Ismeretségünk és barátságunk majdnem negyven éve alatt köztünk összezörrenés, hangos szó, veszekedés nem volt, amit az ő kiváló pedagógiai érzékének és bölcsességének tulajdonítok. És még egy, éveink számától független körülménynek: ő az ő családjában öcsként nőtt fel, én pedig egy báty vagyok, s így kettősen, az ő terminus technikusát használva, *connective et reciprociter*, kapcsolódtunk egymáshoz, ami olyan kötés »Melyet irigy üdö, sem tűz el nem bonthat/ Sem az ég haragja, sem vas el nem ronthat, / Sem az nagy ellenség, irigység nem árthat«.” (Elhangzott Farkasréten, 2002. október 14-én.)

Irodalom

- Bereczki Gábor (1983), Hajdú Péter 60 éves. In: Bereczki Gábor – Domokos Péter (szerk.), *Urálisztikai Tanulmányok*, Budapest: 1–5.
- Bereczki Gábor [Берецки, Г.] (2003), Петер Хайду. *LU* 39: 77–78.
- Bolla Kálmán (2000), Hajdú Péter. Magyar nyelvész pályaképek és önvallomások 21. *ELTE Fonetikai Tanszék*, Budapest.
- Honti László (2001), Die ungarische Uralistik an der Jahrtausendwende (ein kritischer Rückblick). *FUF* 56: 116–150.
- Honti László (2002), Hajdú Péter. *Magyar Tudomány* 48: 1676–1677.
- Kenesei István (2002), Hajdú Péter (1923–2002). *Finnugor Világ* VII/4: 3–4.
- Mikola Tibor (1993), Hajdú Péter 70 éves. In: Sz. Bakró-Nagy Marianne – Szij Enikő (szerk.), *Hajdú Péter 70 éves*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 9–16.
- Mikola Tibor (2000), Hajdú Péter 70 éves. In: Bolla Kálmán (szerk.), Hajdú Péter. *Magyar nyelvész pályaképek és önvallomások 21*. *ELTE Fonetikai Tanszék*, Budapest. 29–36.

Rédei Károly (2002), Elhunyt Hajdú Péter. NyK 99: 305–308.

Simoncsics Péter (2002a), Hajdú Péter (1923–2002). Élet és Irodalom 2002. okt. 4: 14.

Simoncsics Péter (2002b), Egy demokrata nyelvész. Hajdú Péter (1923–2002). Szeged (folyóirat) 14/11: 45–47.

Zaicz Gábor (2003), Hajdú Pétertől búcsúzunk. MNy 99: 115–118.

Csepregi Márta

TO PÉTER HAJDÚ (27.12.1923 – 19.09.2002)

I will take the liberty to say a few words of farewell and of sincere devotion in English, because I am addressing my most respected colleague, my elder friend and my former teacher Péter Hajdú, and English was the language in which we usually communicated with one another during the more than 25 years of our acquaintance.

I called you, Péter, my teacher, though I never was formally your student and never attended your classes. But your brilliant handbooks of Uralic studies, published not only in Hungarian but also translated into several other languages – English, Russian, German, Polish – did much more for the education of contemporary generations of Finno-Ugrists and Uralists than any lectures could do. Everywhere in the world your name is one of the first to be pronounced in introductory courses of Uralic studies and one to be usually repeated more frequently than any other among many glorious names from our field. Your name became associated both with the classical basics of our discipline and with its spirit of discovery, became synonymous with the highest standards of Uralic studies. I believe that I have some right to speak now to you and express deep mournful gratitude to you also in the name of your numerous pupils and followers all over the world.

You started your studies, shortly after the Second World War, primarily as a Samoyedologist, as a scholar in the field that fifty five years ago was as underdeveloped and methodologically as backward as the regions inhabited by the Samoyeds themselves. And if during your lifetime the Samoyedic studies successfully made their way from a half-forgotten peripheral domain of Finno-Ugristics to the most important foothold of contemporary Uralic studies, we have you more than anybody else to thank for this. The rapid improvement of the situation in Samoyedology, the prerequisites for conducting qualified field work among the Samoyedic native speakers and folklore-bearers were primarily due to your activities and publications.

In the last fifteen years or so you made up your mind to rethink and reconsider many of your former results and opinions, believing or at least suspecting that this may be the demand of changing times. In your papers and private talks you were ready to express doubts concerning the localisation of the Uralic proto-home after Hajdú, or concerning the chronology of the Uralic family tree after Hajdú, or concerning the origin of certain Samoyedic words and affixes, also after Hajdú. I must confess that it was sometimes a point of disagreement between you and me, because – together with many others – I

remained perhaps more true to the exact letter of Péter Hajdú's theories than Péter Hajdú himself. The research and the newer data from recent years seem only to have confirmed your basic results and to have shown that they need be developed rather than radically reconsidered. But we all learned to respect and to praise this spirit of innovation, of continuing search, of non-complacency, which was so characteristic of you. Let it be another important lesson you gave to your friends and colleagues, another aspect of your enormous scholarly heritage.

In 1960, Péter Hajdú, with 36, was the youngest among ten members of the International Committee for Finno-Ugric Congresses elected then for the first time. Now you are the last among the members of this first committee to leave this world. You made a very important contribution to establishing the tradition of these Congresses which summon up every five years the Finno-Ugrists from Estonia, Finland, Hungary, Russia, and from non-Finno-Ugric countries. But you were also the first to notice the shortcomings and dangers which internationalisation and unrestrained growth of Congresses' participation bring along, and to raise your voice against these detrimental tendencies. Here, as in many other situations, critics and intolerance were inseparable parts of your dedication and care. Thank you also for that, dear Péter!

It is much more difficult to proceed and to go further without you, but your life's work, your spirit, and your heritage teach us how the difficulties should be dealt with.

Requiescat in pace.

E. Helimski

Farkasrét, October 14, 2002

Hajdú Péter írásainak bibliográfiája

1942

1. Frans Emil Sillanpää, Napsugaras élet. [Fordítás.] Franklin Kiadó.

1943

2. Kannisto. Magyar Élet 7/9: 30–31.
3. A Finnugor Társaság. Magyar Élet 7/11: 27–28.
4. A szamojédek. Magyar Élet 7/12: 26–27.

1944

5. Előkelőségek. Magyarosan 13: 41–42.
6. Tüttő. MNy 40: 118–119.
7. Virányi Elemér, A finnugor népek élettére. [Ismertetés.] Magyar Élet 8/3: 31–32.

1946

8. Orosz szavak átírása. Nyr 70: 114.

1947

9. Györke József, Nyelvtudományi alapelvek. [Sajtó alá rendezés és bevezetés.] MNy 43: 1–10.
10. Laziczus Gyula, Fonétika. [Ismertetés.] Nyr 71: 77–78.
11. Nyelvtudományi munkásság a Szovjetunióban. Nyr 71: 138–141.
12. Várni. MNy 43: 293–294.

1948

13. Holnap. MNy 44: 113–118.
14. Észak és az északi népek a szovjet irodalomban. Nyr 72: 168–174.
15. Kai Donner's Kamassisches Wörterbuch. [Ismertetés.] NyK 52: 63–65.
16. Az új orosz nyelvelmélet mai állása. [Mescsanyinov cikkének fordítása.] Nyr 72: 97–103.

1949

17. A szamojéd népek és nyelvek. Nyr 73: 9–13, 64–68, 225–231, 336–340. Különnyomatként: MNyTK 76.
18. L. Hakulinen, Suomen kielen rakenne ja kehitys. [Ismertetés.] Nyr 73: 176–178.

1950

19. Die Benennungen der Samojuden. JSFOu 54/1.
20. A jobb és bal fogalom elnevezései. Nyr 74: 285–288.

21. Új orosz–nyenyec szótárak. [Ismertetés.] NyK 52: 265–268.
22. А. А. Попов, Нганасаны. [Ismertetés.] Ethn 61: 279–281.
23. Orosz iskolakönyveink. Nyr 74: 209–211.

1951

24. Die Benennungen der Begriffe recht und link als Ausdruck der Beziehung zwischen Sprache und Denken. ALH 1: 166–204.
25. Adalékok a magyar magánhangzók rendszeréhez. NyK 53: 220–225.
26. Obi-ugor – szamojéd szómagyarázatok. NyK 53: 270–273.
27. Harc Szovjet-Észak kulturális felemelkedéséért. Nyr 75: 179–184.
28. А. О. Окладников, Русские полярные мореходы XVII. века у берегов Таймыра. [Ismertetés.] Ethn 62: 238–239.

1952

29. Az ugor kor helyének és idejének kérdéséhez. NyK 54: 264–269.
30. Pápai Károly szelkup szójegyzéke. NyK 54: 141–184.
31. A szamojédok etnogeneziséhez. NyK 54: 41–49.
32. Mathias Aleksanteri Castrén. NyK 54: 3–9.
33. Bárczi Géza, A magyar szókincs eredete. [Ismertetés.] Nyr 76: 368–369.
34. Peterszon, Az orosz nyelv etimológiai szótárának szerkesztéséről. [Ismertetés.] NyelvtIntKözl 3: 422–424.
35. N. N. Cseboksarov, A finnugor nyelvcsalád népi eredetének kérdéséhez. [Ismertetés.] NyelvtIntKözl 3: 182–185.
36. Abaev, Az etimológiai szótár elveiről. [Ismertetés.] NyelvtIntKözl 3: 420–422.

1953

37. A magyarság kialakulásának előzményei. NytudÉrt. 2.
38. К этногенезу венгерского народа. ALH 2: 247–317.
39. Die ältesten Berührungen zwischen den Samojeden und den jennisseischen Völkern. AOH 3: 73–101.
40. A másodlagos szókezdő nazálisok a szamojédban. NyK 55: 60–97.
41. Reguly – a nyelvész. Nyr 77: 327–330.
42. A paleoszibériai népek és nyelvek. Nyr 77: 71–78.
43. Б. О. Долгих, Происхождение нганасанов. [Ismertetés.] NyK 55: 285–294.
44. Beke Ödön mari szövegkiadványának első kötetről. [Ismertetés.] NYIÖK 3: 302–308.
45. Zsirai M., A modern nyelvtudomány magyar úttörői. I. Sajnovics és Gyarmathy (Pioneers of Modern Hungarian Linguistics I.) [Ismertetés.] ALH 3: 459–464.
46. Hozzászólás Trencsényi-Waldapfel Imre „Nyelv- és irodalomtudományunk feladatai a Szovjetunió Kommunista Pártjának XIX. kongresszusa után” c. előadásához. NYIÖK 3: 364–368.

1954

47. Die sekundären anlautenden Nasale (η -, \acute{n} -) im Samojedischen. ALH 4: 17–67.
48. A magyarság eredete. (Bevezetés a nyelvtudományba I. Litogr.) József Attila Tudományegyetem, Budapest.
49. Etimológiai megjegyzések. NyK 56: 47–56.
50. Kielentutkimuksen asemasta ja tehtävistä Unkarissa. Vir 58: 310–315.
51. A finnugor nyelvészeti kutatások helyzete a Szovjetunióban. NyelvtIntKözl 5: 320–324.
52. Zsirai M., A modern nyelvtudomány magyar úttörői. I. Sajnovics és Gyarmathy. In: Nádor György (szerk.), A tudománytörténet kérdései. Akadémiai Kiadó, Budapest. 128–132.
53. A magyar őstörténet kérdéseiről. Irodalmi Újság 5.évf. 1954. jan. 30.
54. Beszámoló finnországi tanulmányutamról. NyelvtIntKözl 5: 115–120.
55. Hozzászólás Lakó György „Tanulmányutam a Szovjetunióban” című előadásához. NYIÖK 4: 143–146.
56. A Magyar Szókészlet Finnugor Elemei című tervmunka (beszámoló a szegedi nyelvészkongresszuson). NYIÖK 4: 511–514.
57. Opponensi vélemény Erdődi József „Az alany és az állítmány egyeztetése, valamint a pluralitás kérdése a mari nyelv történeti mondattanában” című kandidátusi disszertációjáról. NYIÖK 4: 438–454.

1955

58. A magyar őstörténet kérdései. Társszerkesztő: Czeglédy Károly. NytudÉrt. 5.
59. Hozzászólás László Gyula „A régészet és a magyar őstörténet” című előadásához. NYIÖK 5: 480–481.
60. Etimológiai megjegyzések. NyK 57: 250–259.
61. Az I. Finnugor Nyelvészeti Konferencia. Nyr 79: 491–493.
62. A permi nyelvek nyelvjárási olvasókönyve. [Ismeretítés.] NyelvtIntKözl 6: 184–188.
63. M. Sadeniemi, A Finn Akadémia nyelvművelő szolgálatának munkájáról. [Fordítás.] Nyr 79: 306–310.

1956

64. Der Stimmbandverschluss im Juraksamojedischen. UAJb 28: 155–164.
65. A szamojéd nyelvhasználat Magyarországon. In: Pais-Emlékkönyv. Akadémiai Kiadó, Budapest. 50–57.
66. Protiv vulgarizacii marksizma v archeologii. [Ismeretítés.] NyelvtIntKözl 7: 61–67.
67. Sz. Kispál Magdolna „A manysi igenév mondattana” című kandidátusi disszertációjának vitája. NYIÖK 9: 421–425.
68. Hozzászólás Lakó György „A magyarországi finnugor nyelvtudomány jelene és jövő feladatai” című előadásához. NyK 58: 40–42.
69. Hozzászólás N. Sebestyén Irén „A birtokviszonyt kifejező szerkezetek a szamojédban és az uráli genitívus kérdése” című előadásához. NyK 58: 175–182.

70. Határozati javaslat (a budapesti Finnugor Nyelvészeti Konferencián, Kálmán Bélával és Lakó Györggyel együtt). NyK 58: 209–211.

1957

71. Pallas szótárának magyar forrásairól. MNy 53: 182–185.
72. Bo Wickman, The Form of the Object in the Uralic Languages. [Ismertetés.] NyK 59: 248–251.
73. H. M. Терещенко, Ненецко–русский словарь. [Ismertetés.] NyK 59: 236–239.
74. Berichtigungen zum Artikel „Der Stimmbandverschluss im Juraksamojedischen”. UAJb 29: 149–151.

1958

75. Noch einmal über den Stimmbandverschlusslaut im Jurakischen. ALH 7: 243–272.
76. Etimológiai megjegyzések. NyK 60: 47–50.
77. Észak Kőrösi Csomája – Reguly Antal. Magyar Nemzet 21. évf. 1958. aug. 20.
78. Neue Samojedica. [T. Lehtisalo Juraksamojedische Wörterbuch és H. Терещенко Материалы и исследования по языку ненцев с. műveinek ismertetése.] UAJb 30: 125–131.
79. J. Angere, Jukagirisch–deutsches Wörterbuch. [Ismertetés.] NyK 60: 473–475.
80. N. Sebestyén Irén „Szamojéd jelzős szerkezetek” című doktori értekezésének vitája. NYIÖK 12: 322–330.
81. Kálmán Béla „A manysi nyelv orosz jövevényszavai” című doktori disszertációjának vitája. NYIÖK 13: 417–419.

1959

82. A jurák-szamojéd nyelvtan két kérdéséről. NyK 61: 223–246.
83. Der Genitiv in Waldjurakischen. UAJb 31: 116–119.
84. A magyar nyelv eredete. In: Békésy Pál (szerk.), A nyelvek világában. Gondolat, Budapest. 32–41.
85. 75 éves a Finnugor Társaság. NyK 61: 110–111.
86. Györfy György, A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. [Ismertetés.] Nyr 83: 361–362.

1960

87. Szöveg és dallam viszonya a szamojéd énekekben. NéNy 3–4: 19–29. (klny. Nyelvészeti Dolgozatok 8. sz.)
88. The Form of the Object in Forest Yurak. ALH 10: 95–115.
89. A szamojéd sámánok kategóriáiról. NyK 62: 51–71.
90. Nemzetközi Finnugor Kongresszus Budapesten. Köznevelés 16/19: 575.
91. D. R. Fokos-Fuchs, Syrjänisches Wörterbuch. [Ismertetés.] NYIÖK 15: 422–427.
92. Ein Handbuch der uralischen Sprachen. (Collinder, Survey of the Uralic Languages) [Ismertetés.] UAJb 32: 90–92.

93. N. M. Terescsenko, A nyenyec nemzetségnevekről. In: Pais D. – Mikesy S. (szerk.), Névtudományi vizsgálatok. [Fordítás.] Akadémiai Kiadó, Budapest. 106–115.
94. Válasz a finnugor vitában. ÉS 4. évf. 1960. nov. 11: 10.

1961

95. Lativus és infinitivus kapcsolata a szamojédban. In memoriam G. Mészöly. Szeged, 119–131. (klny. Nyelvészeti Dolgozatok 20.)
96. Rénszarvas válogatás a Pais-tundrán. ÉT 16/48: 1520–1524.
97. International Finno-Ugric Congress in Budapest. The New Hungarian Quarterly Vol. II. No. 2. 198–201.
98. Andrásyné Kövesi Magda „Finnugor (uráli) elemek a komi képzőrendszerben” című kandidátusi értekezésének vitája. NYIOK 17: 347–349.

1962

99. Finnugor népek és nyelvek. Gondolat, Budapest. 425 lap.
100. Die Frage des Stufenwechsels in den samojedischen Sprachen. UAJb 34: 41–54.
101. Etymologische Beiträge. Commentationes Fenno-Ugricae in honorem P. Ravila. MSFOu 125: 53–57.
102. Tanárképzés a finn egyetemeken. (Kálmán Bélával együtt). Felsőoktatási Szemle 11: 110–114.
103. Rénszarvas-válogatás. Magyar Képes Újság (Zagreb) 7/2. (jún. 15.)
104. [Az uráli nyelvekre és népekre, valamint a finnugor őstörténetre vonatkozó cikkek.] Új Magyar Lexikon I–VI. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1959–1962.
105. Újabb finnugor nyelvészeti kiadványok. [Bibliográfia.] NéNy 5–6: 121–134.

1963

106. The Samoyed Peoples and Languages. UAS 14.
107. Von der Klassifikation der samojedischen Schamanen. In: V. Diószegi (Hrsg.), Glaubenswelt und Folklore der sibirischen Völker. Akadémiai Kiadó, Budapest. 161–190.
108. Lativ und Infinitiv in Samojedischen. CIFU: 269–271.
109. A szelkup locativustól és ablativustól a magyar visszaható névmásig. NéNy 7: 5–18. (klny. Nyelvészeti Dolgozatok 34.)
110. In memoriam Toivo Lehtisalo. NéNy 7: 157–162.
111. Kálmán Béla, Chrestomathia Vogulica. [Ismertetés.] Felsőokt. Szemle 12: 638.
112. Osztják (chanti) hőseinek. III. k. 1. füzet. Közéleteszi Fokos Dávid. [Ismertetés.] Felsőokt. Szemle 12: 379.
113. Az 1962. év finnugor nyelvészeti munkássága (Mikola Tiborral együtt). NéNy 7: 163–178.

1964

114. A nyelv. (társszerzők: Károly Sándor és Szende Aladár) A Kultúra Világa VII. k. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest. 9–113.

115. Über die alten Siedlungsräume der uralischen Sprachfamilie. ALH 14: 47–83.
116. Észrevételek László Gyula „Östörténetünk legkorábbi szakaszai. A finnugor östörténet régészeti emlékei Szovjetföldön” című könyvéhez. ArchÉrt 91: 118–123.
117. Hol volt az uráli őshaza? NytudÉrt 40: 128–132.
118. Samojedica. NyK 66: 397–405.
119. Die Literatur der samojedischen Völker. In: W. v. Einsiedel (Hrsg.), Die Literaturen der Welt. Kindler Verlag, Zürich. 1059–1064.
120. Az 1963. év finnugor nyelvészeti munkássága (Mikola Tiborral együtt). NéNy 8: 65–83.

1965

121. A magyar nyelv finnugor alapjai (egyetemi egységes jegyzet). Tankönyvkiadó, Budapest.
122. A mai uráli nyelvészetről. NéNy 9: 15–21.
123. Finnugor szak a magyar egyetemeken. NyK 67: 153–154.
124. Thomas A. Sebeok – Valdis J. Zeps, Concordance and Thesaurus of Cheremis Poetic Language. [Ismertetés.] ALH 15: 206–208.
125. Morphologische Beiträge zur Kenntnis der samojedischen Sprachen. In: Beiträge zur Sprachwissenschaft, Volkskunde und Literaturforschung (Steinitz-Festschrift) Akademie Verlag, Berlin. 128–133.
126. Über den Umfang des uralischen Wortschatzes. CIFU II. Résumés des exposés. Helsinki, 30.
127. Két új uralisztikai folyóirat. [Ismertetés.] NéNy 9: 79–80.
128. Bücher- und Zeitschriftenschau (többekkel együtt, társszerzőként). UAJb 37: 199–217.

1966

129. Bevezetés az uráli nyelvtudományba. Tankönyvkiadó, Budapest.
130. K. F. Karjalainen, Grammatikalische Aufzeichnungen aus ostjakischen Mundarten. Bearb. und hrsg. von E. Vértés. [Ismertetés.] ALH 16: 181–186.
131. Foreword to M. Alexander Castrén, Grammatik der samojedischen Sprachen, UAS 53: 5–8.

1967

132. Bevezetés az uráli nyelvtudományba. Doktori értekezés tézisei. MTA KESz Sokszorosító, Budapest.
133. Wolfgang Steinitz 1905–1967. NyK 69: 425–429.
134. Moór Elemér 75. születésnapjára. NyK 69: 430–432.
135. Recherches finno-ougriennes en Hongrie. Nouvelles Études Hongroises. Vol. 2: 41–47.

1968

136. Chrestomathia Samoiedica. Tankönyvkiadó, Budapest.

137. The Samoyed Peoples and Languages. 2nd, revised edition. Indiana University, Bloomington – The Hague.
138. The Classification of Samoyed Shamans. In: V. Diószegi (ed.), Popular Beliefs and Folklore Tradition in Siberia. UAS 57: 147–173.
139. Der gegenwärtige Stand der finnougri-schen Urheimatforschung. Mitteilungen der SUA Heft 2: 75–99.
140. A tomszki szamojéd kutatásokról. NyK 70: 245–248.
141. Megjegyzések Szabó László „Szelkup szövegek szójegyzékkel” című közleményéhez. NyK 70: 166–170.
142. Lytkin-Festschrift. [Ismertetés.] ALH 18: 241–245.
143. Über den Umfang des uralischen Wortschatzes. CUFU II/I: 150–160.
144. A Finno-Ugric People on the Salisbury Plain? The New Hungarian Quarterly, Vol. IX, No. 29: 172–175.
145. Finnugor őstörténet – finnugor régészet. NéNy 12: 5–10. (klly. Nyelvészeti Dolgozatok 76.)
146. [20. századi finn írókról szóló lexikoncikk: A. Hellaakoski, V. A. Koskenniemi, Larin-Kyösti, E. Leino, V. Linna, O. Manninen, T. Pekkanen, F. E. Sillanpää, A. Turtiainen, M. Waltari.] In: Köpeczi B. – Pók L. (szerk.), A huszadik század külföldi írói. Gondolat, Budapest.

1969

147. A szamojéd konnektív-reciprok képző genetikai és areális-tipológiai összefüggései. NyK 71: 61–78.
148. Zur Syntax der negativen Verbalformen im Samojedischen (Thesen zu einem Vortrag). Symposium über Syntax der uralischen Sprachen. Göttingen. 9.
149. A modern finnugor tudományok kezdetei: Reguly Antal. ÉT 24/ 28: 1311–1314.
150. Finnisch-ugrische Kundfahrt nach Sibirien. Gedenken an Antal Reguly. Budapesti Rundschau 1969. aug. 1: 10.
151. Finnougri-sche Urheimatforschung. UAJb 41: 252–264.
152. Zu den Kernfragen der finnischugrischen Vokalforschung. UAJb 41: 179–182.
153. [Hozzászólás Telegdi Zs. és Herman J. előadásához.] In: Imre Samu (szerk.), Általános nyelvészetünk helyzete – Az alkalmazott nyelvészet helyzete Magyarországon. MTA KESz Soksorozító, Budapest. 59–62; 188–189.
154. Új hazát találtak, őshazát keresnek. NéNy 13: 9–15. (klly. Nyelvészeti Dolgozatok 84.)
155. Százötven éve született Reguly Antal. MNy 65: 398–403.

1970

156. Theoretical problems of typology and the Northern Eurasian Languages. Edited by L. Dezső and P. Hajdú. Akadémiai Kiadó, Budapest.
157. A nemek megkülönböztetése a nyenyec névadásban. NyK 72: 45–57.
158. Urálistika 1945–1970. NyK 72: 3–9.
159. Zur Syntax der negativen Verbalformen im Samojedischen. SympSynt 90–106.

160. Korreferat A [zum Vortrag von Gy. Décsy]. SympSynt 61–62.
161. Korreferat B [zum Vortrag von L. Benkő]. SympSynt 46–49.
162. A nyenyec „nomen-verbumok”-ról. NéNy 14: 5–9. (klny. Nyelvészeti Dolgozatok 92.)
163. [Az Akadémia új levelező tagjai munkájukról és a tudományról.] MT 15/10: 736–738.

1971

164. Narody i jezyki uralskie. Panstwowe Wydawnietwo Naukowe, Warszawa.
165. Itävalta: Wien. In: P. Virtaranta – K. Tolvanen (szerk.), Suomea ulkomailla. TL 68: 27–29.
166. Unkari: Szeged. In: P. Virtaranta – K. Tolvanen (szerk.), Suomea ulkomailla. TL 68: 125–128.
167. Névszók predikatív ragozása a szamojéd nyelvekben. NYIOK 27/3–4: 373–406.

1972

168. The Origin of Hungarian. In: L. Benkő – S. Imre (eds), The Hungarian Language. Akadémiai Kiadó – Mouton, The Hague – Paris – Budapest.
169. Álláspont. NyK 74: 263–264.
170. Papp István 1901–1972. NyK 74: 435–439.
171. A sumér mítosz és a valóság. Tiszatáj 26/5: 29–34.
172. Az uráli nyelvészet napjainkban. Nyelv és Irodalom 2/2: 19–27.
173. Dr. Wittman Tibor. Szegedi Egyetem 1972/10: 6.
174. Számon tartják és nagyra értékelik. Kárpáti Igaz Szó 1972. nov. 1: 3.

1973

175. Bevezetés az uráli nyelvtudományba. 2. kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest.
176. Die erste sölкупische Fibel aus dem Jahre 1879. Hrsg. und eingeleitet von P. Hajdú. StUA 2.
177. Who was A. Sprogis? JSFOu 72: 72–76.
178. Uráli vagy finnugor? MT 18/7–8: 507–512.
179. Das sölкупische Translativsuffix *-w/ä*. FUF 40: 20–28.
180. Samojeden. Brockhaus Enzyklopädie 16. Bd. Brockhaus Verlag, Wiesbaden. 413.
181. Rédei Károly, Die syrjänischen Lehnwörter im Wogulischen. [Ismertetés.] ALH 22: 427–430.
182. Vitazáró. NyK 75: 356–357.
183. Aulis J. Joki 60 éves. NyK 75: 445–447.
184. A jurák nyelvjárások fonematikus átírása. CT 7: 127–130.
185. Grigorij Novickij: Kratkoe opisanie o narode ostjackom. StUA 3. [Szerkesztés és bevezető.]

1974

186. Gerundium és translativus a déli-szamojédban. NéNy 17–18: 49–53.

187. Lotz János. MT 19/3: 188–190.
188. Korenchy Éva, Iranische Lehnwörter in den obugrischen Sprachen. [Ismertetés.] NéNy 17–18: 314–315.
189. Általános Nyelvészeti Tanulmányok VIII. [Ismertetés.] NéNy 17–18: 315.
190. Fokos-Fuchs Dávid kilencven éves. MNy 70: 373–375.
191. Bécsi visszhang Sajnovics Demonstrációjára. MNyTK 191: 85–89.
192. On the components of Nenets phonemes. ALH 24: 147–155.
193. A nyenyec sámándal és szövege. NYIOK 29: 279–294.
194. László Gyula: Kortársaim II. Kiállítási megnyitó. Tiszatáj 28/7: 95.

1975

195. Uráli népek. Nyelvrokonaink kultúrája és hagyományai. [Szerkesztő és társszerző.] Corvina, Budapest. Ezen belül: Előszó 7–8, A rokonság nyelvi háttere 11–43.
196. Suomalais-ugrilaiset (toimittanut Péter Hajdú). Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki. Ezen belül: Esipuhe 7–9, Sukulaisuuden kielellistä taustaa 11–51.
197. Finno-Ugrian Languages and Peoples. A. Deutsch Ltd., London. (The Language Library)
198. Samojedologische Schriften. StUA 6. Szeged.
199. Tundraföldi öreg. Szamojéd mesék. Európa Könyvkiadó, Budapest. [Válogatás és utószó.]
200. Merre halad a magyar nyelvtudomány? MT 20/2: 65–66.
201. Arealógia és urálistika. NyK 77: 147–152.
202. A kongresszusról. Tiszatáj 29/9: 5–9.
203. Uralistik und areale Sprachforschung. CUFU III/1: 93–98.
204. A finnugor nyelvrokonságról. Magyar Nemzet 38. évf. 1975. szept. 14: 13.
205. Eredmények – feladatok. NyK 77: 317–326.
206. A IV. Nemzetközi Finnugor Kongresszusról. Látóhatár 3: 194–204.
207. Ouralien ou finno-ougrien? ÉFOu 10: 7–14.
208. Über Herkunft der kamassischen Pluralsuffixes *-saŋ*. UAJb 47: 85–88.
209. Predikative Nominalflexion in den samojedischen Sprachen. ALH 25: 1–30.
210. [Hozzászólás Ortutay Gyula osztályelnöki beszámolójához és Szabolcsi Miklós előadásához] NYIOK 29: 351–354; 379–384.

1976

211. Bevezetés az uráli nyelvtudományba. 3. kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest.
212. Ancient Culture of the Uralian Peoples. Ed. by P. Hajdú. Corvina, Budapest. (ebből szerzőként: Preface 7–8. és Linguistic Background of Genetic relationships 9–46.)
213. Őstörténetünk perspektívái (Szabédi L. „A magyar nyelv őstörténete” című könyvéről). Tiszatáj 30/1: 76–80.
214. Őstörténeti perspektívák (Szabédi L. fenti könyvéről). Korunk (Kolozsvár) 1976/1–2: 135–138.
215. Északi szamojéd epikus énekek. Ethn 87: 488–495.
216. Nyelvrokonság és nyelvi tudat. Magyar Hírlap 9. évf. 1976. márc. 27: 6.

217. A kamassz *-saŋ* többesjel eredetéről. NéNy 19–20: 145–153.
218. Megnyitó beszéd „Az etimológia elmélete és módszere” című konferencián. NytudÉrt 89: 7–8.
219. Az Akadémia 136. közgyűlése elé. MT 21/4–5: 257–259.
220. Pais Dezső, A magyar ősvallás nyelvi emlékeiből. [Ismertetés.] Itk 80/4: 534–536.
221. Vita a nyelvtudomány jövőjéről (1972). Szerk. Gallasi Magdolna. Nyelvtudományi Dolgozatok 21. ELTE, Budapest, 31–32.
222. Szerkesztői bevezetés. NyK 78: 223–224.
223. L. Gy. a finnugor hangjelölés jellegéről. NyK 78: 322–327.
224. Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba I/1–2. (szerkesztés, társszerkesztők: Kristó Gy. – Róna-Tas A.) Tankönyvkiadó, Budapest.

1977

225. A sumér kérdés és a Valóság. MT 22/4: 292–294.
226. Képes Géza: Az idő körvonalai. [Ismertetés.] Irodalomtörténet 59/3: 732–736.
227. Az idegen szavak vitájához. MT 22/10: 787–789.
228. Preuráli nyelvi kapcsolatok. In: Bartha A. – Czeglédy K. – Róna-Tas A. (szerk.), Magyar őstörténeti tanulmányok. Akadémiai Kiadó, Budapest, 157–165.
229. A propos de la notation phonétique de Setälä. ALH 27: 75–81.
230. Szembesítés. NéNy 21: 221–233.
231. Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba II. (szerkesztés, társszerkesztők: Kristó Gy. – Róna-Tas A.) Tankönyvkiadó, Budapest.

1978

232. Uráli nyelvrokonaink. Társszerző: Domokos Péter. Tankönyvkiadó, Budapest.
233. A szamojéd tagadó segédige mondattanához. ÁNyT XII: 121–131.
234. Szerkesztői utószó. ÁNyT XII: 331–332.
235. Közművelődési lehetőségek az uráli nyelvészetben. MNy 74: 3–13.
236. [Hozzászólás] A nyelvi és nyelvészeti ismeretterjesztés elvi alapjairól. Nyr 102: 73.
237. Rekonstrukció az urálistikában [rövidített szöveg]. MT 23/7–8: 508–515.
238. The Nenets Shaman Song and its Text. In: Diószegi, V. – Hoppál, M. (eds), Shamanism in Siberia. Akadémiai Kiadó, Budapest. 355–372.
239. Lakó György, Proto-Finno-Ugric Sources of the Hungarian Phonetic Stock. [Ismertetés.] OrientLitztg 15/2: 126–128.
240. Rekonstrukció az urálistikában. NyK 80: 15–29.
241. Köszöntjük Osmo Ikolát. NyK 80: 213–214.
242. Kálmán Béla: Chrestomathia Vogulica. [Ismertetés.] NyK 80: 227–229.
243. Beiträge zu den Grundproblem der jurakischen Volksdichtung. Neohelicon VI/1: 143–160.
244. Mit mond a nyelvészet a honfoglalók életmódjáról? ÉT 33/48: 1510–1511.
245. Budenz arcképe újra Magyarországon. Nyr 102: 383–384.
246. Rekonstruktion in der Uralistik. In: Dressler, W. U. – Meid, W. (eds), Proceedings of the 12th International Congress of Linguists. Vienna, 28 August – 2 September

1977. Innsbrucker Beiträge zur Sprachwissenschaft, Innsbruck. 99–101.

247. Világirodalmi Kisenciklopédia 1–2. Szerk. Köpeczi B. – Pók L. (társszerzőként). 2. javított és bővített kiadás. Madách Kiadó, Bratislava.

1979

248. Búcsú N. Sebestyén Iréntől. MNy 75: 113–115.
 249. Über Versuche der Gruppierung der uralischen Sprachen. In: *Explanationes et tractationes fenno-ugricae in honorem Hans Fromm*. W. Finck, München. 49–64.
 250. N. Sebestyén Irén emlékezete. NyK 81: 161–168.
 251. Fabricius-Kovács Ferenc 1919–1977. NyK 81: 175–177.
 252. *Language Contacts in North-Western Siberia*. Fenno-Ugrica Suecana 2. Uppsala: 19–31.
 253. Gozmány László, *Vocabularium nominum animalium Europae septem linguis redacta*. [Ismeretetés.] NyK 81: 461–462.
 254. Erinnerung an I. N. Sebestyén. ALH 29: 165–167.

1980

255. Uráli nyelvrokonaink. (társszerző: Domokos Péter). 2. kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest.
 256. Les peuples Ouraliens. Leur culture, leurs traditions. Publié sous la direction de P. Hajdú. Edition Horváth, Roanne. Ebben szerzőként: Avant-propos 7–9, L'arrière-fond linguistique de la parenté 13–48.
 257. Ma temetik Vilkuna professzort. Magyar Nemzet 43. évf. 1980. április 18.
 258. [Diskussionsbeitrag zu Gy. Lakó's Grundreferat]. CIFU IV/II: 28–30.
 259. Stylistisch motivierte und gattungsbediente Änderungen in den uralischen Sprachen. CIFU V/I: 57–85.
 260. Rokon nyelvi fonológiai rendszerek egybevetése. Magyar Fonetikai Füzetek 5: 17–21.
 261. A tavgi-szamojédok. Alföld 31/8: 95.
 262. Előszó Fabriczius-Kovács Ferenc „Kommunikáció és anyanyelvi nevelés” című munkájához. Országos Pedagógiai Intézet, Budapest. 3.
 263. Megnyitó beszéd: A magyar nyelv grammatikája (A nyelvészek III. nemzetközi kongresszusán). NytudÉrt 104: 7–9.
 264. Text and melody in Samoyed epic songs (Theses). In: Honko, L. – Voigt, V. (eds), *Genre, Structure and Reproduction in Oral Literature*. BiblUral 5. Akadémiai Kiadó, Budapest. 95–96.
 265. Nyelvi kontaktusok Északnyugat-Szibériában. NyK 82: 251–259.
 266. Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba III. (szerkesztés, társszerkesztők: Kristó Gy. – Róna-Tas A.) Tankönyvkiadó, Budapest.

1981

267. Az uráli nyelvészet alapkérdései. Tankönyvkiadó, Budapest.
 268. Osservazioni sulla classificazione delle lingue uraliche. La lingua e la cultura

Ungherese come fenomeni areale. Quaderni dell'Istituto di Iranistica, Uralo-Altaistica e Caucasologia dell' Università degli Studi di Venezia 14. Venezia (1977–) 1981: 7–20.

269. W. Steinitz, Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprachen. [Ismertetés.] OrientLitztg 76: 578–579.
270. Hogyan beszéltünk „finnugorul”? Világ és Nyelv 6/1: 11–12.
271. Turkui tapasztalatok. NyK 83: 169–178.
272. Sumer kapcsolatainkról. Édes Anyanyelvünk 3/2: 5.

1982

273. Chrestomathia Samoiedica. 2. kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest.
274. Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba IV. (szerkesztés, társszerkesztők: Kristó Gy. – Róna-Tas A.) Tankönyvkiadó, Budapest.
275. On the Syntax of the Negative Auxiliary in Samoyed. In: F. Kiefer (ed.) Hungarian General Linguistics. Linguistic & Literary Studies in Eastern Europe 4. John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia: 109–130.
276. Előszó, In: Sinor Dénes: Tanulmányok. NytudÉrt 10: 3–4.
277. Vers – folklór – zene – nyelvi változás. FilKözl 28/4: 400–435.

1983

278. A magyar nyelv(észet)i képzés (Közép-)Európában. In: Róna Judit (szerk.), Hungarológiai oktatás régen és ma. Tankönyvkiadó, Budapest. 195–200.
279. Beke Ödön centenáriuma. Nyr 107: 254–256.
280. Isäntämaan tervehdys. In: M. Korhonen – P. Virtaranta (toim.), Ulkomaanlehtorit Unkarissa. Suomalais-ugrilainen Seura, Helsinki. 9–12.
281. Jurák *puda* 'ő', *pudar* 'te' és társai. MSFOu 185: 105–114.
282. „A könyvtári évek erős lökést adtak indulásomhoz”. A Könyvtáros 1983/7: 406–408.
283. Újabb kötelékek az urálistikában. Szovjetunió 26/12: 40.
284. Szerkesztői tájékoztató. NyK 85: 249.
285. Szegeci pályám emlékezete. Somogyi Könyvtár Műhely 22: 96–98.

1984

286. Studien zur phonologischen Beschreibung uralischer Sprachen. Hrsg. von P. Hajdú und L. Honti. BiblUral 7.
287. Újabbkori nyelvészeti kapcsolatok. In: Karig Sára (szerk.), Barátok – Rokonok. Európa Könyvkiadó, Budapest. 109–123.
288. Nykyajan kielitieteelliset suhteet. In: Päivi Heikkilä (toim.), Ystävät – Sukulaiset. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki. 101–114.
289. Unkarilaisten vieraiden tervehdys. JSFOu 79: 205–207.
290. Fabriczius and Uralic Studies. In: M. Kontra (compil.), Ferenc Fabriczius-Kovács Bibliography. Arcadia Bibliographica Virorum Eruditorum 7. Eurolingua, Bloomington. 27–38.

291. Kálmán Béla üdvözlése 70. születésnapján. MNy 80: 103–106.
292. Közvélemény és tudomány. MT 29/7–8: 587–589.
293. Der Begriff des Dialekts in den uralischen Sprachen (Thesen). *Dialectologica Uralica* I. Mitteilungen der SUA 5. Hamburg. 3.
294. Robert Austerlitz: 60? NyK 86: 251–256.
295. A nyelvi változásnak egy különleges esetéről. ÁNyT 15: 49–56.
296. Gibt es Zahlverbsuffixe im Jurakischen? FUM 8: 39–43.
297. Közvélemény és tudomány. In: Szücs Katalin: Dilettantizmus a tömegtájékoztatásban. Népszabadság 42/229: 16.

1985

298. Уральские языки и народы. Прогресс, Москва.
299. Utószó. In: Kalevala. Ford. Vikár B. Helikon, Budapest. 331–335.
300. The main characteristic features of the Uralic languages. ALH 33: 101–112.
301. Der Begriff des Dialekts in den uralischen Sprachen. In: W. Veenker (Hrsg.), *Dialectologia Uralica*. Veröffentlichungen der SUA 20. Wiesbaden. 1–15.
302. Magyarok és a finnugor népek. Szovjet Irodalom 11/6: 3–7.

1986

303. Hungarian–Finnish relations in Linguistic Studies. In: Sára Karig (ed.), *Friends and Relatives*. Corvina Kiadó, Budapest. 117–132.
304. Denis Sinor and Uralic Studies. In: R. I. Meserve (compil.), *Denis Sinor Bibliography*. Arcadia Bibliographica Virorum Eruditorum 9. Eurolingua, Bloomington. 49–53.
305. Personalbezeichnung für die 2. Person im Uralischen. SFU 21: 1–6.
306. Márk Tamás 1946–1985. NyK 88: 301–303.
307. H. Lehečková, Úvod do ugrofinistiky. [Ismertetés.] NyK 88: 340.
308. Keve András, Magyarország madarainak névjegyzéke. [Ismertetés.] NyK 88: 393.
309. Prisztér Szaniszló, *Arbores fructesque Europae*. *Vocabularium octo linguis redactum*. [Ismertetés.] NyK 88: 393.

1987

310. Die uralischen Sprachen und Literaturen. Társszerző: Domokos Péter. *BiblUral* 8. Akadémiai Kiadó – Buske Verlag, Budapest – Hamburg.
311. Kardos László 1898–1987. MT 32/6: 506–508.
312. Köszöntő (a IV. Magyar Névtudományi Konferencián Pais Dezső születésének 100. évfordulójára). MNy 83: 262–263.
313. Recherches ouraliennes (finno-ougriennes). In: B. Köpeczi (dir.), *Sciences sociales et humaines en Hongrie*. Corvina, Budapest. 229–238.
314. A Nemzeti Színház eszme Európában. Népszabadság 45. évf. 1987. szept. 23: 7.
315. Finnországról – a magam módján. In: Pap Éva (szerk.), *Vallomások Finnországról*. Kalevala Baráti Kör, Budapest. 58–63.

316. (Begrüßung) Village and Town. In: Paládi-Kovács A. – Szarvas Zs. (eds), The 2nd Finnish–Hungarian Symposium on Ethnology. Akadémiai Kiadó, Budapest. 5–7.

1988

317. Bevezetés az uráli nyelvtudományba. 4. kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest.
318. Az uráli nyelvészet alapkérdései. 2. kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest.
319. Die samojedischen Sprachen. In: D. Sinor (ed.), The Uralic Languages. Handbook of Uralic Studies I. Brill, Leiden – New-York – København – Köln. 3–40.
320. Mahler Ede és Otto Donner két levele. UT 2: 181–184.
321. Ökologische 'Argumente' gegen sibirische Siedlungplätze der Uralier. Specimina Sibirica I. Pécs. 63–69.
322. Bevezető (a Budenz-üléshez). NyK 89: 99–100.
323. Budenz-problémák. NyK 89: 125–165.

1989

324. Chrestomathia Samoiedica. 3. kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest.
325. Bevezetés az uráli nyelvtudományba. 5. kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest.
326. 'ős-' In: Studia in honorem P. Fábrián, E. Rácz, I. Szathmári oblata a collegis et discipulis. Budapest. 67–72.
327. Sötér István. Itk 91–92: 5–6.
328. Suomen kielen opetus ja tutkimus Unkarissa. Specimina Fennica I. Pécs. 89–99.

1990

329. A nyelvrokonság bizonyítékai. ÉT 45/8: 246–247.
330. A magyar őstörténetkutatás fél évszázada. MT 35/3: 241–242.
331. Einiges über Fürwörter. LU 26: 1–12.
332. Non-Uralic features in Uralic languages. Theses. CIFU VII/2A: 64.
333. Nicht-uralische Merkmale in den uralischen Sprachen. CIFU VII/1B: 36–39.
334. Köszöntő az ICFUC nevében – Begrüßungsansprache von Seiten des ICFUC – Welcoming address on behalf of the ICFUC. CIFU VII/1B: 18–26.
335. Bericht über die Arbeit des ICFUC während des CIFU – 7. CIFU VII/1B: 36–39.
336. Ein Brief von Anton Velics an Otto Donner. Specimina Sibirica III. Pécs. 57–66.
337. Streitfragen um Barna. LU 26: 300–395.
338. Finnougrische Forschungstellen in Ungarn. 19. ABDOSD-Tagung. Budapest 11–14 Juni 1990. Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz. Veröffentlichungen der Osteuropa-Abteilung Bd. 14. Berlin: 4–6.

1991

339. Az uráli nyelvészet alapkérdései. 3. kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest.
340. Pályatereim, avagy a nyelvészetről Vx1Sg-ban. In: Bakró-Nagy M. – Kontra M. (szerk.), A nyelvészetről, egyes szám, első személyben. MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest. 45–54.

341. Barna mordvin kutatásai. NéNy. 33: 17–22.
342. Möglichkeiten einer „linearer“ Abstammung uralischer Sprachen. In: Bahner, W. et al. (eds), *Proceedings of the 14th Int. Congress of Linguists Berlin /GDR 1987*. Bd. III. Berlin. 2480–2483.
343. Reunahuomautuksia kahden arvostelun johdosta. Vir 95: 350–351.
344. O. Donner and J. Budenz on Linguistic Affinity. *Varia Euroasiatica*. Festschrift für Prof. A. Róna-Tas. Department of Altaic Studies, Szeged. 63–75.

1992

345. Introduzione alle lingue uraliche. (Ford. D. Gheno). Rosenberg & Sellier, Torino.
346. Mikko Korhonen 1936–1991. MT 37/2: 235.
347. Rekonstrukció és az alapnyelv jellege. In: Deréky et al. (szerk.), Rédei-Festschrift. UT 3: 165–177.
348. Budenz és az indouráli hipotézis. In: Kiss J. – Szücs L. (szerk.), *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből*. Akadémiai Kiadó, Budapest: 254–263.
349. A magyar nyelv történeti nyelvtana I. [Ismertetés.] MT 37/6: 753–755.
350. Erkki Itkonen. MT 37/9: 1144–1145.
351. Előszó R. Austerlitz „Nyelvek és kultúrák Euráziában” című kötetéhez. Vál., szerk. és ford. Simoncsics Péter. UT 4: 5–7.
352. Hajdú Péter írja. MNy 88: 383.
353. Reconstruction and the substance of Protolanguage. LU 28: 241–250.

1993

354. Zsirai Miklós Emlékkönyv. [Szerkesztő és társszerző.] Ezen belül: Előszó: 7, Zárszó 55–57, és H. Paasonen osztjájkföldi levelei O. Donnerhez. (társszerző: Mikola Tibor) 129–181. UT 5.
355. Уральские языки. In: В.Н. Ярцева (ред.), *Языки мира. Уральские языки*. Наука, Москва. 7–19.
356. „Intráda”. NyK 91: 7–8.
357. Kálmán Béla köszöntése 80. évfordulóján. MNy 89: 374–377.
358. A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. [Ismertetés.] MT 38/11: 1415–1417.
359. [Lexikoncikk az Akadémiai Nagylexikonban, finnugor tárgykörben, A–B]
360. A finn nyelv és kultúra Magyarországon. In: O. Karanko-Pap – Várady E. (szerk.), *Tanulmányok a finn nyelvről és kultúráról*. UT 6: 17–22.

1994

361. Budenz József és a Kalevala. MNy 90: 65–71.
362. $\acute{e}r^1 = \acute{e}r^2$? In: Szathmári et al. (szerk.), Bárczi Géza Emlékkönyv. MNyTK 200. Budapest: 63–66.
363. Budenz József a Kalevaláról. Társszerzők: L. Rumohr-Norio és V. Tervonen. NéNy 35: 25–45.

1995

364. Másodlagos egyezések. Kivezetés az uráli nyelvészetbe. MNy 91: 129–140.
365. Robert Austerlitz 1923–1994. MT 40/5: 614–617.
366. Commentaria. Utószó Simoncsics P. „Kajla szarvra nem tapad a hó. Kamassz találókérdések” című munkájához. A szerző kiadása, Pomáz. 69–70.
367. Nicht-Uralisches in den uralischen Sprachen. Incontri Linguistici (Trieste – Udine – Pisa) 17: 59–79.
368. A VII. Nemzetközi Finnugor Kongresszus értékelése. NyK 93: 184–189.
369. Bevezető. In: Róna-Tas András (szerk.), A magyarság korai története. Magyar őstörténeti könyvtár 9. JATE, Szeged. 1–8.

1996

370. Nemzeti karakterológia? Magyar Hírlap 29. évf. 1996. aug. 7: 7.
371. Kiss Jenő, Zsirai Miklós. [Ismertetés.] MNy 92: 353–356.
372. Lappáliák. In: Mészáros Edit (szerk.), Ünnepi könyv Mikola Tibor tiszteletére. JATE Finnugor Tanszék, Szeged. 115–118.
373. Fettich Györkéje. Magyar Múzeumok 2/4: 1.
374. CIFU, ICFUC, CIPL, AILA, SLE etc. In: Terts István (szerk.), Nyelv, nyelvész, társadalom. Emlékkönyv Szépe György 65. születésnapjára. Pécs. 97–101.

1997

375. Felelet a mondolatra (Válasz Grétsy Lászlónak). ÉS 41.évf. 1997. máj. 23: 2.
376. Wiener Wahl (Arcképek – tények – állapotok). In: Büky László (szerk.), Nyíri Antal 90 éves. JATE BTK Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 91–108.
377. Fokos Dávid emlékezete. FUD 4: 237–242.
378. Kálmán Béla 1913–1997. MT 42/12: 1515–1516.
379. Felszólalás a Zsirai Miklós Általános Iskola névadó ünnepén. Finnugor Világ 2/5: 15–16.

1998

380. Bo Wickman 80. születésnapjára. A Reguly Társaság értesítője 14: 4–5.
381. Pertti Virtaranta 1918–1997. MNy 94: 109.
382. Gyászbeszéd Kálmán Béla ravatalánál. MNyj 35: 5–7.
383. A magyar–ugor vs. altaji összehasonlítástól az uráli nyelvészetig (via finnugor). In: Csepregi Márta (szerk.), 125 éves a budapesti Finnugor Tanszék. Jubileumi kötet. UT 9: 56–62.

1999

384. Ünnepi szó Vértes Edit jubileumára. MNy 95: 381–386.
385. Hozzászólás (a Telegdi Zsigmond emlékülésen). NyK 95: 83–87.
386. Cégek és jelzők. ÉS 43. évf. 1999. okt. 15: 2.

2000

387. Innovations in Uralic languages. In: A. Künnap (ed.), *The Roots of Peoples and Languages of Northern Eurasia II–III*. University of Tartu, Tartu. 257–271.
388. Mikola Tibor 1936–2000. *NyK* 87: 281–287.
389. Portré Györke Józsefről. *NéNy* 40: 77–102.

2001

390. Über die Adjektive und Prädikate im Lappischen. In: H. Eichner – P-A. Mumm – O. Panagl – E. Winkler (Hrsg.), *Fremd und Eigen (Untersuchungen zu Grammatik und Wortschatz des Uralischen und Indogermanischen) in memoriam H. Katz*. Edition Praesens, Wien. 27–32.
391. Még egyszer az uráli morféma-osztályokról. In: *Újabb tanulmányok a strukturális magyar nyelvtan és nyelvtörténet köréből*. Kiefer Ferenc tiszteletére. Osiris, Budapest. 368–375.
392. Györke József (1906–1946). In: Beck M. – Glatz F. – Hámori J. – Ritoók Zs. (szerk.), *Emlékbeszéd az MTA elhunyt tagjai felett*. MTA. Klny. Emlékbeszéd 1999–2000. (Akadémiai Műhely).
393. Egy téves paleolingvisztikai teória. *MNyj* 39: 3–12.
394. Emlékbeszéd Kálmán Béla rendes tag felett. In: *Emlékbeszéd 2001*.
395. Kiefer és a kentaur. (Késedelmes laudáció) + Függelék. Szerzői kiadás, Budapest.
396. Grespik. In: *ÉS* 45. évf. 36. sz. 2001. szeptember 7. 13.
397. Lapsus linguae. In: *ÉS* 45. évf. 39. sz. 2001. szeptember 28. 2.
398. A szamojéd nyelvek története. *NéNy* XLI/1:101–110. (Mikola-Emlékkönyv)
399. Borúra – Ború I. (Emlékek a Budapest bevétele előtti, alatti és utáni eseményekről, különös tekintettel az Eötvös Collegiumra). Szerzői kiadás, Budapest.
400. Egy Györke-dokumentum. In: Molnár Zoltán – Zaicz Gábor (szerk.), *Permistica et Uralica*. Ünnepi könyv Csúcs Sándor tiszteletére. PPK BTK, Piliscsaba. 83–84. (Fenno-Ugrica Pázmániensia I.)

Rövidítések

AEH = Acta Ethnographica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest.

ArchÉrt = Archeológiai Értesítő, Budapest.

BiblUral = Bibliotheca Uralica. Akadémiai Kiadó, Budapest.

ÉS = Élet és Irodalom, Budapest.

ÉT = Élet és Tudomány, Budapest.

FilKözl = Filológiai Közlöny, Budapest.

FUFA = Anzeiger der Finnisch-ugrischen Forschungen, Helsinki.

klny = különlenyomat

Itk = Irodalomtudományi Közlemények, Budapest.

MT = Magyar Tudomány, Budapest.

MTA = Magyar Tudományos Akadémia.

NyelvtIntKözl = Az MTA Nyelvtudományi Intézetének Közleményei, Budapest.

OrientLitztg = Orientalische Literaturzeitung, Berlin

SympSynt = W. Schlachter (Hrsg.), Symposion über Syntax der uralischen Sprachen.
Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften, Phil-hist. Klasse 3. Folge Nr
76. Göttingen

StUA = Studia Uralo-Altaica, Szeged.

SUA = Societas Uralo-Altaica.

UT = Urálsztikai Tanulmányok, Budapest.

ZPhon.= Zeitschrift für Phonetik / Zeitschrift für Phonetik. Sprachwissenschaft und
Kommunikationsforschung. Berlin.

Összeállította: Csepregi Márta

Egy volgai bulgár jövevényszó a mari nyelvjárásokban: *šârča* 'üveggyöngy'

The author indicates the separation of a new group among the Turkic loans of the Cheremis dialects; a group of Volga Bulgarian origin. Her point is that the separation of the words belonging to this group from the Chuvash loans of the Cheremis dialects has been delayed until today because in the investigation of the Bulgaro-Turkic languages light only recently has been thrown on the exact relation between the Chuvash and the Volga Bulgarian languages. The author regards the Cheremis word *šârča* as the borrowing of a donor form *širča* which is the Volga Bulgarian phonetic variant of the Old Turkic *sirča*. The initial *š* of the donor form is a Bulgaro-Turkic phonetic development [*s(i)* > *š(i)*], the preservation of the *č* in the medial position is a Volga Bulgarian dialectal peculiarity.

A mari nyelvjárások volgai bulgár jövevényszórétege, mint a mari szókincs török jövevényszó-állományának csuvasból elkülönített része a korábbi irodalomban nem képezte etimológiai vizsgálat tárgyát. Ennek oka nyilvánvalóan a csuvas kutatás történetében rejlik.

A 20. században a csuvas nyelvtörténeti kutatásokra igen nagy hatással volt N. I. Ašmarin „Болгары и чуваши” c. munkája (1902), melyben a szerző a csuvas nyelv bulgártörök eredetének bizonyítását részben a volgai bulgár sírfeliratok török eredetű szóanyagára alapozta. Ezt követően mértékadó turkológiai körökben hosszú időn át elfogadott volt a volgai bulgár–csuvas nyelvviszonyt az előd és az utód viszonyaként értelmezni. E felfogás szellemében keletkezett Wichmann monográfiája (1903) majd 1920-ban napvilágot látott Räsänen máig kiemelkedő jelentőségű műve, a „Die tschuwassischen Lehnwörter im Tscheremissischen” című, melyben a mari nyelvjárások bulgártörök jövevényszavainak forrása minden esetben csuvasként van megadva. Különbséget csak ritkán, és csak abban a tekintetben lehet a forrásra vonatkozóan felfedezni, amikor a csere-miszbe átkerült szó a csuvasból nem mutatható ki. Ilyen esetben a feltételezett átható alak elé csillag került, ami arra utal, hogy ugyanannak a csuvas nyelvnek egy korábbi állapotában létezett, de időközben kihalt szaváról van szó, vö.: *cser. or, ar* 'klein' < *tshuw. *or* ~ *kas. usw. Radl. az* 'klein' (Räsänen 1920: 167).

A mari nyelvjárások csuvas elemeinek kutatását Räsänen után M. R. Fedotov folytatta (vö. Fedotov 1968, 1990), aki a volgai bulgár–csuvas nyelvviszony

értelmezését illetően haláláig kitartott Räsänen felfogása mellett, vö. Fedotov 1980, 1992, 1996. A mari nyelvjárások turcizmusainak másik kutatója, N. I. Isanbaev „Марийско–тюркские языковые контакты” c. monográfiája (1989) egyik fejezetének már a címében – Слова чувашского (булгарского) происхождения – jelzi, hogy a két nyelvet szinonímnak tekinti (Isanbaev 1989: 38), és módszertanilag a csuvasizmusoknak csak a tatarizmusoktól való elkülönítését (uo. 39–54) tartja megvalósítandó feladatnak.

Räsänen, Fedotov és Isanbaev kutatásaival párhuzamosan (melyek a csuvas és a cseremisiz szókincs összehasonlító-történeti vizsgálatán alapultak) az 1970-es évektől megélnékültek a volgai bulgár sírfeliratok nyelvére irányuló filológiai kutatások. A kutatástörténetben először Hakimzjanov (1974) vetette fel, hogy a volgai bulgár sírfeliratok nem homogén r-török nyelvet tükröznek, de a nyelvjárások elkülönítésére felállított kritériuma (a *ti* ~ *či* váltakozás) utóbb tévesnek bizonyult, vö. Róna-Tas 1976a: 174–175. A volgai bulgár nyelv nyelvjárásainak elkülönítését az óbulgár (ÓB) *j* kettős (*j* és *ś*) képviselte alapján Róna-Tas javasolta 1976-ban (Róna-Tas 1976b) a sapkinói sírkő két feliratának összehasonlítása, valamint 16 volgai kipszak nyelvjárásokba került, ÓB *j* reflexióit tartalmazó volgai bulgár szó hangtani elemzése kapcsán.

A csuvas kutatás harmadik iránya ugyancsak a 20. század hetvenes éveitől élénkült meg, és feladatának tekintette az ún. bulgártörök hangtani kritériumokat tartalmazó jövevényszavak kimutatását a Volgavidék nyelveiben (vö. Dobrodomov 1971, 1974; Rédei – Róna-Tas 1972, 1975; Berta 1982; Róna-Tas 1988; Nasibullin 1992; Tarakanov 1993; Agyagási 1996, 1997, 1999, 2001a, 2002). A nyelvi kapcsolatok kutatásának eredményeképp felhalmozódott anyag szolgáltatott elégséges alapot a volgai bulgár nyelv korai középbulgár-kori (kb. a tatárjárás korára eső) nyelvi differenciáltságának a leírásához (vö. Agyagási 2001b).

A volgai bulgár nyelvnek a tatárjárás korára a vokalizmus rendszerszerű különbségei alapján három nyelvjárását lehetséges elkülöníteni, melyek között a csuvas elődje és a volgai bulgár sírfeliratok nyelve által tükrözött nyelvjárás az időbeni egymásmelletti viszonyával jellemezhető. Így ezentúl a mari szókincs török elemeinek kutatásában új feladatként jelenik meg a kölcsönzés forrásának rekonstruálásakor a volgai bulgár alakok hangtani kritériumok alapján történő nyelvjárásai elkülönítése. Ehhez szolgáltat mintát az alábbi vizsgálat.

Az ’üveggyöngy’ jelentésű szó a mari irodalmi nyelvben *šārča* (MaRSI), de a szó képviselve van mind a keleti, mind a nyugati nyelvjárásban, vö. P B M UP UJ US C Č *šärt’ša*, MK *širt’ša*, USj *širt’ša*, JT *šartsa*, JO *šartsä* ’üveggyöngy’ (Beke 2001: 2365).

A mari alakokat csuvas eredetűnek tartotta Räsänen (1920: 208), és az átvétel forrásaként a csuv. *šārša* és *šārča* alakokat sorolta fel. Isanbaev (1989) nem foglalkozik a mari szó forrásával, de Fedotov, aki szintén tárgyalta a szó történetét,

a mari alakokat ugyancsak a csuv. *šārša* és *šārča* átvételének tartja, miközben a csuvas szavak mari megfelelői között a mari *šer* szót is felsorolja (Fedotov 1990: 279). A mari *šer* idekapcsolása azonban téves, ez a szó végső fokon a kínai *tsir* 'glazúr' szó bulgártörök közvetítésű átvétele, vö. Agyagási 1997.

A csuvasban az 'üveggyöngy' jelentésű szónak az alábbi alakváltozatait találjuk: *šārša* 'бусы, борки' (Ašm. 13: 41), *šārša* 'бусы, бисер, ожерелье' (Ašm. 17: 338), *šārča* 'бусы, бисер' (Ašm. 17: 342) és *šārčča* 'id.' (Ašm. 17: 344). Szerepel a szó az 1769-es Csuvas Első Grammatikában: *шързя* 'бисер' (Soč. 20). Valamennyi alakváltozat visszavezethető egy ÓB *širča* formára, ami az ÓT *širča* *s(i) > š(i)* kritériumot felmutató r-török változata. Az ÓT *širča*, amint arra Clauson utal (Clauson 1972: 845, l. még DTS), másodlagos képződmény, a szó korábbi, teljesebb alakváltozata (KÓT) azonban szintén fennmaradt az ótörök írott forrásokban, vö. ÓT *širičga* 'glass – perhaps originally a natural mineral like rock crystal' (Clauson 1972: 846). Az ÓT *širča* mai képviselői elsősorban az oguz nyelvekből mutathatóak ki, vö. tö. *şırça* 'стекло' (TRSI, Radl. IV: 708), tkm. *širča* (TkmRSI), gag. *širča* (GRMSI), melyekhez egy kipszak adat járul: kar. *širča* 'чашка, чарка, бокал' (KarRPSI).

Az ÓB *širča* szó mai szabályos csuvas képviselője *šārša*, ahol a *č* spirantizálódása *ś*-sé tipikus csuvas fejlemény. A *č > ś* változás időrendje az r-török nyelvekben a 10. század elé tehető, minthogy párhuzamba állítható a *j > (č) > ś* változással. Ez utóbbit visszatükrözik a magyar nyelv *szél*, *szőlő*, *szűcs* szavai, melyek bulgártörök jövevények, vö. Róna-Tas 1976b. De a 10. sz. előtti időrendet megerősítik a permi nyelvek ősspermi kori bulgár-török jövevéyszavai is, melyek 10. század előtti átvételek, és tükröződik bennük mind a *j > ś*, mind a *č > ś* változás, vö. Rédei – Róna-Tas 1972. Az első szótagi *i* redukálódása *ā*-vá szintén csuvas fejlemény, – a tatárjárás után következett be a középcsuvas (KCs) nyelvben, amint arra a csuvas nyelv közép mongol jövevéyszavai utalnak, vö. Róna-Tas 1988. Megállapítható tehát, hogy a csuvas nyelvjárási adatok közül a *šārša* és a *šārša* képviselik a belső csuvas változásokat (a *šārša* szókezdő *ś*-e kései, másodlagos, csuvas környezetben lezajlott asszimiláció eredménye). A *šārča* és *šārčča* csak nyelvjárásközi kölcsönzés eredményeképp kerülhetett a csuvas elődjébe abból a volgai bulgár (VB) nyelvjárásból, ahol a *č* spirantizációja nem zajlott le, de a *s(i) > š(i)* változás végbement benne. Ebben a nyelvjárársban gyakorlatilag a tatárjárás utáni időszakban is megőrződött az ÓB *širča* hangalak, és nem történt meg a magánhangzó-redukció. Ezek a sajátosságok a *širča* alakot a volgai bulgár nyelv III. típusú nyelvjáráshoz utalják, ami a sírfeliratok nyelvével azonosítható, vö. Agyagási 2001b: 13–14.

Ami a mari alakok forrását illeti, ott ugyanezen volgai bulgár nyelvjárási formával kell számolnunk. A VB *širča* forma kölcsönzése a kései ősmari korban (PM₂) zajlott, amit az átadó alak *č* mássalhangzójának keleti és nyugati nyelv-

járásban *é*-ként való szabályos megfelelése bizonyít, vö. Bereczki 1994: 52. A szó története a Volgavidéken a következőképpen rekonstruálható:

KÓT *siričga* > ÓB *sirča* > ÓCsuv *širša* > KCs *šārša*

> VB *širča* → PM₂ **širča* > őskeleti nyj.: **širča* > P B M
 |
 |
 |
 ↓
 KCs *širča* > V *šārča*, *šārčča*

UP UJ US C Č *šârťša*,
 MK *širtša*, USj *širtša*
 > őсныугати nyj.: **širca* > JT *šartsa*
 JO *šartsä*

A JT gyűjtőponton feljegyzett *šartsa* alak másodlagos, az első szótagi vokálisa korábbi redukáltra megy vissza. A szó a mariban semmiképp nem lehet tatár jövevény, mert – bár az *s* > *š* változás a mari nyelvjárásokban is rendszerszerűen lejátszódott, vö. Bereczki 1994: 53–55 – az ÓT *sirča* képviselője nem adatolható a volgai kipszak nyelvekből, az átadó alakként rekonstruálható VB *širča* (ahol az *s* > *š* változás a bulgár oldalon játszódott le) viszont megőrződött a csuvasban.

Rövidítések

Ašm. = Ашмарин, Н. И., Словарь чувашского языка 1–17. Казань – Чебоксары.

DTS = Надеяев, В. М. – Насилов, Д. М. – Тенишев, Э. Р. – Щербак, А. М. (ред.) (1969), Древнетюркский словарь. Наука, Ленинград.

gag. = gagauz

GRMSI = Баскаков, Н. А. (ред.) (1968), Гагаузско–русско–молдавский словарь. Москва.

kar. = karaim

KarRPSI = Баскаков, Н. А. – Зайончковский, А. – Шапшалы, С. М. (ред.) (1974), Караимско–русско–польский словарь. Издательство Русский Язык, Москва

KCs = keleti cseremisiz

KÓT = korai ótörök

MarRSI = Серебренников, Б. А. (ред.) (1957), Марийско–русский словарь. Государственное издательство иностранных и национальных словарей, Москва.

ÓB = óbulgár-török

ÓT = keleti ótörök

PM₂ = kései őcsereemisiz

Radl. = Радлов, В. В. (1911), Опыт словаря тюркских наречий. IV. Императорская академия наук, С.-Петербург.

Soč. = Сочинения принадлежащие к грамматике чувашского языка. 1769.

tkm. = türkmén

- TkmRSI = Баскаков, Н. А. – Каррыев, Б. А. – Хамзаев, И. Я. (общ. ред.) (1968), Туркменско–русский словарь. Издательство „Советская энциклопедия”, Москва.
- tö. = törökországi török
- TRSI = Баскаков, А. Н. – Голубева, Н. П. – Кямилева, А. А. – Любимов, К. М. – Салимзянова, Ф. А. – Юсипова, Р. Р. (1977), Турецко–русский словарь. Издательство „Русский язык”, Москва.
- VB = Volgai bulgár

Irodalom

- Agyagási Klára (1996), Ein neues Mitglied der türkischen Wortfamilie mit der Bedeutung 'Zwilling'. In: Berta Árpád et alii (eds), *Symbolae Turcologicae*. Series Swedish Research Institute in Istanbul. Transactions Vol 6., Uppsala. 19–21.
- Agyagási Klára (1997), A Volga Bulgarian Loan-Word in a Kazan Tatar Dialect Spoken in Diaspora. *AOH* 50: 11–15.
- Agyagási Klára (1999), Volga-vidéki etimológiák II. Mari *oŋai* – csuvas *may*. *FUD* 6: 3–13.
- Agyagási Klára (2001a), Zur Geschichte der tscheremissischen *-la/-lä* und der tschuwaschischen *-lla/-lle* Adverbialsuffixe. *Studia Etymologica Cracoviensia* 6: 9–14.
- Agyagási Klára (2001b), Középbulgár nyelvjárások, középbulgár nyelvéllapot. In: Károly László – Kincses Nagy Éva (szerk.), *Néptörténet – Nyelvtörténet*. A 70 éves Róna-Tas András köszöntése. Szeged. 1–17.
- Agyagási Klára (2002) Some Middle Bulgarian Loan-Words in the Volga Kipchak Languages. *AOH* 55: 25–28.
- Ašmarin, N. I. [Ашмарин, Н. И.] (1902), Болгары и чувашы. Казань. Репринт: 2000, Чебоксары.
- Beke Ödön (2001), Mari nyelvjárási szótár (Tscheremissisches Dialektwörterbuch) VII. *Bibliotheca Ceremissica Tomus IV/7*. Unter Mitarbeit von Zsófia M. Velenyák und József Erdődi, neu redigiert von Gábor Bereczki, bearbeitet von Margarita Kuznecova, herausgegeben von János Pusztay. Savariae.
- Bereczki Gábor (1994), Grundzüge der tscheremissischen Sprachgeschichte I. *SUA* 35.
- Clauson, Sir Gerard (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford.
- Dobrodomov, I. G. [Добродомов, И. Г.] (1971), Тюркизмы славянских языков как источник сведений по исторической фонетике тюркских языков. (Соответствие *s ~ š*) *СТ* 1971/2: 81–92.
- Dobrodomov, I. G. [Добродомов, И. Г.] (1974), Тюркизмы славянских языков как источник сведений по исторической фонетике тюркских языков. (К вопросу о развитии так называемого протетического согласного *у* в тюркских языках.) *СТ* 1974/2: 34–43.
- Fedotov, M. R. [Федотов, М. Р.] (1968), Исторические связи чувашского языка с

волжскими и пермскими языками. Чебоксары.

Fedotov, M. R. [Федотов, М. Р.] (1980), Чувашский язык в семье алтайских языков. Чебоксары.

Fedotov, M. R. [Федотов, М. Р.] (1990), Чувашско–марийские языковые взаимосвязи. Издательство Сатаровского университета, Саранский филиал, Саранск.

Fedotov, M. R. [Федотов, М. Р.] (1992), Материалы к историко-этимологическому словарю чувашского языка. Научно-исследовательский институт языка, литературы, истории и экономики при Совете Министров Чувашской АССР, Чебоксары.

Fedotov, M. R. [Федотов, М. Р.] (1996), Этимологический словарь чувашского языка. I–II. Чувашский государственный институт гуманитарных наук, Чебоксары

Hakimzjanov, F. S. [Хакимзянов, Ф. С.] (1974), Следы диалектов в языке памятников Волжской Булгарии. СТ 1974/4: 25–31.

Isanbaev, N. I. [Исанбаев, Н. И.] (1989), Марийско–тюркские языковые контакты. Марийское книжное издательство, Йошкар-Ола

Nasibullin, R. Š. [Насибуллин, Р. Ш.] (1992), Булгаризмы и их отношение к вопросу о времени распада общепермской языковой общности. Вордскем Кыл 1992/2: 81–95.

Räsänen, Martti (1920), Die tschuwassischen Lehnwörter im Tscheremissischen. MSFOu 48.

Rédei Károly – Róna-Tas András (1972), A permi nyelvek ősermi kori bolgár-török jövevényszavai. NyK 74: 281–298.

Rédei Károly – Róna-Tas András (1975), A bolgár-török-permi érintkezés néhány kérdése. NyK 77:31–34.

Róna-Tas András (1976a), A Volga Bulgarian Inscription from 1307. AOH 33: 153–186.

Róna-Tas András (1976b), Some Volga Bulgarian Words in the Volga Kipchak Languages. In: Káldy Nagy, Gyula (ed.), Hungaro-Turcica. Akadémiai Kiadó, Budapest. 169–175.

Róna-Tas András (1982), Loan-words of Ultimate Middle-Mongolian Origin in Chuvash. SUA 17: 66–134.

Róna-Tas András (1988), Turkic Influence on the Uralic Languages. In: Sinor, Denis (ed.), The Uralic Languages. E. J. Brill, Leiden – New York – København – Köln. 742–780.

Tarakanov, I. V. [Тараканов, И. В.] (1993), Удмуртско–тюркские языковые контакты: теория и словарь. Издательство Удмуртского государственного университета, Ижевск.

Wichmann, Yrjö (1903) Die tschuwaschischen Lehnwörter in den permischen Sprachen. MSFOu 21.

BAKRÓ-NAGY MARIANNE

Az írástudók felelőssége

This review article is a critical evaluation of Angela Marcantonio's views on the Uralic language family and on the application of the comparative method in Uralic studies. The aim of Marcantonio's book is to summarize previous investigations in order to inform the reader of the state of past and current research in Uralistics. In doing so she surveys the literature from Budenz and Donner to the modern authors and arrives at conclusions she believes are worth sharing with the wider linguistic community: "a total absence of scientific evidence in favour of the notion that the Uralic languages form a language family". The main task of the present review is to introduce the background and nature of this statement clarifying the reliability and validity of the data and the method that support Marcantonio's findings.

1. Minden tudományágnak érdeke, hogy időközönként számot vessen eredményeivel. Szembenézzen azzal, hogy akár kialakulásának időpontjától kezdve tudományos elemzéseinek tényanyaga, annak kezelése, a módszerek, az elméletek, amelyeket felhasznál vagy éppen kialakít, a tudósi magatartás, kutatói etika, mely mindennek létrehozója, milyen mértékben vagy értelemben produkált marandó tudományos értéket, megfelel-e a tudományos kutatástól elvárhatóaknak. Az ilyen értékelés szükségképpen ki is jelöli a megoldatlan kérdések köreit, s segíti a továbblépést. Magától értődik, hogy efféle munkát csak olyasvalaki végezhet el, aki maga is alapos ismerője a tényanyagnak, az anyagkezelés releváns módjának, a módszereknek és elméleteknek. Az pedig kifejezetten előnyös lehet, ha a számvetést képes távolságtartással elvégezni, hiszen így elvárható, hogy a kialakított kép objektív lesz. Címének és alcímének alapján gyanítható, hogy Angela Marcantonio könyve – „The Uralic Language Family. Facts, myths and statistics.” Publications of the Philological Society, 35. Blackwell Publishers, Oxford UK – Boston USA. 2002. xxiii + 335 – egy ilyesfajta értékelésnek a foglalat, különös tekintettel arra, hogy rangos kiadó jelentette meg, s hogy szerzője a római La Sapienza egyetemen az uráli stúdiumokra specializálódottan az általános nyelvészet előadója. A munka megjelenése örömteli várakozást kelt még azért is, mert – ugyan alapvetően eltérő tematikát kínálva – a Denis Sinortól (1988) és Daniel Abondolotól (1998) szerkesztett kötetek után, az érdeklődő nemzetközi nyelvész (és nem-nyelvész) társadalom számára kínál ismereteket az uráli nyelvcsaládról angol nyelven.

2. Angela Marcantonio munkája a Köszönetnyilvánításokat (xiii), a táblázatok és ábrák jegyzékét (xiv–xv), az uráli és nem-uráli nyelvek (xvi–xvii), a grammatikai rövidítések (xix), a kötetben idézett főbb folyóiratok és szótárak jegyzékét (xx–xxi), valamint a transzkripcióra és hivatkozások módjára vonatkozó információkat (xxii–xxiii) követően összesen tíz fő fejezetre oszlik; e fejezeteket egy, az uráli nyelvek földrajzi elhelyezkedését mutató térkép (279), öt függelék (280–290), a fejezetekhez fűződő jegyzetek szövege (290–305), az irodalomjegyzék (306–328) és a három (általános, nyelvi és szerzői) mutató (329–328) zárja.

2.1. Az első fejezet a Bevezetés („Introduction” 1–18). A szerző könyvének minden fejezetét mottónak szánt idézettel indítja. A mottóknak köztudottan az a funkciójuk, hogy sűrítetten előrevetítsék az adott rész mondanivalóját, mely ebben az esetben azt mondja ki, hogy a rossz elmélet olyan hajlékony, hogy bármilyen adat kezelésére alkalmas. Ennek a kétségkívüli igazságnak az értelmében tűzi ki a szerző könyvének célját, mely szerint egyetlen kötetben egybegyűjtve a fő nyelvészeti és nem nyelvészeti tényeket, megvizsgálja, vajon érvényes-e az uráli nyelvcsaládra vonatkoztatva az a gyakori, itt Dixonra (1997: 28) hivatkozott állítás, mely szerint a történeti nyelvészet családfa modellje csak kis számú nyelvcsaládra alkalmazható realisztikusan, mint például az indoeurópai, a semita, a polinéziai és az uráli. Előre vetíti azt is, hogy végkövetkeztetései az uráli nyelvek eredetéről és természetéről számos lényeges tekintetben különböznek a hagyományos nézettől, amennyiben a könyvben alkalmazott részletes elemzések révén arra jut, hogy teljes mértékben hiányzik minden olyan tudományos tény, amely az uráli nyelveknek genetikai kapcsolata mellett – ti. amellet, hogy nyelvcsaládot alkotnának – szólna: „herefore, in short, I shall conclude that Uralic is not a valid node”(1). Kijelöli ezek után azt is, mit ért standard uráli elméleten, bemutatván először egyet, az Austerlitz-félét (1987) a sokféle családfa-ábrázolás közül (2). Hét pontban sorolja elő, mintegy összefoglalóan, melyek a standard elmélet vagy tankönyv-interpretáció állításai. Ezek az állítások a szerző szerint néha csak implikációk formájában vagy rejtetten fogalmazódnak meg, inkább hiedelmek, babonák („tenets”): a mai uráli nyelvek egyetlen előzményből, a proto-urálból származnak és nincsenek rokonsági viszonyban a környező nyelvekkel; a legtöbb közbülső alapnyelvi szint rekonstruált, a leány-nyelvek kétfelé osztódással származtak le előzményeikből, hangrendszereik lényegében szabályos és szisztematikus hangváltozások eredményeként alakultak ki, az uráli alapnyelv morfológiája gazdag volt stb. Szemére veti a hagyományos uralisztikai kutatásoknak, hogy gyakran elvétik a különbségtételt (igazolható) tudományos tény és benyomások, interpretációk között (amelyek nem igazolhatóak). Példaként a „hangszabályokat” említi. Csak remélni lehet, hogy ezeken hangmegfeleléseket ért, különben ebben az összefüggésben nincs értelme annak, amit leír. Ezeknek a száma magasabb, mint a szabályos etimológiákéi (4–5). Mely szabá-

lyos etimológiákat maga is elfogadja, de – későbbi bizonyításokra utalva – épp-úgy véletlen egybeesésként is értelmezhetőnek tartja őket. Már a Bevezetésben is hosszabb részt szentel az „uráli elmélet” történetének, kifejtve, hogy Budenz, az alapító nem alkalmazta megfelelően az összehasonlító módszert, ugyanis nem közöl „hangszabályokat”, s a tőle felállított szömegfeleltetések 81%-a ma már nem állja meg a helyét. A későbbiekben (ti. a 2. fejezetben) a szerző még hosszabban foglalkozik Budenz és Donner kritikájával, mely tudománytörténeti szempontból még érdekes is lehet, de az uráli elmélet érvényes voltának tekintetében merő értelmetlenség: aligha látható be ugyanis, miért elhibázott egy egész paradigma csak azért, mert megalkotóik még nem voltak birtokában mindannak a nyelvi anyagnak, differenciáltabb módszertani ismeretnek, amelyek az utánuk következő évtizedek, évszázadok során születtek meg. Marcantonio szemmel láthatóan nem veszi észre fejtegetéseinek logikai tarthatatlanságát, ami érthető is, hiszen nem csupán Budenz eredményeit vonja kétségbe, hanem az utána következő korszakok uralisztikai teljesítményeit is. Ő maga nem mondja ki, miként kellene a szabályos hangtörvényeknek érvényesülniük ahhoz, hogy felfogása szerint azzal az uráli nyelvek rokonsága bizonyíthatónak mutakozzék, példáiból és hivatkozásaiból mégis kibontható az elgondolás, mely – nem elhamarkodott előrevetni – merő illúzió nem csupán az uráli, de más, ún. jól kutatott nyelvcsaládok esetében is.

A Bevezetésben megfogalmazottakat a rákövetkező fejezetek hivatottak többkevesebb részletességgel kifejteni, így magam is majd azok bemutatása során térek ki rájuk. Van azonban legalábbis két állítása a szerzőnek még e részben, melyek ugyan szintén megismétlődnek különféle megfogalmazásokban, ám mint-hogy szorosan kötődnek a munka célkitűzésének indoklásához, érdemes itt szólnom róla.

Marcantonio megütközve tapasztalja, hogy a szakirodalomban a konklúziók felállításakor a szerzők miként negligálják következetesen az adatok tárgyalásakor még bemutatott ellenpéldákat, hogy azután ezek nyomán az általános szakirodalomban, az angol (!) nyelvű tankönyvekben végeredményben olyan idealizált kép jelenjék meg, mely (az ellenpéldákat szisztematikusan minimalizálva vagy átértelmezve) összeegyeztethető a hagyományos felfogással (12). Elvi támaszként Kuhn ismert (1970) és bölcс megállapításait idézi, példaként pedig Janhunent (1981a), az UEW-et és Rédeit (1998), Csepregit (1998) – futólag (jóllehet a későbbi fejezetekben még tovább boncolgatja a kérdést). Tán ez az a pont, ahol a szerző módszere kételkedést ébreszt az olvasóban: az adat-átértelmezés vagy -elhallgatás vádjait a l a n o s í t v a vonatkoztatja egy egész diszciplínára anélkül, hogy felsorolná, részletezné, kikre utal. Látni fogjuk, hogy az itt érintőlegesen prezentált példák, de a későbbi fejezetek vonatkozó fejtegetései és hivatkozásai sem elegendőek, s főként nem meggyőzőek ahhoz, hogy jogos

alapot biztosítsanak számára e súlyos – s tegyük hozzá, sértő – állítások igazolásához. Itt jegyzem meg, hogy Marcantonio érvelési módszerének egyik leg-sajátabb vonása a hivatkozások nélkül ontott általánosítások sora (elegendő például az egyes fejezetek indító mondatait szemügyre venni: 19, 54, 130, 155, 181 stb.). A tankönyvektől, kézikönyvektől nyújtott „idealisztikus” kép, az ellentmondó részletek elhomályosítása sarkallja a szerzőt arra, hogy maga igen részletes elemzésnek vesse alá az elsődleges adatokat, szögezi majd le többször is. Óhatatlanul is felmerül az olvasóban a kérdés: akkor valójában kivel vitatkozik a szerző, kritikája kiknek szól? A(z angol nyelvű) tankönyvek íróinak? A kézikönyvek szerzőinek? Az összefoglaló céllal íródott tanulmányok készítőinek? Mert ha igen, miért terjeszti ki könyvbéli teljes kritikáját az egész uralisztikára, pontosabban azokra, akik a „hagyományos” nézet képviselői?

b. Marcantonio úgy véli, hogy a fent név szerint említettek nem elszigetelt példák – ti. ami az adatok koncepciózusan szelektált kezelését illeti, – s kijelenti, hogy a hagyományos felfogásnak ellentmondó tények gondos vizsgálatával tiszta kép teremthető, hiszen mind e tények száma mostanra elérte a kritikus mennyiséget, a paradigma revíziójának ideje, a tények és ellentények szisztematikus és kimerítő egybegyűjtésének ideje elkövetkezett. Az, hogy e nagyralátó célkitűzés megvalósítása miként sikerül a szerző számára, a könyv fennmaradó kilenc fejezetének áttanulmányozása során kiderül, ám nem világos, vajon mit jelent ebben az összefüggésben a „kritikus mennyiség”? Ki, hol és miként határozta meg általában vagy a nyelvtörténetben avagy az uralisztikában e bombasztikusan ható, de így önmagában semmitmondó fogalmat?

2.2. A második fejezet, „Az uráli paradigma történeti megalapozása” című („The Historical Foundation of the Uralic Paradigm” 19–54) arra hivatott, hogy revízió alá vegye a történeti forrásokat, népneveket, továbbá Budenz és Donner eredményeit. Csaknem tizenkét oldalon keresztül taglalja a finnek és a magyarok különféle elnevezés-változatait a történeti forrásokban, s azok mai értelmezéseit (21–32), valamint a magyarok előtörténetével kapcsolatos ismereteket az ugor-török háborút is beleértve (32–37). Az elnevezéseket illetően szinte hihetetlen az a módszertani járatlanság (?), amellyel az adatokat interpretálja: a magyarokat, mint tudjuk, az arab történeti források törökökként emlegetik, s tegyük hozzá, hogy joggal, hiszen kapcsolatuk igen szoros volt, és az is igaz, hogy a magyar méltóságnevek egy sor esetben török eredetűek (26) stb., ami azonban semmiféle érvet nem jelenthet genetikai kapcsolatuk tekintetében. Hiszen egy kérdés a nép, a beszélői közösség elnevezése és egy másik az eredete! Bármelyik kézikönyv bőséggel szolgált volna adatokkal a szerző számára arra nézve, hogy a különféle uráli népeket hányféle elnevezéssel illették, olyanokkal, amelyeknek semmi közük nem volt eredetükhöz. (A szerzőtől részletesebben adatolt *magyar* ~ *baskir* megféleltetésből levonható következtetéseket [27] nem kommentá-

lom...). A fejezet második részét Budenz József és Otto Donner kritikája teszi ki. Hat oldalon elemzi Budenz „eredeti” adatait (37–42), mégpedig szép diagramokkal illusztrálva (40), hogy ma már mennyi nem állja meg a helyét közülük, ti. az UEW adataival összevetve. Majd pedig Donner kritikája (42–46) kerül sorra, mondván, hogy a finnugor és a szamojéd ág közelebbi kapcsolata Donner vizsgálatai alapján nem bizonyítható. Már a megelőző pontban rámutattam, miért tarthatatlan és illogikus mindaz, amit Marcantonio rajtuk, illetőleg rajtuk keresztül az uralisztikán számon kér. Nem meggyőzőbb az ural-altáji hipotézis futó ismertetése sem (48–49), alig érthető ugyanis, hogy mindennek mi köze van az uráli nyelvek összetartozásának kérdéséhez, hacsak az nem, hogy mintegy háttérül szolgáljon a szerző kedves, az egész könyvön végighúzódo elgondolásához az altáji, illetőleg paleo-szibériai nyelvek és az uráli nyelvek kapcsolatát illetően. A fejezetben leírtak összefoglalását egy meglehetősen szerencsétlenül megválasztott, ti. politikai összefüggéseket taglaló rész (51–54) zárja – olyan, amelyet a finnugristák már unalomig ismernek – az Osztrák-Magyar Monarchia, illetőleg az ugor-török háború ideológiai háttéréről, a szovjet-orosz politikai befolyás hatásáról, s mintegy „újdonságként”, a finnek eredetkereséséről a legutóbbi időben. Marcantonio „a sorok között olvasva” hozza meg azt a következtetését (bár olvashatott is volna éppen minderről a magyar nyelven megjelent „déliababok” között, például a fent idézett Rédei-könyvben is), hogy politikai nyomás nehezedett mind a finnekre, mind a magyarokra akkor, amikor az altáji rokonság gondolatát a háttérbe kellett szorítaniuk. Érdekes lenne megtudni, ma milyen érdekek nyomása érvényesül az uralisztikán?

2.3. A harmadik, rövid fejezetben (45–68) a szerző az uráli paradigma modern interpretációját mutatja be („Modern interpretation of the Uralic paradigm” 54–68). Ennek érdekében először az uráli nyelvcsaláddal kapcsolatos korszakolási elgondolások közül vesz sorra néhányat (56–58), majd bemutat ötöt a finnségi nyelvek csoportosításáról kialakított elgondolások közül (57), továbbá Häkkinen (1983), Viitso (1997) és Salminen (1999) családfa-modelljét (vajon miért csak ezeket?), valamint Hajdú (1975) és Kulonen (1995) izoglossza-elrendezéseit (58–64). Az utóbbiakat maga is „izoglosszáknak” jelöli meg az ábra-aláírásokban is, s éppen ezért érthetetlen, hogy miért a hagyományos családfa-modell változataiként ismerteti őket: elképzelhetetlen ugyanis, hogy a szerző ne tudná, mi a különbség a családfa és az izoglossza fogalma között. Összevegyítésük viszont megfelel a szerző ama célkitűzésének, hogy mintegy bizonyítsa, mekkora eltérés van az uráli nyelvek csoportosítását illetően (55). Eltérés természetesen van, amihez azonban a merőben más aspektusú családfa- és izoglossza elrendezéseknek semmi köze. A rokonsági kapcsolat elutasításaként a Pusztay-modellt (1997), illetőleg a *Sprachbund*-típusú hipotézist, a *lingua franca* lehetséges funkcióját ismerteti (64–66), s ez rendjén is van. Az már azonban kevésbé, hogy

míg a hagyományos modell erős kritika tárgyaként jelentkezik szövegében, addig az utóbbit nem értékeli (holott ezt akár a kritikákból merítve is megtehetette volna: pl. Laakso 1997). A szélesebb nyelvcsaládokat, a nyelvkeveredést illető elképzeléseket sem kezeli több kritikával (66–67), végső következtetése viszont annál figyelemre méltóbb: a hagyományos felfogás azért szorul felülvizsgálatra, mert számosak a viták az uráli (és nem uráli) nyelvek egymáshoz való viszonyát illetően (67)! Utolsó megjegyzéseinek egyike pedig azért érdemes idézésre, mert megint csak rámutat Marcantonio bombasztikus kijelentéseket kedvelő ítéleteire: „There is something wrong with the way the Comparative Method is applied to these languages...” (68. – „Something is rotten is the state of Denmark”, nem ismerős...?).

2.4. A negyedik, leghosszabb fejezet (68–134) címét azért kell okvetlenül eredetiben idéznem, nehogy a recenziens fordítási hibájául róják fel értelmetlen voltát: „Reconstructing the sound sturcture and lexicon of the Uralic family tree”. Egy családfának, megmaradva a kifejezés metaforikus keretében, legfeljebb ágai, elágazásai, gyökere stb. lehetnek, szókészlete azonban aligha, hangszerkezete meg még úgy se. Ennyit a címről. E fejezet terjedelme nyilvánvalóan azzal a ténnyel hozható összefüggésbe, hogy a szerző – méltán – a tőle erősen kritizált összehasonlító módszer, valamint az alapnyelvi rekonstrukció működési területét ebben látja, s vitathatatlan is, hogy az uralisztika e területen alkotta meg legkidolgozottabb eredményeit. A tény azonban, hogy mindennek ellenére e fejezettel nem lehet, illetőleg nem érdemes részletesebben foglalkozni, abból adódik, hogy a szerző már-már hihetetlen mértékben érti félre, interpretálja elfogadhatatlanul a tényeket és összefüggéseket. Ezek közül csak néhányal foglalkozhatom illusztrációként.

Rögtön a fejezet elején a szerző Janhunen (1981) tanulmányát jelöli meg az uráli nyelvcsalád rekonstrukcióját szolgáló legmodernebb alaplunkaként (69), fejezete kiindulópontjaként. Janhunen e dolgozata kétségtelenül mellőzhetetlen az alapnyelvi rekonstrukciót illetően, bár Marcantonio sehol nem indokolja választását. Ami annál is érthetlenebb, mert ha egyszer elmarasztalja Janhunent azért, mert csupán a finn-permi és a szamojéd alapján, tehát az ugor nyelvek figyelmen kívül hagyásával rekonstruálja az uráli alapnyelv szavait, miért nem választott más korpuszt? Sammallahti (1988) például nem mellőzi az ugot, jól lehet kiindulása Janhunen, az UEW meg végképp nem hagy ki egyetlen „ágot” sem, bár rekonstrukciós metodológiája egyebekben eltér az előbb említettektől.

Itt érdemes megjegyezni, hogy a szerző az UEW-et korábban (8) már kritikával illette azért, mert nem közli mindazokat a hangmegfeleléseket, amelyek rekonstrukcióinak alapját képezik, ezzel rögtön egy kalap alá vonva azt Budenz munkájával. E kritika érvényességéről lehet vitatkozni, arról azonban aligha, hogy az UEW rekonstruktumai mögött ne állna ott végiggondoltan a finn-

ugrisztika összes eladdigi vonatkozó eredményét alapul vevő szisztematikus hangmegfelelések sora. Mivel, folytatja a szerző, Janhunennál nagy számú hangszabály vonatkozik kisebb számú etimológiára, az összehasonlító módszer szignifikancia-kritériuma nem tud érvényesülni. Következésképp eldönthetetlen, hogy a korpusz nyelvi kapcsolatokat avagy csak véletlen egybeeséseket képvisel-e. Fentebb, a Bevezetőről szólván már említettem, Marcantonio interpretálhatatlanul használja a „hangszabály” kifejezést. Csak találgatni lehet, hogy „hangtörvény”-t vagy „hangmegfelelés”-t ért-e rajta. Janhunen-kritikáját illetően azonban ez alighanem mindegy, mert érzékelhetően nem érti, mit fednek Janhunen magánhangzó-megfeleltetései. A maga „hangszabályát” kéri számon a rekonstrukción, azaz úgy képzei, hogy az egymással egyeztethető szavakban minden egyes szegmentumnak (mintha környezet vagy környezeti hatás nem is léteznék!) mindig és kivétel nélkül meg kell felelniük egymásnak, méghozzá azonos módon. Ezért marasztalja el tehát Csepregit is (70) például a szókezdő finn *p* ~ magyar *f* megfelelésekre fölhozott példákat illetően, mondván, hogy egyrészt az alapnyelvi **p* mássalhangzónak a magyarban lehetséges *b* folytatása is, másrészt meg a finn *p*, magyar *f* után következő hangok nem mindegyike egyeztethető egymással szabályosan. Így állván a dolog, ezek az etimológiák (nem másokról, mint a magyar *fej*, *fa*, *fél*, *fecske* szavakról van szó) nem bizonyulhatnak szabályos megfeleléseknek, s így nem szólhatnak uráli eredetük mellett sem. Ez az igény újra és újra megfogalmazódik e fejezetben (olykor egy lapon többször is, pl. „... there have been no systematic attempts to reconstruct this node [ti. a finnugorról van szó] using conventional methods” (130); „[a már említett *p* > *f* változásról szólván] „Although these changes are generally embedded within etymologies that are irregular in other respects, and therefore should be rejected according to a strict application of the Comparative Method...” (130) stb. – kiemelések tőlem, B.-N. M.), s még később is nem ritkán, minek következtében az olvasó egyrészt kénytelen elgondolkodni, a szerzőnek milyenek a nyelvtörténeti ismeretei (NB! az irodalomjegyzékben ott sorakozik Anttila 1989, Bynon 1977, Hock 1986 s a többi kiváló nyelvtörténeti kézikönyv szerzőjének a neve, de a tőlük tanulhatók meglehetősen kevésbé tükröződnek felfogásában), másrészt meg azon, hogy vajon akkor mely nyelvcsalád vagy nyelvek genetikai kapcsolatát tartaná meggyőzőnek. Kétlem ugyanis, hogy lennének olyan rokon nyelvek, amelyek képesek volnának eleget tenni a szerző kívánalmainak. Bár az is lehet – hiszen ismételten is elhangzik a könyvben –, hogy csupán a történeti összehasonlító módszert nem tartja relevánsnak nyelvek rokonsági vagy nem-rokonsági kapcsolatainak megítélésében. Ám ha erről van szó, akkor miért e módszert kéri számon mégis az uralisztikán? Végül tán mondani sem kell, mit érnek azok a „statisztikák” (még visszatérek rájuk), amelyek ilyen alapon készültek (74).

A szerző mintegy ötven lapon teszi közzé (79–129) az uráli nyelvek fonológiai szerkezetének (azaz fonéma-készletének és fonológiai szerkezetének; vajon ez utóbbit mit kell érteni?) vázlatát, megkísérelvén rekonstruálni az uráli alapnyelv vokalizmusát és konzonantizmusát (beleértve az 'ugor' innovációk értékelését is), mégpedig sajátságos módon, melyet mindössze két példán mutathatunk be. Az egyik egy idézet – mely talán csak annyi kommentárt igényel, hogy ilyen alapon bármely nyelvi adatról állítható egyidejűleg bármi – a magánhangzókkal kapcsolatban fogalmazódik meg: „In what follows I shall report some of the 'P-U' etymologies as reconstructed by Janhunen (1981a). I shall choose obviously the lexical items which best fit the purpose of this work, without therefore closely respecting the author's way of arguing and grouping of the material” (94 – kiemelés tőlem, B.-N. M.). A másik a mássalhangzókkal függ össze, amelyeknek esetében érdekes módon nem Janhunenna, hanem az UEW-re támaszkodik kiindulásként, s bár az uráli és finnugor alapnyelvi mássalhangzórendszert Sammallahtitól (1988) idézi, mégis azzal indítja „elemzését”, hogy csak azokról a hangokról szól, amelyeket nem övez sok ellentmondás a szakirodalomban. Így azután meglehetősen nagyvonalúsággal kimarad a $*\delta$, $*\delta'$, $*\gamma$ és $*\eta$ bemutatása, hogy ezt követően képzésmód és szókezdő/szóbelseji helyzetű csoportosításban, meglehetősen szabadon kezelve az adatokat, vegye sorra a töle jellemzőnek tartott változásokat, néhány etimológiával bemutatva azokat. (A két dentális réshang hol a fent idézett módon, hol meg $*d$, $*d'$ grafémákkal említődik.) Egy sor esetben megkapjuk mindazokat az adatokat is, amelyeket az altáji nyelvek valamelyikéből említ az UEW, mintegy illusztrálандó a hasonlóságot. A szerző logikai bakugrája pedig éppen ezekkel az adatokkal van összefüggésben, például: a magyar $*k > *x > h$ változásról szólván rámutat, hogy annak meglehetősen későinek, az obi-ugor és szamojéd nyelvek azonos típusú változásaitól függetlennek kell lennie, hiszen az ómagyar emlékekben még feltűnik (ch grafémákkal jelölve) a x . Majd jelzi, hogy e változás nem egyedülálló az uráli nyelvekben, hiszen az altájiban is megfigyelhetők hasonlóak, amelyeket pedig illenék a magyar és ez utóbbiak megegyező változásai között számontartani. Természetesen számon vannak tartva, ám fölteendő a kérdés: miért van az, hogy egy sor esetben egyes hangváltozások lehetnek egymástól függetlenek, véletlen egyezések (főként, amikor uráli nyelvek egymáshoz való kapcsolódását reprezentálnák), máskor meg beszédes példái az összetartozásnak (ti. amikor a magyar és a török, vagy a finnugor és az altáji kapcsolatáról van szó)? Miért van az, hogy egy és ugyanazon jelenség egyszer valami mellett, másszor meg valami ellen szól? Marcantonio visszatérő kritikája szerint prekoncepcióval vádolja az uralisztika „hagyományos” modelljét. De amit ő vezet elő például a magyar és a törökségi vagy a finnugor és az altáji nyelvek kapcsolatát illetően, vajon nem az?

A Janhunentől hiányolt ugor ágról először négy, több mint felületes megközelítésben, s koncepciózusan összeválogatott idézettel alátámasztva mondja ki, hogy egyszerűen nincs, s hogy a magyar nyelv „izoláltan” áll (75–78), majd később e kérdést már a maga részéről tényként kezelve folytatja: „Despite the total lack of any evidence in support of the Ugric node...” (120). Ez a módszer-tani eljárás egyébként jellemző az egész könyvre. Majd további csaknem hat lapon „érvel” az ugor alapnyelv megléte ellen. Ebben az esetben megint vannak a szerző szerint olyan hangváltozás-típusok, amelyek egyszer az ugor egység ellen szólnak, máskor meg a török (nem kölcsönzés-jellegű) kapcsolat mellett. Azt, hogy Marcantonio milyen mértékben nincs tisztában azokkal a hangváltozásokkal, amelyekről bátran beszél, illetőleg hogy miként manipulálja a maga elképzelései szerint a szakirodalmi megállapításokat, két innen vett példán mutatom be röviden. A 121. lapon (is) idézi Honti (1998: 353) megállapítását: „Already in proto-Ugric, **k* had markedly different allophones in front-vocalic versus back-vocalic environment. The result was the development, albeit separately in each of the three Ugric languages, of **k* > *x* (> *h*- in Hungarian) in back vocalic words.” Majd így folytatja: „However ... (and also remarked by Honti), this change has come to completion only in Hungarian ... and cannot be classified as a 'Ugric innovation' „(121 – kiemelés tőlem, B.-N. M.). A kérdés csupán az, kivel vagy mivel vitatkozik a szerző, amikor azt állítja, hogy e hangváltozás nem ugor kori innováció? Hiszen Honti nem csupán itt, de már korábban is leszögezte (1997: 13), hogy legfeljebb a tendencia megindulása, az allofonikus elkülönülés lehet ugor kori, a változás maga nem, s ezzel már megfogalmazta az ennek ellenkezőjét állítókkal szembeni kritikáját is. Arról nem beszélve, hogy Marcantonio maga is idézi Gheno–Hajdú (1992: 172), valamint Sauvageot (1971: 172) Hontióval azonos véleményeit!

A 122. lapon amellett próbál érvelni, hogy miért nem fogadható el az ugor korra tett nem szókezdő PU/PFU **w* > PUG **ɣ* változás; a magyar *tél* kapcsán például ezt írja: „Regarding the etymology for 'winter' **tälwä*, one may observe that, alongside Ostyak *těləɣ*, there is Vogul *tāl* and Hun. *tél* (Acc. *tele-t*), where there is no trace of *-*w* or *-*ɣ*.” Ha a szerző megismerkedett volna az ugor nyelvek konszonantizmusának történetével, bizonyára felismerte volna, hogy a PU/PFU **w* másként viselkedik mássalhangzó-kapcsolatok egyik elemeként, mint egymagában, intervokalikus helyzetben (mert hiszen más és más környezetben a hangok bizony másként és másként változnak), azaz eltűnik: */*w* > */*l*; az idézett osztljak alakban pedig a *ɣ* képzőelem. (A probléma az, hogy az ezen az oldalon a szerzőtől felhozottak mindegyike a fentihez hasonló bírálatra szorulna, mint ahogyan a könyvben egyébként is sűrűn sorjáznak az olyan oldalak, amelyeknek minden egyes állítása kritikát, helyreigazítást igényelne.) Mindennek felfedezéséhez azonban szisztematikusan meg kellett volna vizsgálnia minden

egyes *wC és *Cw mássalhangzó-kapcsolatot mutató alapalakot, azok valamennyi folytatását az összes ugor nyelvben, illetőleg azok nyelvjárásaiban, továbbá tisztába kellett volna jönnie legalábbis az obi-ugor nyelvek szóképzésének történetével. Kétségtelenül nagy munka, ám tekintettel arra, hogy kiváló szótárak és egyéb feldolgozások állnak rendelkezésre¹, nem kivihetetlen. Azaz nem másod- vagy harmadkézből vett, az etimológiai szótárakban vagy más etimológiai összeállításokban szükségképpen csak szelektáltan bemutatott adatok alapján kellett volna véleményét kialakítania, hanem ténylegesen az elsődleges adatok alapján. Annál is inkább, mert hiszen könyvében sok helyütt, így már rögtön a Bevezetésben is írja (10), hogy ő maga, ahol csak lehet, az elsődleges adatokat veszi figyelembe. Itt és egyebütt is, megtehetette volna.

E fejezet utolsó pontja (Következtetések, 129–135) az elképesztő kijelentések sorozata. Az első bekezdés a következőket állítja: e fejezetben részletesen elemezte a szerző az uráli alapnyelv és a közbenső ágak „hangszerkezetének” rekonstruálására tett kísérleteket. Azaz kerek hatvanhat lapon „részletesen”, így-úgy szelektált példákon, erősen hiányos hangtörténeti ismeretekkel „elemezte” mindazt, amit az uralisztika hangtani rekonstrukció tekintetében mindezideig létrehozott? Elemzései eredményeként pedig az a következtetést vonja le, hogy az általános hiedelemmel szemben, a hagyományos családfa szintjei nem a hagyományos összehasonlító módszer szerint lettek kikövetkeztetve. Mi jelent az, hogy „hagyományos”? És mit számít az, hogy az összehasonlító módszer szerint elemezték-e vagy sem, ha egyszer a 134. lapon már azt is érthetetlennek tartja, hogy miért csak ezt a módszert alkalmazza az uralisztika, és miért nem a dialektológiát vagy a diffúzió-modellt? Semmi kétségünk nem lehet afelől, hogy ez utóbbiak bevetése tudományágunkban haszonnal járna, de a szerzőnek mégiscsak meg kellene indokolnia, miért ajánlja ezeket az uralisztika figyelmébe. Ilyesfajta indoklásról persze szó sincs sem itt, sem a későbbiekben.

2.5. Az ötödik fejezet („False Matches or Genuine Linguistic Correlations?” 136–153) azt szándékozik bizonyítani, hogy mivel az összehasonlító módszer alkalmatlan arra, hogy segítségével megkülönböztethetők legyenek a véletlen egybeesések és a valódi nyelvi megfelelések, új módszerre van szükség, s ezt a

¹ Pl. Ganschow, G. (1965), *Die Verbalbildung im Ostjakischen*. Ural-Altäische Bibliothek XIII. Wiesbaden, Otto Harrassowitz; Honti, L. (1982), *Geschichte des Obugrischen Vokalismus der ersten Silbe*. Bibliotheca Uralica 6. Akadémiai Kiadó, Budapest. uő. (1999), *Az obi-ugor konsonantizmus története*. SUA, Supplementum 9. Szeged; Karjalainen, K. F. (1948), *Ostjakisches Wörterbuch 1–2*. Bearbeitet und herausgegeben von Y. H. Toivonen. LSFU X; Sauer, G. (1967), *Die Nominalbildung im Ostjakischen*. Finnisch-Ugrische Studien 5. Berlin, Akademie Verlag, Steinitz W. (1966–1993), *Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache*. Akademie Verlag, Berlin; stb.

statisztikai módszerben jelöli meg a szerző. Véggkövetkeztetése pedig az, hogy (152) ugyan nem minden etimológia minősül véletlen egybeesésnek, ám ezek nem bizonyíthatják a rokonsági kapcsolatot. Az, hogy valójában mit bizonyíthatnak, így fogalmazódik meg: szélesebb, eurázsiai összefüggésben kell megvizsgálni őket, mert kiderülhet hogy „...the relationship between these lexical items is to some extent of genetic nature.” (Az nem világos, mit kell érteni „bizonyos mértékű” genetikai kapcsolaton.) A módszer maga Ringe (pl. 1992) adaptációja, amelynek révén Marcantonio nem azért nem juthat érvényes következtetésekre, mert rosszul alkalmazza, hanem azért nem, mert az a nyelvi anyag, amin számításai alapulnak, egyszerűen irreleváns. Például két mintával dolgozik (140), Janhunen (1981) „biztos” etimológiáival és az UEW testrészneveivel. Továbbá kontroll-statisztikát is ígér, amit a kötet gondos áttanulmányozása ellenére sem lehet megtalálni. Rekonstruált szókincs esetében az ilyesfajta, erősen korlátozott mennyiségű szó nem hozhat releváns eredményt, s valószínűleg még tendenciák megjelölésére is csak fenn tartásokkal lehet alkalmas. A nyelveket koncepciózusan válogatja, illetőleg csoportosítja (140); a magyar önállóan áll, a lapp egyetlen nyelvnek számít, a permi és a volgai nyelvek összesen ötnek (!?). A fonémákat szelektálja, továbbá a megfeleléseket összemossa (143), például a #C ~ #Ø megfelelést nem veszi tekintetbe, mondván, hogy a Ø statisztikailag nem releváns (141). Ez utóbbi már-már elképesztő és azt sugallja, hogy a szerző, aki egyébként az általános nyelvészet előadója, nem tulajdonít jelentőséget például az s ~ semmi megfelelésnek sem fonológiailag, sem a hangtörténetben. Ha semmi mást nem tekintünk, csak az imént felsorakoztatottakat, már érdektelen minden következtetés, ami a számításokból adódik.

2.6. A hatodik fejezet („Borrowed or inherited?” 154–179) két alapgondolatra épül. Egyrészt arra, hogy az újgrammatikusok szerint az ősi szavak szabályos hangtörvényeivel szemben a jövevényszavak szabálytalanok, másrészt meg arra, hogy az átvétel során a jövevényszavak adaptálódnak, minek következtében megkülönböztethetetlenek a nem-kölcsönzött szavaktól, s ezért nem alkalmasak arra, hogy nyelvek kapcsolatának természetére fényt derítsünk általuk. Az első elgondolással kapcsolatban csak annyit kell megjegyeznünk, hogy ilyen nem létezik, némileg is képzett nyelvtörténész ilyet komolyan soha nem állíthatott. A szókölcsönzésnek, s ennek keretében a hanghelyettesítéseknek éppúgy megvan a maga szisztematikus volta, mint az egymással genetikai kapcsolatban lévő nyelvek vagy dialektusok közötti hangmegfeleléseknek. Annyira megvan, hogy a helyettesítő hang az átvevő nyelvben több-kevesebb biztonsággal akár meg is jósolható. Mindehhez Marcantonionak elegendő lett volna megismernedni például a „potenciális fonéma” fogalmával, avagy egyszerűen komolyan venni a jövevényszó-tanulmányok (ebből pedig akad néhány az uralisztikában) ide vonatkozó fejtegetéseit. Ami a hanghelyettesítések által felismerhetetlenné tett jövevényszavakat illeti (155–156), nos, arról legyen elég annyit megjegyezni,

hogy ha a szerzőnek igaza lenne, a világ nyelveiben csak azokról a szavakról lehetne bizonyítani kölcsönzött voltukat, amelyekben nem történtek meg a helyettesítések. A fejezet anyagát megint szelektált lexéma-csoportok adják, a testrésznevek, növény- és állatnevek, majd pedig az uráli és az altáji, a magyar és a nem-uráli (értsd köztörök, csuvas, mongol), az uráli és a jukagir, valamint az uráli és az indoeurópai kapcsolatok-kölcsönzések áttekintése következik. Az, hogy mind e kölcsönzések miként viszonyulnak az uráli nyelvcsaládba hagyományosan besorolt nyelvek egymáshoz való genetikus kapcsolatához, az hogy a vizsgált rekonstruált szóanyag minden egyes elemére átlagban 2.2 nem-uráli hasonló szó jut, s az hogy csupán 10%-uk nem mutat megféleltethetést, számomra legalábbis nem világos.

2.7. A hetedik fejezet az uráli nyelvcsalád ősi voltát („The Antiquity of the Proto-Uralic” 180–202) hivatott megvizsgálni, s megint csak több, felemás alapgondolatra épül. Rögtön a fejezet elején Marcantonio (180) kimondja, hogy mivel sem régészeti, sem etnográfiai anyaggal nem támogatható meg az uráli alapnyelv ősi voltáról kialakított elképzelés, s mivel ősi nyelvi anyag sem létezik, a feltételezés az alapnyelv koráról részben paleolingvisztikai elemzéseken alapul, részben pedig az indoeurópai jövevényszavakon. A szerző ezeket az elemzéseket veszi vizsgálat alá, s kimutatja, hogy az előbbi módszer segítségével semmi nem állítható a nyelvcsalád abszolút koráról (184, 201). Amihez csak annyit érdemes hozzáfűzni, hogy – ismereteim szerint legalábbis – senki nem vette magának a bátorságot tudományágunkban ahhoz, hogy az alapnyelv (és nem az *Urheimat*, ahogyan a szerző a kettőt helytelenül összekapcsolja! – 184) „abszolút” koráról nyilatkozzék, jelentsen bármit is e kifejezés. Az uráli alapnyelv iráni, illetőleg a finnségi nyelvek balti és germán jövevényszó-kutatásainak tárgyalása után a feltételezett uráli szubsztrátumról fejti ki gondolatait, hogy azután arra a következtetésre jusson, mely szerint „However, the fact remains that no convincing evidence has been identified to support this claim [ti. az uráli nyelvcsalád ősiségéről van szó] so far” (202). A könyv erősen kétségbe vonható, s nem csupán ebben a részben jelentkező módszertani sajátossága annak atomisztikus volta: az egyes jelenségeket úgy elemzi különféle aspektusokból, hogy azokat nem vonatkoztatja egymásra, illetőleg nem vonatkoztatja egyidejűleg a leírt jelenségre. E tény e fejezetben meglehetősen feltűnő, hiszen éppenséggel együtt, egymásra vonatkoztatva kellett volna tárgyalnia a régészet és a nyelvészet különféle megállapításait. Meglehet, konklúziója akkor sem lett volna más, csak éppen módszertanilag vált volna elfogadhatóbbá.

2.8. A kötet nyolcadik, közel ötven oldalas része a morfológiai („Morphology” 203–251). Itt a cél az, hogy az uralisztika azon állítását (az olvasó most már hozzászólt ahhoz, hogy a hivatkozások e sommás kijelentések mellől elmaradnak), mely szerint az uráli nyelvek morfológiai rekonstrukciója konzisz-

tens módon megtörtént, megcáfolja. Túl azon, hogy a „... Morphology of the Uralic languages has been reconstructed consistently” (203) megfogalmazás értelmezhetetlen, hat sorral lejjebb rögtön megtudhatjuk, az uráli alapnyelvben nem lehet oly teljes rendszereit vagy alrendszereit rekonstruálni a főnévi, igei vagy névmási kategóriáknak, mint az indoeurópai alapnyelv esetében. Továbbá az idő, az aspektus tekintetében sincs konszenzus, s a többesjeleket illetően is legalább négy jellel lehetne számolni. Ehhez társul még továbbá az a tény is, hogy az esetvégződések, igei végződések vagy többesjelek a mai uráli nyelvekben egy sor esetben innovációk, egymástól független alakulatok; tények szólnak amellett is, hogy sok esetvégződés grammatikalizálódás útján alakult ki a történeti időkben. Itt jegyzem meg, hogy ez utóbbi kifejezés máskor is feltűnik a könyvben (pl. 212, 227), csak éppen felfoghatatlan, mi értendő rajta, mint ahogyan nehéz értelmezni a „történeti nyelvek” (*historical languages* – 221) kifejezést is. Mindezekből, továbbá abból, hogy az összehasonlító módszer nem alkalmazható a morfológiában, arra a következtetésre jut a szerző, hogy helyes itt is statisztikai módszert (is) alkalmazni. Ekként „...this chapter also includes a statistical analysis of some basic formants...”, (204). Az, hogy az összehasonlító módszert miért nem tartja alkalmazhatónak a szerző sem az uráli nyelveket illetően, sem pedig általában a morfológiában (a 205. lap első mondata ugyanis így értelmezhető), nem világos, nincs megindokolva, s főként azért nem érthető, mert végeredményben ő maga sem tesz mást, mint ezt applikálja akkor, amikor a tőle tárgyalt uráli morfológiai jelenségek legtöbbszöréhez hozzáfűzi, milyen párhuzamok találhatók az altáji nyelvekben (pl. 212, 219, 222–224, 227 stb., stb).

Az elsődleges és a másodlagos esetvégződések, a grammatikalizáció útján kialakult magyar esetragok elemzését követően a szamojéd és a jukagír morfológiai korrelációinak bemutatása kerül sorra (222–224), majd a grammatikai végződések (224–237), izomorf szerkezetek az uráli és az altáji nyelvek között (237–244), s végül a mássalhangzós formánsok földrajzi disztribúciójának bemutatása Euráziában (244–248) matematikai elemzéssel. A leírásba bevont nyelvi anyag éppúgy koncepciózusan összeválogatott, mint a korábbi fejezetekben, következésképp elemzéseinek eredményei eleve kétségbe vonhatók. Végkövetkeztetését illetően, mely szerint az uráli nyelvek fiatalok, s meglehetősen későn alakultak ki („A younger age for the formation of the U languages...” – 250; „To counter the view that the U languages may be relatively young...” – 251), megint csak nehéz értelmezni, bár lehetséges, hogy inkább valamely közös elődük kialakulására gondol a szerző (251). E fejezetben mindvégig az eurázsiai nyelvekkel való összevetésben tárgyalja a különféle morfológiai jelenségeket, majd később a tipológiai megfigyeléseket explicite is bevonja fejtegetéseibe, hogy azután a konklúzióban megkockáztasson bizonyos feltevéseket arról, mindez miként függhet össze egyrészt (Dixonra [1997] és Hopper – Traugottra [1993] való hivat-

kozással) a grammatikalizálódási folyamatok gyors vagy éppen hirtelen lezajlásáról tudottakkal, illetőleg az uráli nyelvek jelenlegi tipológiai (agglutináló) karakterével: lehetnek valóban régi nyelvek az uráliak („old languages”), de inkább arra hajlik, hogy relatíve fiatalok („relatively young”), s hogy legalábbis „közvetlen” elődeiknek relatíve egyszerű lehetett a morfológiai szerkezete. Az azonban, hogy ez milyen relatív kormeghatározást, milyen eredet-meghatározást jelent, s szorosabban mit jelent az uráli nyelvek eredetét illetően, továbbá mit kell érteni „fiatal” és „rég” (??) nyelveken, számomra sajnos nem derült ki. Az azonban igen, hogy tipológiának, grammatikalizálódási folyamatoknak és nyelvtörténetnek ilyesfajta összevegyítése aligha szerencsés vállalkozás.

2.9. A könyv két utolsó fejezete, a kilencedik és a tizedik, egyrészt a könyvben eddig összefoglaltak kiegészítését („9. Completing the Picture: Proper Names, Archeology and Genetics” 252–268), másrészt pedig összefoglalását („10. Summary and Conclusion”, 269–278) célozzák. A kép kiegészítése abban merül ki, hogy sorra veszi a *finn* és a *magyar* elnevezések etimológiáit, néhány régi magyar méltóságnevet, néhány földrajzi nevet, s semmitmondó genetikai és archeológiai adatokat sorol elő. Konklúzióját érdemes megint szó szerint idézni: „One may conclude this chapter by stating, following Häkkinen... that there is no self-evident link between the linguistic tradition, and the genetic and archeological findings” (268). Azt hiszem nem volt még olyan, tudományát komolyan vevő finnugor nyelvész, aki ennek az ellenkezőjét állította volna. Az utolsó fejezet nem más, mint a könyvre mindvégig jellemző, szélsőségesen és sokszor bombasztikusan megfogalmazott állítások sora arról, hogy miért tarthatatlan immár az uráli nyelvek rokonságának hagyományos felfogása, miért elégtelen az összehasonlító módszer, miért, milyen emocionális okok indokolják a ragaszkodást a régi felfogáshoz, hogy eljött az ideje a paradigma felülvizsgálatának és hasonlóknak.

3. Mi a baj Angela Marcantonio könyvével? Miért, hogy az olvasó kezdeti elvárásai fokozatosan szertefoszlanak, és átadják helyüket a csalódottságnak és – a recensens nem szégyelli bevallani – némi dühnek is? Alapvetően a következők miatt.

A szerző egyik célkitűzése, mint láttuk, annak bizonyítása, hogy a családfa-modell nem alkalmas az uráli nyelvek egymáshoz való viszonyának modellálására. A családfa-modellt illető erős fenntartásai nem kis mértékben az utóbbi időkben jelentkező, főként R. M. W. Dixon (pl. 1997) és J. Nichols (pl. 1992) nevével fémjelzett elgondolásokból táplálkozik; rendre hivatkozik is rájuk (pl. 184, 201, 276 stb.). A problémát a szerző esetében azonban az okozza, hogy egyrészt nem képes kritikával kezelni az előbb említett elgondolásokat (még töredék annyi kritikával sem, mint a családfa-modellt, az összehasonlító módszert, illetőleg az

ezeket alkalmazó uralisztikát), másrészt viszont nem is alkalmazza őket², azaz nem vizsgálja meg, hogy például a Dixon-féle diffúzió-modell magyarázó ereje mennyivel nagyobb az uráli és/vagy nem-uráli nyelvek különféle egyezéseit vagy különbségeit illetően, mint a hagyományos módszerek. Marcantonio vagy nem tudja, vagy nem érti, mi a családfa-modell lényege³, azt, hogy a hajdan volt feltehető valóságot, nyelvek leszármazását van hivatva szemléltetni egy metafora segítségével, márpedig egy metafora és az, amit szemléltet, nem azonosak egymással. Nyelvek genetikus, családfával modellált kapcsolata természetesen nem zárja ki e nyelvek egymás közötti másodlagos egyezéseinek vagy más nyelvekkel való kapcsolatának különféle (tehát pl. kölcsönzésen alapuló) viszonyát; mindennek elismerése és figyelembe vétele azonban nem érvénytelenítheti a családfával modellálható genetikus kapcsolatukat. E modell tehát, éppen az egymással rokonítható nyelvek egyéb, szövevényes viszonyaiból következően szorulhat kiegészítésre vagy módosításra, de legalábbis az uráli nyelveket illetően mindaddig nem vethető el, ameddig – és nem a Marcantonio-féle igen kevésbé kompetens módon – jobbat, adekvátabbat nem állítanak helyette.

A könyv másik módszertani hibája éppen az előbb mondottakkal van kapcsolatban. A szerző sem a nyelvi tényanyagot, sem a tőle alkalmazott, sem az általa javasolt módszereket nem ismeri kellőképpen ahhoz, hogy kritikái vagy javaslatai relevánsak, komolyan vehetők lennének. (Ami különösképp a bibliográfia láttán meglepő, ugyanis széles olvasottságról tanúskodik.) Továbbá az, hogy tárgyalás- és érvelésmódja, a nyelvi anyag kezelése tekintetében elfogult, s ezért nem felel meg annak az etikai követelménynek, amelynek birtokában leírt szavai hitelessé válhatnának. Legvégül erre is hozok egyetlen példát. A szerző visszatérő, az egész könyvre jellemző érvelési módját a tudatos vagy nem tudatos ferdítések sorra jellemzi. A negyedik fejezet végén (133), amikor arról beszél, hogy a legtöbb (sic!) uráli etimológia hasonlóságnak, semmint megfelelésnek értelmezendő, mások mellett Mikolának (1976) arra a – nem csupán a finnugrisztikában, de az etimologizálásban általában érvényesítendő, s alapvető módszertani követelményt megfogalmazó – dolgozatára hivatkozik, amelyben szerzője a jelentéstani egyeztetésnek a hangtani egyeztetéssel azonos jelentőségét hangsúlyozza; Mikola meggyőző

² Aligha tekinthető alkalmazásnak ugyanis az a távolról a Nichols-módszerre emlékeztető rövid javaslat (250), amely az eurázsiai areában jelentkező, azonos funkciójú és alakú morfológiai eredetű „magyarázza”.

³ Ami annál is különösebb, mert például Dixon megfogalmazásai mögött jóval differenciáltabb szemlélet tükröződik, mint Marcantonio esetében; csak egyetlen példát idézve: „Rather than asking whether a form of a family tree is appropriate to the language situation in some newly studied region, it has often been simply assumed that it is. What began as a metaphor has been ascribed reality, and has acted to constrain enquiry along narrow lines” (Aikhenvald – Dixon 2001: 6–7; ritkítások tőlem – B.-N. M.). Erős kritikáiban éppen Marcantonio az, aki elvéti a különbségtételt metafora és valóság között.

példákkal illusztrálva amellet érvel, hogy egy sor esetben a szigorúan szisztematikus hangmegfelelési hiányok ellenére, az egybehangzó jelentéstani képviseletek miként szólnak egy etimológia érvényes volta mellett. Másként fogalmazva: a hangtani és a jelentéstani kritériumok egyaránt figyelembe veendőek egy szóegyeztetés felállításakor. Mi történik Mikola máig érvényes mondánivalójával Marcantonio érvelési technikája következtében? Nos, egyszerűen megsemmisül. Mikola idézése előtt először Collindert (1960), majd Aaltot (1975) citálja arra vonatkozóan, hogy az uráli etimológiák problematikusak lehetnek; mindkettőjüket úgy, hogy eredeti mondanivalójukat kiemeli szövegösszefüggésükből. Ezután következik Mikola, aki – hasonlóan az előzőkhöz, mondja a szerző – észreveszi, hogy az uráli nyelvek között szép számú olyan etimológia van, amelyeknek a jelentése és nem a hangalakja állandó („stable”). Most érdemes eredetiben idézni Marcantonio szövegét: „He [ti. Mikola] concludes that in U historical linguistics the phonological criteria cannot hold that privileged position they normally hold within comparative linguistics” (133). (Ezek után Häkkinen 1996, Sammal-lahti 1988, Décsy 1990 stb. következik, hasonlóan koncepciózusan idézve.) Azaz mintha Mikola azért hangsúlyozná a jelentések egyeztetésének fontosságát az uráli etimologizálásban, mert hiányoznak belőle a hangtani egyeztetéshez szükséges feltételek, és a fonológiai kritériumoknak ezért nem lehet olyan kivételezett pozíciója, mint az összehasonlító nyelvészetben „normálisan” (?) van. Mikola mondanivalójában természetesen nyoma sincs annak, amit a szerző tulajdonít neki. Éppen ellenkezőleg: a „lazább” hangtani megfeleltetések lehetőségét Mikola azért emeli ki, mert amazokon is alapulhatnak jó etimológiák, ha a jelentéstani szempont egyenlő eséllyel esik a latba felállításuk esetében. Ha ez lenne az egyetlen eset, amelyben a szerző helytelenül interpretálja valakinek az állítását, még véletlennek is vélhetnénk, ám túl gyakoriak ahhoz, hogy ennyire jóhiszeműek lehetnénk.

Ismertetésemben a fejezetek rendjét követtem; ha a szerző munkájának minden egyes kritikára és/vagy korrekcióra szoruló állítását felsorakoztattam és elemeztem volna, valószínűleg kétszer akkora terjedelmű írás kerekedett volna ki belőle, mint az övé. Ez egyrészt lehetetlen, másrészt pedig felesleges is. Remélem, mondandóm során kiviláglott, miért gondolom így.

Írni persze mindenki azt írhat és úgy, amit és ahogyan tud vagy kedve tartja. Az azonban már egészen más kérdés, hogy hol, miként jelenik meg, amit leírt. Az ugyanis mindig a kiadó felelőssége, mint ahogyan ebben az esetben is az: csak csodálkozhatunk, hogy a Publications of the Philological Society tiszteletreméltó sorozatában miként jelenhetett meg ez az egyébként példásan szerkesztett, gördülékeny stílusú írás. Ám van még egy kérdés, ami sajnos nem kerülhető meg: az uralisztika művelőinek sürgősen el kellene gondolkodniuk azon, miféle felelősség terheli őket azért, hogy 2002-ben eredményeik úgy is interpretálhatók, ahogyan e könyvben láttuk.

Irodalom

- Aalto, P.(1975), G. J. Ramstedt and Altaic linguistics. *Central Asiatic Journal* 19: 161–163.
- Abondolo, Daniel (ed.) (1998), *The Uralic Languages. Routledge Language Family Descriptions*. Routledge, London – New York.
- Aikhenvald, Alexandra Y. – Dixon, Robert M. W. (2001), Introduction. In: Aikhenvald, Alexandra – Dixon, Robert M. W (eds), *Areal Diffusion and Genetic Inheritance. Problems in Comparative Linguistics*. Cambridge University Press, Cambridge. 1–26.
- Anttila, Raimo (1989), *Historical and Comparative Linguistics*. 2nd edition. Benjamins, Amsterdam.
- Austerlitz, Robert (1987), Uralic languages. In: Comrie, Bernard (ed.) *The Major languages of Eastern Europe*. Croom Helm, London. 177–184.
- Budenz József (1869, 1870), A magyar és finn-ugor nyelvekbeli szóegyeztések. *NyK* 6: 374–478, 7: 1–72.
- Bynon, Theodora (1977), *Historical Linguistics*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Collinder, Björn (1960), *Comparative Grammar of the Uralic Languages*. Almqvist & Wiksell, Stockholm.
- Csepregi Márta (1998), Kérdések a nyelvrokonságról. In: Csepregi Márta (szerk.), *Finnugor kalauz. Panoráma*, Budapest. 9–18.
- Décsy Gyula (1990), *The Uralic Protolanguage*, Eurolingua, Bloomington.
- Dixon, Robert M. W. (1997), *The Rise and Fall of Languages*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Donner, Otto (1874–1888), *Vergleichendes Wörterbuch der finnisch-ugrischen Sprachen I–III*. Frenckell & Son, Helsingfors.
- Gheno, Danilo – Hajdú, Péter (1992), *Introduzione alle Lingue Uraliche*. Rosenberg & Sellier, Torino.
- Hajdú Péter (1975) A rokonság nyelvi háttere. In: Hajdú Péter (szerk.), *Uráli népek. Nyelvrokonaink kultúrája és hagyományai*. Corvina, Budapest. 11–43.
- Häkkinen, Kaisa (1996), *Suomalaisten esihistoria kielitieteen valossa*. TL 147.
- Häkkinen, Kaisa (1983) *Suomen kielen vanhimmaista sanastosta ja sen tutkimisesta. Suomalais-ugrilaisen kielen etymologisen tutkimuksen perusteita ja metodikkaa*. Publications of the Department of Finnish and General Linguistics of the University of Turku, Turku.
- Hock, Heinrich H. (1986), *Principles of Historical Linguistics*. Mouton de Gruyter, Berlin.
- Honti László (1997) Az ugor alapnyelv kérdéséhez. *Budapesti Finnugor Füzetek* 7. ELTE Finnugor Tanszék, Budapest.
- Honti, László (1998) ObUgrian. In: Abondolo, Daniel (ed.), *The Uralic languages. Routledge Language Family Descriptions*. Routledge, London – New York. 327–357.
- Hopper, Paul – Traugott, Elizabeth C. (1993), *Grammaticalization*. Cambridge University Press, Cambridge.

- Janhunen, Juha (1981), Uralilaisen kantakielen sanastosta. JSFOu 77: 219–274.
- Kuhn, Thomas (1970), *The Structure of Scientific Revolutions*. 2nd edition. Chicago University Press, Chicago.
- Kulonen, Ulla-Maija (1995), Uralilaisten kielten sukupuu. *Hiidenkivi* 4: 50.
- Laakso, Johanna (1997), Neue Perspektiven für die Grundsprachenforschung? János Pusztay: Diskussionsbeiträge zur Grundsprachenforschung. FUF 54: 205–213.
- Mikola Tibor (1976), Hangtan és jelentés az etimológiában. In: Benkő Loránd – K. Sal Éva (szerk.), *Az etimológia elmélete és módszere*. *NyudÉrt* 89: 209–212.
- Nichols, Johanna (1992), *Linguistic Diversity in Space and Time*. University of Chicago Press, Chicago.
- Pusztay, János (1997), Ajatus uralilaisten kansojen ketjumaisesta alkukodista. In: Julku, K. – Äärelä, M. (eds), *Itämerensuomi/eurooppalainen maa*. *Studia Historica Fennougrica* II. Atena, Jyväskylä. 9–19.
- Rédei Károly (1998), *Őstörténetünk kérdései. A nyelvészeti dilettantizmus kritikája*. Balassi Kiadó, Budapest.
- Ringe, Donald A. (1992), On Calculating the Factor of Chance in Language Comparison. *Transactions of the American Philosophical Society* 82. The American Philosophical Society, Philadelphia. 1–110.
- Salminen, Tapani (1999) Euroopan kielet muinoin ja nykysisin. In: Fogelberg, P. (ed.) *Pohjan poluilla: Suomalaisten juuret nykytutkimuksen mukaan*. *Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk* 153. Finnish Society of Science and Letters, Helsinki. 14–26.
- Sammallahti, Pekka (1988), Historical phonology of the Uralic languages. In: D. Sinor (ed.), *The Uralic Languages. Description, History and Foreign Influences*. *Handbuch der Orientalistic* 8/1. Brill, Leiden. 478–554.
- Sauvageot, Aurélien (1971) *L'Édification de la Langue Hongroise*. Klincksieck, Paris.
- Sinor, Denis (ed.) (1988), *The Uralic Languages. Description, History and Foreign Influences*. *Handbuch der Orientalistic* 8/1. Brill, Leiden.
- Viitso, Tiit-Reen (1997), The Prosodic System of Estonian in the Fennic Space. In: Lehist, Ilse – Ross, Jaan (eds), *Estonian Prosody: Papers from a Symposium*. Tallinn, Institute of Estonian language. 222–234.

Kötőszó és egyeztetés a mellérendelő szerkezetekben

This paper discusses the way general syntactic principles concerning coordinate constructions prevail in a set of Hungarian data. We will examine whether the Hungarian data support some general pattern of coordinate structures. We will survey the various types of conjunctions and argue that they have structure building functions. We demonstrate that these functions depend on the categorial features of the coordinated items and on the syntactic context as well. There are conjunctions that require an agreement of the relevant features of the coordinated noun phrases and the result shows up in the selection of the verbal agreement morphemes. Other conjunctions impose features on the predicative categories coordinated and the result of this does not affect the agreement morphemes of verbs.

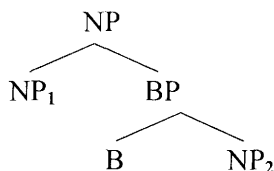
1. A dolgozatban a mellérendelő szerkezetekre vonatkozó általánosabb szintaktikai elvek érvényesülését tárgyaljuk magyar adatokon. Megvizsgáljuk a mellérendelő kötőszavak típusait, melyeknek specifikus szerkezetépítő funkciókat tulajdonítunk. Kimutatjuk, hogy ezek a funkciók a koordinált tagok kategoriális jegyeitől is és a szintaktikai környezettől is függnek. Vannak kötőszavak, melyek a koordinált főnévi szerkezetek releváns jegyeit összeegyeztetik, és ennek eredménye megjelenik az igei egyeztető végződések kiválasztódásában. Vannak kötőszavak, melyek maguk rónak ki jegyeket az általuk koordinált, predikatív jegyű kategóriákra, és ennek eredménye nincsen hatással az igei egyeztető végződésekre.

2. A kötőszói fej kettős jellege

2.1. A mellérendelő kötőszó funkciójának jellemzésére és a tagok közti vezérlés/kötés viszonyok reprezentálására Munn (1993) aszimmetrikus szerkezet feltevezését javasolja. Munn szerint a mellérendelő kötőszó funkciója a halmazképző operátornak a Boole algebrában használatos értelemben vett funkciójával azonos, mivel „kvantorszerűen” a <többség> tulajdonságát adja a mellérendelő szerkezet tagjai által jelölt entitások osztályának. A (1)-ben B jelöli a kötőszó-operátort, amely a BP-vel jelölt Boole-algebrai szerkezetnek a feje. Munn

modelljében ez a BP jobb oldalról van hozzacsatolva az első mellérendelt taghoz, az NP₁-hez. Így az NP₁ nem specifikálója a BP-szerkezetnek:

(1)

A struktúra aszimmetrikus jellegű az élek és csomópontok konfigurációja miatt. Ugyanakkor ez a szerkezet nem követi szorosan a Kayne (1994) által univerzálisnak feltételezett specifikáló-fej-bővítmény lineáris sorrendet, mivel a B mellérendelő operátornak, mint fejnek a teljes BP szerkezet a projekciója, amely ezután jobb oldalról hozzá van csatolva az első taghoz, az NP₁-hez.

Az (1) szerkezet összefér a névmáskötés adataival. A névmások kötésére feltételezik, hogy a megköthő antecedenens megelőzi és k-vezérli a megkötött névmást. Ez a viszony fennáll az NP₁ mint az antecedenst tartalmazó tag és NP₂ mint a megkötött elemet tartalmazó tag között. A kötés fordított irányban nem lehetséges az aszimmetrikus szerkezetben. Az (1)-ben feltételezett szerkezet helyesen jósolja meg a (2)-beli névmáskötés adatait:

- (2) a. Minden kutya_i és a(z ő_i) gazdája felvonult.
 b. *A(z ő_i) gazdája és minden kutya_i felvonult.

Az a. mondatban a kvantifikált NP k-vezérli a névmást, ezért megköti. A b. mondatban a (1) értelmében nincsen k-vezérlés a kvantifikált NP és a névmás között, így nincsen kötés.

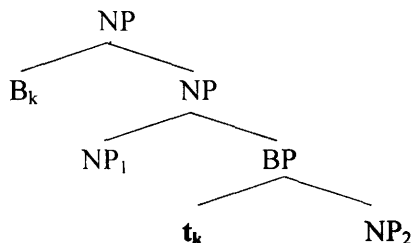
A tagmondatok közti relációban az első tagmondatbeli kvantoros szerkezet olyan rejtett névmást licencial a második tagmondatban, amely többes szám 3. személyű birtokos. A grammatikus formában ezzel a többes számmal van egyeztetve a birtokszó és a második tagmondat igéje is.

- (3) a. Minden kutya_i felvonult és a [pro_{plur}] gazdáik nagyon drukkoltak.
 b. * Minden kutya_i felvonult és a [pro_{sing}] gazdája nagyon drukkolt.

Munn (1993) javaslatában a mellérendelő kötőszók kvantor jellegű funkciója, a <többesség> jegy adása tükröződik a nyelvtan értelmező komponensében, a Logikai Formában. Eszerint a Logikai Forma által leképezett szerkezetben a kvantor jellegű operátorok a hatókörük kijelölésére az értelmezési tartományukba eső struktúra „legfelső” pozíciójához csatolódnak. Munn feltételezi, hogy ez a kötőszó-operátorra is érvényes. B-vel jelölve a kötőszó-operátort, és BP-vel a Boole algebrai szerkezetet, a kötőszó kvantor jellegű operátorként a Logikai Formában

van hozzacsatolva a legfelső koordinált taghoz, az NP₁-hez. Munn szerint az (1) aszimmetrikus szerkezetnek a Logikai Forma szintjén történő interpretációja a (4)-ben ábrázolt struktúra szerint alakul. A t_k index a Logikai Formabeli, „rejtett emelés” kezdőpontját jelöli:

(4)

Munn azt is feltételezi, hogy a legfelső taghoz csatolt B-fej kettős jellegű. A fent leírt mellett van más funkciója is: a mellérendelhető tagok eltérő személy/szám és más jegyeinek az összeegyeztetése, egyesítése. Ezt egy „összefoglaló” funkciójú pronominálishoz hasonlítja. Olyasfajta relációra gondol, mint amilyen az alábbi (5)-ben az élre helyezett névmás és a mellérendelő szerkezet között van. Az (5)-ben a többesszámú *Ők* egyesíti a mellérendelt tagok személy/szám jegyeit, és hordozza a thematikus szerepet, amelyet az igétől kap. Egy azonosító predikatív reláció közvetítésével (*ők* = az NP₁, NP₂, NP₃ együttesen) engedélyezi a mellérendelt tagok thematikus szerepét:

- (5) a. \check{O}_{kjk} , [Béla_i, Mari_j és Erzs_{ik}] boldogok voltak.
 b. \check{O}_{kjk} , [Béla_i, Mari_j és Erzs_{ik}] megvették az ajándékokat.

Munn javaslatában tehát a B-fejnek azért van kettős jellege, mert egyrészt kvantor jellegű, másrészt összefoglaló egyeztető funkciójú.

A koordinatív szerkezet egyeztetése az igével: a személy/szám jegyek

2.2. A magyarban az eltérő személyjegyű tagokat tartalmazó mellérendelő szerkezet a tagok személy jegyeinek a „legfelső”, többes számú értékét hordozó egyeztetést váltja ki az igén. Ez akkor is így van, ha az eltérő személyjegyű tagok mindegyike egyes számú. Az alábbi d., e., és f. mondatra az ige ellipszisét kizárva¹:

- (6) a. Te meg én sétáltunk.
 b. Te meg ő sétáltak.

¹ A fókusz által határolt ige-ellipszisben csakis lokális lehet az egyeztetés, mivel két tagmondatról van szó: *Te[kelsz-korán] meg én kelek korán.. Te [utasítottál-vissza-minden-kölcsönt], meg ő utasított vissza minden kölcsönt.* Vö. Bánréti (2001a, 2001b).

- c. Én meg ő sétáltunk.
- d. *Te meg én sétáltam.
- e. *Te meg ő sétált.
- f. *Én meg ő sétált

Lényeges, hogy a kötőszó jelenléte grammatikalitási feltétel, hiánya rosszul formáltságot eredményez²:

- (7) a. *Te, én sétáltunk.
- b. *Te, ő sétáltatok.
- c. *Én, ő sétáltunk.

Az igei egyeztető végződés többsége tehát a személy/szám jegy összeegyeztetésének következménye és ebben a kötőszó funkciója nem nélkülözhető.

Hasonló jegyösszeegyeztetési mintát láttunk a koordinatív szerkezetre vonatkozó kvantorokon is.

A kvantorok összekapcsolódhatnak jegyegyeztető funkciókkal. A magyarban a *kettő*, *három* stb. számnév módosította főnév után nem lehet többes igei egyeztető végződés, de a *kett-en*, *hárm-an* jelenléte mellett kötelező a többes végződés, mivel az utóbbiakat <többség> jegyre megjelölt főnévi kifejezés kötheti meg. A főnévi egyeztető végződést felvevő kvantorok (*hárm-unk*, *kettő-tök*, *négy-ük*) formái nyilvánvalóan mutatják a személy/szám jegy egyeztetéseket.

Ha az (5)-beli szerkezetben a pronominális helyére a mellérendelésre vonatkozó kvantoros szerkezetet helyezünk, akkor a következő egyeztetési alternációhoz jutunk. Ha a kvantoros szerkezet <többség>-re utaló végződést tartalmaz (*mind a hárm-an*), akkor az ígén jelenik meg a komplex személy/szám egyeztető végződés (a., c. és e. mondatok), ha pedig a kvantoros szerkezet maga személy/szám egyeztető végződést tartalmaz (*mind a hárm-unk*, *mind a hárm-ótok*, *mind a hárm-uk*) akkor ez a végződés van egyeztetve a mellérendelő szerkezet jegyeivel, nem pedig az igei inflexió (b., d. és f. mondatok). Az ígén ekkor mindig egyes szám 3. személyű végződés jelenik meg, tehát a mellérendelő szerkezettel nem lehet egyeztetve (g., h, i. mondatok):

- (8) a. Mind a hárm_{an,jkl}, te_j, én_k meg ő_i hazaért_{unk} időben.
- b. Mind a hárm_{unk,jkl}, te_j, én_k meg ő_i hazaért időben.
- c. Mind a hárm_{an,jkl}, te_j, Mari_k meg ő_i hazaért_{etek} időben.
- d. Mind a hárm_{ótok,jkl}, te_j Mari_k meg ő_i hazaért időben.
- e. Mind a hárm_{an,jkl}, János_j, Péter_k és Mari_i hazaért_{tek} időben.
- f. Mind a hárm_{uk,jkl}, János_j, Péter_k és Mari_i hazaért időben.

² A kötőszók elhagyhatóságának feltételeire később visszatérünk az 5.1. pontban.

- g. *Mind a hármunk_{kl}, te_j, én_k meg ő_i hazaértünk időben.
- h. *Mind a hármótok_{kl}, te_j Mari_k meg ő_i hazaértetek időben.
- i. *Mind a hármuk_{kl}, János_j, Péter_k és Mari_i hazaértek időben.

A csoportképző interpretációjú kvantoros szerkezetben ugyanolyan elvek szerint jelenik meg a mellérendelő szerkezettel egyeztető végződés száma/személye, mint máskor az igén, vö. b., d., f. mondatok. De vagy csak az igén vagy a csak a kvantoros szerkezetben van a többes, „legfelső” jegyű végződés, egyszerre a kettő nem lehet, vö. g., h., i. mondatok. A kvantoros szerkezeten belüli személy/szám egyeztető végződés a koordinált tagok személy jegyeinek megfelelően változik, miközben az ige végződése mindig harmadik személyben marad, függetlenül a koordinált tagok személyétől.

A fenti példák azon az intuíción alapulnak, mely szerint a személyragos kvantor „előre van hozva” a mellérendelő szerkezet élére. Lényeges, hogy a mellérendelő szerkezet nem pusztá közébeékelés, vagy betoldás. A kvantoros szerkezeten belüli személy/szám végződésnek egyeztetve kell lennie a koordinatív szerkezettel, fel kell vennie a mellérendelő szerkezet jegyei által megkívánt személy/szám végződést. A (9) kvantoros szerkezetei önmagukban jól formált szerkezetet alkotnak az igével. Ha a mellérendelő szerkezet pusztá betoldás lenne, akkor mi a t t a az igei egyeztetés nem válhatna agrammatikussá. De pontosan ez történik, a (10) mondatai rosszul formáltak: Vö:

- (9) a. Mind a hármuk hazaért időben.
- b. Mind a hármunk hazaért időben.
- (10) a. *Mind a hármuk_{kl}: te_j, én_k meg ő_i hazaért időben.
- b. *Mind a hármunk_{kl}: a szerelő_j, a festő_k és a sofőr_i hazaért időben.

Azok a kvantoros szerkezetek, melyek személyegyeztető végződést nem tartalmaznak, hanem „csak” a többességre utaló végződést tartalmazzák (*mind a hárm-an, mind a négy-en*) nem befolyásolják a mellérendelő szerkezet személy jegyeinek egyeztetését az igével.

- (11) a. Mind a hárman_{kl}, te_j, én_k meg ő_i hazaértünk időben
- b. Mind a hárman_{kl}, János_j, Péter_k és Mari_i hazaértek időben.

Érdekes módon, ezek a kvantoros szerkezetek a „különálló” főnevektől megkívánják azok morfológiailag jelölt többes számát, viszont a mellérendelésen belül megengedik, hogy valamennyi koordinált tag egyesszámú legyen (a # jel szünetet jelöl):

- (12) a. Mind **a** **hárman** # **a** **diákok** **kapnak** egy közös számítógépet.
 b. *Mind **a** **hárman** # **a** **diák** **kap** egy közös számítógépet.
 c. Mind **a** **hárman**_{kl}, # **János**_j, **Péter**_k és **Mari**_l **kapnak** egy közös számítógépet.

Az egyeztetési hatások magyarázata

2.3. A (8)–(12) közti eltérések két, különböző kvantoros szerkezettel és ezeknek a mellérendeléssel alkotott két, különböző relációjával magyarázhatók.

A főnévi szerkezetben a mennyiségjelöléssel és a kvantifikációval összefüggésben legalább két tartománnyal kell számolnunk, a határozatlan névelőt és többi számnevet tartalmazó NUMP projekcióval és a kvantorkifejezéseket tartalmazó, QUANTP projekcióval:

- (13) [QUANTP minden [NUMP három [NP diák]]] **kap** egy közös számítógépet

A *mind-en* kombináció utótagja megjelenhet számneveken: *hárm-an*, *négy-en*, és ezek, a kvantorral kombinálódva, „elveszik” az *-en/-an* jelölőt a kvantorról: (*mind(en)hárman* → *mindhárman*).

- (14) Mind **a** **hárman** **kapnak** egy közös számítógépet.

A *mind* összetevőt és névelős számnevet tartalmazó kvantoros struktúra megenged appozitív szerkezetet. Ebben a főnévi szerkezet megelőzi a kvantoros-számneves szerkezetet. Ha az *-en/-an* jelölő az appozitív struktúrában a számnévhez csatlakozik, akkor a főnéven kötelező a többes szám morfológiailag jelölt vagy inherens jegye, és az ige csak többes számú egyeztető végződést kaphat:

- (15) a. A fiúk, # **mind a hárman** # előkerül**tek**.
 b. *A fiú, # **mind a hárman** # előkerült-**Ø**.

Az igei egyeztetés

Az *-en/-an* végződés olyan főnévre utal vissza, amely +élő, és többes szám 1–3. személyű.³ Az igei végződés ekkor csak többes számú lehet, az *-en/-an* antecedensével egyeztetett:

(16)	(Mi)	mind a hárman	énekelt ünk .
	(Ti)	mind a hárman	énekelt etek .
	(Ők)	mind a hárman	énekelt ek .

³ A <–élő> jegyű főnév 3. személye irreleváns, nem értelmezhető. Lásd:

*A cigarettá**k**, # **mind a hárman** # leest**ek** az asztalról.

A gyerekek	mind a hárman	énekel tek .
Péter, Ibi, meg én	mind a hárman	énekel tünk .
Péter, Mari meg te	mind a hárman	énekel tetek .
Péter, Mari és Ibi	mind a hárman	énekel tek .

A névelő a kvantoros szerkezetben

A birtokos főnévi szerkezetben a számnév és a névelő nélküli kvantoros szerkezet az [N+I]P magon belül van /a (17) a. és b. mondatban/. Viszont a névelőt magában foglaló kvantoros szerkezet a DP-burok kitöltését kívánja meg, ezért nem grammatikus a (17) c. mondat, de grammatikus a (17) d. és e. mondat:

- (17) a. [[N+I]P Péter [NUMP két [N+I könyve]]] elveszett.
 b. [[N+I]P Péter [QUANTP mindkét [N+I könyve]]] elveszett.
 c. *[[N+I]P Péter [QUANTP mind a két [N+I könyve]]] elveszett.
 d. [Péternek [DP[_{SPEC} mind [D a [NUMP két[[N+I]P könyve]]]]] elveszett.
 e. [_{TopP} [_{Spec} Péternek_i] elveszett [t_i [DP[_{SPEC} mind [D a [NUMP két[[N+I]P könyve]]]]].

A d.-ben a névelőt magába foglaló kvantoros szerkezet a DP-burokba emelkedik fel. A D kategóriát (határozott névelőt) tartalmazó *mind a két* megkívánja a D fej kitöltését, ezáltal D-projekció keletkezik, melynek Specifikáló pozíciójába a *mind* kvantor kerül. A [Spec,DP] pozíció akkor nyílik meg, ha maga a datívuszos birtokos kimozog a DP-ből, és kívülről csatolódik hozzá, vö. d. mondat, illetve ha a DP más mondatnani pozícióba, például a topikba mozog: e. mondat. Az utóbbi esetben anaforikus viszonyt képez az elhagyott helyével (nyomával).⁴

A *mind a hárman* számára a d. szerkezetet tételezzük fel, melyben az *a* határozott névelő mint D-fej körül épül ki a DP-burok, a *mind* összetevő a [Spec, DP]-ben, a *hárman* összetevő a [Spec, NumP]-ben van. Így az egyetlen, kvantifikációt tartalmazó DP helyett két DP-hez jutunk. Ez megmutatkozik abban, hogy a kvantifikált DP megelőzheti a kvantoros-számneves szerkezetet, az alábbi b. mondatot pozitív szerkezeteket tartalmazónak tekintjük:

- (18) a. Mind **a hárman** # **a diákok** kapnak egy közös számítógépet.
 b. A diákok # mind a hárman kapnak egy közös számítógépet.

⁴ A kvantorok D-be emelkedése és ezáltal a DP-burok felépülése mellett érvel Bartos (1999: 105–107) nominatívuszos birtokos szerkezetek mondatbeli viselkedése alapján. A kvantorok D-be emelkedése utáni szerkezet például:

[_{DP}[_D egy/öt/minden/kevés]_x [AgrP [t_x fiú] [_{NumP} három lóva]]]

A fenti a. és b., mondatban a kvantifikáló (*mind a hárman*) előreutal, illetve vissza-
utal a DP-re (*a diákok*). Az utalás célpontját jelentő DP-nek határozottnak kell
lennie:

- (19) a. *Diákok, # mind a hárman énekeltek.
b. *Szakállas diákok, # mind a hárman énekeltek.

Az appozitív jellegű szerkezet neutralizálja azt a konfliktust, amely az uni-
verzális kvantor valamint a számnév utáni egyes szám (a Num projekció fejének
számnév/kvantor melletti kitöltetlensége) és a jelen szerkezetbeli többes szám
között van:

[DP[D [QuantP [_{NumP}[Spec [Num [NP] [DP [Spec [D [QuantP [_{NumP}[Spec [Num [NP]
a --- --- plur. diákok mind_j a t_j hárman

A feltételezett szerkezet azt fejezi ki, hogy a határozott névelőt (D kategóriát)
tartalmazó kvantoros – számneves szerkezet a D-be emelkedik, és ezáltal felépül
a DP-burok.

A személyes névmások közül a többes számra jelöltek (morfológiailag: *ők*) és
az inherens jegyeik alapján többes számot jelentő *mi*, *ti* grammatikusak a szerke-
zetben, és ugyancsak grammatikus az egyes számú tagokból álló mellérendelés:

[DP[D [QuantP [_{NumP}[Spec [Num [NP] [DP [Spec [D [QuantP [_{NumP}[Spec [Num [NP]
mi <1.pl> --- --- <1.pl> mind_j a t_j hárman
ti <2.pl> --- --- <2.pl> mind_j a t_j hárman
ők <3.pl> --- --- <3.pl> mind_j a t_j hárman

[DP[D [QuantP [_{NumP}[Spec [Num [NP], [DP [Spec [D [QuantP [_{NumP}[Spec [Num [NP]
[Péter, Mari és Ibi] --- --- <3.pl> mind_j a t_j hárman

A kvantifikált mellérendelő szerkezet csakis morfológiaiilag egyes számra jelölt
tagokból állhat:⁵

- (20) a. A diák, a tanársegéd és a professzor, # mind a hárman hallgattak.
b. *A diákok, a tanársegédek és a professzorok, # mind a hárman
hallgattak.

A birtokos szerkezet mintája

2.4. Az összefoglaló kvantoros-számneves szerkezet másik típusa a birtokos DP-
szerkezet mintáját követi. Ebben a birtokszóhoz többes számú, főnévi személy-

⁵ Erre a jelenségre visszatérünk.

rag végződés csatolódnak, a „birtokosnak” pedig <élő>-nek és lekötött referenciájának kell lennie. A c. szerkezetben az *ők* referenciális értéke már bevezettként interpretálható:

- (21) a. mi, mind a négyünk...
 b. ti, mind a négyetek...
 c. ők, mind a négyük...
 d. Péter, Mari, Ibi és Vali, mind a négyük...

Az a., b., c. és d. releváns részei számára a következő szerkezetet tételezzük fel:

[DP [D [QuantP [_{NumP} [Spec [Num [NP], [[DP [SPEC [D [NUMP [[N+I]P]]]]]]
(mi)	(nekünk) mind a négy [pro]-ünk
(ti)	(nektek) mind a négy [pro]-etek
[Péter, Mari, Ibi és Vali] _m	(nekik _m) mind a négy [pro]-ük
(ők) _m	(nekik _m) mind a négy [pro]-ük

A mellérendelő szerkezet mellett kétféle szórend lehetséges: az „elő-quantifikáció” és az „utó-quantifikáció”. A második appozitív szerkezet: ez a (22) b., melyben a DP-t (*Péter, Mari, Ibi és Vali*) követi a kvantifikálója, (*mind a négyük*), egyszersmind egyeztetve van vele.

- (22) a. Mind a négyük # [Péter, Mari, Ibi és Vali] megijedt.
 b. [Péter, Mari, Ibi és Vali] #, mind a négyük megijedt.

A *nekünk, nektek, nekik*, rejtett névmásoknak a DP-hez kívülről való csatolása mellett az szól, hogy amint (17) d. esetében (= *Péternek mind a két könyve*) láttuk, a D kategória kitöltése szükségessé teszi a kvantor [Spec,DP]-be emelkedését. Ennek a pozíciónak az előzetes megnyitásához szükséges a datívuszi birtokosnak a DP-n kívülre mozgása. A fenti szerkezet annyiban különbözik a (17)d.-től, hogy a datívuszi birtokos funkcióját a ragos személyes névmások (*nekünk...*) hordozzák. A ()-k azt jelzik, hogy a névmási összetevők lehetnek rejtettek deiktikus vagy anaforikus kötöttségük alapján (pl. *mind a négyünk*). A birtokszó rejtett formájú névmás (pro), az egyeztető jegyeit jelölő végzések a megelőző számnév hangalakjához kapcsolódnak, hangtanilag harmonizálnak vele (*négyünk, húszunk*).

A fenti szerkezet mellett és egy olyan feltételezés ellen, miszerint a „birtokos” összetevő nem a *nekünk, nektek, nekik*, hanem a *mi + nekünk, ti + nektek, ő + nekik*, több empirikus érv is szól. Az egyik az alábbi b.-beli tartalmas mellérendelő szerkezet viselkedése. Ez maga nem lehet „birtokos” összetevő, mert a tagonkénti jegyeknek nem felel meg a birtokszó egyeztető végződése:

- (23) a. [Péter, Mari, Ibi és Vali], # [nekik] mind a négyük nyaral.
 b. *[Péternek, Marinak, Ibinek és Valinak] mind a négyük nyaral.

A mellérendelés tagjai személy/szám jegyeinek az összeegyeztetett értékét felveszi a birtokos pozíciójában levő rejtett névmás (pl. *nekik*), és ezzel van egyeztetve a számnevet követő birtokszó (*mind a négy-pro-ük*). A mellérendelés tagjainak eltérő személyjegyei a legfelső, többes számú közös értéket kapják, a fenti mechanizmus alapján:

- (24) [Péter, Mari, te meg én] [nekünk] mind a négyünk nyaral.

Az igei egyeztetés

Az ige mindig a „birtokszó” jegyeivel van egyeztetve, és soha nem a kimozgatott „birtokossal”. Ez a jelenség is a birtokos szerkezet mintájának érvényesülésére utal (a rejtett formájú névmásokat kisebb betűkkel jelölve):

(mi) (nekünk)	mind négy [pro]-ünk	hazaérkezett időben.
(ti) (nektek)	mind a négy [pro]-etek	hazaérkezett időben.
[Péter, Mari, Ibi és Vali] (nekik)	mind a négy [pro]-ük	hazaérkezett időben.
(ők) (nekik)	mind a négy [pro]-ük	hazaérkezett időben.
[Péter, Mari, te meg én] (nekünk)	mind a négy [pro]-ünk	hazaérkezett időben.

A kvantoros-számnévi szerkezet annyiban köti meg a módosítható főnévi/névmási kategória jegyeit, hogy azoknak <többes> jegyűeknek kell lenniük.

A kötőszó kettős funkciója és a kvantoros szerkezet

2.5. A mellérendelő kötőszó kettős funkcióját úgy értettük, hogy van egy „kvantorszerű” (<többesség> jegyet kiváltó) és egy „pronominális” (személyjegy-egyeztető) oldala. Bemutattuk, hogy a mellérendelő szerkezetben a kötőszó legalább egyszeri, nyílt formában való jelenléte – az *és/meg/vagy* típusú kötőszók esetében – grammatikalitási feltétel. A kötőszó hiánya rosszul formált szerkezetet eredményez:

- (25) a. *Te, én sétáltunk.
 b. *Te, ő sétáltatok.
 c. *Én, ő sétáltunk.

A fenti rosszul formáltságot az okozza, hogy a mellérendelő kötőszói fejnek a funkciója a mellérendelt tagok eltérő személy jegyeinek összeegyeztetése. A kötőszó hiánya akkor nem okoz agrammatikusságot, ha ez a funkció nélküle is teljesül. Ez történik, mikor a mellérendelt tagok személy/szám jegyei összeegyeztet-

tetésének az értéke nyílt formában megjelenik az összefoglaló kvantoros-számneves szerkezet számnévi, illetve „birtokszó” tagján:

- (26) a. [A postás, a házmester, te, én] , # mind a négyen megijedtünk.
- b. [A postás, a házmester, te, én] , # mind a négyünk megijedt.
- c. [Terólad, énrólam a postásról, a házmesterről], # mind a négyünkről pletykálnak.
- d. *[A postás, a házmester, te, én] megijedtünk.
- e. *[A postás, a házmester, te, én] megijedt.
- f. *[Terólad, énrólam, a postásról, a házmesterről] pletykálnak.

Az a.–c. mondatokban az összefoglaló kvantoros szerkezet mintegy helyettesíti a mellérendelő kötőszói fej összeegyeztető funkcióit. Az összefoglaló kvantoros szerkezet visszaul a kvantifikált főnév értelmezhető személy/szám jegyeire (élő, 1., 2., 3. személy). Az a.-beli kvantoros-számneves szerkezet (*mind a négy-en*) alanyesetben álló, és <többség> jegyű főnévi antecedensre/postcedensre utalhat. Az antecedens lehet egyes számú tagokból álló főnévi mellérendelés, amely mint szerkezet bír a <többség> interpretálandó tulajdonságával. A b.-beli összefoglaló kvantoros szerkezet (*négy-pro-ünk*), a többség jelölését és a mellérendelt tagok legfelső személyjegyének az értékét együttesen tartalmazza a főnévi egyeztető végződés révén. Az ige a „birtokszóval” van egyeztetve. A c.-ben a kvantoros szerkezet felveszi a mellérendelő szerkezet esetragját is. A három változatban közös, hogy a morfológiailag egyes számú tagokból álló mellérendelő szerkezet <többség> jegye és <eset> jegye az összefoglaló kvantoros-számneves szerkezetben nyílt formában megjelenik az *-en/-an* végződés vagy a „birtokszó” többes egyeztető végződése és esetragja révén. Feltételezhető, hogy ezekben a szerkezetekben a kötőszó „hiánya” azért nem okoz rosszulformáltságot, mert az összeegyeztető funkcióit a kvantoros-számneves szerkezet összefoglaló tagja (*mind + a...*) és a számnévi taghoz kapcsolódó utáni nyílt egyeztető végzódések (*a négy-en*, ...*a négy-pro-ünk*, *a négy-pro-ünkről*) együttesen elvégzik. A mellérendelő kötőszó két oldala közül a kvantorszerű oldal jelenik meg a *mind* összetevő révén, és a „pronominális” oldal *a négy-en*, *négy-pro-ünk*, *négy-pro-ünkről* összetevők révén. Így a kötőszó kettős funkcióját tükrözik és azt egyszersmind ki is tudják váltani ezek a szerkezetek.

2.6. A koordinált tagok eltérő személyjegyeinek összeegyeztetése különösen erős formában aktiválja a <többes> jegyet. Ha a koordinált főnévi tagok között nincsen személyjegy-különbség, akkor a <többes> igei végződés opcionálisan jelenik meg a harmadik személyű, egyes számú végződéssel bíró tagok mellé-

rendelése mellett.⁶ Ez egyaránt megengedi az egyes számú és a többes számú egyeztető végződést is az igén. A többes szám inkább az összefoglaló olvasatot, az egyes szám pedig a disztributív olvasatot támogatja.⁷

- (27) a. A nagymama és a postás a járda szélén ült. (preferált olvasat: 'külön-külön')
- b. A nagymama és a postás a járda szélén ültek. (preferált olvasat: 'együtt')
- c. Te meg te szerzel ennivalót. (preferált olvasat: 'külön-külön')
- d. Te meg te szereztek ennivalót. (preferált olvasat: 'együtt')

A morfoszintaktikailag nem jelölt, szemantikai <többség> jegy nem hoz létre többes egyeztetést az igén. A magyarban a számnévi módosítókkal bővített főnév egyes számú inflexiót kap, és koordinatív szerkezettel egyeztetett ige végződése is ilyen, feltéve, hogy a mellérendelt tagok személyjegye azonos. Ha a személyjegyek nem azonosak, akkor az igei egyeztetés többes számra vált (az ige ellipsisét a d. mondat esetében kizárva):⁸

⁶ Kálmán – Trón (2000) az egyes számban való egyeztetés lehetőségének különlegességére hívja fel a figyelmet. Úgy definiálják a határozottságbeli és a számbeli egyeztetést, mint aminek alete a koordinált NP-kkel való egyeztetés. Az igealak és a koordinált NP között akkor áll fenn az egyeztetés, ha az egyeztetési reláció fennáll az igealak és a koordináció egyes tagjai között. A komplexebb egyeztetést visszavezetik az egyszerűbb alapesetre (Kálmán – Trón 2000: 49 – 55).

⁷ Vannak kvantorok, melyek a mellérendelésre vonatkoztatva csakis egyes számú főnévi-igei egyeztetést engednek meg. Ezek tipikusan disztributív interpretációjú kvantorok. De a mellérendelésre való vonatkoztatás mellett meg kell jelennie a koordinált tagok többes számú „legfelső” személy jegyének a kvantoros szerkezeten belül:

- a. Mindegyik~~ünk~~, te, én, meg ő hazaért időben. ('külön – külön')
- b. *Mindegyik (vendég): te én, meg ő hazaért~~ünk~~ időben.
- c. Mindegyik (vendég): te én, meg ő hazaért időben. ('külön – külön')
- d. Mindegyik~~ük~~, [Péter, Mari, Ibi és Vali] hazaért időben. ('külön – külön')
- e. *Mindegyik [Péter, Mari, Ibi és Vali] hazaért időben.

Feltételezzük, hogy ha egy kvantoros szerkezet valamilyen (csak számbeli, vagy személy- és számbeli) egyeztető végződést tartalmaz, akkor a kvantoros szerkezetet nem lehet a mellérendelő szerkezetre vonatkoztatni anélkül, hogy a többes jel ne jelenne meg vagy a kvantoros szerkezetben vagy pedig az igén, miközben a mellérendelt tagok egyes számúak lehetnek. A <többség > a mellérendelő szerkezet alapvető tulajdonsága, nem pedig a koordinált tagoké.

A *mindegyik* számára grammatikus a személyragos forma, de nem grammatikus az *-en/-an* végződésű forma. Ennek morfológiai okai is lehetnek. A *mind-egy-ik* szerkezetben az *a* helyett *egy*, a tőszámnév-*en/-an* helyett pedig sorszámnévi *-ik* végződés található:

mind + a +	hárm-an	mind + a +	hárm + unk
mind +	egy +ik	mind +	egy-ik + ünk

⁸ A fókusz által határolt ige-ellipsis lehetővé teszi az egyes számú végződést, mivel az egyeztetés szigorúan lokális az egyes tagmondatokon belül: "Csak három gyerek [~~bújt el a vihar elől~~], meg "én bújtam el a vihar elől (Bánréti 2001).

- (28) a. (Három gyerek meg négy felnőtt) elbújt a vihar elől.
 b. *(Három gyerek meg négy felnőtt) elbújtak a vihar elől.
 c. (Három gyerek meg én) elbújtunk a vihar elől.

2.7. A mellérendelő szerkezet kiváltotta <többség> jegy megjelenését az igei inflexióban az is befolyásolja, hogy a mellérendelt alanyok a VP-ből való kimoztatást megkívánó pozícióban vannak-e, vagy pedig a VP-n belül maradnak.⁹ É. Kiss (2002) modellje értelmében a topik jegy ellenőrzése a [Spec, TopP] pozícióba történő kimoztatást váltja ki. Ez a látható szintaktikai mozgatás a személy/szám egyeztetésre is hatással van. Az egyes szám 3. személyű alanyokat tartalmazó mellérendelésnek a topikba, a [Spec, TopP] pozícióba történő mozgatása kiválthatja a többes számú igei inflexiót, de ha ugyanez a mellérendelő alanyi szerkezet a PredP-n belül „marad”, akkor a többes inflexió kérdéses elfogadhatóságú vagy nem grammatikus:

- (29) a. [_{Top} Kati és Béla] [_{PredP} elolvasták a könyvet].
 b. */? [_{PredP} Elolvasták (Kati és Béla) a könyvet].
 c. [_{PredP} Elolvasta (Kati és Béla) a könyvet].

A nyílt formájú, eltérő személyjegyű névmások kötelezően a legfelső közös jegy többes inflexióját váltják ki az igin. Ez a [Spec, TopP] pozícióból grammatikusabb, mint a PredP szerkezetén belüli, posztverbális pozíció mellett:

- (30) a. [_{TopP} (Te meg ő)_k] [_{PredP} elolvastátok _{t_k} a könyvet].
 b. ?? [_{PredP} Elolvastátok (te meg ő) a könyvet].

⁹ Itt É. Kiss (2002) modelljét követjük. Eszerint a magyar mondat szerkezet alapvetően Topik és Predikátum összetevőkből áll. Alapesetben egy topik összetevő referenciális és specifikus jegyű. A topik a mondat szerkezet TopP projekciójának specifikáló pozíciójához, a [Spec, TopP]-hez társul. A topikpozíció kitöltése látható, szintaktikai mozgatással történik, amely megköti egy argumentumpozíciót a VP-en belül. A TopP projekció ismétlődhet. A minimális Predikátum a morfoszintaktikai projekciókkal kiterjesztett VP-t, és vagy az aspektuális frázist (AspP) tartalmazza, vagy olyan operátorszerkezetek alá van beágyazva, mint a fókusz és a kvantoros szerkezetek projekciói. A VP szerkezete az igével kezdődik, amelyet az argumentumok szabad sorrendben követnek. A VP morfoszintaktikai fejekkel van kiterjesztve, mint a modalitás, időbeli, módbeli, tárgyi és alanyi egyeztetés. Mivel az alanyi és a tárgyi esetjegy a magyarban nem kötődik egy-egy invariáns szintaktikai pozícióhoz, ezért É. Kiss (2002) értelmében az esetjegy-ellenőrzés nem kíván meg látható szintaktikai mozgatást. Az ígét és az inflexiók végződéseket a morfoszintaktikai kombináció (Merge) műveletei társítják egymáshoz (Bartos 1999). Számunkra most az a feltételezés releváns, hogy a tárgyeset, illetve az alanyeset jegyének ellenőrzése nem a [Spec, AgrOP], illetve nem a [Spec, AgrP] pozíciókhoz van kapcsolva. Az alany esetjegyének ellenőrzése a [Spec, TenseP] pozícióban történik, de látható mozgatás nélkül, vagyis a Logikai Forma szintjén „láthatatlanul”. Az alanynak tehát nem kell látható formában egy invariáns pozícióba mozognia. Az alany – és a többi igei argumentum – csak akkor mozoghat ki a VP-ből, ha topikalizált vagy ha operátormozgatás alá esik.

A b. mondat kérdésessége nemcsak abból adódik, hogy nyílt formájú névmás van az ige mögött, hanem a posztverbális mellérendelt alannyal való többes egyeztetés kérdéses elfogadhatóságából is. A tartalmas főnév és a névmás mellérendelése is kérdéses elfogadhatóságot eredményez:

- (31) a. [TopP (Péter meg te)_k] [PredP elolvastátok t_k a könyvet].
 b. */? [PredP Elolvastátok (Péter meg te) a könyvet].
 c. [PredP Elolvastátok pro a könyvet].

A mellérendelő szerkezetet domináló csomóponton megjelenő személy/szám jegy értékének tükröződése az igei inflexióban tehát attól is függ, hogy, az topik-ként egyeztetett, alanyi mellérendelés, vagy pedig a PredP-n belül maradt.¹⁰

A mellérendelt tárgyak személy jegyének egyeztetése az igei végződéssel

2.8. A magyarban az alanyi és a tárgyi mellérendelő szerkezetek egymástól eltérően viselkednek a <többség> hatásának és a személy jegy egyeztetésének a tekintetében. A tárgyesetű főnévi szerkezetek mellérendelésekor a személy jegynek az igei inflexióval történő egyeztetése szigorúan lokális, az igehez legközelebb eső tárgy személyjegyét veszi figyelembe. Ellenkező esetben a szerkezet agrammatikus. Mivel tárggyal egyeztetett igei többes végződés nincsen, ezért lehetetlen olyan inflexió, amely a tárgyak eltérő személyjegyeit „összefoglalóan” plurális lenne. A (32) a. és c. csak lokálisan grammatikus egyeztetést tartalmaz, ez a második mellérendelt tagjukra már nem áll, ezt jelöli a második tag előtti ??? A b. és d. pedig lokálisan rosszul formált egyeztetést tartalmaz, ezt jelöli a *:

- (32) a. Én látlak téged és ??? magunkat.
 b. *Én látlak magunkat és téged.
 c. Én látom magunkat és ??? téged.
 d. *Én látom téged és magunkat.

Az „összefoglaló” inflexiók végződés megléte/hiánya önmagában morfoszintaktikai „véletlen” is lehet. Az viszont a magyarban szabály, hogy ahol létezik a tárgy nyelvtani személyével egyeztetett igei inflexió (-*lak*/-*lek*), ott – eltérő személyű tárgyak mellett is – az ige mindig az igével közvetlenül szomszédos taggal van egyeztetve, de a másik taggal már nem egyeztethető. (Elvileg lehetne olyan szabály, amely a tárgy eltérő nyelvtani személyére összefoglaló egyeztetést adna). Mivel nincsen lehetőség az összefoglaló egyeztetésre, ezért a fenti (32) a. és c.

¹⁰ Ez a jelenség az n-áris kötőszó által felvett egyeztető jegyekre vonatkozó következtetéseket tesz lehetővé. Ezeket részletesen bemutatjuk Bánréti (2003)-ban.

leírásában az ige ellipszisét kell feltételeznünk.¹¹ Az a. és c. szerkezete:

- (33) a. Én látlak téged és [~~látom~~] magunkat.
 b. Én látom magunkat és [~~látlak~~] téged.

Az eltérő értékű határozottság jegy a tárgyesetű főnévi szószerkezetek koordinációjában csak akkor alkothat jól formált szerkezetet, ha az igei egyeztető végződés semleges a határozottság tekintetében, például: *láttam*. Ekkor határozott és határozatlan jegyű NP-k is mellérendelhetők a kontrasztív topik pozícióban, amint Kálmán – Trón (2000: 44) bemutatja az alábbi (34)a. mondatban. Ehhez hozzátehetjük, hogy ugyanez érvényes az ige utáni pozíciókra is, a határozottság tekintetében semleges igei végződés mellett (vö. a b. mondattal):

- (34) a. (A fát és egy madarat) bezzeg láttam.
 b. Láttam (a fát és egy madarat).

Ha az igevégződés a határozottság tekintetében nem semleges, akkor a határozott és határozatlan tagokat koordináló tárgyi szerkezet rosszul formált vagy kérdéses elfogadhatóságú. Az alábbi (35)a. és c. mondatokban az igei végződés a „távolabbi” NP-tárgy határozottság jegyével egyezik, a b. és d. mondatokban pedig a „közelebbi” NP-tárgy határozottság jegyével egyezik. (A b.-nek és d.-nek az ige-ellipszist tartalmazó értelmezését kizárva):

- (35) a. *(Egy verset és a novellát) olvasok.
 b. ?*(A novellát és egy verset) olvasok
 c. *Olvasom (egy verset és a novellát).
 d. ?*Olvasom (a novellát és egy verset).¹²

¹¹ A lokális személyegyeztetésen kívül eső mellérendelt tag grammatikus mondatban rendszerint ellipszist valószínűsít. Például: *JANCSI ## [~~adott ajándékot Juliskának~~], meg ÉN adtam ajándékot Juliskának*.

¹² A b. és d. mondatok egy fokkal kevésbé tűnnek agrammatikusoknak, mint az a. és a c. Ha a mellérendelés eltérő jegyű tagjai közül az egyik tag lokálisan egyezik az igével, akkor az a reprezentáció grammatikus, amely a nem lokálisan egyeztetett összetevő után az ige ellipszisét tartalmazza. Ha az igét megelőzik a tárgyak, akkor a határozatlan–határozott sorrend a preferált a jól formált ige-ellipszishöz, és az ellipszis előtt fókuszhangsúlyos tárgynak kell lennie l. az alábbi a., b., c., és d. mondatokat. Ha az antecedens mondatban az igét követik a tárgyak, akkor nincsen ilyen hatás, a határozott és a határozatlan jegyű tárgyak sorrendje szabad – ilyenek az alábbi e., f. mondatok. A szerkezet az ige ellipszisét mindig a lokálisan nem egyeztetett tárgy mellett tartalmazza:

- a. Csak egy "VERSET [~~olvasok~~] és a "NOVELLÁT olvasom.
 b. Csak egy "VERSET olvasok és a "NOVELLÁT [~~olvasom~~].
 c. ?* Csak a "NOVELLÁT [~~olvasom~~], és egy "VERSET olvasok.
 d. Csak a „NOVELLÁT olvasom, és egy "VERSET [~~olvasok~~].

A jegy-összeegyeztetés és a szintaktikai környezet

2.9. A kötőszói fej funkcionálása, legalábbis a magyarban, függ a morfoszintaktikai paradigmáktól. A koordinatív szerkezet melletti igen csak akkor lehetséges a személy, szám, határozottság stb. jegyek összeegyeztetése és a többesség jegy hozzáadása, ha van ezeket megjeleníteni tudó, „összefoglaló” jellegű igei inflexió végződés. Ha ilyen „összefoglaló” igei inflexió nem létezik, akkor a koordinált tagokhoz egyenként kell hozzárendelni a lokális egyeztetést jelölő, toldalékolt igét. Ez az ige ismétlődését (ellipszisé), eredményezi, és a mellérendelő szószerkezet helyett mondat-mellérendelés jön létre. A releváns alternatíva kiválasztása tehát az elérhető morfoszintaktikai szabályoktól is függ.

A mellérendelt tagok nyelvtani jegyeinek összeegyeztetése interakcióban van a koordinatív szerkezet szintaktikai környezetével, és függ az esetjegyeiktől. Ha a szerkezet alany, akkor az alanyeset jegy mellett a személy/szám jegyek értékei relevánsak, ha a szerkezet az ige tárgya, akkor a tárgyeset mellett a határozottság jegy értéke a releváns, ha a szerkezet ragos határozó, akkor az esetjegyek a relevánsak. Természetesen egy-egy koordinálandó összetevőnek egyszerre lehet személy/szám jegye, határozottság jegye, és ragos eset jegye. De mindig csak az egyik jegyosztály vesz részt az összeegyeztetésben/egyesítésben, a szerkezet szintaktikai funkciójától függően.

Az alanyi mellérendelő szószerkezetben – az alanyeset mellett – a személy/szám jegyek összeegyeztetése releváns. Ekkor nincsen szerepe a határozottság jegyek egyezésének:

- (36) a. [A magas férfi és egy szőke nő] elkéstek a koncertről.
 b. [Egy néni meg én] egyedül voltunk a házban, amikor a földrengés megkezdődött.

A tárgyi mellérendelő szószerkezetben a tagok határozottság jegy értékének kell egyeznie. A def. és az indef. jegyek opozíciót képeznek, ezért vagy minden mellérendelt tag határozott vagy minden tag határozatlan. A személy/szám jegyeknek itt nincsen közvetlen szerepük.

- (37) a. Látom [magamat, a gyereket és a házat].
 b. Látok [egy gyereket és egy házat].

Az ige második tagbeli ellipszisé most kizárva:¹³

e. Olvasok egy verset és a "NOVELLÁT is [~~olvasom~~].

¹³ A szerkezet tagjait „szétválasztó”, előreható ellipszissel grammatikus:

a. Látok egy "házat és [~~látom~~] a "gyereket.

b. Látom a "gyereket és [~~látok~~] egy "házat.

- (38) a. *Látok [egy házat és a gyereket].
 b. *Látom [a gyereket és egy házat].

A személy/szám jegyek akkor relevánsak, mikor a határozott/határozatlan jegy értékét determinálják. Az 1. és a 2. személyű névmási tárgyak (*engem, téged, minket, titeket*) alanyi ragozást váltanak ki az igén. Ezek a kategóriák ugyan D-jegyűek (DP-k), de az 1. és a 2. személy jegyük miatt a határozatlan jegyű tárgyakéval azonos jegyegyeztetésekben vehetnek csak részt, alanyi ragozást váltanak ki.¹⁴ Az 1. és 2. személyű tárgyak csak határozatlan 3. személyű tárggyal koordinálhatók. A mellérendelésben összeegyeztetett tulajdonságuk tehát a határozottság jegy jelen nem léte. Az ige második tagbeli ellipszisének most is kizárva:

- (39) a. Látsz [engem és egy gyereket].
 b. *Látsz [engem és a gyereket].
 c. Látod [magadat és a gyereket].
 d. Látod [magatokat és a gyereket].
 e. *Látod [magadat és egy gyereket].
 f. *Látod [magatokat és egy gyereket].

Az alanyi/tárgyas igeragozás paradigmáiban kivételes eset a *-lak/-lek* igevégződés. Ez nem a határozottság jegy értékével egyeztet, hanem a személy jeggyel: csakis a 2. személyű tárgyak mellérendelését tartalmazó a. mondat grammatikus, de sem a b. mondat (határozott tárgy mellérendelése) sem a c. mondat (határozatlan tárgy mellérendelése) nem grammatikus. A személy jegy összeegyeztetésének a preferenciája azzal az ismert ténnyel magyarázható, hogy a *-lak/-lek* végződés egyes szám 1. személyű alanyt is megkíván, tehát egyszerre egyeztet az alany és a tárgy személy jegyével, és ez tükröződik a mellérendelés jólformáltsági feltételeiben:

- (40) a. Látlak [téged és titeket].
 b. *Látlak [téged és a gyereket]
 c. *Látlak [téged és egy gyereket].

Amennyiben a mellérendelő szószerkezet határozó, a ragos esetben álló tagok koordinálásában nincsen szerepük sem a személy/szám jegyeknek sem a határozottság jegyeknek:

¹⁴ A jelenségre magyarázatot kínál Bartos (2000).

- (41) a. Hittem [egy szép mesében és az igazság győzelmében].
 b. [Hivatalnokokkal, teveled, énvelem, és egy ismeretlen emberrel] tanácskozott a dékán.
 c. [Tengeren meg egy folyón] zajlott a csata.

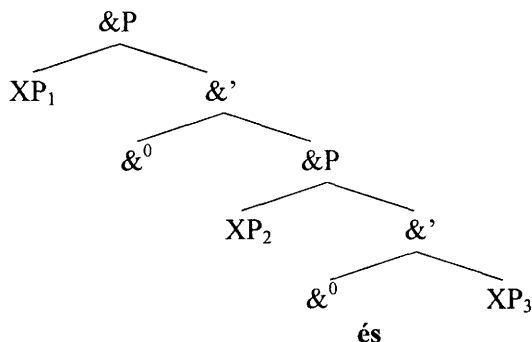
Összefoglalva a megfigyeléseket azt látjuk, hogy a mellérendelő szerkezet egésének az eset jegyétől (alany, tárgy, határozó stb.) függ, hogy melyek az egyezés/egyeztetés számára a releváns nyelvtani jegyek.

3. Nyílt és „rejtett” kötőszói fej

3.1. Az X-vonás elmélet keretében a mellérendelő szerkezet aszimmetrikus: az &P mellérendelő szerkezet feje maga a kötőszó: &, két tagból álló szerkezet esetén a kötőszói fej specifikálójában található az XP_1 és a kötőszói fej komplementumában az XP_2 .

Munn (1993) korábban jellemzett javaslatában a B mellérendelő operátor kiterjesztését képező Boole algebrai szerkezet (BP) jobbról van csatolva a bal oldali NP_1 -hez. Kayne (1994) kimutatja, hogy a nyelvekben az ilyen jobbról való csatolás tiltott művelet. Munn javaslatát Kayne az antiszimmetrikus szerkezetek modelljének keretében átalakította (Kayne 1994: 57–68). Eszerint a specifikáló–fej–bővítmény sorrend univerzalizálásának feltételezése alapján az NP-mellérendelésekben az NP_1 valójában a $\&^0$ kötőszói fej által determinált szerkezetnek a specifikáló tagja. Amennyiben kettőnél több tagú a szerkezet, akkor XP_1 és XP_2 egyaránt specifikáló pozíciójú tagok, és az XP_3 pedig bővítmény (komplementum) lesz. Az XP_1 , XP_2 bal oldalról történő csatolással kerül a szerkezetbe. A specifikáló bal oldalról történő csatolását egy rejtett, (hangalakkal nem bíró) $\&^0$ fej engedélyezi, amelynek kategóriája megegyezik a nyílt mellérendelő kötőszói fej kategóriájával. Azt a hipotézist, miszerint a mellérendelő szerkezet a kötőszó kiterjesztése, ki lehet fejezni olyan szerkezettel, amely a nyílt kötőszói fejet és annak rejtett formájú másolatait tartalmazza. Az X-vonás elméletben tehát a specifikáló–fej–bővítmény felépítésű, aszimmetrikus struktúrához jutnak, például Zoerner (1996). Az alábbi ágrajz háromtagú mellérendelő szerkezetet ábrázol, melyben a $\&^0$ kötőszó fonetikailag testes formában a legelső pozícióban jelenik meg. Az XP_1 és XP_2 közti mellérendelő viszony miatt a kötőszónak egy másolatát feltételezzük a felső pozícióban:

(42)

Az alsó &P szerkezetnek a felső &P a „héja” (Larson 1988, Zoerner 1996). Minden „felsőbb” &P-t az alacsonyabb &P engedélyez. Az X-vonás elmélet értelmében ha a kötőszó a szerkezet feje, akkor a jobb szélső mellérendelt tag lesz a fej komplementuma, és a bal oldali tagok a fej specifikálói.

3.2. A kettőnél több tagú mellérendelésben a kötőszói fej nyílt formában többször is megjelenhet. Ez motiválhatja azt a hipotézist, miszerint a kettőnél több tagú mellérendelő szerkezet valamennyi tagja között akkor is ott van a kötőszó kategóriája, amikor az rejtett formájú. A kötőszói fej kötelezően nyílt formájú előfordulása a mellérendelést alkotó XP-knek vagy a jobb oldali perifériáján vagy a bal oldali perifériáján van. Az OV szórendi típust mutató nyelvekben, például a japánban, a szélső pozíció a sorrendben első XP jobb szélét jelenti, a többi XP utáni helyről elhagyható:

(43) A con B con C con

Zoerner (1996) szerint ezt a mintát követi például a japán, a koreai és a rumu (Pápua-Új Guinea):

(44) a. japán: Robin-to Kim-to ('Robin és Kim')
 b. rumu: A- ti B- ti ('A és B')

A VO szórendi típusú nyelvekben, például az angolban, a szélső pozíció az utolsó XP bal szélét jelenti (Lehmann 1981: 193–194). A magyarban a nyílt formájú kötőszóismétlés a mellérendelt tagok bal oldali perifériáján történhet:

(45) con A con B con C

A kötőszó nyílt fonetikai formában megjelenhet „jobbról balra” haladva a releváns pozíciókban:

- (46) a. A kutya, a kecske, a tehén meg a ló (szaladni kezdtek)
 b. A kutya, a kecske és a tehén meg a ló (szaladni kezdtek)

Ugyanazon kötőszói fejnek nyílt formában való többszörös ismétlődését kiváltja a diskurzuskörnyezet. Ennek hatására valamennyi mellérendelt tag bal perifériája opcionálisan kitölthető nyílt fonetikai formájú kötőszóval. Zoerner (1996) szerint a diskurzusfeltételek felülírják a nyílt mozgatásnak a Logikai Formára való elhalasztását, és ez esetben a kötőszók nyílt ismétlődését PF-szintű emelésnek lehet tulajdonítani, vagy pedig a kötőszói fej többszöri generalizálását kell feltételezni. Ekkor a másolatok minden pozícióban nyílt fonetikai formában jelennek meg. A legszélső bal oldali periférián található kötőszó már kifejezetten diskurzusépítő funkciót teljesíthet. A (46) példáit tovább folytatva:

- (47) a. A kutya és a kecske és a tehén meg a ló (szaladni kezdtek)
 b. [És (a kutya és a kecske és a tehén meg a ló) (szaladni kezdtek)]

A kettőnél több tagú, főnévi mellérendelő szó szerkezetek közül az grammatikus, amelyben a jobb szélső mellérendelt tag előtt van kötőszó.¹⁵ Nem grammatikus a kötőszó nélküli szerkezet (a.), és nem grammatikusak azok sem, melyekben a kötőszó nem a legutolsó mellérendelt tag előtt van (b., c).

- (48) a. *(A "hőfokot, a "nyomást, az "energiafelhasználást, a "teljesítményt) mérték meg.
 b. *(A "hőfokot vagy a "nyomást, az "energiafelhasználást, a "teljesítményt) mérték meg.
 c. (A "hőfokot, a "nyomást, az "energiafelhasználást, vagy a "teljesítményt) mérték meg.

Van egy további feltétel (sztenderd, nem emfatikus intonáció mellett): valamennyi mellérendelt tag előtt szünetet kell tartani. Az utolsó főnévi szerkezetnél a szünetnek a kötőszó előtt kell lennie, a kötőszós tagot egyetlen fonológiai frázisként elhatárolva (a # ismét szünetet jelöl):

- (49) a. (A "hőfokot, # a "nyomást, # az "energiafelhasználást, # és a "teljesítményt) mérték meg.
 b. ?? (A "hőfokot, # a "nyomást, # az "energiafelhasználást, és # a "teljesítményt) mérték meg.

¹⁵ Visszatérünk a nem főnévi szerkezetekre, valamint az olyan különleges esetekre, melyekben koreferens főnévi szerkezetek vannak koordinálva, például: *(Az uramat, a parancsolómat, a kenyéradó gazdám) követem.*

A b. mutatja, hogy a kötőszó és az utolsó tag között nem lehet szünet, hanem őket együttesen különíti el a szünet a megelőző főnévi csoportoktól.

Az alábbi adatok arra utalnak, hogy a szerkezetben minden szünetpozícióban olyan hangalak nélküli, rejtett kötőszó van, amely az utolsó tag előtti, hangalakkal bíró kötőszóéval azonos interpretációjú. Ha például a mellérendelő szerkezet utolsó összetevője # vagy NP formájú és más kötőszó nincsen, akkor az egész szerkezetet, a kötőszóval nem jelölt összetevőket is beleértve a *vagy* által implikált megengedő diszjunkcióként kell interpretálni:¹⁶

- (50) (A "hőmérsékletet, # a "nyomást, # az "energiafelhasználást # vagy a "teljesítményt) mérték meg, nem tudom pontosan, hogy melyiket, lehet, hogy többet is.

A fentivel azonos jelentésű szerkezetet nyerünk, ha a mellérendelt tagok előtti valamennyi szünet helyére a megengedő *vagy*-ot tesszük:

- (51) (A "hőmérsékletet # vagy a "nyomást # vagy az "energiafelhasználást # vagy a "teljesítményt) mérték meg, nem tudom pontosan, hogy melyiket, lehet, hogy többet is.

A szünetek tehát a jobb szélső kötőszóval azonos értelmezési instrukciót hordoznak, itt azt, hogy „megengedő diszjunkció”.

Ha egy mellérendelő szerkezetben több különböző kötőszó is van, és valamely kötőszó előtt nincsen szünet, de egy másik kötőszó előtt van, akkor a szünettel jelölt kötőszó szerkezetileg domináns, és összetevős tagokként veszi fel a szünettel nem jelölt kötőszók által képzett részszerkezeteket:

- (52) a. Péterről, # Mariról, # és (Jánosról vagy Annáról) hallottam.
 b. (Péterről és Mariról) # és (Jánosról vagy Annáról) hallottam
 c. A székeket # a polcokat # vagy (az asztalokat és a szőnyeget) fogják lerakni.
 d. (A székeket vagy a polcokat) # vagy (az asztalokat és a szőnyeget) fogják lerakni
 e. ?/* (Péterről és Mariról) # (Jánosról vagy Annáról) hallottam.
 f. ?/* (A székeket vagy a polcokat) # (az asztalokat és a szőnyeget) fogják lerakni.

A fenti a. és b. mondat: konjunkciók, melyeknek a harmadik tagja diszjunkcióból áll. A c. és d. mondatok: diszjunkciók, melyeknek harmadik tagja konjunk-

¹⁶ A következőkben a Bánreti 1992-ben leírt megfigyeléseinket kiterjesztjük és újraértelmezzük.

cióból áll. Az a.–d. mondatokban egyaránt az a kötőszó határozza meg az interpretációt, amely előtt a szünet van, és amely a tőle jobbra álló főnévi csoporttal alkot fonológiai frázist. A jobb szélső főnévi csoport maga is koordinatív szerkezet, de „kifelé” egyetlen összetevőként egy másik mellérendelés tagjaként viselkedik, mert az ő „belső” kötőszójához képest domináns az előtte levő, szünettel határolt kötőszó. Így továbbra is érvényesnek tarthatjuk azt, hogy a szerkezet egészét determináló kötőszó az utolsó főnévi csoporttal alkot összetevőt.

Az e., f. mondatokat illetően megoszlott az anyanyelvi informánsok véleménye. Voltak, akik kérdéses elfogadhatóságú mondatnak tartották őket, és voltak, akik rosszul formáltaknak. Ezekben a mondatokban közös, hogy nincs bennük olyan nyílt kötőszó, mely előtt szünet lenne. Csak nyílt kötőszó nélküli tag előtt van szünet. De a mellérendelt tagok közti szünetek csak akkor működnek rejtett kötőszókként, ha a szerkezetben jelen van egy olyan „jobb szélső” nyílt kötőszó, mely előtt szintén szünet van. Ekkor ez a nyílt kötőszó determinálja a mellérendelő szerkezet vagy részszerkezet típusát, és ennek a kötőszónak a típusát hordozzák a hangalakkal nem bíró, rejtett kötőszók. Ezek sora jobbról balra haladva a következő, szünettel bevezetett nyílt kötőszó által meghatározott tartományig terjed.

Az e. és f. mondatokra adott grammatikalitási ítéletek abban megegyeztek, hogy ha bármelyik kötőszó előtt szünetet tartunk, akkor jól formált szerkezetet kapunk. Például kéttagú diszjunkció, melynek a második összetevője háromtagú konjunkció:

- (53) A székeket # vagy (a polcokat, az asztalokat és a szőnyeget) fogják lerakni.

A megfigyelések összefoglalása

(i) A magyarban a kettőnél több tagú mellérendelésben a nyílt kötőszó az utolsó összetevő bal periferiájára (az utolsó XP elé) kerül. Csak ennek a teljesülése után tételezhetők fel a kötőszó rejtett másolatai vagy lehet jelen más típusú nyílt kötőszó. A nyílt kötőszó a tőle jobbra álló összetevővel fonológiai frázist alkot.

(ii) Több különböző kötőszó esetén az dominálja a szerkezetet, amelyet szünet választ el a megelőző összetevősorozattól. Az ezen kötőszótól jobbra álló összetevő lesz az interpretáció tekintetében domináns típusú mellérendelés utolsó tagja, tekintet nélkül belső komplexitására. A mellérendelő szerkezet feje a kötőszó.

(iii) A rejtett kötőszók a nyílt kötőszó interpretációját hordozzák.

3.3. A fenti megfigyelések összhangban állnak Kayne (1994), Zoerner (1996) vázolt javaslataival a kötőszói fej nyílt és rejtett előfordulásairól. Eszerint egy n -tagú mellérendelő szószerkezetben maximálisan $n-1$ számú kötőszói fej lehet, és

maximálisan $n-2$ számú rejtett formájú kötőszói fej lehet. A mellérendelő szerkezet tagjai a kötőszói fejeknek (&) a projekciói:

$$(54) \quad [\text{\&P} \text{XP}_1 [\text{\&}' \text{\&}^0 [\text{\&P} \text{XP}_2 \dots [\text{\&}' \text{\&}^0 [\text{\&P} \text{XP}_{n-1} [\text{\&}' \text{\&}^0 \text{XP}_n]]] \dots]]]$$

Ekkor a mellérendelő kötőszó először a tőle jobbra álló taggal formál konstituent, majd az így létrejött összetevő kerül szerkezeti viszonyba a megelőző mellérendelt taggal. A mellérendelt tagok jegyeit a fej összeegyezteti. Például egy négytagú DP mellérendelés ezt a képet mutathatja, ha a mellérendelő kötőszó csak egyszer, az utolsó tag előtt van nyílt formában (\&^0 = rejtett /fonetikailag üres kötőszói fej):

$$(55) \quad [\text{\&P} \text{Mari} [\text{\&}' \text{\&}^0 [\text{\&P} \text{Péter} [\text{\&}' \text{\&}^0 [\text{\&P} \text{Tibi} [\text{\&}' \text{és} \text{Erzsi}]]]]]]]$$

Amennyiben a hangalakok beillesztése nem marad el, akkor az *és* fonetikai formájának a mellérendelő szerkezet valamennyi fej pozíciójába történő PF-szintű beillesztése megy végbe:

$$(56) \quad [\text{\&P} \text{Mari} [\text{\&}' \text{és} [\text{\&P} \text{Péter} [\text{\&}' \text{és} [\text{\&P} \text{Tibi} [\text{\&}' \text{és} \text{Erzsi}]]]]]]]$$

A fentieknek két megszorítást kell kielégíteniük. (i) A magyarban kötelező, hogy a legalsó pozícióban nyílt formájú kötőszó legyen, vö. a. mondat. (ii). A rejtett kötőszók által képezett tartománynak folyamatosnak kell lennie, az nem szakítható meg: b. mondat:

$$(57) \text{ a. } * [\text{\&P} \text{Mari} [\text{\&}' \text{és} [\text{\&P} \text{Péter} [\text{\&}' \text{\&}^0 [\text{\&P} \text{Tibi} [\text{\&}' \text{\&}^0 \text{Erzsi}]]]]]]]$$

$$\text{b. } * [\text{\&P} \text{Mari} [\text{\&}' \text{\&}^0 [\text{\&P} \text{Péter} [\text{\&}' \text{és} [\text{\&P} \text{Tibi} [\text{\&}' \text{\&}^0 \text{Ica} [\text{\&}' \text{és} \text{Erzsi}]]]]]]]]]$$

Az alábbi, (58)-beli szerkezet nem mond ellent az eddigieknek, mert az összetevő mellérendelésekben a kötőszók a szerkezeten belüli alsó pozícióban vannak. A szerkezet egésze konjunkcióként interpretálandó, amit a legalsó pozícióban levő *és* valamint indexű másolata biztosít, vagyis a \&_c^0 interpretációja megegyezik az és-sel:

$$(58) \quad [\text{\&P} [\text{\&P} \text{Mari és Péter}] [\# \text{\&} \text{\&}_c^0 [\text{\&P} [\text{\&P} \text{Tibi vagy Ica}] [\# \text{\&} \text{\&}_c \text{Erzsi}]]]]]$$

A „bal oldali” (*Mari és Péter*) mellérendelés keretén belül az *és* kötőszó az „alsó” pozícióban van, a felsorolás második tagjában (*Tibi vagy Ica*) a *vagy* úgyszintén. Az egész szerkezet konjunkcióként interpretálandó, melynek a jobb szélső, végső és a feje. Ez a domináns kötőszó, melyet szünet előz meg. Ennek a kötőszónak az interpretációját hordozza a \&_c^0 , mely előtt szintén szünet van.

A szerkezet tehát aszimmetrikus jellegű, és benne a specifikáló tagok száma növelhető. Egyúttal a szerkezet „sokfejű” lehet: a kötőszói fej nyílt formája mellett annak másolatait is tartalmazhatja.

4. A kötőszók aszimmetrikus megoszlása: az n-áris és a bináris kötőszók

4.1. A mellérendelő kötőszók két alapvető osztályát különböztetjük meg: az n-áris és a bináris kötőszóké. A kötőszók megoszlása abban az értelemben aszimmetrikus, hogy amíg a bináris kötőszók a nyelvtani kategóriák közül csak egy körülhatárolható készletnek a tagjait képesek koordinálni, addig az n-áris kötőszók minden mellérendelhető kategóriára alkalmazhatók – azokra is, amelyekre a bináris kötőszók is, és azokra is, amelyekre a binárisok nem.

Az n-áris kötőszó elvileg bármennyi tagot koordinálhat és bármilyen mellérendelhető nyelvtani kategóriára alkalmazható. A mellérendelt kategóriák lehetnek teljes mondatok és lehetnek a mondat összetevős struktúrájának szó szerkezeti kategóriái. N-áris kötőszó például az *és*, *meg*, *vagy*, *illetve*. Az (59) a.–k. mondatokban a zárójelekkel közrefogott részek a mellérendelő szerkezetek:

- (59) a. (Az oroszlánt és a farkast vagy a tigrist, meg a vaddisznót és a párducot) zárták be a ketrecbe.
 b. (A jó humorú nyelvészek, a sovány kémikusok és a nagyétkű filozófusok) ritkák.
 c. Péter áradozott (az új portásról és arról az emberről, aki megjavította a tévét).
 d. A (kissé pocakos, halkan szuszogó és eléggé falánk) víziló megette a tavirózsát.
 e. Vali (halkan, lassan, azaz óvatosan) nyitotta ki az ajtót.
 f. Tibor milliomosként (járkál, szónokol és szórja a pénzt).
 g. Mari (lókötőnek és szerencselovagnak) tartotta Jánost.
 h. A macska (az asztal alatt vagy a szekrény mögött) nyávogott.
 i. (Ma vagy holnap vagy holnapután) megtartjuk az esküvőt.
 j. Az asztal (előtt, alatt és mögött) ajándékok voltak.
 k. Péter egész nap (ki és be és föl és le) rohangált.

4.2. A bináris kötőszó olyan funktor, amely mindig kétargumentumú relációt jelöl, tehát csak két tag mellérendelésére alkalmazható (a két mellérendelt tag mindegyike nyelvtani szempontból tetszőlegesen komplex lehet). Bináris kötőszók például: *de*, *azonban*, *viszont*, *ezért*, *tehát*, *holott*, *ugyanis*, *mégis*.

A bináris kötőszók nyelvi jelentései olyan konvencionális implikációk, amelyek a beszélőnek a mellérendelt tagmondatokbeli állítások viszonyára vonatkozó, meghatározott típusú felfogásait, elvárásait jelölik meg.¹⁷ A bináris kötő-

¹⁷ A bináris kötőszók nyelvi jelentése valamilyen konvencionális implikáció. Ez olyan követ-

szók egy része, történeti kialakulásuk lenyomataként, még ma is többé-kevésbé transzparens morfológiai szerkezettel rendelkezik. Ez a morfológiai szerkezet ugyan elhomályosult, de érzékelhető. Két elemből áll: egy 'névmási/határozó-szói elem + rag' konstrukcióját mutatja:

- (60) ez + ért, e + miatt, te + hát, ellen + ben, az + on + ban, visz + ont, hol + ott, ugyan + is, még + is

Vannak továbbá összetett kötőszói kifejezések, melyek ugyancsak tartalmaznak egy ragos névmási elemet + egy ragos relációnevet. Az utóbbi a lexikai fej:

- (61) ennek + ellenére, ezzel + szemben, ennek + következtében, ennek + eredményeként

Az összetett kötőszói kifejezések – az aktuális kontextustól is függően – ekvivalensei vagy parafrázisai lehetnek az egymorfémás kötőszavaknak is. Az összetett kötőszói kifejezésben a ragos névmás (*ennek, ezzel* stb.) az öt közvetlen megelőző szintaktikai kategóriára mint antecedensére utal vissza. Az antecedens által kötött névmásnak a relációnév (...*ellenére*,*következtében*, ...*eredményeként*, stb.) jelentésével alkotott kompozíciójától függ, hogy mely egymorfémás kötőszóval lehetséges az ekvivalencia.

A bináris kötőszók tehát két tag mellérendelésére alkalmazhatók. A koordinált egységek predikátumok, predikátumok szerkezeti kiterjesztései vagy 'predikatív' összetevők lehetnek.¹⁸ A bináris kötőszókkal mellérendelhetők a teljes mondatok, az igei szerkezetek, a predikatív vonzatok és predikatív szabad bővítmények¹⁹, a predikátumhatározók, igei határozók és a főnevek jelzői módosítói. Néhány példa a bináris kötőszókra:

- (62) a. A csimpánz (eszközöket használ, ugyanis intelligenciával rendelkezik).
 b. Tatjana (megírta a levelet, azonban eltette a fiókba).
 c. Ödön (halkan viszont nagyon hatásosan) beszélt.
 d. A táblát (pirosra tehát rikító színűre) festette.

kezményreláció, mely nem érinti a mondat igazságfeltételeit, és nem azonos a pragmatikus előfeltevésekkel sem, mert nem a kontextusból következik. Ellenkezőleg, a mondatban jelen lévő lexikai egységek nyelvi jelentéséhez tartozik, ezáltal a bináris kötőszók nyelvi jelentéséhez. Ezek a beszélőnek a tagmondatokban leírt tényállásokra vonatkozó felfogását jelölik vö. Grice (1975), Karttunen – Peters (1979).

¹⁸ Visszatérünk a koreferens főnévi szerkezetek koordinációjára pl. (*A kenyéradó gazdát, tehát az uramat*) követem. Amennyiben a főnevek predikatív elemek, akkor bináris kötőszóval grammatikus a mellérendelés: *János tanár, tehát köztisztviselő. Péter színész, viszont úriember*. Ez összhangban van fenti javaslatunkkal.

¹⁹ A predikatív vonzatokra és predikatív szabad bővítményekre lásd: Komlósy 1992: 445–470.

- e. Mari (alaposan mégis boszorkányos gyorsasággal) dolgozott.
- f. A hajó (lassan, de biztosan) beért a kikötőbe,
- g. Béla (részegen ezért akadozva) szólt hozzá.
- h. Az (alacsony viszont jóképű) filmsztár sok rajongót vonzott.
- i. A (mesterségesen hizlalt tehát súlyos) sertéseket szállító vagonokat megerősítették.

Kettőnél több mellérendelő tagot tartalmazó szerkezet egynél több bináris kötőszót kíván meg. A kötőszók mindegyike két argumentumot kíván:

- (63) a. (Tatjana megírta a levelét, de [eltette a fiókba], ugyanis megőrizte).
- b. A hajó (lassan, de [biztosan], viszont (nagy késéssel], tehát nem a menetrend szerint) ért be a kikötőbe.
- c. A (mesterségesen hizlalt, tehát [túlsúlyos], ezért eladhatatlan] sertések örökké élnek.

Mivel a bináris kötőszók által mellérendelt tagok csak *predikatívok* lehetnek, ezért bináris kötőszó DP kategóriájú főnévi szerkezetekből nem hozhat létre grammatikus főnévi mellérendelő szerkezetet:

Az (64) tagjainak nem predikatív funkcióban való használatát feltételezve:²⁰

- (64) a. *Péter de Mari
- b. *óra tehát ceruza
- c. *Imre bácsi de a villanszerelő
- d. *a híres orvos tehát az ápolónő
- e. *a televízió programja ugyanis a rádióműsor
- f. *egy vitorlás hajó holott egy motorcsónak

Az n-áris kötőszók (*és, meg, valamint, vagy*) bármely mellérendelhető egységre alkalmazhatók, többek között a főnévi szerkezetekre is:

- (65) a. Péter vagy Mari
- b. óra és ceruza
- c. Imre bácsi meg a villanszerelő

²⁰ Ezt a megkötést azért kell tenni, mert a pusztá főnevek predikatív elemekként mellérendelhetők bináris kötőszókkal. Ekkor az *Ez itt ceruza tehát óra* mondat szemantikailag értelmetlen, ezért ilyesfajta példákra gondolunk: *Ez itt ceruza tehát írószerszám. Az ott óra tehát érték.* Az n-áris kötőszókkal viszont erősen kérdésesek akkor, ha a pusztá főnevek mint predikatív elemek ugyanazon szubjektumnak a predikátumai: *??Ez itt (ceruza és írószerszám). ?? Az ott (óra és érték).* A pusztá főnevek szintaktikai alanyként jól formált mellérendelést képeznek: *(Óra és ceruza) volt az asztalon.*

(67) Én...ő...hm, illetve a koronatanú megjelent-Ø a bíróságon.

vagyis

?? azaz

?? tehát

5. A jegy-összeegyeztetés és a nyílt kötőszói fej jelenléte

5.1. Azok a kategóriák, amelyek bináris kötőszókkal mellérendelhetők, n-áris kötőszóval is koordinálhatók. Ez fordítva nem igaz: vannak csakis n-áris kötőszóval mellérendelhető kategóriák, melyekben a bináris kötőszók nem grammatikusak.

A bináris kötőszókkal grammatikus mellérendelések olyan kategóriákból állnak, melyek nem forrásai az igei inflexión megnyilvánuló nyelvtani jegyegyeztetésnek, hanem vagy hordozói, elszenvedői (a predikátumok projekcióiból alkotott mellérendelések, pl. mondatok, toldalékolt igék), vagy pedig – a magyarban – nincsenek ilyen releváns jegyeik (predikatív vonzatok, predikatív szabad bővítmények, főnevek jelzői, predikátumhatározók). A bináris kötőszóval mellérendelhető kategóriák megengedik a nyílt formájú kötőszó teljes elmaradását, szemben a csakis n-áris kötőszóval koordinálható kategóriákkal. Így a bináris kötőszókkal koordinálható mondatok mellérendelésében elmaradhat a nyílt kötőszó, akkor is, ha a mellérendelés csak két tagból áll:

(68) a. A nagymama megjött, Ibi örült.

b. Egy vitorlás úszik a part felé, az öregúr gyanakszik.

A fenti tagmondatok között elvileg bármilyen kötőszó lehetne, akár bináris, akár n-áris.

Elliptikus mondatok mellérendelése is nélkülözhetik a nyílt formájú kötőszót:

(69) a. Mindnyájan elutaztunk: én Londonba [~~utaztam~~], ő Párizsba [~~utazott~~].

b. Ő kávét ivott, én kakaót [~~ittam~~]

Alább nyílt formájú kötőszó nélkül megismételjük a bináris kötőszavakat tartalmazó korábbi példáinkat:

(70) a. A csimpánz (eszközöket használ, intelligenciával rendelkezik).

(ii) János SÉRTŐ módon viselkedett, tehát Mari HALLGATOTT.

* vagyis

* azaz

- b. Tatjana (megírta a levelet, eltette a fiókba).
- c. Ödön (halkan, nagyon hatásosan) beszélt.
- d. A táblát (pirosra, rikító színűre) festette.
- e. Mari (alaposan, boszorkányos gyorsasággal) dolgozott.
- f. A hajó (lassan, biztosan) beért a kikötőbe,
- g. Pista (részegen, akadozva) szólt hozzá.
- h. Az (alacsony, jóképű) filmsztár sok rajongót vonzott.
- i. A (mesterségesen hizlalt, súlyos) sertéseket szállító vagonokat megerősítették.

Az a.–i. mondatok mindegyike grammatikus nyílt formájú bináris (vagy n-áris) kötőszó nélkül is, bár interpretációjuk – a kötőszós változathoz képest – módosulhat.

5.2. Az igei inflexióval egyeztetendő, személy/szám/határozottság jegyeket hordozó, főnévi szószerkezetek nem engedik meg a nyílt formájú kötőszó teljes hiányát. Rejtett formájú kötőszó csak akkor lehet bennük, ha van egy nyílt formájú n-áris kötőszói fej a szerkezet „legalsó” pozíciójában, és csak a „maga-sabb” pozíciókban lehet rejtett formájú kötőszó:

- (71) a. *A nagymama, Ibi nevettek.
- b. A nagymama és Ibi nevettek.
- c. A nagymama, Ibi és Miklós nevettek.
- d. *Te, én, nyaralunk.
- e. Te meg én nyaralunk.
- f. Te, én, meg a kutya nyaralunk.
- g. *Láttam a fát, egy madarat.
- h. Láttam a fát és egy madarat.
- i. Láttam a fát, egy madarat és egy rohanó vizslát.
- j. *Láttad magatokat, a gyereket.
- k. Láttad magatokat meg a gyereket.
- l. Láttad magatokat, a gyereket, meg a világítótornyot.

A (71)-beli kategóriákat csakis n-áris kötőszókkal lehet koordinálni. A szerkezet tagjai az igei inflexión megjelenő, összeegyeztetett személy/szám/határozottság jegyeket tartalmaznak. Az ilyen szerkezetekben grammatikalitási feltétel legalább egy nyílt formájú mellérendelő kötőszó jelenléte.

Ha koreferens főneveket koordinálunk, akkor – a főnévi mellérendelésnél egyébként mindig lehetséges – többes számú igei egyeztető végződés nem gram-

matikus, és rosszul formált az n-áris kötőszós változat is. Viszont ekkor grammatikus a kötőszó nélküli és a bináris kötőszós változat. A koreferenciát tartalmazó interpretáció mellett:²²

- (72) a. A kenyéradó gazdám, az uram, a parancsolóm érkezett.
- b. *A kenyéradó gazdám és az uram meg a parancsolóm érkeztek.
- c. A kenyéradó gazdám, ezért az uram, tehát a parancsolóm érkezett.

Az. a. és c. mondatban a birtokot (*a kenyéradó gazdám, az uram, a parancsolóm*) megjelölő, koreferens birtokszavak a predikatív elemekhez hasonlóan viselkednek. Ha ugyanezek az egységek mellérendelt predikátumok összetevői, mint a (73)-ban, akkor a személy/szám stb. jegyeik nem relevánsak, és a (72) b. mondatbeli kötőszóhasználat grammatikus lesz.:

- (73) a. Te (a kenyéradó gazdám, az uram, a parancsolóm) vagy.
- b. ! Te (a kenyéradó gazdám és az uram meg a parancsolóm) vagy.
- c. Te (a kenyéradó gazdám, ezért az uram, tehát a parancsolóm) vagy.

6. Összefoglalás: az n-áris és a bináris kötőszók funkciói közti különbségek

N-áris kötőszók

(i) A csakis n-áris kötőszókkal mellérendelhető kategóriák azok, amelyeknek a személy/szám/határozottság jegyeit lokálisan egyeztetni kell az igei inflexióval (*NP és/meg/vagy NP*),

(ii) A kapcsolható tagok száma nyelvtanilag nem korlátozott.

(iii) Létezik rejtett (hangalak nélküli) n-áris kötőszó. Ez a kettőnél több tagú mellérendelések tagjai között van, kivéve az utolsó tagot.

(iv) A kötőszó lexikális kategóriaként majdnem „üres”, nem jelent valamilyen specifikus tartalmas relációt (a konjunkció, illetve a diszjunkció feltételein kívül). Grammatikalitási feltétel legalább egy nyílt fonetikai formájú n-áris kötőszó jelenléte. A koordinált tagok képezte szerkezet jelentése a <többség> jegyet tartalmazza.

(v) Az n-áris mellérendelő kötőszó, mint fej, a szerkezet szintaktikai funkciójától függően választja ki az összeegyeztetendő nyelvtani jegyet: az alanyesetű, a tárgyesetű, illetve a határozói esetű mellérendelt tagoknak az alanyi/tárgyi/határozói szintaktikai funkció szempontjából releváns jegyeit egyeztetni össze, illetve egyesíti. Ennek eredménye jelenik meg a mellérendelő szerkezetet közvetlenül domináló csomóponttal egyeztetett igei inflexión.

²² Az adatot Siptár Péternek köszönöm.

(vi) Ha a mellérendelt tagok releváns nyelvtani jegyei nem főnévi jegyek (nincsen saját személy/szám, határozottság, eset jegyük), hanem „predikatív” jegyűek (lásd alább) akkor az *n*-áris kötőszó a konjunkciót, illetve a diszjunkciót kielégítő interpretációnak a feltétele, de nem teljesít jegy-összeegyeztető funkciót, és nem is ró ki jegyeket a koordinált tagokra. A kötőszó jelenléte ekkor nem jólformáltsági feltétel, a szerkezetből történő elhagyása megváltoztathatja a szerkezet interpretációját, de nem teszi rosszul formálttá. A szóban forgó nyelvtani kategóriák pontosan azok a kategóriák, melyek a bináris kötőszókkal is mellérendelhetők.

Bináris kötőszók:

(i) A kapcsolható tagok száma kettő.

(ii) Nincsen rejtett (hangalak nélküli) formájuk.

(iii) A bináris kötőszók predikátumokat, predikátumok szerkezeti kiterjesztéseit, valamint predikatív összetevőket kapcsolhatnak össze. A bináris kötőszók nem képezhetnek (közvetlenül) mellérendelő szerkezetet olyan kategóriákból, amelyek maguk forrásai, hordozói a lokálisan egyeztetendő személy /szám, határozottsági, illetve eset jegyeknek (**NP₁ de/tehát NP₂*). Vagy olyan kategóriákat kapcsolnak, melyek esetében irreleváns a személy/szám, határozottság, esetjegy egyeztetés (melléknév, határozó stb.), vagy olyanokat kapcsolnak, melyek megjelenítői a megtörtént egyeztetésnek (finit igék, mondatok), de nem a forrásai. A bináris kötőszók parafrázálhatók olyan összetett kötőszói kifejezésekkel (pl. *ennek ellenére, ennek következtében* stb.), melyek pronominális komponensének a bal oldali mellérendelt tag az antecedense (predikatív bővítmény, jelzői vagy predikátumhatározói bővítmény, vagy pedig igei szerkezet, illetve mondat), és ezekhez járul egy-egy relációnév-komponens. Adott kötőszó valamely állandó relációt (ellentét, következmény stb.) jelöl.

(iv) A bináris mellérendelő kötőszó olyan lexikai egység, amely a mellérendelt tagoknak csak bizonyos, a kötőszó által szelektált kategoriális és lexikai jegyeiből képez relációt. Például a *de* kötőszó által kapcsolt tagoknak lehetnek olyan szemantikai jegyeik is, melyek révén ellentét, ellentmondás, fokozás stb. képezhető, vagy a *tehát* által kapcsolt tagoknak lehetnek olyan szemantikai jegyeik is, melyek révén következtetési reláció képezhető. A kapcsolt tagok lexikai jelentése lehet antonim, vagy lehet köztük következményreláció. De a kötőszóval való kompatibilitásukhoz ez nem szükséges. A lexikai jelentésükben nem antonim jelentésű tagok is kapcsolhatók *de* kötőszóval, vagy következtetési relációt nem implikáló szerkezetek is kapcsolhatók *tehát* kötőszóval. Ilyen esetekben a kötőszó az általa jelölt relációval összeillő jegyeket választ ki a mellérendelt tagokon, azokat a jegyeket, melyek alapot adnak a beszélő vélekedésének a felfogásához, miszerint ellentmondás vagy ellentét vagy következtetési re-

láció van bizonyos tulajdonságok, illetve tényállások között, melyeket a mellérendelt tagok jelölnek. A bináris kötőszók jelentése egy-egy konvencionális implikáció (Grice 1975, Karttunen – Peters 1979).

(v) Azok a szerkezetek, melyek bináris kötőszóval koordinálhatóak, jól formáltak nyílt kötőszó nélkül is, nélkülözhetik a kötőszót. Ez befolyásolja a szerkezet interpretációját, de nem érinti a jól formáltságát.

A kétféle kötőszóosztály közti különbséget úgy lehet összegezni, hogy az n-áris kötőszók összeegyeztetik a mellérendelt tagoknak a szerkezet szintaktikai funkciója szempontjából releváns nyelvtani jegyeit, míg a bináris kötőszók az általuk jelentett konvencionális implikáció elemeivé teszik a mellérendelt tagokat.

Irodalom

- Bánréti Zoltán (1992), A mellérendelés. In: Kiefer 1992: 715–797.
- Bánréti Zoltán (2001a), Többszörös lexikai kiválasztás és párhuzamosság a hátraható VP-ellipszisben. In: Bakró-Nagy Marianne – Bánréti Zoltán – É. Kiss Katalin (szerk.), Újabb tanulmányok a strukturális magyar nyelvtan és a nyelvtörténet köréből, Kiefer Ferenc tiszteletére. Osiris Kiadó, Budapest. 97–119.
- Bánréti Zoltán (2001b), Az ellipszis mondattana és a lexikai szelekció. NyK 98: 7–70.
- Bánréti, Zoltán (2003), On the Syntax of Coordinate Constructions. Megjelenés előtt.
- Bartos Huba (1999), Morfoszintaxis és interpretáció: A magyar inflexiók jelenségek szintaktikai háttere. Phd disszertáció. ELTE, Budapest. Kézirat.
- Bartos Huba (2000), Az alanyi és a tárgyas ragozásról. In: Büky – Maleczki 2000: 153–170.
- Büky László – Maleczki Márta (szerk.) (2000), A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei. Szegedi Tudományegyetem, Szeged.
- É. Kiss, Katalin (2002), The Syntax of Hungarian. Cambridge University Press, Cambridge – New York.
- Grice, Paul, H. (1975), Logic and Conversation. In: Cole, P. – Morgan, J. L. (eds), Syntax and Semantics 3. Academic Press, New York. 41–58.
- Kálmán László – Trón Viktor (2000), Értékek azonossága-e az egyeztetés? In: Büky – Maleczki 2000: 43–56.
- Karttunen, Lauri – Peters, Stanley (1979), Conventional Implicature. In: Oh, Ch. K. – Dinnen, D. A. (eds), Syntax and Semantics 11. Academic Press, New York. 1–57.
- Kayne, Richard (1994), The Antisymmetry of Syntax. MIT Press, Cambridge, MA. (= Linguistic Inquiry Monograph 25.)
- Kenesei István (1992), Az alárendelő mondatok, In: Kiefer 1992: 529–713.
- Kiefer Ferenc (szerk.) (1992), Strukturális magyar nyelvtan I. Mondattan. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Komlósy András (1992), Régensek és vonzatok. In: Kiefer 1992: 305–527.

- Larson, Robert (1988), On the double object construction. *Linguistic Inquiry* 19: 335–391.
- Lehmann, Willfried (1981) (ed.), *Syntactic Typology. Studies in the Phenomenology of Language*. University of Texas Press, Austin.
- Munn, Alan (1993), *Topics in the Syntax and Semantics of Coordinate Structures*. PhD Dissertation. University of Maryland, College Park.
- Zoerner, Ed (1996), *Coordination: The Syntax of &P*. Ph.D. thesis. University of California, Irvine, CA.

Az alaktani elemek kölcsönzésének néhány típusa a Volga-Káma-vidéki area nyelveiben

While in the lexicon the borrowing of full word forms is usual and semantic borrowing and loan translation are rare, in morphology the opposite is true. It is a widely held opinion that the borrowing of morphological formatives proceeds via the abstraction of affixes that recur in lexical borrowings and the attachment of these affixes to native stems. This is evidently an attested type of development. The author of this article discusses cases of morphological borrowing that can only be explained as direct borrowings and not as abstraction of affixes. Pervasive diglossia may also lead to the simple replacement of the morphological elements of one language by those of another.

Az utóbbi száz év folyamán számos monográfia és cikk tárgyalta a szakirodalomban a szóban forgó nyelvi areán belüli lexikális kölcsönzéseket. Budenztól kezdve többen rámutattak egyes alaktani elemek átvételére is, de a dolog természeténél fogva sokkal kisebb mértékben. Mindjárt előjáróban megállapíthatjuk, hogy addig, amíg a lexika területén a lexémák átvétele a jellemző, s sokkal kisebb a tükörfordítások aránya, az alaktani elemek esetében pont fordított a helyzet: az átvétel viszonylag ritka, sokkal gyakoribb egy-egy alaktani morféma funkciójának idegen hatásra végbemenő bővülése, vagy több komponensből álló morféma esetén az idegen nyelvi morféma saját elemekkel való helyettesítése, mondhatnánk tükörfordítása. Az első esetre jó példa a cseremisz és a votják datívusz fináliszi funkcióval való bővülése, pl. cser. *wütlan kaja*, votj. *vulj potiz* 'vízért megy' (vö. csuv. *šjva kajal' ua.*; *-a* = dat.) (l. Bereczki 1983: 214). A datívusz kauzáliszi-fináliszi funkciója a török nyelvekre jellemző.

A második esetet jól illusztrálja a cseremisz, a votják és a zürjén beálló igenévképző: cser. *-šaš/-šäš*, votj. *-ono*, zürj. *-ana*. A képző mindhárom nyelvben a befejezetlen melléknévi igenévképző és egy melléknévképző összetétele. A beálló igenévnek ez a típusa a török nyelvekre jellemző (l. Tenišev 1988: 466–467). A felsorolt finnugor példák pontos kópiái a csuv. *-assi/-essi* beálló igenévképzőnek (*-as/-es* = jövő idejű igenévképző; *-i* = melléknévképző; az *-s* geminációja másodlagos) (l. Bereczki 1992: 74).

Figyelmet érdemel, hogy a cseremisz és a permi nyelvek egyaránt befejezetlen melléknévi igenévképzővel adják vissza a csuvas jövő idejű melléknévi igenévképzőt. Tipikus jelenség, hogy ha a másoló nyelvben hiányzik a mintául

szolgáló nyelvnek pontosan megfelelő alaktani elem, akkor a hozzá legközelebb állóval helyettesítik.

Az alaktan és a mondatan terén található tükörfordítások természetesen nemcsak a Volga–Káma-vidéki area nyelveire jellemzők, G. Tesch (1978: 160–201) az esetek egész sorát hozza fel a különböző európai nyelvekből, köztük a magyarból is.

Szoros és huzamos érintkezés esetén alaktani elemek kölcsönzésére is akadnak példák. Ha egy bizonyos nyelvben olyan kölcsönzések vannak, mint pl. a cser. k. *šalanem* ~ ny. *šälänem* 'szétszóródik' (< csuv. *salan-* ua.) és a k. *šalatem* ~ ny. *šälätem* 'szétszór' (< csuv. *salat-* ua.), ezekből a cseremiszi nyelvérzék elvonhat egy *-n* visszaható és egy *-t* műveltető igeképzőt (ez utóbbi egybeesik a cseremiszből a PU **tt* műveltető igeképző folytatásával). A kölcsönzések közül elvont képző aztán eredeti szavakhoz is járulhat, pl. cser. k. *wijnem* ~ ny. *wijänem* 'kiegyenesedik' (vö. k., ny. *wiem* ua.).

A fentebb ismertetett jelenség alapján szélteben elterjedt az a vélemény, melynek végső forrását nem ismerem, hogy az alaktani elemek kölcsönzésének előfeltétele megfelelő szófajú szavak sorának átvétele, amelyek alapján lehetővé válik a nyelvérzék számára bizonyos morféma elvonatkoztatása.

Ilyen megfontolás alapján utasítja vissza Csúcs Sándor A permi alapnyelv rekonstrukciója c. akadémiai doktori értekezésében (Csúcs 2000: 309–310) azt a véleményemet, hogy a permi nyelvek *-sa* határozói igenévképzője a megfelelő bolgár-török képző átvétele (vö. csuv. *-sa/-se*) (I. Bereczki 1992: 72), mondván, hogy legalább egy csuvas *-sa* képzős csuvas ige kellene találni a permi nyelvekben, de ilyen nincs.

Róna-Tas András Chuvash and historical morphology c. példás módszerességgel megírt cikkében a csuv. *-mäš/-mäs* sorszámnévképző eredetét vizsgálva többek közt ezeket mondja: „According to Galkin (1964), Je. I. Kovedjaeva (1976) and following them according to Adamović (1996) the Chuvash ordinal suffix and thus final *-š* would be of Cheremis origin. This can be excluded, because none of the Cheremis numerals has been ever borrowed by Chuvash.” (Róna-Tas 1999 1: 15).

Tökéletesen egyetértek Róna-Tas elutasító véleményével, csupán a megokolását illetően vagyok más nézeten.

A Volga–Káma-vidék nyelveiben egész sor példát találhatunk olyan alaktani kölcsönzésekre, amelyek nem magyarázhatók a fentebb ismertetett elvonó eljárással. Nagy fokú kétnyelvűség esetén nincs szükség absztrakciós eljárásokra, hiszen a beszélő agyában mindkét nyelv rendszere benne van, s az illető szabadon áttehet nemcsak szavakat, de alaktani elemeket is egyik rendszerből a másikba. Ezt a műveletet nagyban megkönnyíti a mi esetünkben a tárgyalt area finnugor és török nyelveinek nagy tipológiai hasonlósága.

Felsorolok néhány esetet, amelyekben kizárt, hogy a tárgyalt alaktani elem átvételekből történt elvonással lenne magyarázható.

Kezdem a fentebb már említett permi *-sa* határozói igenévképzővel. Mint Csúcs is megállapította, nincsenek olyan kölcsönzött igék, amelyből a permi alapszót beszélők a szóban forgó igenévképzőt elvonhatták volna. (Meg kell jegyezni, hogy nem szokás igéket határozói igenévi alakban kölcsönözni). A véletlen egyezés lehetőségét szerintem ebben az esetben kizárhatjuk. Ha egy képzőmorféma egyetlen hangból áll, könnyebben elképzelhető a véletlen egyezés. Két hang esetén ennek lehetősége 50%-kal csökken. Ha figyelembe vesszük, hogy a votjában a *-sa* határozói igenévképző megvan a feltételes mód *-sal* (**-sa* + *val*) (vö. Rédei 1988: 387–388) jelében is, ami a török nyelvekben is széltében elterjedt jelenség (l. Tenisev 1988: 347–356), akkor a véletlen egybeesés lehetősége olyan minimálisan csökken, hogy módszertani szempontból helyesebb nem számolni vele. Nem marad más lehetőség a permi *-sa* morféma magyarázatára, mint a közvetlen bolgár-török átvétel feltevése.

Fentebb említettük, hogy Róna-Tas helyesen utasítja el a csuvas sorszámnévképző cseremiszi származtatását. Fordítva viszont más a helyzet. Budenz (1864: 438), Beke (1915–1917: 474–477), Ravila (1959: 79) csuvas eredetűnek tartják a cseremiszi sorszámnévképzőt, és jómagam is ezen a véleményen vagyok. A cseremiszi nem vett át egyetlen csuvas sorszámnévképzős számnevet sem, amelyből elvonhatta volna a szóban forgó morfémat. A véletlen egyezés mellett ebben az esetben is több nyomós érv szól. A cser. *-mšV* sorszámnévképző hangtani szempontból tökéletesen magyarázható az azonos funkciójú csuv. *-mVš* egy korábbi alakjából (östör. **-mčV* > cser. **-mčV* > **-mšV* > *mšV*). (Az östörök alakot illetően l. Tenisev 1988: 184). Egy cser. **-mšV* fejlődési fok feltételezését támogatják Reguly *kumuso* '3.', *nilemise* '4.' (l. Budenz 1864: 437–438) és Galkin *malmyži kopymšo* '2.' stb. lejegyzései (l. Galkin 1964: 108). A véletlen egyezést a tárgyalt morféma testessége szinte teljesen kizárja, de további nyomós érv is támogatja az eddigieket. A cseremiszi van a *-mšV* sorszámnévképzőnek egy igen elterjedt *-šV* változata is, pl. k. *kolāšo* ~ ny. *kolāšā* '20.'. A török nyelveknek is van a fentebb idézett testesebb sorszámnévképzőjük mellett egy rövidebb, **čV* alakú, azonos funkciójú képzőjük, amelynek nyoma van a bolgár-török nyelvemlékekben is, pl. *belči* '5.' (l. Tenisev 1988: 184). Ez a képző a csuvasban *-ša* alakban folytatódik, pl. *tšvattāša* '4.'

Két képző alaki és funkcionális egyezése nullára csökkenti a véletlen egyezés lehetőségét.

A cseremiszi keleti dialektusban a határozatlan névmásokban az *ala-* partikula fejezi ki a határozatlanságot, pl. *ala-kö* 'valaki', *ala-mo* 'valami', *ala-kuze* 'valahogyan' stb.

A votjában a névmás határozatlanságát kifejező partikula *olo-*, pl. *olo-kin* 'valaki', *olo-mar* 'valami', *olo-kiŋin* 'valahogyan' (l. Bereczki 1983: 217).

Már Beke rámutatott (1911: 272), hogy a cser. *ala-* a tatár határozatlan névmásokban azonos funkciót betöltő *ällä-* partikula átvétele, vö. tat. *ällä-kam* 'valaki', *ällä-ni* 'valami'.

Természetesen a votj. *olo-* is az említett tatár partikula átvétele.

A nyugati cseremiszi hegyi-erdei nyelvjárásban és a hegyi irodalmi nyelvben az idézett keleti határozatlan névmások megfelelői a következők: *tä-γü* 'valaki', *ta-ma* 'vala-mi', *ta-γäce* 'valahogyan'. Beke (1911: 272) ez utóbbi névmásokat illetően utal a csuv. *ta-kam* 'valaki', *ta-mən* 'valami' párhuzamokra.

A határozatlanságot kifejező *ta-* partikula megvan a mordvinban is, pl. E *ta-koda* 'valahogyan', *ta-koso* 'valahol' (l. Bereczki i. h.).

A cseremiszi, a votják és a mordvin úgy vették át a névmás határozatlanságát kifejező tatár és csuvas partikulát, hogy közben egyetlen névmást sem kölcsönöztek ezekből a nyelvekből.

Hasonló eseteket sorol fel a kisebb balti finn nyelvekből P. Alvre (2002: 38: 161–164). Az említett nyelvek az oroszról vettek át a névmás határozatlanságát kifejező partikulákat, pl. karj. *kunneto* 'irgendwohin' (vö. or. *где-то* ua.), de névmáskölcsönzésre itt sincs példa.

A cseremiszi a melléknevek felső fokát elsősorban a k. *en* ~ ny. *in* partikula segítségével fejezi ki. Ez a partikula a mordvinban is megvan, vö. E *en*, M *in* alakban. Mint nemrég részletesen kifejtettem (2000: 152–153), a cseremiszi és a mordvin egyaránt a csuvasból kölcsönözte a szóban forgó partikulát. A mordvin esetében nem lehet feltenni, hogy kölcsönözött melléknevek közvetítésével került volna át a csuvasból a felsőfokot kifejező partikula, mivel a mordvinban nincsenek csuvas eredetű melléknevek (csupán egy főnévnek van melléknévi használata is).

A felsorolt példák meggyőzően bizonyítják, hogy alaktani elemek kölcsönzése lehetséges közvetlenül, nem szükséges feltétlenül, hogy átvételekből vonatkoztassák el őket. Ezt erősítik meg azok az esetek is, mikor nagyfokú kétnyelvűség esetén az egyik nyelv képző-, ill. ragmorfémáit a másikéira cserélik. Majtinskaja (1979: 186) N. I. Isanbaev szóbeli közlésére hivatkozva írja, hogy a baskíriai cseremiszeknél van olyan erősen eltátrósodott nyelvjárásváltozat, amelyben a fentebb tárgyalt cseremiszi *-mšV* sorszámnévképzőt a megfelelő tatár *-änčä/-änčä* képzőre cserélték, pl. *wizänče* '5.'

Ugyancsak Isanbaev szerint (1978: 176) a baskíriai belebeji cseremiszek a genitívusz helyett a *-näke/-näko* ragot használják, pl. *türlö wernäke žälmäže pötän* 'különböző hely[ek] nyelve[i] különböző[k]'. A cser. *-näke* a tat. *-nəkə/-nəkə* birtokjel kölcsönvétele, melyet a belebeji cseremiszekkel szomszédos tatár nyelvjárásban genitívuszként is használnak.

Bibliográfia

- Alvre, Paul (2002), Russische Lehnelemente in Indefinitpronomen und -adverbien der ostseefinnischen Sprachen. LU 38: 161–164.
- Beke Ödön (1911), Cseremis nyelvten. Finnugor Füzetek 16. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Beke Ödön (1915–1917), A cseremis sorszámnévképzőről. NyK 44: 474–477.
- Bereczki Gábor (1983), A Volga-Káma-vidék nyelveinek areális kapcsolatai. In: Balázs János (szerk.), Areális nyelvészeti tanulmányok. Tankönyvkiadó, Budapest. 207–236.
- Bereczki Gábor (1990), Chrestomathia Ceremissica. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Bereczki, Gábor (1992), Türkische Züge in der Struktur des Syrjänischen und ihr Ursprung. In: Bakró-Nagy Marianne – Riese, Timothy (szerk.), Festschrift für Károly Rédei zum 60. Geburtstag. Institut für Finno-Ugristik der Universität Wien – ELTE BTK Finnugor Tanszék – MTA Nyelvtudományi Intézet, Wien – Budapest.
- Bereczki Gábor (2000), A cseremis melléknév török kapcsolatai. NyK 97: 150–154.
- Budenz József (1864), Cseremis tanulmányok. NyK 3: 397–470.
- Csúcs Sándor (2000), A permi alapnyelv rekonstrukciója. Akadémiai doktori értekezés. Budapest. Kézirat.
- Galkin I. S. [Галкин, И. С.] (1964), Историческая грамматика марийского языка. I. Марийское книжное издательство, Йошкар-Ола.
- Isanbaev, N. I. [Исанбаев, Н. И.] (1978), Влияние татарского языка на падежную систему восточномарийских говоров. SFU 14: 172–177.
- Majtinskaja, K. M. [Майтинская, К. М.] (1979), Историко-сопоставительная морфология финно-угорских языков. Наука, Москва.
- Ravila, Paavo (1959), Suomalais-ugrilaisten kielten ordinaalit. In: Verba docent. Juhla-kirja Lauri Hakulisen 60-vuotispäiväksi. 6. 10. 1959. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Rédei, Károly (1988), Die Geschichte der permischen Sprachen. In: Sinor, Denis (ed.), The Uralic Languages. E. J. Brill, Leiden – New York – København – Köln.
- Róna-Tas, András (1999), Chuvash and historical morphology. AOH 52: 1–15.
- Tenišev, E. R. [Тенишев, Е. Р.] (ред.) (1988), Сравительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. Наука, Москва.
- Tesch, Gerd (1978), Linguale Interferenz. TBL Verlag Gunter Narr, Tübingen

A magyar nyelv korai török jövevényszavainak törökségi hátteréhez III.*

In the first part of the article the author proposes a Turkic etymology for the Hungarian word *gyilkos* 'murderer', which has so far been labelled as being of unknown origin. It is here suggested that *gyilkos* may be an early Turkic borrowing based on **julkučī* 'killer, terminator'. In the second part of the article it is argued that while attempts to derive the Hungarian word *dúl* 'devastate' from Turkic have unsuccessful, they have unearthed an obsolete Turkic verb stem which may have contaminated the word here posited as the etymon of Hungarian *gyilkos*.

5. Gyilkos

Egy a közelmúltban megjelent – Mikola Tibor professzor úr emlékének szentelt – dolgozatomban (Berta 2001: 47–61) ígéretet tettem arra, hogy egy önálló etimológiai szócikkben, a Nyelvtudományi Közlemények egyik közeli számában fogom tárgyalni nyelvünk egyik mindeddig ismeretlennek tartott szavát, a *gyilkos* szót, s annak törökségi hátterét.

A Mikola-Emlékkönyvben megjelent írásomban arról írtam Kontaminált őstörök igei bázisok címmel, hogy az őstör. **ywlX*- I 'kitép, kiirt; felsért, megkarcol; meg-, lenyúz' bázisige etimológiai szempontból nagy valószínűséggel elválasztandó az őstör. **yul(X)*- II 'kiszabadít; megvált' igétől, de a török nyelvek története során szóvegyülés útján keveredett a két őstörök bázis, s ehhez a kontaminációhoz immár harmadikként bizonyos esetekben hozzájárult az őstör. **yülX*- 'leborotvál, borotválkozik, lenyír' ige nyelvtörténeti folytatója is. Negyedikként

*Az alábbi írással, mellyel a Nyelvtudományi Közlemények korábbi évfolyamaiban (97: 183–195; 98: 175–185) megkezdett sorozatot folytatam, Hajdú Péter professzor úr emlékének tisztelgek, akit – szegedi egyetemi tanulmányaim során – közel harminc éve tanultam meg tisztelni. Sorsom az elmúlt harminc évben úgy alakult, hogy néhány ponton közelebből is kötődhettem Hozzá: 1) azt az Altajisztikai Tanszéket vezetem Szegeden, mely az általa irányított Finnugor Tanszékből nőtt ki az 1970-es évek végén; 2) Hajdú professzor úr elnökölte azt a jóindulatú akadémiai bizottságot, mely előtt 1996-ban megszereztem a nyelvtudományok doktora címet; 3) az a tisztesség ért, hogy én mondhattam el laudációját, amikor 2002-ben megtisztelte egyetemünket azzal, hogy elfogadta a *doctor honoris causa* címet.

Az írás a MTA-SZTE Turkológiai Kutatócsoportjának műhelyében, a Magyar Tudományos Akadémia Támogatott Kutatóhelyek Irodájának támogatásával készült.

– de erről akkor, nem tettem említést – még egy régi török bázis is partner lehetett a kontaminációhoz, az a török ige, melyet lentebb, mint az irodalomban a magyar *dúl* ige lehetséges, de valószínűtlen etimonjaként felmerült bázist még tárgyalni fogok.

A Mikola-Emlékkönyvben megjelent írásom végén mindössze utaltam rá, hogy *gyilkos* szavunk török eredetű lehet.¹

A korábbi etimológiai irodalomban (vö. mindenek előtt TESz 1130ab; EWUng 497a) a *gyilkos* szó származtatására nem volt elfogadható kísérlet, s így a *gyilkos* szó nyelvünk ismeretlen eredetű szavai között van számon tartva.

Úgy látom, hogy *gyilkos* szavunk, melynek első – 14. századi – előfordulásai-ban labiális magánhangzót találunk az első szótagban, török eredetű lehet, s közvetlen összefüggésbe hozható egy török **julkučī* (< **jul-Xk-gUčI*) átdadó alakkal.

A korai magyar adatok közül kiemelendő az 1356-ból származó *Gyulkus-patak* víznév, s az 1372 utánról lejegyzett *gyolkos* köznév, ahol az -u- helyén jelentkező -o- a jól ismert (vö. Bárczi 1958: 41–43) ómagyar nyíltabbá válási tendencia eredménye. Mindkét korai adat – mint már említettem – labiális első szótagi magánhangzót tartalmaz, s az első szótagi illabiális képviselő csak a 15. századtól fordul elő (vö. EWUng 497a). Az illabiális első szótagi magánhangzó megjelenését a *gyilkos* szóban Bárczi (1958: 105) az ómagyar kori elhasonulás esetei (*o – o → ě ~ i – o*) között említi.

Az átvett török szó a **julkučī* (< **jul-Xk-gUčI*) lehetett, melynek jelentése 'kiirtó, elpusztító' volt. A szóvégi török *čī ~* magyar *s* megfeleléshez vö. pl. *orvos ~ *arvišči*, *táltos ~ *taltuči* szavainkat, melyek török eredetijében egy történeti +*čI* képző biztosítható.

Lássuk a török etimonhoz tartozó adatokat!

Östörök **yulX- I* 'kihúz, kitép, kiirt; felsért, megkarcol; meg-, lenyír; lenyúz'²
Nyelvtörténeti adatok³:

Ótörök: (*a*)ltun *b(a)šl(i)g yil(a)n m(ä)n*. (*a*)ltun *kurugs(a)k(i)mīn kīl(i)čīn*
*k(ä)sip(ä)n özü*m *yul intin*, *b(a)š(i)mīn yul (ä)bintin tir*. (*a*)nča *biliñl(ä)r*:

¹ Ezúton szeretnék köszönetet mondani Róna-Tas András professzor úrnak – 2003. februárjában elektronikus postán érkezett – hasznos észrevételeiért és javításaiért, melyeket a Mikola-Emlékkönyvben megjelent írásom kapcsán fogalmazott meg. Levele olyan összefüggésekre is ráirányította figyelmemet, melyekre korábban nem gondoltam.

² Az östörök bázisige, ill. a törökségi adatok mongol párhuzamaihoz vö. KWb. 115b–116a; REW 210a, továbbá l. mo. *julbu* 'to shed skin; to lose hair; to run away, escape' (L), *julbui* 'to be(come) thin or weak; to lose hair; for the hair to lie down (as when wet); to be short-wooled or sleek-wooled' (L), *julya-* 'to pull, pull out, tear by pulling, pluck; to weed; to cling to' (L), *julyul-* 'to flay, skin, pull out hair or wool' (L).

³ A nyelvtörténeti adatok fősorakoztatásakor megelőgszem egy válogatással, s nem céloim itt minden – az ótörök forrásokban fellelhető – adat közlése.

y(a)bl(a)k ol 'I am a golden-headed snake. Cutting my golden stomach with a sword, pluck my self out of (its) hole (and) pluck my head out of its house, it says. Know thus: (The omen) is bad' (IrkBitig 8: Tekin 1993: 10–11);

itim tütup qodı ğaldi / anig tüşin qıra yuldi / başın alıp qodı saldı / boıuz ilip tükäl boıdı „Describing a dog: 'He [lit. My dog] caught (the wolf) and brought it down (*şara'a*); he plucked out his hair; he [took its head and] cast it behind him, then bit its throat and strangled it' Kāš. 276 (Dankoff – Kelly 1: 399);

är quş yuldi 'The man plunged the bird into boiling so that it could be plucked (*li-yatammarraṭa*)' Kāš. 471 (Dankoff – Kelly 2: 181);

är bulunuy yuldi 'the man redeemed (*fakka*) the captive' (uo.), s az utóbb idézett helyen további példák is találhatók.

Az ótörök adatok korábbi összeállításaihoz l. Cl. 918b: *yul-* 'to pull out, pluck out'⁴; vö. még Doerfer TMEN 4, 226 (§ 1929: *yülma*); REW 210a.⁵

Az Ongin felirat 3. sorában a bázisige *-(O)k* képzős származéka szerepel: tŰrkBWDN⁶ : TIYwK : BWLW : BRms : rtl : tŰrkBWDN⁷ : (y)ltmzn⁸ : tyn :

⁴ Clauson mindenképpen helyesen hívja föl a figyelmet arra, hogy az ótör. *yul-* 'to pull out, to pluck out' ige nem tévesztendő össze a kétszótagos ótör. *yulī-* (l. Cl. 919b) 'to pillage' igével, továbbá kiemeli, hogy az ótör. *yul-* ige már igen korán különféle jelentésváltozást mutat. Clauson álláspontja ugyanakkor két fontos kérdést vet föl: (1) Milyen módon képzeljük el az ótörök korban elválasztandó *yul-* 'to pull out, to pluck out' és *yulī-* 'to pillage' igék őstörök kori etimológiai státuszát? (2) Az ótörök *yul-* 'to pull out, to pluck out' ige másodlagos jelentéseként feltüntetett 'to take back, to redeem' jelentés ténylegesen idetartozik-e, vagy ezekben az esetekben egy az őstörökben az előzővel homofón **yulX-* II 'to take back, recover; to redeem' igével kell-e számolnunk? Főtebb említett dolgozatomban ez utóbbi lehetőséget preferáltam. Ótörök szempontból és az itt tárgyalt etimológia okán ennek a kérdésnek a megválaszolása nem tűnik elengedhetetlenül szükségesnek: az ótörökben – amennyiben két őstörök homofón bázisból indulunk ki – már megtörtént a szövegyülés, ill. a magyar *gyilkos* etimológiája kapcsán mindenképpen a 'kihúz' > 'kitép, kiirt' jelentésből kell kiindulnunk.

⁵ A bázisige *-(O)k* képzős történeti adataihoz l. Cl. 925b: *yuluk* Pass. Dev. N./A. fr. *yul-*. Megvan a középtörökben, vö. *yuluk* 'torn' (első szótagi *-o-*-val olvasva Goldennél, Rasūlid Hexaglot 203C10), de modern török alakokat is találunk, melyek egy egykori *-(O)k* képzős származékra vezethetők vissza. l. pl. ttö, tkm, özb. lentebb. A középkipsak *yulqa-* ige egyes szám 3. sz. múlt idős alakja YwWL-Qa'DyY natafa 'ausreißen, auszupfen, ausrupfen' (Tuh. 37a. 10) egy *-(O)k+A-* képzős származék lehet.

A bázisige passzív-reflexív formája adatolt az ótörök kortól kezdve: l. Cl. 931b: D *yulun-* Refl. f. of *yul-*; Erdal 1991: 631. L. még *yulun- julun-* 'erlöst werden' (CCD), *yulunyanlar* 'die Erlösten', 'redempti' (CCD), vö. *yulunyanlarni xač özä başlap yetkir meñülük[k]ä* 'führe die durch das Kreuz Erlösten und lasse sie die Ewigkeit erreichen' (147,16).

⁶ O, M 59: tŰrk : BWDN.

⁷ O: tŰrk : BWDN.

⁸ O, M 59: yltmzn.

YWLwKrmzn⁹: tyn – türk boðwn : atı yoq : bolw : barmış¹⁰ ärDi : türk boðwn : (y)it°māzwn: teyin : yulwq¹¹ ärmāzwn : teyin – 'A türk nép neve (állítólag) a megsemmisülés felé haladt. A türk nép ne tűnjön el! – szóla [tengri], ne legyen elpusztított – szóla [tengri]'.

Megvan a bázisige -(X)n- képzős passzívuma is: *yulun-*. L. *sač yulundi* 'the hair was plucked out (*murriṭa*) Kāš. 480 (Dankoff – Kelly 2: 191); *qul yulundi* 'the slave was freed (*utiqa*) when he paid his own value to his owner' (uo.), ahol még további példák is vannak.

Műveltető képzős alak a *yultur-* forma: l. *ol bulunuy yulturdi* 'He had some-one ransom (*fādā*) the captive' Kāš. 484 (Dankoff – Kelly 2: 196); *ol taqāyūni yulturdi* 'He had the chicken (or other) plucked (*antaḡa nış*)' Kāš. 484 (Dankoff – Kelly 2: 196).

Az ótör. *yul-* ige -(X)g képzős nominális származéka a *yuluγ* szó. Vö. Kāš. 113 (Dankoff – Kelly 1: 200) *idu bērip bošuttum / tawār yūluγ tašuttum / ärān āsin āšuttum / yūkin barča özi čiydi* „Describing a captive: 'I let him go free; (he ransomed himself for something, and) I had the ransom conveyed to its place; I ordered the men's corpses to be concealed (*saṭr*) (underground); their chief tied his load with his own hand, (not finding anyone to help him)', vö. még Kāš. 128 (Dankoff – Kelly 1: 216) *qoyyašip yatsa anig yūzīñä / alsiqar ögin anig sōzīñä / miñ kiši yuluγi bōluḡ özīñä / bērgälär özin anig kōzīñä* 'One who lies with him and sees his face loses his mind (*suliba* 'aqluhu) over his (song and his charming) speech; a thousand souls are ransomed for his beauty; [they will give their souls for his eyes]', l. továbbá: Kāš. 201 (Dankoff – Kelly 1: 305); Kāš. 450 (Dankoff – Kelly 2: 153); Kāš. 590 (Dankoff – Kelly 2: 319).

Továbbképzett alak a *yuluγluy* forma: vö. *yuluγluy kiši* 'A man who is ransomed (*mufaddā*)' Kāš. 465 (Dankoff – Kelly 2: 174).

Középtörök: *yolu*-¹² 'vydirat'; vyščipyvat'¹³ (Tefs.); *yul-*, *-ar yul-*; *yular*

⁹ Ö: a 3. sor eddig defektív, majd innen: n : t(y)n : WzA : tñrl: (trr)[mš].

¹⁰ O: barmış, M 59: barmış.

¹¹ Clauson (1957: 184) az emlék korábbi kiadásakor *yōluq* olvasatot adott, s azt a megjegyzést tette, hogy a szó másutt nem jelenik meg, de szinonimája lehet Kāš. *yoluḡ* 'sacrifice, victim' adatának. Később (Cl. 925b) javítja olvasatát: (Heaven) *Türkü boðun yitmāzūn tāyin yuluk ärmāzūn tāyin* 'said, 'let the Türkü people not go astray and be exterpiated'" (Cl. 925b).

¹² Az első szótagi nyílt labiális Borovkov olvasata.

¹³ A Borovkovnál idézett szövegkörnyezet a következő: *äbärä anı äšitdi bašin yoludı sačin šähärlär tobraḡı birlä qarib idi taḡı aytdı* 'uslyšal o tom Abara, vyščipal volosy (bukv. golovu), smešaja volosy s pyl'ju gorodskoj, poslal i skazal ...'. A fordítás nem korrekt, hiszen a *qarib idi* szókapcsolatban szereplő *idi* nem fordítható a 'küldte' [poslal] szóval. Az *idi* helyett *idi* olvasatot adnék, mely a régi török *är-* létige múltidejű egyes szám 3. személyű alakja lehet, ahol az *-r-* eltűnése szabályosnak mondható. Megvan a forrásban a műveltető képzős *yolut-* 'zastavit', *daṭ* 'vydraṭ', *vyščipyvat'* adat is, mely egyben igazolja, hogy az ige történetileg kétszótagos volt.

'ausreißen, fortnehmen' (CCI, CCD); *yül-* natafa 'ausreißen, auszupfen, ausrupfen' (Tuh. 37a).¹⁴

Mai török nyelvi adatok:¹⁵

Oguz: *yol-* 'vydergivat', *vyrvat'*, *vyščipyvat'* (az)¹⁶; *yol-* 'vydergivat', *vyščipyvat'*, *vryvat'*, *rvat'*¹⁷; *otryvat'*; *obryvat'*; *preryvat'*, *razryvat'*; *prekraščat'*; (*peren.*) *brat' čto-l.* obmannym putem; *uryvat'* (tkm)¹⁸; *yol-* (*yolar*) 'vryrvat', *vydergivat'*, *vyščipyvat'*; (*argo*) *obirat'*, *obobrat'* dočista, *obkradyvat'*¹⁹ (ttö); *yol-* 'rvat'; *vryrvat'*, *vydergivat'*, *vyščipyvat'*; *polot'*²⁰ (gag); *yol-*: *yün yol-* 'scheren' (chor);

Kipszak: – (tat)²¹; *yöl-* 'vryrvat' és *yöl*-²² 'očiščat' zemlju ot travy; *vryrvat'* (szib-tat. Tumaševa 1992: 81b–82a; 84a); *yölä*-²³ 'oblezat', *vypadat'* (*o šersti, volosah*); (*peren.*) *gnit'* *zaživo* (*o ranah*)' (bšk)²⁴; *jul-* 'vryrvat', *vyščipyvat'*, *obščipyvat'*²⁵ (kirg)²⁶; *yulu-* 'vryrvat', *otnimat'*²⁷ (kar. t, h, k)²⁸; – (nog); –

¹⁴ Mint látni fogjuk, a modern török alakok egy- és kétszótagosak. Nagyon valószínű, hogy ez, továbbá a hangrendi (vö. lentebb a jakut alakokat) és az első szótagi vokális zártági fokában megmutatkozó ingadozás (vö. pl. a következősen nyílt labiálisokat tartalmazó oguz adatokat) viszonlag korai eredetű, s nem választható el attól a kontaminációs lehetőségtől, melyet az itt tárgyalt **ywlX-* ~ **ywl-* ige számára a közel hasonló jelentésű török **yülX-* 'borotvál' ige nyújthatott. A kontamináció lehetőségére már egy korábbi munkámban utaltam, vö. Berta 1996: 475–476.

¹⁵ Vö. ide REW 210a.

¹⁶ Vö. még a műveltető képzős alakokat: *yoldur-*, *yoldurt-*, és a szenvedő formát: *yolun-*. További származékok: *yolug* 'oščipannyj, obščipannyj', *yolug-molug* 'oborvanec, bosjak'.

¹⁷ Vö. a *kökiüni yol-* 'vryrvat' s kornem; (*peren.*) *likvidirovat'*, *uničtožat'* kifejezést.

¹⁸ Vö. még a tkm. bázisige következő származékait: *yolmala-* 'vydergivat', *vyščipyvat'*, *vryrvat' čto-l.* (*ponemnogu*); (*peren.*) *terzat'*, *mučit'*; *yolmalašik* 'draka, bor'ba (*vser'ez i v šutku*)'; *yoluk* 'vydernutyj, vyščipannyj, vryvannyj; otorvannyj; oborvannyj; mesto razryva, obryva'; *yolum-yolum* 'razorvannyj na kuski'; *yolun-* 'byt' *vydernutym*, *vyščipannym*, *vryvannym*, *vydergivat'sja*, *vyščipyvat'sja*, *vryvat'sja*; *otryvat'sja*; *byt' otorvannym*; *byt' prervannym*, *razorvannym*, *preryvat'sja*, *razryvat'sja*; *byt' prekraščennym*, *prekraščat'sja*; -*gUč* képzős eszköznév a *yolguč* 'ščipcy (*dlja udalenija volos*)' (tkm).

¹⁹ Vö. még: *yoluk* 'oščipannyj, lišennyj per'ev (*volos*)', *yolun-* 'byt' *vyščipannym*; *byt' obvorovannym*, *byt' obobrannym*; *pričitat'*, *ubivat'sja* (ttö).

²⁰ Vö. még a következő származékokat: *yoldur-* 'zastavit' (velet') *vyrvat'*, *yolma* = *yoluk* 'oščipannyj; propolotyj; rastrepannyj, lohmatyj'; *yolmalı* 'lohmatyj, vzlohmačennyj'.

²¹ A TRSl. szerkesztői által régiesnek jelzett tat. *yölä-* [*yölä*] 'brit' nem közvetlenül tartozik ide, hanem egy kontaminált alak.

²² A magas hangrendű szib-tat. alak világosan kontaminációra utal a történeti **yulX-* I, II és **yülX-* bázisigék között. A szib-tat. *yöl-* igének van 'spasat' és 'brit'sja' jelentése is.

²³ Azt, hogy a baskírban az ige kétszótagos a műveltető képzős *yölä-* alak biztosítja. Sajátos ugyanakkor, hogy a baskír *yölä-* bázisige intranszitiv.

²⁴ A BRH valószínűleg helyesen külön lemmában (*yölä-* I) említi az 'izbavljať, spasat' (*peren.*) izymat' jelentéseket.

²⁵ L. a *bašin julup al-* 'snjat' *golovu* kifejezést.

²⁶ Vö. még néhány származékát: *julū* 'vydergivanie, vyščipvanie', *juldur-*, *julgula-*, *julma* stb.

(**kr-tat**); *jül-* 'rvat'; vyščipyvat' (**kzk**);²⁹ *jül-* 'vydergivat', sryvat', vryrvat', oščipyvat'; *džul-* 'vydergivat', sryvat', vryrvat' (**kkalp**);

Szibériai: *d'ul-* 'vryrvat', vyščipyvat', vydergivat' (*šerst', volosy, travu*)' (**ojr**)³⁰; *čul-* 'rvat'; (*peren.*) ugnetať, pritesnjať, poraboščat' (**tuv**); *hsul-* 'ščipat', oščipat', vyščipat', vytarebit', vyrvat' (**tofRass**), *čul-* 'rvat', vryrvat', vyščipyvat', terebit' (*šerst'*)' (**TofRSI.**); *čul-* 'rvat', vryrvat', vyščipyvat', vydergivat' (*napr. šerst', volosy, travu*)' (**hak**)³¹;

Turki: *yul-* 'vyščipyvat', vydergivat'; *rvat'*; *carapať*; (*peren.*) vryrvat', vyhvatyvat' (*čto-l. u kogo-l.*); (*peren., neodobr.*) využívat', vyanivat'; vyžimat', vydirat' (**őzb**)³²; *žul-* 'dergat', vydergivat'; vryrvat'; vyščipyvat', obščipyvat' (**nujg**), *yul-* ~ *yul-* 'to pull up, to pull out' (**nujgJarring**); – (**sujg**); – (**szal**); *yul-* 'oščipyvat', vydergat' (**lobn**);

Csuvas: *šäl-* 'dergat', vydergivat', vryrvat', vyščipyvat'; stiskivat', krepko hvatať, vcepljaťsja³³; (*razg.*) bit', lupit', kolotit'; a csuv. *šul-*³⁴ 'kosit'; (*dial.*) = *šäl-* adat etimológiai szempontból nem tartozik ide: szabályosan megfelel viszont egy őtör. **čal-* bázisnak³⁵;

Jakut: *sului-* 'obdirat', snimat' (*koru s dereva*); obluplivat' *čto*; vystrogat' (*derevco*)' (Pekarskij 3: 2332), *sül-* 'obdirat', otdirat', sdirat', snimat' (*kožu, škuru*), razdirat'; belovat' (*zverja*), lišať (*životnoe*) *koži* (*škury*)' (Pekarskij 3: 2386–2387); *sülüi-* = *sül-* (Pekarskij 3: 2390)³⁶; – (**dolg**);

Haladzs: –

Az őstörök *yulX-* bázisige származéka a *yul(X)k-* 'kitép, leszakít' ige lehet³⁷.

²⁷ A KRPSI.-ban fölsorolt további jelentések 'brit'; strič'' idevonása téves.

²⁸ L. a származékok közül: *yulun-* 'vryrvat' *sebe čto-libo*' (kar. h).

²⁹ Vö. még: *jüldir-* műveltető képzős alak, *jüldirt-* 'zastavit' vryvat', obščipat' (*čerez 3 lico*)', *jülmala-* 'vydergivat', vyščipyvat'.

³⁰ V ö. még: *d'uluš* 'vydergivanje'.

³¹ Vö. még: *čuldir-* műveltető képzős alak, *čulis* 'vydergivanje'.

³² Vö. még: *yuluq* 'vyrvannyj, vydernutyj, oščipannyj, vyščipannyj', *yulgič* 'rvač, škurnik'.

³³ L. a *šuxaran šälsa il-* 'shvatit' kogo-l. za šivorot' kifejezést; szenvedő alakja: *šälän-* 'vydergivat'sja, vryrvat'sja, vyščipyvat'sja'.

³⁴ L. még a szenvedő formát: *šulän-* 'skašivat'sja, byť skošennym' és a műveltető képzős alakot: *šultar-*.

³⁵ Vö. Cl. 417b–418a.

³⁶ Az eltérő hangrendű alakokhoz l. Stachowski (1993: 132) véleményét, aki feltételelesen és bizonytalanul egy őstör. **yül-* rekonstruktumból indul ki, de hozzáteszi: „Ursprünglich war der Vokal vielleicht velar [...] und wurde erst unter dem Einfluß des *j- palatal.”

³⁷ Indokoltak tetszik az óvatos megfogalmazás. Erdal munkája (1991: 645–649) fölsorakoztatja az -(X)k- intenzívum képzős származékokat, s arra a megállapításra jut ezek kapcsán, hogy az -(X)k- képzős derivátumok közül – szám szerint 23 ige – valamennyi intranszitiv. Erdal kitűnő munkája sem mentes a hibáktól. Egyik legfőbb hibája a monográfiának az, hogy a problematikus eseteken úgy lép túl, mintha ezek nem léteznének. A *yulX-* és *yul(X)k-* gyakorlatilag azonos jelen-

Nyelvtörténeti adatok:

Ótörök: I. Cl. 924b: D *yulq*- Emphatic f. of *yul*- and almost syn. w. it.³⁸

Középtörök: *yulq*- (Aor.: -ar) *julkar* 'pflücken, ausrupfen' (CCD); *yuluq*- YwLwQ- natafa 'ausreißen, auszupfen, ausrupfen' (Kav. 75,13)³⁹

Modern török nyelvi adatok:

Kipcsak: *yölki*~⁴⁰ [*yölqö*-] 'dergat', *vydergivať*; *rvat*, *vryyvat*, *vyrvat*; *vyščipyvat*, *vyščipat*; *oščipyvat*, *oščipat*'' (**tat**);⁴¹ *yölqö*~⁴² 'dergat', *vydergivať*, *rvat*, *vryyvat*; *vyščipyvat*; (*s-h.*) *terebit*; (*peren.*) *taščit* 'tol'ko sebe, projavljať rvačestvo' (**bšk**);⁴³ *julku*-, *julk*- 'dernuť, rvanuť, vyrvat'' (**kirg**);⁴⁴ *yulk*- 'ščipat', *oščipyvat*, *vyščipyvat*'' (**kar. h**);⁴⁵ *yulq*- 'vryyvat' (*volosy*)' (**kar. k**)⁴⁶, *yulx*- 'ščipat', *vyščipyvat*, *vryyvat*'' (**kar. t**), *yulxu*- 'oščipyvat', *vyščipyvat*''

tésű igék aligha tekinthetők egymástól függetlennek. Erdal – aki szerepelteti a korpuszban a *yulk*-igét – ugyanakkor nem ad magyarázatot a két forma összefüggésére. Két eset lehetséges: 1) az *-(X)k*- képzős derivátumok között az ótörök korban akadt tranzitív származék is; 2) a két igei forma más módon függ össze. Ez utóbbi esetben gondos vizsgálatuk még előttünk álló feladat.

³⁸ Vö. Kāš. 632 (Dankoff – Kelly 2: 373): *tāš anīñ aḏāqin yulqdi* 'The stone scraped and bruised (*saḥaja*, *laṭama*) his foot'; *ol andīn nāñ yulqdi* 'He scraped off (*qašara*) something from it' – meaning he got some use or profit from it (*intaḥa'a*, *ḥašala*).

³⁹ Vö. -gUč eszköznévképzős származékát: *yūlquwūČ* YwWL-QwWwWŠ- *milqat* 'Zange; Kneifzange; Pinzette' (Tuh. 34a. 13). Ez az alak arról tanúskodik, hogy a középkipcsakban kimutatható volt, egy föltehetően metatetikus eredetű *yulqu*- < *yul(X)-(X)k*- bázis is, mely nem ismeretlen a mai török nyelvekben sem, vö. *tat.*, *bšk.*, *kirg.*, *kar.t*.

⁴⁰ A tatár alak kétszótagúságát a műveltető képzős *yölkiť*- alak biztosítja, hiszen egyszótagos bázis esetén *'yölkiťir-*' formát várnánk.

⁴¹ Vö. származékait: *yölkuči* 'tot, kto vydergivaet (oščipyvaet, rvet); tot, kto oščipyvaet (*napr. gusja*); tot, kto terebit, terebiľščik' – az adat egy -gUčI képzős származék; *yölkiñ*- 'vydergivať'sja, byť vydergannym; vyščipyvať'sja', byť vyščipannym, oščipyvať'sja; byť oščipannym'; *yölkiš* 'oborvanec, golodranec; brodjaga' stb. A tatár *yöl*- (*ust.*) *brif*-, *pobrit*'' adat elválasztandó az itt vizsgált adattól.

⁴² A baskír ige kétszótagúságát a tatár és a kirgiz intenzívum képzős alakok valószínűsítik.

⁴³ Vö. származékait: *yölqqöla*- 'vydergivať, vryyvat'; *vyščipyvat*; (*peren.*) *vymogať čto*; *dobi-vať'sja čego*'; *yölqqös* 'I noterebiľ'naja mašina; (*peren.*) rvač'.

⁴⁴ Vö. származékait: *julktur*-, *julkun*-, *julkunt*- stb.

⁴⁵ Vö. még szépszájú származékát: -*mAk*: *yulkmak* 'ščipanie, obščipyvanie, vyščipyvanie'; -(X)g: *yulkuv* 'oblysenie; pleš', *lysina*; -(X)g+čl: *yulkuvcu* 'vyščipyvajuščij'; -Xn: *yulkun* 'lysyj'; -(X)n-: *yulkun*- Refl.-Pass. 'vryyvať'sja; lyseť; vygorať, bleknuť'; -(X)n-mAk: *yulkunmak* 'oblysenie'.

⁴⁶ Részint a főtebb már említett kontamináció következtében kialakult származékok: -(X)n-: *yulqun*- 'rvat' (*volosy*); *strič*'sja'; -*mAk*: *yulqmaq* 'strižka'.

Nehéz, ha nem lehetetlen megmondani, hogy miként kell értelmezni a *kar. k. yurq*- 'vyščipyvat', *vydergivať* (*volosy*), *yurqul*- 'byť vryvannym (*o volosah*)', *yurqun*- 'vylezať (*o volosah*)' alakokat, ha egyáltalán ide tartoznak. Fönnáll a lehetősége, hogy egy *l > r* változás alakította ki ezeket a formákat, de az sem tűnik valószínűtlennek, hogy ezek is kontamináció útján keletkeztek. Ez utóbbi esetben a *yürt*- 'rvat', *razryvat*, *razdirať*'' jöhet kontaminációs partnerként szóba.

(**kar. t**), *yunk*⁴⁷ 'ščipať, vyščipyvať' (**kar. h**); *yulq-* 'oščipyvať, vyščipyvať; vydergivať, rvať, vyryvať; carapať' (**kmk**);⁴⁸ *yulk-* 'rvať, dergať, vydergivať, vyryvať; ščipať, oščipyvať; (*peren.*) rugať, ponosiť kogo-l.' (**nog**);⁴⁹ *žulq-* 'vydergivať, dergať (*siloj*)' (**kzk**)⁵⁰; *džulq-* 'rvať, vyryvať čto; ščipať čto' (**krč-blk**); *yulūk-, yulk-* 'vyrvať, rvať – ausreissen, abpflücken' (**barR 3: 555**);

Szibériai: *čulgu-* 'sdirať kožu s životnogo, nažimaja kulakom' (**tuv**);

Turki: *yulqi-* '(*peren.*) vyryvať, vyhvatyvať (čto-l. u kogo-l.); (*peren., neodobr.*) využívať, vymanivať; vyžimať, vydirať' (**özb**);⁵¹ *žulqu-* 'vyryvať, vyhvatyvať; urvať' (**nujg**); *yulgu-* 'linjať (o volosah, per'jah), peremeniť šerst', peremeniť škuru (o zmejah) – mausern, die Haare wechseln, die Haut abwerfen (von der Schlange)' (**tarR 3: 558**);

Jakut: –;

Csuvas: –;

Haladzs: –.

[6. Dúl]

A 14. század közepétől helynévi előtagként (*Dulowpeturzewle*) előforduló, majd a 15. századtól már közszóként is adatolt magyar *dúl* 'pusztít, verheeren; felforgat, umstürzen; fosztogat, plündern; végrehajt, vollziehen; büntetéssel lefoglal, pfänden; megzavar <gondolkodást>, verwirren' igét a TESz (1: 685b–686a) szerkesztői ismeretlen eredetűnek gondolják, s minősítésükhöz hozzáfűzik, hogy a szó „jelentései a 'felforgat' alapján magyarázhatók”, továbbá elutasítják a szó esetleges indoeurópai rokonítását ill. török származtatását. Az EWUng. vonatkozó hasábjára (284b) voltaképpen semmit sem módosít ezen az állásponton, mindössze arra utal, hogy – mint esetleges tőszó – a *dúl* a magyar szókinsz nagyon régi eleme lehet, s elutasítja a szó ótörök származtatásának⁵² a lehetőségét.

⁴⁷ Itt sem zárhatjuk ki a kontamináció lehetőségét, melyben a *yon-* 'strogať, tesat', obtesyvať, pridavať formu, rezať po derevu; kosiť travu' (t, h, k) ige játszhatott partneri szerepet.

⁴⁸ Vö. még a következő származékokat: *yulqdur-* műveltető képzős alak, *yulqun-* szenvedő forma, *yulquv* 'oščipyvanie, vyščipyvanie; vydergivanje, vyryvanie; carapan'e', *yulquvču* 'škurnik, rvač' stb.

⁴⁹ Vö. még: *yulktir-* műveltető képzős alak, *yulkis-* reciprok-kooperatív forma.

⁵⁰ Vö. még: *žulqilas-* 'vstupať v shvatku (bor'bu)', *žulqin-* 'vyryvať'sja, rvať'sja (*vpered*)', *žulqis-* 'vstupať v shvatku drug s drugom'.

⁵¹ L. még a másodlagos formának tűnő *yulqila-* '(*peren., neodobr.*) využívať, vymanivať; vyžimať, vydirať' (**özb**) alakot.

⁵² Így vélekedett K. Palló Margit (1982: 68–69), aki a magyar *dúl* 'verheeren, plündern' etimológiai magyarázatát az ótör. *yulī-* igéhez kötötte.

A fenti véleményekkel azonosulni lehet,⁵³ ugyanakkor nem céltalan összeállítani azokat a török adatokat, amelyek vegyülhettek a korai török nyelv-történeti korban a fentebb tárgyalt magyar *gyilkos* szó etimonjaként szolgáló adatokkal.

Az idetartozó török szavak között csak nyelvtörténeti adatok sorakoztathatók fel:.

Ótörök: *yulī*-⁵⁴ 'elpusztít', vö. Cl. 919b: VU⁵⁵ *yulī*- 'to pillage'. A forrásokból a szövegkörnyezettel együtt (transzliteráció – transzkripció – fordítás sorrendben) idézzük a vonatkozó adatokat:

A BK felirat 32. sora a keleti oldalon az alábbi szövegrészt tartalmazza: [...] *W̃c̃WGz : s̃W̃sI : BSIW̃ltI*:⁵⁶ *YDGIbZ*:⁵⁷ *BW̃ltI* : *tlp* : *LGLI* : *kltl* : *sl̃ñRs̃W̃sI*:⁵⁸ : *bgBRKG* : *YWLGLI*:⁵⁹ *BRDI* : *sl̃ñR* : *s̃W̃sI* : *s̃W̃ñšgll* : *kltl* [...] – *üç oγwz süsi basa kälDi*⁶⁰. *yaḍaγ*⁶¹ *yaβiz boldi*⁶² *tep*⁶³ *alγalı*⁶⁴ *kälDi*. *sīñar*⁶⁵ *süsi äβiγ bar^oqry* *yulwγalı* (?*yulγalı*)⁶⁶ *barDī*⁶⁷. *sīñar*⁶⁸ *süsi süñw̃š^oγalı*⁶⁹ *kälDi*. – 'A Három-Oguz serege [minket] meglepve [ránk]támadott. [A mi seregünk] gyalogos [és] leromlott volt, – ezt gondolván –, [minket] bevenni jöttek. [Az oguz] sereg egyik szárnya szállás[unk]at elpusztítani (feldúltni) ment. [Másik] seregszárnya csatázni jött [ellenünk]'

⁵³ Az egyik legfontosabb érv itt az lehet, amelyre Róna-Tas András professzor úr egyik elektronikus levelében figyelmeztetett: a magyar *dúl* igének nem ismerjük szókezdő *gy*-s adatát.

⁵⁴ Az igét – ótörök kori előfordulásai alapján – az irodalomban általában *yulī*- hangalakúnak szokták megadni, de a második szótagi vokálisról voltaképpen csak annyit lehet pontosan tudni, hogy azokban az esetekben, ahol bizonyosan kétszótagos előfordulása az igealak, [+ felső] minőségű volt. Néhány esetben úgy tűnik ugyanakkor, hogy az ige az ótörök korban nem két-, hanem egyszótagos volt.

⁵⁵ Szócikke elején Clauson – helyesen – jelzi a VU [= vocalization uncertain] rövidítéssel, hogy az ige vokalizációja bizonytalan.

⁵⁶ BK (M 59, A, O): *BSAkltI*.

⁵⁷ BK (M 59, A, O): *YDGYBz*.

⁵⁸ BK (M 59, A): *sl̃ñR* : *s̃W̃sI*, O: *s .. R* : *s̃W̃sI*.

⁵⁹ A *YWLGLI* graféma-együttes olvasata lehet *yulugli*, esetleg *yulğalı*, kevésbé valószínűen *yuligli* vagy *yuligalı*.

⁶⁰ *üç Oguz süsi basā kälti* 'three Oguz armies came to attack us' (Cl. 371b).

⁶¹ BK: *yadağ[i]* (M 59).

⁶² *yadağ yaviz boltiŋ* 'the men travelling on foot got into a bad way' (Cl. 882a).

⁶³ BK: *típ* (Th, M 59, T 68, T 88).

⁶⁴ BK: *alıglı* (Th).

⁶⁵ BK: [*sīñ*]ar (Th), [*sīñ*]ar (T 68), *sīñ(a)r* (T 88).

⁶⁶ BK: *yulıγlı* (Th).

⁶⁷ *sīñār süsī ävig barkiğ yuligli bardı* 'one wing of his army went to pillage (our) tents and household goods' (Cl. 359b–360a; Cl. 840b).

⁶⁸ BK: *sīñar* (T 68), *sīñ(a)r* (T 88).

⁶⁹ BK: *süñüşigli* (Th), *söñüşğalı* (M 59).

A Šu. felirat 2. keleti sorában előforduló negatív igei bázis is inkább *yul-* vagy *yulw-*, mintsem *yulī-* olvasatra ad lehetőséget: KRA : Igl : BWDNG⁷⁰ : YwKKILmDm⁷¹ :⁷² bInBRKINYILIKŠIN⁷³ :⁷⁴ .WLMdM⁷⁵ – qara eγil⁷⁶ boḏwnwγ⁷⁷ yoq qılmaḏim⁷⁸ äβin barqın⁷⁹ yılqışın yulmaḏim⁸⁰ – 'A köznépet (tkp. a fekete köznépet) nem semmisítettem meg (tkp. ninccsé nem tettem). Szállását, épületét, ménését nem fosztottam ki.'

Ugyanennek az emléknek a déli 5. sora viszont egyértelműen egy *yulī-* igei bázis elkülönítésére ad alkalmat: ntA : WtrW : tWrgs : KRLwKG : TBRIN : Lp⁸¹ : bIn : YWLİp : BRms⁸² : bmA : tWsms⁸³ – anda ötrw türyeš⁸⁴ qarlwqwγ⁸⁵ taβarın alıp äβin yulıp⁸⁶ barmış⁸⁷ äβimä tüšmwš⁸⁸ – 'Azután, hogy [ők] a türges-karlukokat [legyőzték] javaikat elvéve, szállásukat kifosztva (állítólag) elmentek, a szállásomnál telepedtek le (úgy hírlík)'.⁸⁹

A Toñ. 39. sorában előforduló szövegrészlet szintén *yulī-* olvasatot tesz lehetővé: wkwWstyn : nkAwKWRwKWRblz : ztyn : nABSNLm : tglmtldm : tgdmsz : YWLIDmz⁸⁹ – ükwš⁹⁰ teyin : näkä qorqwr⁹¹ biz : az teyin : nä basınalım :

⁷⁰ BWDN (M 59, A).

⁷¹ Y(wK)KIL(m)Dm (Mo).

⁷² Nincs központosítás (Mo).

⁷³ bIn(B)R[KINY]IL[KI](š)N (Mo).

⁷⁴ Nincs központosítás (Mo).

⁷⁵ YWLMdM (M 59, A), [Y](WL)m(D)m (Mo).

⁷⁶ igil (Ra, M 59, A), iγil (O).

⁷⁷ budunıy (Ra), budunig (O), budunig (M 59, A), bodunıy (Mo).

⁷⁸ [y]ulmadım (O, shiba), (I punished the guilty notables but) karā eγil boḏunıg yok külmadım 'I did not destroy the ordinary, common people' (Cl. 106a; cf. Cl. 306a; cf. Cl. 616a; Cl. 643b; Cl. 895b).

⁷⁹ ävin barkın – fordítás nélkül (Cl. 360a).

⁸⁰ yulmadım (M 59, A, Mo), ävin barkın yılqışın [y]ulmadım 'I did not pillage their dwellings, property, or livestock' (Cl. 919b).

⁸¹ LI (M 59, shiba).

⁸² BRmš (Mo).

⁸³ tWš[dm] (Mo).

⁸⁴ türğış (O), türğäs (M 59), türges (A), türgiš (Mo).

⁸⁵ qarluγıy (Ra), qarluγıg (O), qarluγıg (M 59, A), qarluγıg (Mo), türğäs karluγıg (sic, ?irregular Gen.) tavarın alıp 'I seized the livestock of the Türgeş and Karluk' (pillaged their dwellings and returned home) (Cl. 442b).

⁸⁶ ävin yulıp – fordítás nélkül (Cl. 919b).

⁸⁷ barmış (M 59).

⁸⁸ tüš[miš?] (Ra), tüš[miš?] (O), tüšmis (M 59, A), tüšdim (Mo).

⁸⁹ YYIDmz (A, M 51, O, R).

⁹⁰ Tévesen elsősztagi nyílt labiállással: (R, O, RGA).

⁹¹ Erdal (1991: 647) korikur olvasatot javasol, vö. azonban másutt (1991: 592) korkur.

tāyālim teḏim : tāyḏimiz : yulīḏimīz⁹² – 'azt mondva, hogy sok[an vannak]? Miért féljünk mi azt mondva[, hogy] keves[en vagyunk]? Miért hagynánk megtámadni magunkat? Támadjunk mi!'⁹³ – mondtam. Támadtunk. Szétvertük őket.'

Kāšgarī compendiumában érdekes formát találunk, egy második kéz a *yulī*-adatot barna tintával egy *alif* hozzáadásával *yulāy*-ra módosította: Kāš. 482 (Dankoff – Kelly 2: 193) *beg bodunuy yulīdi*⁹⁴ 'The emir raided (*ayāra* 'alā) the people'⁹⁵.

A fentebb idézett ótörök adatok arról szóltak, hogy a korai török emlékekben volt egy *yulī*- 'felforgat, feldúl, rátámad, elpusztít' jelentésű ige, mely vegyülhetett azzal az igei bázissal, amelyet a magyar *gyilkos* szó számára a cikk elején kijelöltem.

Az ótörök *yulī*- ige korán elavult: közép- és újtörök nyelvtörténeti korban már nem fordult elő. Valószínű, hogy az ótörök *yulī*- ige korai kiveszéséhez a török lexikonból hozzájárulhatott az is, hogy kontaminálódott azzal a török bázissal, melyről fentebb – a *gyilkos* szó etimológiája kapcsán – írtam.

Rövidítés- és irodalomjegyzék

A = Ajdarov, G. Jazyk orhonskih pamjatnikov drevnetjurkskoj pis'mennosti VIII. veka. Alma-Ata. 1971.

ARSl. = Azerbajdzansko–russkij slovar'. Ed. Azizbekov, H. A. Baku, 1965.

Atalay, Besim (ed.) (1945), Ettuhfet-üz-Zekiyye fil-Lûgat-it-Türkiyye. Çeviren ... İstanbul.

az. = azeri, l. ARSl.

Bárczi Géza (1958), Magyar hangtörténet.² Tankönyvkiadó, Budapest.

barR = baraba Radloffnál

Baskakov N. A. et al., (eds) (1947), Ojrotsko–russkij slovar'. Gosudarstvennoe izdatel'stvo inostrannyh i nacional'nyh slovarej, Moskva.

Berta, Árpád (1996), Deverbale Wortbildung im Mittelkiptschakisch-Türkischen. Turcologica 24. Harrassowitz, Wiesbaden.

⁹² *yayīdimiz* 'trieben sie auseinander' (R), 'perişan ettik' (= szétszórtuk) (O); 'prognali (vraga)' (M 51), *yaydimiz* 'rassejali vragov', *yolidimiz* 'Nous les pillâmes' (G).

⁹³ Más tagolással: T 94 (38–39. sor) 'Niye kaçıyruz? (Düşman) çok diye niye korkuyoruz? Aziz diye niye yenilelim? Saldıralım!'

⁹⁴ A kérdéses szó a második kéz javítása után YULA'YDIY módon transliterálható.

⁹⁵ Vö. még ugyanitt a következő – elírásoktól sem mentes – képzett alakokat: *yulīmān* 'A devastating raid' Kāš. 460 (Dankoff – Kelly 2: 167 – ahol megint sajátos az íráskép: YALİYM'N); Kāš. 476 (Dankoff – Kelly 2: 186): *bodūn bīr ekindīni yulīšdi* 'The people raided (*ayāra*) each other'; a harmadik képzett formában nincs elírás, ugyanakkor nem vokalizált a második szótag: Kāš. 423 (Dankoff – Kelly 2: 122): *beg bōyni yulitti* 'The emir [ordered] a tribe to be raided (*iḡāra*)'.

Berta Árpád (2001), Kontaminált őstörök igei bázisok. *NéNy* 41: 47–61.

BK = őstörök rovásírásos emlék, Bilgä kagán felirata

Borovkov, A. K. (1963), *Leksika sredneaziatskogo tefsira XII–XIII. vv. Izdatel'stvo vos-točoj literatury*, Moskva.

BRH = Bašqörtsa-russa hüdlék. Ed. Uraqsin, Z. G. Mäskäü, 1996.

bšk = baskír, l. BRH

CC = középtörök, kun nyelvmélék l. Grønbech 1936 és 1942.

CCD = a CC német része

CCI = a CC olasz része

chor. = horaszáni, l. Doerfer – Hesse

Cl. = Clauson, G. Sir (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford University Press, Oxford.

Clauson, Sir Gerard (1957), *The Ongin Inscription*. *Journal of the Royal Asiatic Society*. 177–192.

Dankoff – Kelly = Maḥmūd al-Kāšgarī, *Compendium of the Turkic Dialects (Dīwān Lugāt at-Turk)*. 1–3. Edited and Translated with Introduction and Indices by Dankoff, R. in collaboration with Kelly, J. *Sources of Oriental Languages and Literatures*. 7. Edited by Tekin, Ş. & Tekin, G. A. Harvard University Printing Office. 1982–1985.

Doerfer TMEN = Doerfer, Gerhard (1963–1975), *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*. 1–4. Franz Steiner, Wiesbaden.

Doerfer, Gerhard – Hesse, Wolfram (1993), *Chorasantürkisch. Wörterlisten. Kurzgrammatiken. Indices*. *Turcologica* 16. Harrassowitz, Wiesbaden.

dolg. = dolgán, l. Stachowski 1993; 1998.

Erdal, M. (1991), *Old Turkic Word Formation. A Functional Approach to the Lexicon*. 1–2. *Turcologica* 7. Harrassowitz, Wiesbaden.

G = Giraud, R. (1961), *L'inscription de Bañ Tsokto*. Adrien-Maisonneuve, Paris.

Golden, Peter B. (ed.) (2002), *The King's Dictionary. The Rasūlid Hexaglot: Fourteenth Century Vocabularies in Arabic, Persian, Turkic, Greek, Armenian and Mongol*. Brill, Leiden – Boston – Köln.

Golovkina, O. R. (red.) (1966), *Tatarsko–russkij slovar'*. Sovetskaja Ėnciklopedija, Moskva.

Grønbech, K. (1936), *Codex Cumanicus. Cod. Marc. Lat. DXLIX*. In *Faksimile herausgegeben mit einer Einleitung von ... Monumenta Linguarum Asiae Maioris*. 1. Kopenhagen.

Grønbech, K. (1942), *Komanisches Wörterbuch. Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus. Monumenta Linguarum Asiae Maioris. Subsidia. Vol. 1*. Kopenhagen.

hak. = haksasz, l. HakRSI.

HakRSI. = Baskakov, N. A. (red.) (1953), *Hakassko–russkij slovar'*. Gosudarstvennoe izdatel'stvo inostrannyh i nacional'nyh slovarej, Moskva.

IrkBitig = őstörök rovásírásos nyelvmélék, l. Tekin 1993.

Jarring (1964), *An Eastern Turki–English Dialect Dictionary*. (Lunds Universitets Årsskrift. N. F. Avd. 1. Bd. 56. Nr. 4), CWK Gleerup, Lund.

Judahin, K. K. (1965), *Kirgizsko–russkij slovar'*. Sovetskaja ėnciklopedija, Moskva.

- kar. h = a karaim halicsi nyelvjárása, l. KRPSl.
kar. k = a karaim krimi nyelvjárása, l. KRPSl.
kar. t = a karaim troki nyelvjárása, l. KRPSl.
Kav. = középkipcsak nyelvelék: Al-Qawānīn al-kullīya li-ḍabt al-luġat at-turkīya, l. Kilisli Mu'allim Rif'at (ed.) 1928
Kāš. = ótörök, pontosabban: karakhanida nyelvelék, l. Dankoff – Kelly
Kilisli Mu'allim Rif'at. (ed.) (1928), Al-Qawānīn al-kullīya li-ḍabt al-luġat at-turkīya. [Köprülüzade Mehmed Fuad előszavával]. İstanbul.
kirg. = kirgiz, l. Judahin.
kkalp. = karakalpak, l. KkalpBask.
KkalpBask. = Slovar'. In: Baskakov, N. A. (1951), Karakalpakskij jazyk. I. Materialy po dialektologii. Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, Moskva.
kmk = kumük, l. KmkRSI.
KmkRSI. = Bammatov, Z. Z. (red.) (1969), Kumyksko–russkij slovar'. Sovetskaja Ėnciklopedija, Moskva.
K. Palló Margit (1982). Régi török eredetű igéink. SUA.
krč-blk. = karacsáj-balkár, l. Tenišev – Süyünč.
KRPSl. = Baskakov, N.A. et al. (red.) (1974), Karaimsko–russko–pol'skij slovar'. Russkij jazyk, Moskva.
kr-tat. = krimi-tatár, l. KrTatRSI.
KrTatRSI. = Asanov, Š. A. et al. (red.) (1988), Krymskotatarsko–russkij slovar'. Radjanska škola, Kiev.
KWb. = l. Ramstedt 1935.
kzk. = l. KzkRSI.
KzkRSI. = Mahmudov, H. – Musabaev, G. (1954), Kazahsko–russkij slovar'. Izdatel'stvo Kazahskoj Akademii Nauk, Alma-Ata.
L = Lessing, F. D. et al. (1973), Mongolian–English Dictionary. The Mongolia Society, Bloomington.
lobn. = lobnor, l. Malov 1956.
M 51 = Malov, S.E. (1951), Pamjatniki drevnetjurkskoj pis'mennosti. Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, Moskva – Leningrad.
M 59 = Malov, S.E. (1959), Pamjatniki drevnetjurkskoj pis'mennosti Mongolii i Kirgizii. Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, Moskva – Leningrad.
Malov, S. E. (1956), Lobnorskij jazyk. Teksty, perevody, slovar'. Izdatel'stvo AN Kirgizskoj SSR, Frunze
Malov, S. E. (1967), Jazyk želtyh ujugurov. Nauka, Moskva.
mo. = mongol, l. L
Mo. = Moriyasu, T. (1999), Site and inscription of Šine-Usu'. In: Moriyasu – Ochir 1999. 177–195.
Moriyasu, T. – Ochir, A. (1999), Provisional report of researches on historical sites and inscriptions in Mongolia from 1996 to 1998. The Society of Central Eurasian Studies, Osaka.
nog. = nogaj, l. NRSI.

- NRSI. = Baskakov, N. A. (red.) (1963), *Nogajsko–russkij slovar’*. Gosudarstvennoe izdatel’stvo inostrannyh i nacional’nyh slovaroj, Moskva.
- nug. = neoujgur, I. UjgRSI.
- nugJarring = neoujgur, I. Jarring 1964.
- O = Orkun, H. N. (1936–1941), *Eski Türk Yazıtları*. Devlet Basımevi, Ankara.
- ojr. = ojrot, I. Baskakov 1947.
- Ongin = rovásírásos ótörök nyelvmélek, I. Clauson 1957.
- Ö = Ōsawa, T. (1999) *Ongi inscription of Ikh-Khanui-Nor’*. In: Moriyasu – Ochir (1999). 137–140.
- özb. = özb., I. URSl.
- Pekarskij, É. K. (1959), *Slovar’ jakutskogo jazyka*. 1–3. Photomechanischer Nachdruck der ersten Ausgabe [1907–1930] Jakutskij Filial AN SSSR.
- R = Radloff, W. (1899), *Die Inschrift des Tonjukuk*. Die alttürkischen Inschriften der Mongolei. Zweite Folge. St.-Petersbourg.
- Ra. = I. Ramstedt 1913–1918.
- Radloff = Radloff, Wilhelm (1893–1911), *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte*. 1–4. Sanktpeterburg.
- Ramstedt, G. J. (1913–1918), *Zwei uigurische Runeninschriften in der Nord-Mongolei*. JSFOu 30: 3.
- Ramstedt, G. J. (1935), *Kalmückisches Wörterbuch*. LSFU 3.
- Rassadin, V. I. (1971), *Fonetika i leksika tofalarskogo jazyka*. Burjatskoe knižnoe izdatel’stvo, Ulan-Ude.
- Rasûlid Hexaglot I. Golden
- REW = Räsänen, M. (1969), *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türkischen*. LSFU 17:1.
- RGA = *Materialien zu den alttürkischen Inschriften der Mongolei*. Gesammelt von G. J. Ramstedt, J. G. Granö und P. Aalto, bearbeitet und herausgegeben von P. Aalto. JSFOu 60:7.
- Stachowski, Marek (1993), *Dolganischer Wortschatz*. (Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego). Nakładem Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Stachowski, Marek (1998), *Dolganischer Wortschatz*. Supplementband. Księgarnia Akademicka, Kraków.
- sug. = sárga ujugur, I. Malov 1967.
- szal. = szalár, I. Tenišev.
- szib-tat. = szibériai tatár, I. Tumaševa 1992.
- Šu. = ótörök nyelvmélek, sine-uszu felirat
- T 68 = Tekin, T. (1968), *A Grammar of Orkhon Turkic*. Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series. Vol. 69. Bloomington.
- T 88 = Tekin, T. (1988), *Orhon yazıtları*. TDKY 540. Türk Tarih Kurumu Basım Evi, Ankara.
- T 94 = Tekin, T. (1994), *Tunyukuk yazıtı*. TDAD 5. Simurq, Ankara.
- tarR = taranci adat Radloffnál, I. Radloff.
- tat. = I. Golovkina 1966.
- Tefs. = középtörök nyelvmélek, I. Borovkov

- Tekin, (1993), *Talat. Irk Bitig. The Book of Omens. Turcologica 18.* Harrassowitz, Wiesbaden.
- Tenišev, Ė. R. (1976), *Stroj salarskogo jazyka.* Moskva.
- Tenišev Ė. R – Süyünč X. I. (1989), *Qaračay-malqar-orus sözlük.* Russkij Jazyk, Moskva.
- Th. = Thomsen, V (1890), *Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées.* MSFOu 5.
- tkm. = I. TrkmRSl.
- TrkmRSl. = Baskakov, N. A. et al. (red.) (1968), *Turkmensko-russkij slovar'.* Sovetskaja Ėnciklopedija, Moskva.
- tofRass. = tofalár Rassadin monográfiájában, I. Rassadin 1971.
- TofRSl. = Rassadin, V. I. (1995), *Tofalarsko-russkij slovar'; Russko-tofalarskij slovar'.* Vostočno Sibirskoe Knižnoe Izdatel'stvo, Irkutsk.
- Toñ. = ótörök nyelvmélék, a Toñukuk felirat
- TRSl. = I. Golovkina 1966.
- ttö. = törökországi török, I. TuRSl.
- TuRSl. = Mustafaev, Ė. M.-Ė. et al. (red.) (1977), *Turecko-russkij slovar'.* Russkij jazyk, Moskva.
- Tuh. = középtörök, mameluk kipcsak nyelvmélék: *Kitāb at-tuhfa az-zakīya fī luġat at-turkīya*, I. Atalay.
- Tumaševa, D. G. (1992), *Slovar' dialektov sibirskih tatar.* Izdatel'stvo kazanskogo universiteta, Kazan.
- tuv. = tuvai, I. TuvRSl.
- TuvRSl. = Pal'mbah, A. A. (red.) (1955), *Tuvinsko-russkij slovar'.* Gosudarstvennoe izdatel'stvo inostrannyh i nacional'nyh slovarej, Moskva.
- UjgRSl. = Rahimov, T. R. (red.) (1968), *Ujgursko-russkij slovar'.* Sovetskaja Ėnciklopedija, Moskva.
- URSl. = Borovkov, A. K. (red.) (1959), *Uzbeksko-russkij slovar'.* Gosudarstvennoe izdatel'stvo inostrannyh i nacional'nyh slovarej, Moskva.

A grammatizálódás egy esete az osztjákban

The passive imperative paradigm of Southern and Eastern Ostyak dialects contains an element *-mas/-mos/-mus-*, and the author suggests that this may have originated in the verb 'must' known in all dialects (cf. DN, KoP *mos-* 'müssen; nötig, erforderlich sein', Ts, Kr *mos-*, VVj *mas-*, Trj *mās-* 'nötig sein', J *mās-* 'taugen', Ni, Kaz. *mōs-* 'nötig sein; zusagen, beliebt sein; müssen', O *mas-* 'müssen; nötig, erforderlich sein', KT 545, PD 1268, DEWOS 967–8, Tereshkin 243–4). As the inner structure of the verbal suffixes is different in these dialects, the grammaticalization of this verb must have taken place independently in the two dialects. In the Surgut dialect, first *mosat*, the imperative form of the verb *mos* became a particle. Then it was cliticized to non-finite verbs, and this resulted in a structure that could function as the predicate of a sentence. Finally the non-finite verb + clitic structure was reanalyzed as a finite verb. On the other hand, the starting point of grammaticalization in the Southern dialects was probably a main verb + auxiliary structure. These processes took place at a certain period of the history of Ostyak dialects, in which dominantly synthetic structures emerged. However, the last hundred years can be characterized by a contrary tendency, through which analytic constructions seem to replace those of synthetic type.

0. Az osztjákban igen elterjedt a passzív igenem használata. A passzív igéknek jelentő módban minden nyelvjárásban teljes a ragozási paradigmájuk, azaz jelen és múlt idő(k)ben három számban és három személyben lehet őket ragozni. A passzív felszólító módot viszont az északi nyelvjárások analitikus módon, körülírással alkotják, s csak a déli és a keleti nyelvjárásokban jelenik meg a testes igei toldalék. Ennek a toldaléknak van egy *-mas/-mos/-mus-* alakú eleme, melynek eredetét az alábbi tanulmányban megkísérlem tisztázni.

1.1. Előrebocsátom, hogy a szintetikus passzív imperatívusz a déli és a keleti osztják szövegekben is ritka jelenség. Legelőször a Szerafim Patkanov által gyűjtött irtisi hősénekekben bukkant fel, s első közlésében Munkácsi Bernát a *sejnmāsa* (üt-PASSIMPERAT3SG) alakot még jelentő módú, múlt idejűnek alaknak vélte: „praet.sing.passivi.3.Pers.” (Munkácsi 1898: 9). Fokos-Fuchs Dávid, aki a Patkanov-szövegek alapján állította össze déli-osztják nyelvtanát, felismerte a passzívumot, de csak egyes szám 2. és 3. személyű alakokat talált (Patkanow – Fuchs 1911: 197):

- (1) Irt *pan mā s ā j en*
rak- PASSIMPERAT2SG
'rakassál, tétessél;
mögest du gelegt werden' II: 88
- (2) Irt *kāwrem jink w ē r m ā s a*
forró víz csinál-PASSIMPERAT3SG
'forró víz készítettessék;
lass heisses Wasser bracht werden' II: 176

1.2. K. F. Karjalainen grammatikai feljegyzéseiben a Demjanka (DN, DT), az Irtis (Ts), a Konda (Kr) és a Tremjugan (Trj) partján jegyzett fel passzív felszólító módú ragozási paradigmákat (Karjalainen – Vértes 1964: 21, 22, 25, 43, 58, 60, 90, 92), déli szövegeiben azonban meglehetősen ritkán fordul elő ez az alak (keleti szövegei még nem jelentek meg):

- (3) DN *in t̃aŋŋe urtat ātit̃am krextan t̃ō γ̃et̃t̃am ās aj̃at̃ ās j̃aŋ'ñ a*
most Tyange hős-COMIT fekszik-PARTCPERF bűn-PX2SG lemos-
PASSIMPERAT3PL Ob víz-LOC
'most Tyange-hőssel hált bűneid mosassanak le az Ob vizében;
jetzt sollen im Ob-Wasser deine Sünden [dass du] mit dem T'ange-Helden
zu schlafen pflegtest, ausgespült werden' (KV I: 58/8)
- (4) Kr *sāptem sewarmāṇapā sew ar m am ās a*
nyak-PX1SG levág-PARTCONDIT3SG-partikula levág -PASSIMPERAT3SG
'ha elvágja a nyakamat, vágassék el;
zerschneidet er wohl meinem Hals, möge er ihn [nur] zerschneiden' (KV
I: 215/9)

1.3. Heikki Paasonen grammatikai feljegyzéseiben nem említi a passzív felszólító módot, s kondai szövegeiben (KoP) a szerkezet igen ritkán fordul elő, kötetenként két-három esetben, szólasszerűen megkövesedett kifejezésekben, vagy átokformulákban (PV I–IV.):

- (5) KoP *ket̃at̃ ot̃ χ̃ut̃ ā m m̃ ü s ā, kōr̃at̃ ot̃ χ̃ut̃ ā m m̃ ü s ā*
kéz-PX3SG ne kísért- PASSIMPERAT3SG láb-PX3SG ne kísért-
PASSIMPERAT3SG
'keze ne kísértessék, lába ne kísértessék;
seiner Hand führe kein ausschweifendes Leben, sein Fuss führe kein
ausschweifendes Leben' (PV I: 252/5–6)

- (6) KoP *keten tortä t õ w m ü s ə, kõren tortä t õ w m ü s ə*
 kéz-PX2SG vihar-Lat visz- PASSIMPERAT3SG, láb-PX2SG vihar-Lat visz-
 PASSIMPERAT3SG
 'kb. a villám csapjon beléd, vigyen el az ördög;
 Seine Hand soll vom Wetter gebracht werden, sein Fuss soll vom Wetter
 gebracht werden' (PV III: 194/125–128)

1.4. A szerkezet Paasonen nemrégén megjelent szurguti szövegeiben (Paasonen – Vértés 2001) egyszer sem fordul elő, viszont saját folklórgyűjtésében megtalálható:

- (7) Tra *makkala punpi töräm nõw, aj sar õlæŋ n ű t m o s ə n a t, aj sar
 õlæŋ k õ r m o s ə n a t.*
 varjúbogyó szőr-ADJ égi jávor, nosza bárcsak megeröltet-
 PASSIMPERAT2SG, nosza bárcsak megnyúz-PASSIMPERAT2SG
 'Varjúbogyó szőrű égi jávor, nosza, hogy megeröltéssel, nosza, hogy
 megnyúztassál' (Csepregi 2003: 83)
- (8) Tra *pew pãki tiwtə latnə t ä j m o s ə n a t, jüməŋ wãjəŋkə
 t ä j m o s ə n a t*
 fenyőtoboz-bábu megjelen-PARTCIMPERF idő-LOC birtokol-
 PASSIMPERAT2SG, szent állat-ember birtokol-PASSIMPERAT2SG
 'fenyőtoboz-bábuk megjelentekor legyél az övék, szent állatuk legyél'
 (Csepregi 2003: 87)

2. A déli nyelvjárásokban tehát a Konda, a Demjanka és az Irtis völgyében, a keleti nyelvjárásokban pedig a szurguti területen fordul elő a szintetikus passzív felszólító mód, melynek közös eleme a *mas/mos/mus* (a továbbiakban: *mOs*) szegmentum. A legkeletebbi (VVj) nyelvjárásokban más módon fejezik ki a passzív felszólító módot. A déli és a keleti nyelvjárások közti átmenetet képező szalimi dialektusról olyan kevés ismeretünk van, hogy nem tudjuk, van-e felszólító módja a passzív igének. A rendelkezésre álló adatok alapján mégis okunk van feltételezni, hogy egy, az Irtis alsó, valamint az Ob középső folyásán, a Kondától az Aganig elterjedt areális jelenséggel van dolgunk. Bár a déli és a keleti toldalékok szerkezete különbözik (erről l. alább), az izoglossza *mOs* eleme közös eredetet sejtet.

A *mOs* elem eredetének magyarázatával először Fokos Dávid próbálkozott meg. Déli osztják nyelvtanában (Patkanow – Fuchs 1911: 198), a *-m-* momentán igeképző és az *-s-* múltidőjel összekapcsolódását vélte felfedezni a szegmentumban, de állítása megmaradt a feltételezés szintjén. Minden nyelvjárásra kiterjedő,

valamint a szinkrón és a diakrón szemléletet egyaránt érvényesítő chrestomatiájában Honti László óvatosan így fogalmaz: „A Trj. *mos/mus*, Dél *mas* egyelőre tisztázatlan eredetű” (Honti 1984: 49). Jómagam 1997-ben felvettem a passzív felszólító mód személyragja és a ‘kell’ jelentésű ige közti összefüggés lehetőségét (Csepregi 1999: 17), de a téma részletes kifejtése nem fért akkori előadásom keretei közé. Így most tárom gondolataimat a tudományos közvélemény elé.

A ‘kell, szükséges’ jelentésű ige az egész osztják nyelvterületen ismert, sőt vogul megfelelői vannak, így méltán tartható obi-ugor eredetűnek (Honti 1982: 166). A szó nyelvjárási előfordulásai: DN, KoP *mos-* ‘müssen; nötig, erforderlich sein’, Ts, Kr *mos-*, VVj: *mas-*, Trj *mås-* ‘nötig sein’, J *mås-* ‘taugen’, Ni, Kaz. *məs-* ‘nötig sein; zusagen, beliebt sein; müssen’, O *mas-* ‘müssen; nötig, erforderlich sein’ (KT 545, PD 1268, DEWOS 967–8, Tyerjoskin 1981: 243–244). Az ige másik jelentése a ‘lieben’, s a rendelkezésre álló szótárak tanúsítják, hogy az igező a különféle szóképzési módok használata révén kiterjedt, gazdag szócsalád alapszava lett. A lexikai gazdagság mellett azonban a *mos-/mas-/mås-* ige beépült az osztják nyelvtani rendszerbe is. A grammatizálódás három esete figyelhető meg a *mos-/mas-/mås-* ige történetében: 1. a múlt idejű 3Sg alakú ige partikulává válása, 2. a felszólító partikulával ellátott ige módosító szóvá válása és 3. az igező beépülése a passzív felszólító módú személyragba. Ezeket vesszük sorra az alábbiakban.

2.1. A KT szótárban a fenti *mos-* igével azonos szócikkben szerepel egy ‘elég’ jelentésű mondatzó: Trj *mås* ‘interj. kyllin, kylliksi, tarpeeksi; будетъ’, Kaz *məs* ‘будеть!’ (KT 545b). Keleti osztják szótárában Tyerjoskin a szurgutiakon kívül vahi és szalimi előfordulást is dokumentál: V *mas*, Ag, Tra, Jg *mås*, Szal *mos* ‘доволно, хватит, достаточно, будер’ (243). Steinitz a *necesszív* igét és az elégedettséget kifejező partikulát jelentéstani okokból nem tartja azonos eredetűnek, szótárában külön szócikkekben tárgyalja őket. Pedig a két kifejezés szemantikájának vannak érintkező pontjai. Az [elvárás] és a [megelégedés] szemantikai mezői a [megfelelés] sávjában találkoznak, s ez a jelentés is adatolva van, s éppen a szó földrajzi elterjedése szempontjából központi fekvésű Jugan folyóról: ‘kelvata, годиться, taugen’ (PD 1268). Az [elég] a [szükséges] jelentésnek deiktikus elemmel kiegészített változata, azaz: [ez/ennyi szükséges].

A mondatzóvá válás valószínűleg a szurguti területen ment végbe, innen terjedt át a szomszédos nyelvjárásokra keleti, nyugati és északi irányban – így érthető, hogy a funkció más északi nyelvjárásokból nincs adatolva, csak a Tromagan forrásvidékével érintkező Kazimról. A két folyó népe egyébként is élénk kereskedelmi-házassági kapcsolatokat tart fenn. Jövevényelemként a szó a nyenyecbe is átkerült.

Alakilag a *mås* az ige múlt idejű, egyes szám 3. személyű alakja, azaz keleti osztják eredeti jelentése ‘(ennyi) kellett’. Partikulaként ragozhatatlan, s határozói

funkcióban is megjelenik: Trj *λογ, mās wāλλ* 'hän elää jotakuinkin hyvin, tulee toimeen', azaz 'elég jól él, boldogul', ahol a határozói funkció a mondatzó másodlagos használata. A kifejezés a kazimi nyelvjárásba, mely nem ismeri a jelöletlen múlt időt, valószínűleg már partikulaként került, s ilyen értelemben valóban nincs etimológiai kapcsolatban a 'kell' jelentésű igével.

2.2. A szurguti nyelvjárásban van egy szerkezet, mely összefüggésbe hozható a passzív imperatívusszal, de mind szerkezetében, mind jelentésében különbözik tőle. Először Honti László jegyezte fel tromagani adatközlőtől, majd én is hallottam a Tromaganon és a Juganon:

- (9) Tra *te kijn-ikinə čāmə kōrəmnə λιγ,ma mosat*
 ím kórszellem-LOC egyenesen láb-PX1SGLOC eszik-PARTCPERF2SG
 kell-IMPERAT
 'ím a kórszellem azonnal faljon fel' (Honti 1980: 136)
- (10) Tra *αλ κoαmaα mosat, nākkə justəλəm*
 ne hall-PARTCPERF3SG kell-IMPERAT tréfa-TRANSL beszél-PRAES1SG
 'meg ne hallja, tréfából mondom' (Csepregi 1999: 16)
- (11) Jg. *mātpəsəŋ wājəkkə tiwma mosat*
 fárad-ADJ állat-TRANSL születik- PARTCPERF2SG kell-IMPERAT
 'fáradékony állatként szüless meg' (Csepregi 1998: 132)
- (12) Jg. *āwəλəγ ne wāλəŋpə, tēλ āwiλəmaα mosat*
 hisz-CARIT nő van-COND- po, mostantól hisz-PARTCPERF2SG kell-
 IMPERAT
 'hitetlen nő ha volna, mostantól higgyen' (Csepregi 1998: 132)

A szerkezet felépítése: befejezett melléknévi igenév + Px *mosat*. A szerkezet utótagja 'feltétlenül' jelentésű módosítószó, melyben felismerhető a *mās* ige töve és az *at* felszólító partikula. Az igeőbéli *ā > o* változás annak tulajdonítható, hogy a kötött szórendű szó szerkezetben a partikula nem kap külön hangsúlyt. Mivel az *l* hang csak első szótagban fordul elő, a többedik szótagban a hozzá legközelebb álló hang cseréli fel. A *mās* ige magánhangzója egyébként részt vesz a keleti osztják magánhangzó-váltakozásban, s ugyanaz az *u* a váltóhangja, mint az *o* magánhangzónak.

A szurguti osztjákban a melléknévi igenevekhez más modális partikulák is kapcsolódhatnak, pl. a *-ka* feltételes partikula (*ma nōk kiλtam ku* 'ha fölkelek'), vagy

nem-szemtanúsági *tâyi* (*kiamaa tâyi* 'úgy tűnik, felkelt').¹ Ezek a partikulák abban különböznek az egyéb módosítószóktól, hogy kötött a helyük, ugyanúgy csak az igenevek mögött állhatnak, mint az igeneves szerkezetekben szereplő névutók. A névutós szerkezetektől viszont funkciójukban különböznek: nem határozói, hanem állítmányi szerepűek, gyakorlatilag a verbum finitumokat helyettesítik.

A *mosat* utótagú szerkezetről óhatatlanul a passzív imperatívusszal való kapcsolat jut eszünkbe. A szerkezet jelentése azonban csak akkor passzív, amikor az igenév is az (befejezett melléknévi igenevek esetében ez a gyakoribb), mint pl. a (9) számú példamondatban. Ha azonban aktív az igenév, a szerkezet jelentése is az, vö. (10) mondat.

2.3. Itt kell visszautalnunk az 1.1.–1.4. pontokban bemutatott esetekre, ahol a *-mOs-* elem a passzív imperatívusz toldalékának része.

Lássuk az igeragok felépítését! (Karjalainen – Vértés 1964 és Honti 1984: 49 alapján)

	Trj.	Dél
Sg1	<i>mus-əm-at</i>	<i>mas-əj-əm</i>
Sg2	<i>mus-ən-at</i>	<i>mas-əj-ən</i>
Sg3	<i>mos-∅-at</i>	<i>mas-əj-∅</i>
Du1	<i>mos-mən-at</i>	<i>mas-əj-mən</i>
Du2	<i>mus-tən-at</i>	<i>mas-əj-tən</i>
Du3	<i>mus-γən-at</i>	DN <i>mas-əj-γən</i>
		Kr. <i>mas-əj-ηən</i>
Pl1	<i>mos-əγ_o-at</i>	<i>mas-əj-əw</i>
Pl2	<i>mos-təγ-at</i>	<i>mas-əj-tə</i>
Pl3	<i>mos-ü-t</i>	<i>mas-əj-ət</i>

A szurguti nyelvjárásban a *mOs* elemet az igei személyrag követi, azt pedig a felszólító módra utaló *-at* partikula. A déliekben viszont az *-əj-* passzívumjelet követi a toldalékot záró igei személyrag. Képletben:

Szurg.: *mOs* + *Vx* + Imperat.

Déli: *mOs* + Pass. + *Vx*

¹ A *tâyi* szóban talán azért nem ment végbe a többedik szótagra jellemző *ā > o* egyszerűsödés, mert a *tâyi ā*-ja a magánhangzéváltakozásban sem vesz részt.

Az összetett toldalékban tehát vagy csak a módjel, vagy csak az igenemjel jelenik meg, de a toldalék mégis egyértelműen passzív imperatívusz. Ezt a speciális jelentést a *mOs* elem biztosítja, melyről azt is mondhatjuk, hogy a szurgutiban a passzivitást képviseli, a déliben a felszólító módot. A morféma helyiértéke alapján a *mOs* elemet a szurgutiban jelnek vélhetnénk (ezt követi a személyrag, melyhez lazán kapcsolódik egy simuló szócska), a déliben viszont a *mas* képzőszerű elem, melyet passzívumjel és személyrag követ.

3. Hogyan történt a *mOs* ige grammatizálódása? A déli és keleti toldalékok eltérő szerkezete alapján arra következtethetünk, hogy a folyamat a két nyelvjáráscsoportban egymástól függetlenül, párhuzamos fejlődés útján ment végbe. A közös elem az, hogy egy necesszív jelentésű ige, mely segédigeként is funkcionál, beépül az igeragozásba.

A szurguti nyelvjárás esetében valószínű, hogy előbb a 2.2. pontban leírt módosítószóvá válás történt meg. Az igenév + *mosat* szerkezet állítmányi funkcióban lévén a finit igeik helyét foglalta el. A nyelvérzék a *mosat* utótagot felfoghatta 3Sg alakú igei toldalékként, s az igitőhöz kapcsolta. Ezután egyéb személyekben csak betoldotta a megfelelő személyragot – arra a helyre, ahol a \emptyset morféma alakú személyragot vélte, tehát a felszólító módú *-at* partikula elé. A *mos* ~ *mus* váltakozást a hangkörnyezetnek is tulajdoníthatjuk, vagy annak, hogy az *o* ~ *u* gyakori váltakozás, de a toldalékok tarkaságának fő oka az, annak idején K. F. Karjalainennak igen kevés adat alapján kellett összeállítania a paradigmát. Megjegyzendő még, hogy a keleti nyelvjárások sem kedvelik a többedik szótagban a veláris labiálisokat, az *o/u* csak kivételképpen fordul elő nem első szótagban – éppen a passzívum *-oj/-uj-* jelében! Talán ez is az oka annak, hogy a *mos* ~ *mus* toldalék magánhangzója sem követi az általános tendenciákat.

A déli nyelvjárásokban nincs a szurgutinhoz hasonló partikula, mely közbeeső fázis lehetne az agglutináció folyamatában.² Megkockáztatom, hogy a déli nyelvjárás az ősosztjában már csírájában meglévő agglutinációt fejezett be. A kiinduló főige–segédige szerkezet utótagja a **mas-* necesszív jelentésű segédige passzív alakja volt, s ez a segédige agglutinálódott, s vette fel később a megfelelő személyragokat. A korai agglutinálódás magyarázná azt, hogy a toldalékban nem ment végbe a déli osztják első szótagi vokalizmusra jellemző **a > o* változás. Ha az agglutináció később történt, akkor a *mos-* ige és a *-mas/-más-* toldalék eltérő vokálisait a többedik szótag vokalizmusához való illeszkedéssel tudjuk magyarázni.

² A Paasonen – Donner szótár a *mosan* (kell-Imperat3Sg) alakot 'vagy-vagy' értelmű, választó-kérdő kötőszónak-partikulának veszi, de a példamondatait másképp is lehet fordítani (PD 1269).

4.1. Az osztják nyelvjárások külön életében különböző módon érvényesültek az analitikus és a szintetikus tendenciák. Az ősosztjákra csak 2. személyű imperatívuszt rekonstruálunk, az északi nyelvjárásokban nem is tudunk egyéb személyű szintetikus alakokról. A déli és keleti nyelvjárásoknak viszont volt egy erőteljesen szintetizáló korszakuk, amikor az agglutinálódásnak és a grammatizálódásnak fontos szerep jutott. Ekkor teljesedett ki a névszóragozás, és ekkor jött létre többek között a felszólító módú paradigma – aktív és passzív igenemben egyaránt. A Karjalainen és Paasonen által dokumentált nyelvállapot ezt a szintetikus korszakot idézi. Az utóbbi száz évben azonban a szintetikus formák kiszorultak a használatból – többek között a felszólító módnak is csak 2. személye van, a többi személy analitikus módon, partikulákkal fejeződik ki. A passzív imperatívusz a száz évvel ezelőtti nyelvben is ritka volt, a maiban még ritkább, csak a folklór őrizte meg archaikus fordulatként, az agglutinálás szép emlékeként. Ahogyan a magyarban is a szakrális nyelv őrizte meg a passzív imperatívuszt a *dicsértesség* szóban.

4.2. Más nyelvekben is könnyen válik az ige módosítószóvá vagy partikulává. Elég csak a magyar párhuzamokra utalnunk: *találom* > *talám* > *talán* > *tán*, *látom* > *lám*, *hiszem* > *hiszen* > *hisz*, *valjon* 'legyen' > *vajon*, *hagyd* > *hadd* stb. Arra kevesebb példa van, hogy az ige a ragozás részévé válna. A magyarban a *hat* ige vált *-hat/-het-* igeképzővé. Az osztják *mOs-* ige grammatizálódása újabb bizonyíték arra, hogy a nyelvi elemek könnyen átrendeződnek, s a határ a lexikai és a grammatikai morféma között is átjárható.

Irodalom

- Csepregi Márta (1998), Szurguti osztják chrestomathia. SUA Supplementum 6.
 Csepregi Márta (1999), Modalitást kifejező igenévi szerkezetek az osztjában. In: Bakró-Nagy Marianne et al. (szerk.), Budapesti Uráli Műhely I. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 9–18.
 Csepregi Márta (2003), Egy tromagani osztják jávorének. In: Bakró-Nagy Marianne – Rédei Károly (szerk.), Ünnepi kötet Honti László tiszteletére. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 80–87.
 Honti László (1978), Tromagani osztják szövegek. NyK 80: 127–139.
 Honti, László (1982), Geschichte des obugrischen Vokalismus der ersten Silbe. Akadémiai Kiadó, Budapest.
 Honti László (1984), Chrestomathia Ostiaca. Tankönyvkiadó, Budapest.
 Karjalainen, K. F. – Vértés, E. (1964), Grammatikalische Aufzeichnungen aus ostjakischen Mundarten. MSFOu 128.
 KT = Karjalainen, K. F. – Toivonen, Y. (1948), Ostjakisches Wörterbuch I–II. LSFU X.

- KV I = Karjalainen, K. F. – Vértes, Edith (1975), Südostjakische Textsammlungen. Band I. MSFOu 157.
- Munkácsi Bernát (1898), Egy déli osztják hőségnek. NyK 28: 1–27.
- Paasonen, H. – Vértes, Edith (1963), Ostjakische grammatikalische Aufzeichnungen nach den Dialekten an der Konda und am Jugan. JSFOu 66: 1–91.
- Paasonen, H. – Vértes, Edith (2001), Surgutostjakische Textsammlungen am Jugan. MSFOu 240.
- PD= Paasonen, H. – Donner, Kai (1926), Ostjakisches Wörterbuch nach den Dialekten an der Konda und am Jugan. LSFU II.
- PV I–IV.= Paasonen, H. – Vértes, Edith (1980), Südostjakische Textsammlungen. MSFOu 172–175.
- Patkanow, S. – Fuchs, D. R. (1911), Laut- und Formenlehre der süd-ostjakischen Dialekte. Budapest.
- Tyerjoskin, N. I. [Терёшкин, Н. И.] (1981), Словарь восточнохантийских диалектов. Наука, Ленинград.

CSÚCS SÁNDOR

A votják tárgyról

This article discusses the distribution and the history of objects marked with suffixes (*-ez/-jez*, *-iz/-tj*, *-e*) and unmarked objects, which are formally identical to nominatives. The analysis of a corpus of 543 sentences including 207 objects shows that semantic properties (animate vs. inanimate) do not, or do only marginally, influence the marking of the object. There is, however, a clear, though not exceptionless, correspondence between the marking and the definiteness of the object, e.g. an object which is definite by virtue of possessive person-marking is always marked with case suffix.

Object marking also depends on syntactic category: personal, reciprocal and demonstrative pronouns as well as ordinal numerals are definite and hence marked, whereas objects consisting of indefinite numerals and infinitives are unmarked. Interrogative, non-specific, indefinite and negative pronouns are partly marked, partly unmarked. These categories remain for further study, as does the function of the suffixes (*-ez/-jez/-iz*), which can also mark definite subjects, see (10) and (11).

Cikkem tulajdonképpen egy korábbi írásom (Csúcs 2003) folytatásának tekinthető. Ebben a permi (zürjén és votják) tárgyragok disztribúciójával és eredetével foglalkoztam. A munka során a votják tárggyal és jelölésével kapcsolatban felmerült néhány kérdés, amelyeket érdemesnek látszott alaposabban megvizsgálni.

A votjákban (számos más rokon nyelvhez hasonlóan) a mondat tárgya lehet jelöletlen és jelölt. A jelöletlen tárgy alapalakban (nominativusban) áll, vagyis morfológiai problémát nem jelent, szintaktikai-szemantikai szempontból dolgozatom 3. pontjában tárgyalom.

1. Általánosan elfogadott az a nézet, hogy a votjákban a (határozott) tárgy ragja a főnevek abszolút ragozásában egyes számban *-ez/-jez* (a *j* hiátustöltő), a *-jos/-os* többesjel után pedig *-iz* vagy *-tj*. Ez utóbbi ragok a mai irodalmi nyelvben szabadon váltakoznak. A váltakozás nyelvjárási különbségre megy vissza, amennyiben az *-iz* a déli, a *-tj* az északi nyelvjárásokban használatos.

Az *-ez/-iz* rag alakilag megegyezik a gyakran determinánsként használt egyes szám harmadik személyű birtokos személyraggal. Ez az egyezés természetesen nem véletlen: a tárgyrag a birtokos személyragból származik (vö. Csúcs 2003: 56), kettejüket éppen a determináló funkció kapcsolja össze, a PxSg3 már az őspermi korban a határozott alanyon kívül a határozott tárgy jelölésére is alkalmassá vált. A zürjénben a funkcióbővülést alaki elkülönülés követte, amennyiben ma az *-es* tárgyragként, az *-is* pedig PxSg3-ként funkcionál. A votjákban ez az elkülönülés

nem történt meg, mindkét alakváltozat mindkét szerepet betöltheti, még a disztribúciójuk is teljesen azonos. Vagyis pl. a *pi-j-ez* jelentése lehet 'a fia, a fiú, a fiút'. További példákat l. alább: (1)–(3), (9)–(14).

Ha szigorú következetességgel vizsgáljuk ezeket a példákat, akkor óhatatlanul fel kell tenni a kérdést: tekinthető-e az *-ez/-iz* a tárgy ragjának, vagy pedig inkább egy általános determinánsnak, amely az alany mellett a tárgy határozottságát is kifejezheti. Ebben az esetben viszont az a lehetőség is felmerül, hogy a votjában az abszolút ragozásban egyáltalán nincs is tárgyrag. Némiképp hasonló probléma jelentkezik a finnben, ahol egy hangfejlődési tendencia eredményeként egybeesett az accusativus és a genitivus ragja. Ezért egyes kutatók úgy vélik, hogy a mai finnben igazából nincs is tárgyeset. Ami a votjákat illeti, a kérdés nem dönthető el egyértelműen. Hiszen az imént tárgyaltak mellett van egy *-ti* tárgyrag is, ami az irodalmi nyelvben szabadon váltakozó variáns, az északi nyelvjárásokban azonban az egyetlen többes számi tárgyrag. Ez – egyes vélemények szerint – eredetileg is tárgyrag volt (l. Csúcs 2003: 57), de van olyan nézet is, hogy a PxPl2-re megy vissza. Ez utóbbi magyarázatnak az a gyöngéje, hogy ennek a birtokos személyragnak nem mutatható ki determinatív funkciója.

Mindenesetre az ebben a pontban tárgyalt tárgyragok státuszának problémáját nem tekinthetjük megoldottnak, az további vizsgálatokat tesz szükségessé. Különösen érdekes lenne megvizsgálni, hogy a votják anyanyelvű beszélők az *-ez/-iz* morfémát egy egységes determináló szerepű, vagy két homofon toldaléknak tartják-e.

2. Van a votjában egy másik tárgyrag is, amelynek az előzménye eredetileg is ezzel a funkcióval rendelkezett. Az uráli **-m* tárgyragról van szó, amely ugyan a korai őspärmiben lekopott, de ráhagyományozta accusativusi szerepét az előtte állt tövéghangzóra. Ez a nominativusban lekopott, így alkalmassá vált a tárgy jelölésére. A tárgyragként funkcionáló tövéghangzó már az őspärmiben *-e*-ként rögzült (> votják *-e* ~ zürjén *-e*), és azokban az esetekben lépett fel ebben a szerepben, amikor nem állt fenn a szintén *-e*-alakú illativussal való összetévesztés veszélye.

A mai votjában az *-e* tárgyragot használják az egyes számú személyes, visszaható, kérdő és mutató névmások, továbbá a pronominalizálódott számnevek ragozásában. A felsorolt névmásoknak nincs illativusuk. Tehát:

Nom.	<i>mon</i>	<i>ton</i>	<i>so</i>	'én, te, ő'
Acc.	<i>mone</i>	<i>tone</i>	<i>soje</i>	'engem, téged, őt'
Nom.	<i>ačim</i>	<i>ačid</i>	<i>ačiz</i>	'magam, magad, maga'
Acc.	<i>asme</i>	<i>aste</i>	<i>asse</i>	'magam, magad, magát'
Nom.	<i>ognam</i>	<i>ognad</i>	<i>ognaz</i>	'én, te ő egyedül'
Acc.	<i>ogname</i>	<i>ognade</i>	<i>ognaze</i>	'engem, téged, őt egyedül'

Nom.	<i>kin</i>	'ki'	<i>ma</i>	'mi'	<i>ta</i>	'ez'	<i>so</i>	'az'
Acc.	<i>kine</i>	'kit'	<i>maje</i>	'mit'	<i>taje</i>	'ezt'	<i>soje</i>	'ezt'

(Mint a táblázatból látható, a votjákban a 3. személyű személyes névmás és a távolra mutató névmás azonos alakú, és – tehetnénk hozzá – azonos eredetű.)

Ez a tárgyrag használatos a birtokos személyragos accusativus egyes számában is:

Nom.	<i>val-e</i>	<i>val-ed</i>	<i>val-ez</i>	'lovam, lovad, lova'
Acc.	<i>val-m-e</i>	<i>val-d-e</i>	<i>val-z-e</i>	'lovamat, lovadat, lovát'

(Mint látható, a toldalékok sorrendje Px + Cx, és a PxSg1Nom végződése azonos alakú az itt jelentkező tárgyraggal. Ennek oka, hogy az őispermi korban az egyes szám első személyű birtokos személyrag *-*m*-je is lekopott, és az ő szerepét is az eredeti tövéghangzó vette át. A birtokos paradigmában van illativus, de itt -*a*- alakú és megelőzi a birtokos személyragot, tehát a homofónia veszélye nem áll fenn.)

A szakirodalomban ezen kívül egy főnévről és egy melléknévről is említés történik, amelyek -*e* tárgyragot kapnak (l. pl. Fokos 1954: 140, Rédei 2000: 145, 146). A *murt* 'ember' szónak valóban van a szabályos *murt-ez* mellett *murt-e* alakú accusativusa is (l. Kelmakov - Hännikäinen 1999: 132). Ez utóbbi alak lehet megőrzött régiség, bár én valószínűbbnek tartom, hogy a fenti névmások analógiájára keletkezett alak.

A másik eset a *bure vajinj* kifejezésben fordul elő. Ennek jelentése Wichmann-nál 'gedenken (des Gottes mit Opfer, Gebeten)', Munkácsinál 'megemlékezni vkiről, emlegetni vkit', az udmurt–orosz szótárban 'вспомнить добрым словом, помянуть (молиться об упокоении умершего)'. A *bur* szó jelentése 'jó', a *vajinj* igéé 'hozni'. Fokos (i. h.) és mások úgy vélik, hogy a *bure* alak accusativus, tehát a kifejezés eredeti jelentése 'jót hozni'. Ez azonban valószínűleg tévedés, a *bure* szerintem illativusi alak. Van ugyanis a votjákban egy hasonló szerkezetű és jelentésű kifejezés: *tode vajinj* 'emlékszik, ismétel' (< *tod* 'emlék(ezet) + *e* 'illativus' + *vajinj* 'hozni'). Ebben a *tode* biztosan illativusi alak. Ezt nemcsak a jelentés bizonyítja, hanem a következő példa is: *Todad vajod-a?* 'Megismételed-e?' (szó szerint: 'emlékezetedbe hozod-e?'). Itt a *todad* csak illativus lehet, mégpedig PxSg2Illat. Az udmurt–orosz szótárban található a *tode-bure vajinj* 'вспоминать добрым словом' kifejezés, amelyben nyilvánvalóan mindkét névszó illativusban áll. Ez a kifejezés egyúttal összekötő kapocs a két korábban tárgyalt között, vagyis egy *tode vajinj* > *tode-bure vajinj* > *bure vajinj* fejlődési sorral számolhatunk. Feltevésem helyességét bizonyítja a Wichmann szótárában (28b) szereplő következő példa is: *vöj-arñaez bure vaiškom* 'wir ge-

denken der Butterwoche, megemlékezünk a farsang (a böjt) hetéről' (tulajdonképpen: a farsang hetét jó (emlékezetbe) hozzuk). Itt a mondat alakilag is megformált tárgya a *vöj-aríaez* 'a farsang hetét', tehát a *bure* semmiképpen nem lehet tárgy, hanem csak illativussal kifejezett határozó.

3. Korábbi cikkemben utaltam arra, hogy különböző vélemények vannak a tárgy határozottsága és jelöltsége, illetve jelentése (élő vagy élettelen) és jelöltsége közötti összefüggésről (Csúcs 2003: 55). A hagyományos nézet szerint a votjákban a határozatlan tárgy jelöletlen, a határozott jelölt. P. Suihkonen (1990: 289–290) viszont úgy véli, a votják nyelv törekszik az élő jelentő tárgy formális jelölésére.

Egy kisebb korpuszon magam is megvizsgáltam ezt kérdést, ennek eredményeit szeretném most bemutatni. A feldolgozott szövegek az általam szerkesztett votják chrestomathiából (Csúcs 1990: 16., 17., 20. és 64. szöveg), illetve Kelmakov tankönyvéből (Kelmakov – Hännikäinen 1999: 6.8., 8.3., 8.4., 9.6., 10.6., 10.7. és 12.4. szöveg) származnak. Összesen 543 mondatot és ezekben 207 tárgyat tartalmaznak.

Az élő (embert, állatot) jelölő 34 tárgy közül 12 jelölt (35 %), 22 jelöletlen (65 %), az élettelen jelölő 73 tárgy közül 18 jelölt (25 %) és 55 jelöletlen (75 %). Jelöltnek tekintetem az *-ez*, *-(jos)iz*, *-(jos)ti* végződésellátott tárgyakat. Ezek a számadatok nem tartalmazzák a Px + Acc. kombinációját, ami mindig jelölt. Ezzel a csoporttal később foglalkozom. A százalékos arányok azt mutatják, hogy a tárgy jelöltsége szempontjából nincs markáns különbség az élő és az élettelen jelentő főnevek között. Különösen igaz ez, ha figyelembe vesszük, hogy az élők csoportjában három személynév is van. A nevek ugyanis mindig határozottak és ezért jelöltek. Az élők javára mutató különbség oka az is lehet, hogy az élő jelölő tárgyak talán eleve gyakrabban határozottak. A feldolgozott anyagban csak egy-két olyan esetet találtam, amelyeket úgy értelmezhetünk, hogy itt a tárgy jelöltsége inkább a szó jelentésétől (a denotátum élő vagy élettelen voltától) függ:

A következő beszélgetésben arról van szó, hogy a beszélgetők egyike cirkusban volt.

(1) *Kine otis a³žid?*

ki-Acc onnan láttál

'Mit láttál ott?'

Dueosiz, luštro gondirjosiz, čebereš valjosiz.

teve-Pl-PxSg3 bozontos medve-Pl- PxSg3 szép-Pl ló-Pl- PxSg3

'Tevéket, bozontos medvéket, szép lovakat.'

Természetesen lehetséges, hogy ezek határozott tárgyak, tehát 'A tevéket, a bozontos medvéket, a szép lovakat'. A szövegből nem állapítható meg a beszélő szándéka, valószínűbb azonban, hogy itt határozatlan, de jelölt tárgyakkal van dolgunk.

A következő példa egy meséből van, egy macska mondja:

- (2) *šjrez no kutjnj umoj gine, toľko vjronez tuž akjľes*
 egér-PxSg3 is fogni jó éppen, csak dolog-PxSg3 nagyon terhes
 (az) egeret (meg)fogni is jó éppen, csak (ez) a dolog nagyon nehéz.

Ami az első tagmondat tárgyát illeti, ebben az esetben sem egyértelmű a határozottsága, a második tagmondat azonos toldalékkal ellátott alanya viszont biztosan határozott.

Ugyanebben a mesében a kecske ezt mondja:

- (3) *vjľ turjnez no sjskjnj nomjř ik evľ, tužges ik českjř zjnoze*
 friss fű-PxSg3 is rágni semmi éppen nincs, különösen illatos-PxSg3+Acc
 (A) friss fűvet rágni sem semmi, különösen az illatosat.

Ebben a példában nem világos a végződéses használata. Ha mindkét tárgy határozott, akkor mi az oka a kétféle jelölésnek? Létezik-e valamilyen rájuk vonatkozó szabály, vagy esetleg szabadon variálhatók-e? Ha az első tárgy határozatlan (ez is lehetséges), akkor miért jelölt mégis? Befolyásolja-e a határozottságon kívül más tényező is a tárgy jelöltségét?

A fenti, valamint további példák azt mutatják, hogy a tárgy jelöltsége általában a határozottságától függ, de vannak kivételek, amennyiben néha a határozatlan tárgy is lehet jelölt, illetve a határozott tárgy is lehet jelöletlen.

Vizsgáljuk meg ezek után részletesen a tárgy kifejezésének módjait a feldolgozott anyagban:

1. Jelöletlen főnévi tárgy

- (4) *odiktanodig gjne pi vordjřkom*
 egyetlen egy csak fiú-Nom nevelünk
 'Csak egyetlen egy fiút nevelünk.'
- (5) *berloges kolhoz uřtiz njľpi sad*
 később kolhoz nyitott gyermek kert-Nom (= óvoda)
 'Később a kolhoz nyitott óvodát.'

- (6) *Ondi noku no ej šed'tisal kad' sije kiljos*
 Ondi soha is nem talált volna mint ilyen szó-Pl-Nom
 'Ondi soha sem talált volna ehhez hasonló szavakat.'

Ez a leggyakoribb típus, anyagomban 77-szer fordul elő. A tárgy többnyire közvetlenül az ige előtt áll (SOV szórend), de, mint a második példából látható, állhat közvetlenül az ige után is, ha a beszélő az igét akarja hangsúlyozni. A jelöletlen tárgy általában határozatlan, de vannak problematikus esetek is, pl.

- (7) *tolalte Darja kenak arñalj bide munčo ug ñi estj*
 télen Darja néni hét-Dat minden fürdőház-Nom nem már befűt
 'Télen Darja néni már nem fűti be minden héten a fürdőházat.'

Ebben a mondatban határozott (tehát jelölt) tárgyat tételezhetnénk fel, hiszen nyilván Darja néni saját fürdőházáról van szó, vagyis egy egyértelműen meghatározott dologról. Ezt a felfogást támogatja a mondat magyar megfelelője is. A votjában a tárgy talán azért jelöletlen, mert feltehetőleg egy lexikai egységet (állandó szókapcsolatot, összetett szót) képez az utána álló igével.¹ Hasonló lehet a helyzet a következő példában is, amelyben ugyanaz az ige fordul elő.

- (8) *tolalte nunallj bide gur no estijnj kule*
 télen nap-Dat minden kemence-Nom is befűteni kell
 'Télen minden nap a kemencét is be kell fűteni.'

2. -ez/-iz/-tj ragos főnévi tárgy

Mint arra dolgozatom 1. pontjában már utaltam, ez a típus komoly interpretációs problémát jelent: lehet-e ezeket a végződéseket tárgyragnak tekinteni? (Az elemzésekben formai okokból az -ez/-iz ragot funkciójától függetlenül mindig PxSg3-nak tekintem, a -tj morfémát viszont Acc-nak.)

Az -ez/-iz rag szerepelhet eredeti funkciójában, valódi birtokos személyragként, pl.

- (9) *odig kišnomurtlen vjlem daskik pinalez*
 egy asszony-Gen volt tizenkét gyermek-PxSg3
 'Egy asszonnak volt tizenkét gyermeke.'

¹ Ezért a magyarázatért Sipos Máriának tartozom köszönettel.

Lehet a mondat határozott alanya, pl.

- (10) *so pijez tupatskiz vumurten*
a fiú-PxSg3 megállapodott víziszellem-Instr
'A fiú megállapodott a víziszellemmel.'

- (11) *nijlosiz jun čebereš*
lány-Pl+PxSg3 nagyon szép-Pl
'A lányok nagyon szépek.'

És lehet tárgy is, pl.

- (12) *11-ti klaszez jilpumjaj iní buskeľ Kureggurtin*
11. osztály-PxSg3 befejeztem már szomszéd Kureggurt-Iness
'A 11. osztályt már a szomszédos Kureggurtban fejeztem be.'

- (13) *kjrs korka l'ipetjosiz čilk-čilk miškit*
piszkos ház tető-Pl-PxSg3 tiszta-tiszta mosott
'A piszkos háztetőket tisztára mosta (az eső).'

- (14) *pijaš tužges no žarate vilem paŋges kel'ijosiz vu vilti ležasa šidini*
fiú nagyon is szeretett lapos kavics-Pl-PxSg3 víz felszínén
dobálva játszani
'A fiú nagyon szeretett a víz felszínén (a) lapos kavicsokat dobálva játszani.'

Mint a magyar fordításból is látható, itt sem egyértelmű a tárgy határozottsága, az inkább indetermináltnak tűnik.

A *-ti* ragos alak csak a többes jel után fordul elő, és anyagomban csak tárgyként. Ez a tény megerősíteni látszik azt a feltevést, hogy ez a rag történetileg az eredeti többes tárgyrag folytatója. A kérdés eldöntéséhez azonban még további vizsgálatok szükségesek. Példák:

- (15) *pešanaj kunoostj žek šerj pukšinj et'iz*
nagy-mama vendég-Pl-Acc asztal köré leülni hívta
'A nagy-mama hívta a vendégeket, hogy üljenek le az asztal köré.'

- (16) *kijš gine sominda šunjt kiljosit šed'te pereš kijšnomurt*
honnan hát annyi meleg szó-Pl-Acc talál ez öreg asszony
'Hát hol talál annyi meleg szót ez az öreg asszony?'

Az utóbbi példában a tárgy határozatlan, és mégis jelölt.

3. Birtokos személyragos főnévi tárgy

Ez a típus is elég gyakori, anyagomból 47 tárgy tartozik ebbe a csoportba. A birtokos személyragos főnévi tárgy mindig jelölt, vagyis a Px-ként azonosítható elem után még tárgyra utaló elem is található a szóalak végén. Ezek a tárgyak, már csak a Px miatt is, mindig határozottak, és a 3. személyű alakok pusztá determináltságot is kifejezhetnek, birtokviszony nélkül.

- (17) *kĩtsĩ ton pinaljoste ponid?*
 hová te gyermek-Pl-PxSg2+Acc tetted
 'Hová tetted a gyermekeidet?'
- (18) *mon ta lud kečez kuto, no kuze vuzalo*
 én ez nyúl-PxSg3 megfogom és bőr-PxSg3+Acc eladom
 'Én ezt a nyulat megfogom és a bőrét eladom.'
- (19) *čeberze birjem pijosmurt*
 szép-PxSg3+Acc kiválasztott legény
 'A legény kiválasztotta a legszebbet.'
- (19) *so perašše vataga mininj ogňaz uz lež*
 az (Pron.Dem.) asszony-PxSg3+Acc család menni egyedül nem enged
 'A család nem engedi az asszonyt egyedül menni.'

A mutató névmás határozott névelői használata is arra utal, hogy a PxSg3 itt kizárólag a határozottság jelölésére szolgál.

- (20) *atajez so ukšoze kijaz baštem*
 apa-PxSg3 az pénz-PxSg3+Acc kéz-PxSg3+Illat vette
 'Az apa a pénzt a kezébe vette.'

Mint a példákból látható, a PxSg3+Acc használható a határozott főnévi tárgy kifejezésére. Felmerül a kérdés, ha ez így van (és nemcsak a votjákban, hanem a zürjénben is), akkor mi szükség volt arra, hogy már az őspirmiben kialakuljon a nominativusi PxSg3 tárgyragként való használata.

4. Névmási tárgy

A személyes névmási tárgy mindig jelölt és értelemszerűen határozott, pl.

- (21) *šudem, šektam soostj vumurt*
 etetett, megvendégelt ők-Acc víziszellem
 'Etette, megvendégelte őket a víziszellem.'

- (22) *pejad uk ton mone*
 becsaptál hát te én-Acc
 'Hát, becsaptál te engem.'
- (23) *suzerez sajkatiz soje*
 nővér-PxSg3 felébresztett ő-Acc
 'A nővére felébresztette őt.'
- (24) *Darja kenak ačiz no soje šede*
 Darja néni maga is ez-Acc érez
 'Darja néni maga is érzi ezt.'

A *so* névmás kettős szerepű, személyes és mutató névmásként is használatos, és tárgyként ez utóbbi funkcióban is mindig jelölt. Jelölt a visszaható névmási tárgy is:

- (25) *punj soje kurtčiz no žičijez asse no gujš pottiz*
 kutya az-Acc megharapott és róka-PxSg3 maga-Acc is gödör-Elat
 kivitt
 'A kutya azt (a farkát) megharapta és a rókát magát is kihúzta a gödörből.'

A kérdő névmások közül anyagomban mindig jelölt a *kin* 'ki', *kudiz* 'melyik' és mindig jelöletlen a *ma*, *mar* 'mi', bár ez utóbbinak a nyelvtanok szerint van külön tárgy esete.

- (26) *kudze kužozj junges jarate*
 melyik-PxSg3+Acc gazda-PxPl3 jobban szeret
 'Melyiküket szereti jobban a gazdájuk.'
- (27) *ma karidj ti?*
 mi-NOM csináltak ti
 'Mit csináltak ti?'

Az általános, határozatlan és tagadó névmások közül egyesek jelöltek tárgyként, mások jelöletlenek, pl.

- (28) *šunjt, nébjt zor kotjr ulosez busjosjz, vožjosjz,*
 meleg, puha eső körös-körül vidék-PxSg3 mező-Pl-PxSg3 rét-Pl-PxSg3
ńulesez - vańze kottiz
 erdő-PxSg3 minden-PxSg3+Acc megöntözött
 'A meleg, puha eső körös-körül a vidéket: a mezőket, a réteket, az erdőt – mindent megöntözött.'

- (29) *mon kot'kine ažžiško*
 én bárki-Acc látok
 'Én bárkit látok.'
- (30) *keňa ke užaj na kolhožin*
 mennyi-Nom vala- dolgoztam is kolhoz-Iness
 'Valamennyit dolgoztam a kolhozban is.'

5. Számnévi tárgy

A határozatlan számnévi tárgy jelöletlen, a sorszámnévi jelölt, pl.

- (31) *danag -a tijnj tjriz baj?*
 sok-Nom -e te-Dat fizetett gazdag
 'Sokat fizetett-e neked a gazdag?'
- (32) *odigze vue ponem, kjetet'ize guridaje,*
 egy-PxSg3+Acc víz-Illet tette, második-PxSg3+Acc, kőrakás-Illet,
kwińmet'ize čaččaje
 harmadik-PxSg3+Acc erdő-Illet
 'Az egyiket a vízbe tette, a másodikat kőrakásra, a harmadikat az erdőbe.'

6. Igenévi tárgy

A főnévi igenévi tárgy a votjában értelemszerűen jelöletlen, hiszen ez az alak nem ragozható, pl.

- (33) *pinaljosse šudijnj evel bigatem*
 gyermek-PL-PxSg3+Acc táplál-Inf nem tudta
 'A gyermekeit nem tudta táplálni.'

A melléknévi igenévi tárgy lehet jelölt, mint ezt az alábbi példa mutatja:

- (34) *ažži mon, kįtsj ponemde*
 láttam én, hová tesz-Part.Perf.-PxSg2+Acc
 'Láttam én, hová tetted.'

Itt az igeneves szerkezet ágensét kifejező Px miatt kell a tárgyat jelölni.

7. Időhatározói értékű tárgy

Erre egyetlen, jelöletlen példám van:

- (35) *Ol'ošen mon daskjk ar uli*
 Oljos-Instr én tizenkét év-Nom éltem
 'Oljossal én tizenkét évet éltem.'

A figyelmes olvasó már észrevehette, hogy a fentiekben inkább szaporítottam a votják tárgy jelölésével kapcsolatos kérdéseket és problémákat. Így cikkemet csak azzal a sokszor leírt közhellyel zárhatom, hogy a votják tárgy tárgyában további kutatások szükségesek. Ezekhez segítség várható az MTA Nyelvtudományi Intézetében készülő számítógépes morfológiai elemzőtől. Ennek segítségével érdemes lenne megvizsgálni, van-e eltérés a tárgy jelölésében a nyelvjárások és az irodalmi nyelv között. Az általam feldolgozott kis terjedelmű korpusz alapján úgy tűnik, hogy a nyelvjárások szívesebben alkalmazzák a határozott tárgy jelölésére a PxSg3+Acc típust, míg az irodalmi nyelvben az *-ez/-iz* ragos határozott tárgy a gyakoribb. Természetesen azt is meg kellene vizsgálni, hogy mutatkozik-e eltérés az élő jelentő tárgy jelölésében.

Irodalom

- Csúcs Sándor (1990), *Chrestomathia Votiacica*. Tankönyvkiadó, Budapest.
 Csúcs Sándor (2003), A tárgy a permi nyelvekben. In: Oszkó Beatrix – Sipos Mária (szerk.), *Budapesti Uráli Műhely III*. MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest. 54–62.
 Fokos (Fuchs), David Rafael (1954), *Grammatikalischer Abriss*. In: Wichmann, Yrjö, *Wotjakische Chrestomathie mit Glossar*. Suomalais-ugrilainen Seura, Helsinki – Turku. 135–166.
 Kelmakov, Valej – Hännikäinen, Saara (1999), *Votjakin kielioppia ja harjoituksia*. Suomalais-ugrilainen Seura, Helsinki.
 Rédei Károly (2000), *Accusativus a permi nyelvekben*. NyK 97: 142–149.
 Suihkonen, Pirkko (1990), *Korpustutkimus kielitypologiassa sovellettuna udmurttiin*. MSFOu 207.

Az általános igeragozás személyragjainak tárgyi vonatkozásairól

The Hungarian transitive verbs occur either with determinative or general inflection. The personal suffixes in the determinative inflection refer to a 3rd person's determined accusative object. The personal suffixes in the general inflection can refer to an indefinite object – which then is always expressed in the sentence. The question is how one knows which object the general inflection's suffix refers to when an expressed object is missing. In such cases the general verbal suffix can either refer to the absence of an object, or to an object in the 1st or 2nd person. In connection with verbs with a mandatory object, which also can have an object with the meaning of a person, the general inflection's suffix always refer to a 1st or 2nd person object.

A magyarral mint idegen nyelvvel foglalkozók számára gyakran felmerül a kérdés, vajon honnan lehet tudni, mi a tárgy, amikor az a mondatban nincs jelölve az ige mellett. Erre keresvén a választ e tanulmányban a Lotz (1976: 121–126, 127–135, 179–184) által kijelölt úton haladhatunk tovább. A magyar igeragozást illetően a Magyar Grammatika (Keszler 2000: 109) által remélhetőleg már a köztudatba is bevezetett Lotz János-i általános és határozott ragozás terminusokat használok.

1. Csak a tárgyas igék személyragjainak lehet tárgyi vonatkozásuk. E tanulmányban ezért csak ezekkel az igékkel foglalkozom. A határozott igeragozás tárgyi vonatkozása nem szokott nehézséget okozni, hiszen logikailag világos és egyértelmű: csak egyfajta, vagyis harmadik személyű határozott tárgyra vonatkozhat, azonkívül teljes paradigmával rendelkezik. Pl. *Jön a vonat. Látom, látod, látja, látjuk, látjátok, látják.* (tárgy: a vonatot). Az általános ragozás személyragjainak tárgyi vonatkozása azonban bonyolultabb, ezt vetem vizsgálat alá.

2. Lotz (1976: 124) szerint a tárgyhatározottság két egymástól elváló kategóriára oszlik. Az egyik a harmadik személyű meghatározott tárgyra vonatkozó referencia. Ennek kifejezője a *határozott* ragozás. A másik a tényleges személyek közötti viszony, amelyen ő az egyes szám első személyű alany – második személyű tárgy viszonyát, a bennfoglalást érti. Ennek kifejezője a *-lak* személyrag. A tényleges személyek közötti viszony tárgyi vonatkozása az *általános*, vagyis jelöletlen ragozásba tartozik. Lotz gondolatmenetét folytatva és Éder (1980: 189–98) gyakorlati érvelésére támaszkodva, szerintem a tényleges szemé-

lyek közötti viszonyt kiterjeszthetjük az első személyű tárgyra is, hogy az összes első és második személyű tárgyra vonatkozzék, hiszen azok ténylegesen jelen vannak a beszédszituációban. Azonkívül a tényleges személyek közötti viszony érvényes mindhárom személyű alany és az összes első és második személyű tárgy viszonylatára is. Ezek a tárgyak ugyanis tényleges személyt képviselnek az alany személyétől függetlenül is.

3. Az általános személyragozás személyragjai utalhatnak:

- a) a tárgy hiányára,
- b) határozatlan tárgy jelenlétére,
- c) határozott, 1. és 2. személyű személyes névmási tárgyra.

Optimális esetben így a tárgyas igék általános ragozásában a személyragoknak lehet 7, 5, 3, vagy 2 tárgyvonatkozási lehetőségük (Keszler 2000: 110). Pl.

nézek	0	vmit, vmiket		3
nézlek			téged, titeket	2
nézel	0	vmit, vmiket	engem, minket	5
néz	0	vmit, vmiket	engem, minket, téged, titeket	7
nézünk	0	vmit, vmiket	téged, titeket	5
néztek	0	vmit, vmiket	engem, minket	5
néznek	0	vmit, vmiket	engem, minket, téged, titeket	7

A kérdés most az, hogy a 2, 3, 5, vagy a 7 tárgyi vonatkozás lehetősége közül melyik éppen az aktuális a mondatban, amikor a tárgyas ige mellett nincs kifejezett tárgy. A választ keresvén további vizsgálat alá vetjük a tárgyas igéket.

3.1. Az ige jelentése behatárolja lehetséges tárgyainak jelentéskörét, szemantikai jegyeit. Az ige jelentésétől függ többek között, hogy lehet-e személyt jelentő tárgy vagy nem (Dugántsy 2001a: 121–26). Személyes névmási tárgyak természetesen csak azoknak az igéknek lehet, amelyek rendelkezhetnek személyt jelentő tárggyal. Ezek azok az igék, amelyeknek van *-lak* ragos alakjuk.

Nem lehet személyt jelölő tárgyak, pl. az *ír, olvas, önt, beszél, tanul, köt, horgol, takarít, épít* igéknek. Ezeknek nincs is *-lak* személyragos alakjuk: **takarítalak, *építlek*. (Kivétel azért lehet: *Éppen most olvastalak*. Mondhatja egy író a másíknak.)

Lehet személyt jelölő tárgyak pl. a *szeret, csókol, simogat, megöl, gyűlöl, felhív, meghív, meglátogat* igéknek. Ezek az igék rendelkeznek *-lak* személyragos alakokkal is: *szeretlek, csókollak, gyűlöllek, meglátogatlak*.

Azoknak az igéknek, amelyeknek nem lehet személyt jelölő tárgyak, nem lehet 1. vagy 2. személyű személyes névmási tárgyak sem. Ezen igék személyragjainak általános ragozásban ezért minimális, összesen csak 3 tárgyvonatko-

zási lehetőségük van: 0 tárgy, E. határozatlan, T. határozatlan. Az *ír* ige nem rendelkezhet személyt jelölő tárggyal. Határozatlan tárgyra utal, amikor az jelölt:

Kati levelet/leveleket ír. (határozatlan tárgy)

Amennyiben a mondatban nincs mellette jelölt határozatlan tárgy, csak egy vonatkozási lehetősége van:

Kati ír. (0 tárgy)

Azok az igék viszont, amelyeknek lehet személyt jelölő tárgyuk, általános ragozásban vonatkozhatnak 1. vagy 2. személyű tárgyra is, ezért a maximális tárgy-vonatkozási lehetőségük (3. személyű alany esetén) 7. A *néz* igének lehet személyt jelölő tárgya. Határozatlan tárgyra vonatkozik, amikor az jelölt:

János filmet/filmeket néz. (határozatlan tárgy)

Amennyiben nincs mellette jelölt határozatlan tárgy, 5 vonatkozási lehetősége van: vagy nem utal tárgyra, vagy utalhat E. vagy T. szám 1. vagy 2. szem. tárgyra :

János néz. (0 tárgy, engem, minket, téged, titeket)

3.2. Az is az ige jelentésének a függvénye, hogy a tárgya kötelező-e, vagy fakultatív. Fakultatív a tárgy pl. a *takarít, olvas, ír, játszik, néz, vár* igék mellett. Ezek az igék állhatnak tárgy nélkül, határozatlan tárggyal és határozott tárggyal.

Személyt jelentő tárggyal nem rendelkező igék:

Takarítok. (0 tárgy)

Egy szobát takarítok. (határozatlan tárgy)

Takarítom a szobát. (határozott 3. szem. tárgy)

Személyt jelentő tárggyal is használható igék:

Kati néz. (0 tárgy, határozott E. és T. 1. és 2.szem. tárgy)

Kati könyvet néz. (határozatlan tárgy)

Kati nézi a könyvet. (határozott 3. szem. tárgy)

Kötelező a tárgy pl. a *készít, tud, befejez, javít, gondol, vesz, érez, kimos, felhív, meglátogat* igék mellett. A kötelező tárgyú igék nem állhatnak tárgy nélkül:

Személyt jelentő tárggyal nem rendelkező igék:

**Készíték.*

Hajót készítek. (határozatlan tárgy)

A hajót készítem. (határozott 3. szem. tárgy)

Személyt jelentő tárggyal rendelkező igék:

**Felhívok.*

Felhívlak. (határozott 2.szem. tárgy)

Felhívok egy embert. (határozatlan tárgy)

Felhívom az embert. (határozott 3. szem. tárgy)

Mivel a kötelező tárgyú igék nem állhatnak tárgy nélkül, ezért ha nincs jelölt tárgyuk a mondatban, akkor a tárgynak egyértelműnek kell lennie a szövegből vagy a beszédhelyzetben. Ha az ige a határozott igeragozás személyragjai vannak, akkor azok 3. személyű határozott tárgyra vonatkoznak:

Beszéltem már az emberrel. Holnap felhívom. (tárgy: őt, az embert)

Beszéltem már a hajóról. Most készítem. (tárgy: azt, a hajót)

Az általános ragozás személyragjai azonban nem vonatkozhatnak egyértelműen egy a beszédaktus résztvevői számára ismert határozatlan tárgyra. Hiszen, ha a beszélő és a hallgató által egyaránt ismert (3. személyű) tárgyról van szó, az határozott ragozást kíván.

*Sokat beszéltem már veled egy emberről. *Holnap felhívok.*

Helyesen: *Holnap felhívom.* (tárgy: őt, az embert)

3.3. Tehát a kötelező tárgyú igék, amelyeknek lehet személyt jelentő tárgyuk, az általános igeragozásban is mindig utalnak egy tárgyra.

Ezen igék általános személyragjai is csak akkor vonatkoznak a mondatban nem jelölt tárgyra, ha az határozott. A **Felhívok.* (0 tárgy) analógiája alapján a **Felhívsz.* (0 tárgy) és a **Felhív.* (0 tárgy) is helytelen, ezért ez alakok tárgyi vonatkozása szükségszerűen a beszélő és a hallgató számára mindig egyértelmű határozott tárgy, vagyis 1. vagy 2. személyű személyes névmás:

E/1. *Felhívlak.* (téged, titeket)

E/2. *Felhívsz.* (engem, minket)

E/3. *Felhív.* (engem, minket, téged, titeket)

T/1. *Felhívunk.* (téged, titeket)

T/2. *Felhívtok.* (engem, minket)

T/3. *Felhívna.* (engem, minket, téged, titeket)

3.4. A kérdés most már csak az, hogy a fennmaradó 2 vagy 4 vonatkozási lehetőség közül melyik az aktuális a mondatban.

A pragmatika szempontjából egyszerű a válasz. A beszédaktusban az első és a második személy vesz részt. 1. és 2. személyű alany esetén ezek közül az egyik

az igének az alanya, a másik a tárgya a mondatban. A jelenlévők számára tehát mindig világos a tárgy száma is. A 3. személyű alany esetén hasonló a helyzet, hiszen a beszédhelyzetben a beszélő (1. személy) és a hallgató (2. személy) számára mindig világos, hogy a négy vonatkozási lehetőség (engem, minket, téged, titeket) közül melyik az aktuális, hiszen ez esetben is ő magukról van szó.

Nyelvtani eszközök is utalnak erre a deiktikus tulajdonsággal rendelkező nyelvtani kategóriák által (személyes névmások, igei és névszói személyragok, lásd: Lotz 1976: 127–34), melyek együttesen járulnak hozzá, hogy vonatkozásaik egyértelműek legyenek. A személyes névmások tárgyi alakjának a jelenléte az ige mellett nyomatékösítő szerepű, éppúgy, mint alanyi formájuk jelenléte. *Tudom, hogy szeretsz. Meglátogatsz a héten? Felhívhatnál holnap! Hívjatos fel!* (tárgy: engem) *Szeretlek. Látlak. Meglátogatlak. Holnap felhívlak.* (tárgy: téged) *Holnap felhívlak benneteket. Szeretlek titeket. Látsz bennünket. Meglátogatsz minket?*

A szövegelemzés során világossá válnak azok a nyelvtani eszközök, melyek egyértelművé teszik a tárgy számát.

– *Megvizsgált az orvos?*

– *Megvizsgált. Nincs semmi bajom.*

E párbeszédben ugyanaz az igealak a kérdésben E. 2. személyű tárgyra vonatkozik (téged), a feleletben E. 1. személyű tárgyra (engem). Ez utóbbit megerősíti a rákövetkező mondatban szereplő *bajom* főnéven található E. 1. birtokos személyjel.

Mielőtt eljövök hozzátok, felhívlak. (tárgy: titeket)

Itt a mellékmondatban szereplő azonos alanyú *eljövök* ige T. 2. szem. személyes névmási határozója, *hozzátok* utal arra, hogy a főmondat *felhívlak* igéjének a tárgya is többes számú.

Háromszor is eltévedünk, míg útbaigazítanak. (tárgy: minket)

de:

Bizonyára eltévedtek, ha nem igazítanak útba. (tárgy: titeket)

A mellékmondatban szereplő *útbaigazítanak* ige tárgyi vonatkozását a főmondatban szereplő ige személyragjának alanyi vonatkozása határozza meg.

4. Kérdésünkre a válasz tehát: amennyiben a kötelező tárgyú, személyt jelentő tárggyal rendelkező igék mellett nincs kifejezett tárgy, az csak határozott tárgy lehet. Ha az ige általános ragozásban van, akkor a határozott tárgya mindig 1. vagy 2. személyű személyes névmás.

Irodalom

- Dugántsy Mária (2001a), A magyar igeragozás tárgyi vonatkozásairól. Ünnepi könyv Keresztes László tiszteletére. A Debreceni Egyetem Finnugor Tanszékének kiadványai, Debrecen – Jyväskylä. 121–126.
- Dugántsy, Mária (2001b), Att kunna säga „jag älskar dig” med ett ord. Om objektsyftning i den ungerska verbböjningen. Språkets gränser och gränslöshet. Uppsala universitet, Uppsala. 253–257.
- Éder Zoltán (1980), A magyar igealakok személyes névmási tárgyhatározottsága. NytudÉrt 104: 289–98.
- Keresztes, Kálmán (1965), About the Problem of the Hungarian „Implicative”. UAJb 36: 39–45.
- Keszler Borbála (szerk.) (2000), Magyar Grammatika. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Lotz János (1976), Szonettkoszorú a nyelvről. Gondolat Kiadó, Budapest.

A morfok ábrázolásai a permi nyelvek helyesírásában

The article describes the pure orthographical alterations of the radical and affixal morphs in Komi(-Zyryan) and Udmurt. The author lists the orthographical types of roots and affixes and gives a table of the possible combinations of the forms.

A néhánysszázezer fő által beszélt finnugor nyelvek számítógépes morfológiai vizsgálatánál szembe kell néznünk azzal a ténnyel, hogy korpuszunkba leginkább olyan szövegeket tudunk beszerezni, melyek a mai, cirill alapú helyesírással íródtak. Ezekben a szövegekben az azonos alakú morfok is különböző betűsorokként jelennek meg, attól függően, hogy milyen más morfok állnak a szomszédságukban. A különböző váltakozások leírása elengedhetetlen ahhoz, hogy az egyes morfokat azonosíthassuk.

Közismert tény, hogy az oroszországi nemzetiségek írásbeliségének kialakulására erősen hatott az orosz írás: nem kizárólag a cirill ábécét vették át, de a mássalhangzók lágyságának és a [j] hangnak sajátos magánhangzójelekkel (*я, е, ё, ю* és részben az *у*) való jelölését is. Ezeknek a nyelveknek a fonetikai-fonológiai-morfofonológiai jellegzetességei eltérnek az oroszéitól. Egyfelől be kellett vezetni néhány speciális betűt, melyek az oroszból hiányzó fonémákat jelölték; másfelől sajátos jelölési módokat kellett bevezetni annak érdekében, hogy a lágyítást vagy annak elmaradását olyan esetekben is jelölni tudják, amely esetek az oroszban nem fordulnak elő. A fonémák egyértelmű jelölését így sem sikerült minden esetben elérni.

A két permi nyelv ilyen szempontból szerencsésnek mondható, mert helyesírásuk alkalmas minden fonémájuk jelölésére. Magánhangzórendszerükben egy olyan fonéma van, amelyhez hasonló az oroszban nincs: a középső nyelvállású illabiális centrális (ennek jele mindkét nyelv helyesírásában *ө*). Önálló fonéma a felső nyelvállású illabiális centrális, mely artikulációjában közel áll az orosz /i/ kemény mássalhangzók után megjelenő allofónjához, így betűjele is azéval egyezik meg: *ы*. Ez a két fonéma megjelenik palatális mássalhangzók után is, ilyenkor a palatilizáltságot lágyságjel, a [j]-t a cirill *й* jelöli. A mássalhangzórendszerben három olyan fonémát találunk, amely az oroszból hiányzik: a nem palatális zöngétlen affrikáta, a nem palatális zöngés affrikáta, ill. a palatális zöngés affrikáta. Ezeket az udmurtban mellékjeles betűk (*ӱ, ӱӓ, ӱӓ*), a komiban betűkapcsolatok (*mu, ӓӓ, ӓӓ*) jelölik. Ezen kívül szükség volt az olyan [i] jelölésére,

amely palatális párral rendelkező nem palatális mássalhangzó után áll. Ennek jelölésére az udmurt a *ü*, a komi a *i* betűt használja. A helyzetet bonyolítja, hogy nem minden palatális hangot jelöl a nem palatális pár és a palatalizációt is jelölő magánhangzójel vagy a lágyságjel kapcsolata, hiszen a palatális affrikátákat az udmurtban a *ч* és a *ӧ* betűk, a komiban a *ч* betű és a *ӧ* betűkapcsolat jelöli. Ráadásul az orosz jövevényszók megőrzik eredeti helyesírásukat: a *район* 'járás, kerület' szóban a [jo] hangkapcsolatot *ю* jelöli, ami eredeti komi vagy udmurt szavakban nem fordulhatna elő; a *словарь* 'szótár' szóban *рь* van, holott palatális [ř] egyik irodalmi nyelvben sincs. Láthatjuk tehát, hogy bár minden fonéma jelölhető, a jelölési módok gyakran igen körülményesek.

A következőkben azt szeretném megvizsgálni, hogy az egyes morfoknak¹ milyen írott alakjaik vannak, ill. ezek milyen helyzetekben jelennek meg a szavakban. Hasonló vizsgálatról nincs tudomásom, pedig egy ilyen leírás feltétlenül szükséges, ha az adott nyelvekre automatikus helyesírás-ellenőrzőt szeretnénk készíteni. A következőkben a morfok írásbeli alapalakjának azt a formát érdemes tekinteni, ahogyan az adott hangsort önálló használatban leírnánk (függetlenül attól, hogy az adott alak a valóságban előfordulhat-e önállóan). A következőkben az elől (balra) álló elemet tőnek, az őt követő elemet toldaléknak fogjuk nevezni, de ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy ugyanezek a szabályok érvényesek a toldalékok, ill. az egy szóba írt összetételei tagok határán is.

1. A toldaléktípusok

Nem kell számolnunk *ъ*, *ь*, továbbá a komi *i*, udmurt *ü* toldalékkezdetekkel, hiszen ezek önálló szavak elején sem fordulnak elő. A *ф*, *х*, *у*, *у* betűk csak jövevénytövekben fordulnak elő, toldalékokban soha, az idegen utótagú összetételeket pedig nem szokás egybeírni, így az ilyen esetekkel valószínűleg nem kell számolnunk.

1.0. Az alternációban részt nem vevő toldalékok

A következő betűkkel kezdődő toldalékok sem maguk nem váltakoznak, sem az előttük álló töben nem váltanak ki váltakozást: *б*, *в*, *г*, *д*, *ж*, *з*, *ӱ*², *к*, *л*, *м*, *н*, *о*, *п*, *р*, *с*, *т*, *ч*, *ш*, *ы*, továbbá az udmurtban a *ӱ*, *ӱӱ*, *ӱӱӱ*: összefoglalva a mássalhangzó-

¹ Morfokról van szó, hiszen az egyes morfémák különböző allomorfjai a helyesírásban különbözőképpen viselkedhetnek, és minden egyes allomorfnak több alakja lehet a helyesírásban. Ugyanakkor hiba lenne az allomorfok írásbeli változatairól beszélni, hiszen az egyes alakváltozatok attól függetlenül alakulnak, hogy milyen funkciója van az adott szegmentumnak.

² Csak a *-ӱӱ*, *-ӱӱӱ* és *-ӱӱӱӱ* toldalékkezdet jöhet számításba.

kat és a centrális magánhangzókat jelölő betűk tartoznak ide. Mivel ezek a toldalékok nem vesznek részt a váltakozásban, a nulladik típusba soroljuk őket.

1.1. Az *a*, *o* és *y* kezdetű toldalékok

Az ilyen toldalékok kezdőbetűje a *я*, *ө*, *ю* kezdőbetűkkel váltakozik. A másodlagos alak akkor jelenik meg, ha a fő lágyságjelre vagy *ӱ*-re végződik: ilyenkor ezek kiesnek. Pl. udm. *пунь* + *o*: *пунӧ* 'fog-as'; *өӱ* + *o*: *өӧӱ* 'vaj-as'. Ezeket a toldalékokat az egyes típusba soroljuk.

1.2. A *я*, *e*, *ӓ* és *ю* kezdetű toldalékok

Ha ezek a toldalékok mássalhangzót jelölő betűre végződő tövek után kerülnek, akkor előttük keményjel jelenik meg. Sajátos eset a komiban, hogy a *ч* és a *ӓ* után a keményjel helyére lágyságjel kerül. Pl. udm. *мон* + *я*: *монъя* 'szerintem (én-szerint)'. Ezt nevezzük kettes típusnak.

1.3. Az *u* kezdetű toldalékok

Amikor az ilyen toldalék lágyságjelre végződő tőhöz kapcsolódik, a lágyságjel kiesik. Pl. udm. *мадь* + *уз*: *мадӱз* 'mesél-t'. Ha viszont olyan tőhöz járul, melynek végén lágy párral rendelkező kemény mássalhangzó (*ӓ*, *з*, *л*, *н*, *с*, *т*³) áll, akkor az *u* helyett a komiban *i*, az udmurtban *ӱ* jelenik meg. Pl. komi *cem* + *u*: *cemi* 'ad-tam', udm. *cēm* + *u*: *cēmӱ* 'ua.'. Ez lesz a hármas toldaléktípus.

1.4. Az *э* kezdetű toldalékok

Amikor lágyságjelre vagy *ӱ*-re végződő tövekhez járul, a lágyságjel (ill. a *ӱ*) kiesik, a toldalékkezdő betű pedig *e*-vé válik. Pl. udm. *узэ* + *э*: *узе* 'alsz-ik', *ваӱ* + *э*: *вае* 'hoz-VxSg3'. Akkor is *e*-vé válik, ha lágy párral nem rendelkező kemény mássalhangzó, továbbá *ч* és a komi *ӓ*, *ӓж* udmurt *ӓ*, *ӓӓ* után kerül – ekkor a fő nem változik. Pl. udm. *canee* + *э*: *caneze* 'csizma-m'. Ez a típus a négyes.

³ Nem tartoznak ide az affrikáták, melyek lágyságát másképp jelöljük.

2. A tőtípusok

Tő végén csak egyetlen betű nem fordulhat elő: a keményjel.

2.1. A magánhangzóra végződő tövek

A magánhangzós tövek nem alternálnának és nem váltanak ki alternációt. Megjegyzendő azonban, hogy az udmurtban gyakori a hiátustöltés, ill. a többesszám jelének (-*jos/-os*) a [j] nélküli változata jelenik meg, így az ilyen tövek után megjelenő toldalékok írásképe nem egységes: változataik azonban nem helyesírási, hanem morfofonológiai okokra vezethető vissza. Ezt a tőtípust nevezzük A típusnak.

2.2. A lágy párral nem rendelkező kemény mássalhangzóra végződő tövek

Ide tartoznak a nem palatális affrikáták (komi *mu*, *мш*; udmurt *ü*, *ш*) is, ezek palatális párját ugyanis nem lágyságjellel és lágyító magánhangzójelekkel jelöljük. Ezek a tövek sosem változnak, de a kettes típusú toldalékoknak a keményjeles változatát⁴ (pl. udm. *canez* + *ęc*: *canezъęc* 'csizma-k'), a négyes típusú toldalékoknak az *e*-s változatát (pl. udm. *canez* + *э*: *caneze* 'csizma-m') veszik fel. Ez a B típus.

2.3. A lágy affrikátákra végződő tövek

Ezek azért különlegesek, mert lágyságukat nem a lágyságjel (vagy a lágyítást is jelölő magánhangzójel) jelöli. Az udmurtban (*ч*, *ж*) ugyanúgy viselkedik, mint az előző csoport (pl. *жуч* + *ęc*: *жучъęc* 'orosz-ok'), a komiban (*ч*, *ж*) viszont a kettes típusú toldalékok előtt nem keményjel, hanem lágyságjel jelenik meg (pl. *роч* + *яс*: *рочъяс* 'orosz-ok'). Az előzőhöz való nagyfokú hasonlósága miatt B1-es típusnak nevezzük.

2.4. A lágy párral rendelkező kemény mássalhangzóra végződő tövek

A *д*, *з*, *л*, *н*, *с*, *м*⁵ betűre végződő tövek tartoznak ide. A kettes típusú toldalék keményjeles változata járul hozzá, a hármas típusnak a komi *i*-s, udmurt *ü*-s változata (pl. komi *cem* + *u*: *cemi* 'ad-tam', udm. *cēm* + *u*: *cēmü* 'ua.'), a négyes toldaléktípus viszont alapalakjában marad (pl. udm *cēm* + *э*: *cēmэ* 'ad-VxSg3').

⁴ Ez csupán az orosz minta mechanikus másolása, hiszen – mivel ezeknek a mássalhangzóknak palatális változatuk nincs – egyértelmű, hogy a *я*, *е*, *э*, *ю* utánuk csak a [j]-t jelölheti.

⁵ Ismét nem tartoznak ide az affrikáták.

toldaléktípus viszont alapalakjában marad (pl. udm. *cēm* + ə: *cēmə* 'ad-VxSg3'). Ez a C típus.

2.5. A lágyságjelre végződő tövek

A lágyságjel az egyes és a négyes todaléktípus előtt kiesik, és a todalék másodlagos alakja járul a tőhöz (pl. udm. *пунь* + o: *пунĕ* 'fog-as', *изь* + ə: *изе* 'alsz-ik'). A hármas típus előtt is kiesik a lágyságjel, de ott a todalék alapalakja kapcsolódik a tőhöz (udm. *мадь* + *из*: *мадиз* 'mesél-t'). Ez a D tőtípus.

2.6. A *Vű*-re végződő tövek

Az egyes és a négyes todaléktípus előtt a *ű* kiesik, és a todalék másodlagos változata jelenik meg (pl. udm. *өӱ* + o: *өӱĕ* 'vaj-as', *ваӱ* + ə: *вае* 'hoz-VxSg3'). Ez a tőtípus nagyon hasonlít az előzőhöz, ezért a D1 nevet kapja.

2.7. A *Cű*-re végződő tövek

Ilyen szótárazott névszói tövek nincsenek, de ige-tövek vannak, ezen kívül a komiban gyakori /j/-betoldásos töveknek /j/-s allomorfjai is különböző írásképpel rendelkeznek. Az ilyen tövekhez sosem járul mássalhangzóval kezdődő todalék, azaz a kettes típusú sem.

Ha az egyes vagy a négyes todaléktípus kerül utána, a *ű* kiesik, helyére keményjel kerül, és a todalék másodlagos változata jelenik meg (pl. udm. *бырӱ* + он: *бырӱĕн* 'választ-ás'). A hármas típus viszont nem vált váltakozást (pl. udm. *бырӱ* + *из*: *бырӱиз* 'választ-ott'). Ez a típus az E típus.

A komiban elvileg számolnunk kellene azzal az esettel, amikor a *tő* a *чű*, *џű* kapcsolatra végződik, és a B1-es típushoz hasonlóan a keményjel helyett lágyságjellel kellene számolnunk. Mivel azonban a komiban a palatális mássalhangzó után álló /j/ a nyelvtörténet során teljesen hasonult az előtte álló hanghoz, ilyen esettel nem találkozunk.

3. A kapcsolódási szabályok összefoglalása

A táblázatban az első helyen a *tő*, a második helyen a todalék alternációját jelöljük: a mínusz az alapalak, a plusz a másodlagos alak megjelenését jelenti, az egy esetben előforduló ++ pedig egy további alakváltozat megjelenését. Láthatjuk, hogy csak egy olyan eset van, amikor egyedül a *tő* alternálódik, a többi esetben vagy csak a todalék, vagy a todalék és a *tő* együttes alternációját

figyelhetjük meg. A tövek és toldalékok típusokba sorolásával, kapcsolódásaik szabályainak leírásával a kaotikus kép ugyan nem sokat egyszerűsödik, de kezelhetővé válik.

tőtípus / toldaléktípus	<i>a</i> / <i>я</i> 1.	<i>я</i> / <i>ья</i> / <i>бя</i> 2.	<i>u</i> / <i>i</i> ~ <i>ü</i> 3.	<i>э</i> / <i>e</i> 4.
A (<i>V</i>)	-/-	-/-	-/-	-/-
B (<i>б, в, з</i> stb.)	-/-	-/+	-/-	-/+
B1 (komi <i>ч, дз</i>)	-/-	-/++	-/-	-/+
C (<i>д, з, л, н, с, м</i>)	-/-	-/+	-/+	-/-
D (<i>в/Ø</i>)	+/+	-/-	+/-	+/+
D1 (<i>Vü/VØ</i>)	+/+	-/-	-/-	+/+
E (<i>Cü/Cб</i>)	+/+	-	-/-	+/+

Ol. *finnico* 'finn' vs. ol. *finlandese* 'finnországi' Az uráli nyelvek elnevezéseinek kérdése

The problem has two aspects: one general and one typically Italian. The author is in favor of the foreign denomination, a practice widespread in many European languages: cf. Hung. *olasz* 'Italian' compared to *italiai*, Finn. *viro* 'Esthonian' compared to *eesti*. The second problem is the lack, in Italian, of a unitary denomination for the Uralic languages. The suggestion is to adopt, with a few adaptations, names conforming to the tradition of the Italian alphabet.

Hajdú Péter a legnevesebb finnugor nyelvészek egyike. Műveit lefordították németre, angolra, lengyelre, franciára, oroszra és olaszra is. Sőt olaszul neki tudható be az egyetlen igazán megbízható történeti-leíró összefoglaló az uráli nyelvekről, azaz *Introduzione alle lingue uraliche* [eredeti címe: *Az uráli nyelvek alapkérdései*], Ford. Danilo Gheno, Torino, Rosenberg e Sellier, 1992. E szöveg fordítása és átdolgozása során egy Olaszországban állandóan jelenlevő problémával találtam szemben magam: hogyan fordítandók a szóban forgó népek és nyelvek megnevezései?

Ez nem csak olasz probléma, sem a múlt, sem a jelen viszonylatában, és legalább két vetülete van.

Az első a külső elnevezés és önelnevezés közti alternatívával kapcsolatos.

Köztudott, hogy a kettős elnevezési lehetőség sok népre – és az általuk beszélt nyelvre – érvényes. Érdekes ezzel kapcsolatban megjegyezni, hogy kronológiai szempontból mintegy vízválasztó jelentőségű volt a második világháború. Azt megelőzően Oroszország határain kívül – de Oroszországban is – finnugorokra és szamojédokra a külső elnevezés volt használatos, amely főként német közvetítéssel jutott el nyugatra.

Olaszországban pl. a botanikus és antropológus-etnográfus Stéphen Sommier (1848–1922) egyik leghíresebb művében (Sommier 1885) az általa ismert uráli népekről beszél, ekképpen nevezve őket: *Mordvá* 'mordvinok', *Ceremissi* 'csere-miszek', *Vodiáchi* 'votjakok', *Siriéni* 'zürjének', *Finni* 'finnek', *Lapponi* 'lappok', *Vogúli* 'vogulok', *Ostiacchi* 'osztjakok', *Ciudi* 'csúdok' = „a Finn-öböl déli oldalán maradt finnek” [73. o.], *Samoiedi* 'szamojédok', *Karéli* karjalaiak'. Egy két évvel előbbi másik írásában (Sommier 1883: 529) a következő népekkel egészíti

ki a listát: *Ungheresi* 'magyarok', *Permiani* 'permjások', *Esti* 'észték', *Ingri* 'izsórok', *Livi* 'lívek' (itt *Ciudi* alatt, úgy tűnik, a vepszéket és a vótokat érti).

Nem tér el Sommier-től a nyugati kutatók nagy többsége a XIX. sz. végétől napjainkig.

Magyarországon is az említett kritérium volt irányadó. Kitűnő bizonyíték rá Zsirai Miklós Finnugor rokonságunk c. műve (Zsirai 1937), a legjobban dokumentált és legkiegyensúlyozottabb háború előtti tanulmány a szóban forgó népek és nyelvek összességéről. Ebben az alábbi elnevezéseket (külső elnevezéseket) találjuk az oldalak szerinti sorrendben: *vogulok, osztjások, zürjének, votjások, cseremiszek, mordvinok, lappok, finnek, karjalaiak, vepszék, vótok, lívek, észték* (hiányzanak a magyarok és a szamojédok).

Az 1950-es években változás következik be. A témánkat ilyen vagy olyan módon érintő magyar művek közül kitűnik egy, amelyben megragadható a terminológiában végbemenő átalakulás, amely a jelek szerint – Magyarországon talán ugyanúgy, mint az ún. keleti szférában – nem igazán történt spontán módon. Mészöly Gedeon Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal c. tanulmányának (1952-es dátumú) bevezetője végén írja jelentőségteljesen, bár nyilvánvalóan nem önkéntesen: „A bölcshetvenesztálini alkotmány finnugor nyelvrokonaink számára is meghozta a szabadságot s az emberi méltóság jogos érzését. Ezért a szakirodalom régebbi vogul, osztják (osztják), zürjén, votják [...], csere-misz, mordvin, finn, lapp elnevezések [sic = elnevezései] helyett méltányos dolog Akadémiánknak az a szabálya, mely az illető finnugor népeket a maguk nemzeti nevén írja: manysi, chanti, komi, udmurt, mari” (Mészöly 1956: 4). Nem említi az erza-moksa, suomi, sámí elnevezéseket.

Eltekintve a kor által előírt kötelező formuláktól, a lényeg abban áll, hogy mostantól kezdve az uráli népeket – és a nekik megfelelő nyelveket – „nemzeti nevükön” kell megnevezni.

Minta- és úttörőszerepük van az orosz-szovjet kutatóknak, akik következetesen tartják magukat a „sztálini bölcsességhez”. A Sztálin hatalomra kerülése kezdetén azonnal elfogadott irányelv már N. A. Sachov Kratkij k o m i - r u s s k i j s l o v a r ' (Ust'-Sysol'sk [Syktyvkar] 1924) c. művében tükröződik. De töretlenül követésre talál egészen napjainkig, a szovjet rendszer megszűnte után is. A Jazyki mira: Ural'skie jazyki (UJa. 1993) c. kollektív kötet, amelynek egyik szerkesztője T. V. Gamkrelidze, a kettős elnevezésben nem érdekelt rokon nyelvekkel együtt csakugyan felsorolja e nyelveket: *saamskij, marijskij, mokšanskij, erzjanskij, komi(-zyrjanskij), komi-permjackij, udmurtskij, mansijskij, chantyjskij* + a szamojéd nyelveket. Szerepel köztük a magyar is, de logikátlan módon mint *vengerskij*, nem pedig – tegyük fel – *mad'jarskij* (l. tartalomjegyzék, 397. o.).

A szovjet példa azonban Magyarországon nem talált tömegesen követőkre, még a szocialista rendszer teljében sem. Hajdú szokásszerűen a hagyományos

onomasztikához tartotta magát. Tíz évvel Mészöly után pl. lépésről-lépésre követte mesterét, Zsirait (l. Hajdú 1966: 14 ábra).

A finnek ugyanakkor fogékonyabbnak mutatkoztak. Bár Hakulinen opus vitae-jének számos kiadásában hű marad a „vogul, osztják, cseremis, mordvin stb.” terminusokhoz, és csak zárójelben említi az önelnevezéseket (vö. Hakulinen 1968: 11–13), ezek még az utóbbi időben is gyakran fordulnak elő egyedül vagy a külső elnevezésekkel egyenrangúan. A Laakso 1992-ben olvassuk: *saa-melaiset* (lappok), *marilaiset ja mari* (cseremiszek és cseremis), *udmurtit eli votjakit* (udmurtok vagy votjakok), *komit eli syrjäänit* (komik vagy zürjének), valamint *Obinugrilaiset* (obi-ugorok) alatt *ostjakit eli hantit* (osztjakok vagy chantik) és *vogulit eli mansit* (vogulok vagy manysik). Laaksonál is feltűnő, hogy furcsa módon *virolaiset* névvel illeti az észteket, nem pedig a nemzetihez közeli *eestiläiset* elnevezéssel (vö. észte *eestlased*). Hogy az orosz-szovjet álláspont mennyire meggyökeresedett e területen Finnországban, arra bizonyíték a Geographical distribution of the Uralic languages (Helsinki, Finno-Ugrian Society, 1993) c. térképen alkalmazott onomasztika. Ezen, bár angolul szerkesztették, csak az önelnevezés szerepel *Sami*-ra, *Moksha*-ra, *Erzya*-ra, *Mari*-ra és a fennmaradó oroszországi nyelvekre, míg *Finnish*, *Estonian* és *Hungarian* esetében a külső (angol) elnevezéshez folyamodnak. Ugyanezt a szempontot követi a háromnyelvű szótár, melynek címe: Udmurt–English–Finnish dictionary (Suihkonen 1995).

Franciaországban, Németországban, az angolajkú országokban minden probléma nélkül a külső elnevezés van érvényben. Ezt láthatjuk a következő művekben: Sauvageot 1961: 11 stb.; Décsy 1965: 1 stb.; Vuorela 1964: 1–2 stb.

Olaszországban – mint láttuk – létezik egy régi külsőelnevezés-hagyomány. Sommier után a múlt századot illetően megemlítjük: Tagliavini 1930: 252, 1. jegyzet, Tagliavini 1963/1: 448–450, Bereczki 1998: 28 (ábra) stb. Itt tehát soha nem merült fel az önelnevezés vs. külső elnevezés dilemmája, de a kétség, hogy melyik külső elnevezési forma alkalmazandó, igen. Íme a másik – úgy vélem – jellegzetesen olasz vetülete annak a problémának, amelyre utaltam.

A bizonytalanság nem egy uráli nyelv nevére vonatkozik, sőt magára a *finn-ugor* elnevezésre is. Míg ugyanis csaknem mindegyik főbb európai nyelvben a *finnugor* alak honosodott meg, Olaszországban többnyire a fordítottja: *ugorfinn*, pontosabban *ugrofinnico* vagy *ugro-finnico*. Így, kötőjellel vagy anélkül találjuk egyidejűleg Tagliavininél (Tagliavini 1930: 252–255 stb.) és számos más tanulmányban vagy szövegben, egészen az újabb keletű Bollettino-Notiziario dell'Università degli Studi di Padova – Facoltà di Lettere e Filosofia (Anno Accademico 2002–2003) c. kiadványban, ahol a 8. oldalon „Filologia ugrofinnica”, míg a 124. oldalon „Filologia ugro-finnica” olvasható. Egyébként, bár azt mondtam, hogy Olaszországon kívül a *finnugor* alak az uralkodó, volt, aki pl. Németországban az *ugorfinn* változat mellett tört lándzsát. Décsy Gyula említi, főleg H. Jacob-

sohn Arier und Ugrofinnen (Göttingen 1922) c. könyvére utalva, hogy a németben előfordul az *ugrofinnisch* kifejezés is. És – némi sajnálattal – hozzáfűzi: „Obwohl dieser Ausdruck den Vorteil bietet, daß er kürzer und prägnanter ist, als ‘finnisch-ugrisch’ und, ohne Bindestrich geschrieben, mehr aussagt, setzte er sich jedoch nicht durch” (Décsy 1965: 1–2). De térjünk vissza Olaszországhoz.

Úgy látszott, hogy *ugrofinnico* vagy *ugro-finnico* immár elfogadott elnevezés, amikor Nápolyban (az Istituto Universitario Orientale- vagy IUO-ban) az 1960-as években a m. *finnugor*, finn *suomalais-ugrilainen*, or. *finno-ugorskij*, ném. *finnisch-ugrisch* stb. modellt követve elkezdik melengetni a *finnougrico* vagy *finno-ugrico* változatot (vö. az IUO új folyóiratának címét: *Studi finno-ugrici*). Így a finnugor nyelvek olasz művelőinek többsége ma az *ugrofinnico* alakot használja, míg a nápolyi iskola ragaszkodik a *finnougrico*-hoz, aminek groteszk következménye, hogy a római Egyetemi Minisztériumban a „Finnugor filológia” két néven van hivatalosan bejegyezve: *Filologia ugro-finnica* és *Filologia finno-ugrica*.

Az európai példát az IUO szakemberei különös módon nem kívánták utánogni a *suomi* (= *suomen kieli*) olasz elnevezésének esetében. Finnország finnugor nyelve a világon mindenütt a „finn” modellt tükrözi: vö. fr. *finnois*, or. *finnskij*, ném. *finnisch*, ang. *finnish* stb. Senkinek eszébe nem jutna pl. Oroszországban ezt a nyelvet *finljandskij jazyk* vagy Németországban *finnländische Sprache* vagy Finnországban *suomalainen kieli* néven nevezni. De Nápolyban, úgyszintén az 1960-as évek táján elkezdtek használni, és azóta is következetesen használják a „finlandese” ’finnországi’ kifejezést. Mégpedig az alábbi indoklással: „Az Istituto Universitario Orientale Finnugrisztikai Szemináriumának használata szerint [...] ’finlandese’ alatt a Finnországban beszélt nyelv értendő. A ’finnico’ [finn] terminust alkalmazzuk viszont, amikor a balti finn nyelvi csoportról beszélünk” (Uotila-Arcelli 1975. 11). (Ugyanez a motiváció: Gendre 2001: 76, 243. jegyzet.)

Mivel az IUO-ban a finn nyelv tanítása meglehetősen fejlett és sok hallgatót vonz, a „finlandese” definíciót elfogadták az olasz kulturális szervek is: így az egyetemi tantárgy hivatalos neve *Lingua e letteratura finlandese* ’Finnországi nyelv és irodalom’, ebből következik tehát, hogy az olasz kiadók – pl. a milanói Iperborea – a „finlandese” nyelvből fordítanak.

A nápolyiak érvelése ellen fell kell vetnünk, hogy ha a *finlandese* elnevezést kell előnybe helyeznünk, mert a *finnico* a *baltofinnico* szinonimája, akkor az onomasztikai helyzet magától értetődően úgy oldódik meg, hogy épp a *baltofinnico* szót alkalmazzuk a Baltikum finnugor nyelveinek egész csoportjára, pontosan mint m. *balti finn*, finn *itämerensuomalainen*, svéd *östersjöfinsk*, ném. *ostsee-finnisch*, ang. *Balto-Finnic* stb.

A „finn (nyelv)”-vel kapcsolatos terminológia kettőssége tovább él az olasz kutatók és hallgatók körében, elérkezve addig az abszurdumig, hogy ugyanabban a könyvben és ugyanabban az értelemben egyszer *finlandese*, másszor *finnico* áll. Az egyik legkirívóbb bizonyíték erre Bereczki 1998, ahol (talán a könyv szerkesztőjének jóvoltából) az 1., 2., 10., 11., 30. stb. oldalon *finlandese* fordul elő, míg az 5., 19., 24., 26., 157. stb. oldalon *finnico*.

De – mint utaltam rá – más uráli nyelvek esetében sincs egységes állásfoglalás. Elég ismét Bereczki 1998-at idézni: a 15. oldalon *jurak*, a 32. oldalon *juraco* olvasható; a 20., 28., 31-en *voto* 'vót', a 25-en *votico*; a 32. oldalon *selcupo*, a 157-en *selkupo* stb. A források megemlézése nélkül a *zürjén* olasz megfelelői az alábbiak: *syrieno*, *sirjeno*, *sirieno*, és még *zirieno*, *zyrieno*; a *votjákéi*: *votjaco*, *votiaco*, sőt *votiaco* (többes sz.: *votiaci*); a *permjákéi*: *permjaco*, *permiaco*, de *permico* és *permiano* is; a *vepszéi*: *vepso* és *vepse*; az *izsóréi*: *ingriano*, *ingrico*, *ingro* és *inkeri* is; a *karjalai* megfelelői: *carelio*, *carelico*, *careliano*; az *osztjákéi*: *ostjaco*, *ostiaco*, de *ostiaco* is (többes sz.: *ostiaci*); a *szamojédéi*: *samojedo* és *samoiedo*, és így tovább.

Nem lenne rossz egyszer s mindenkorra véget vetni ennek a terminológiai anarchiának, mégpedig úgy, hogy mind a külső elnevezések, mind az önelnevezések tekintetében az olasz ábécét vennénk alapul, esetleg kisebb fonetikai kiigazításokkal az eredetihez képest. Ezáltal alkalmazkodnánk ahhoz a módszerhez, amivel magyarok, németek, franciák, angolok stb. élnek rendesen (vö. pl. m. *moksa*, német. *mokscha(nisch)*, fr. *mokcha*, ang. *moksha* stb.), anélkül, hogy ezen bárki is megrökönyödne, és így végre létrejönne egy egységes finnugor olasz terminológia.

Ami a külső elnevezés és önelnevezés közti választást illeti, magától értetődik, hogy – lévén a külföldi számára mentes bármiféle pejoratív színezettől – az előbbi helyezendő előnybe, ugyanúgy, mint ahogyan a magyarnak természetes azt mondania: „olasz”, nem pedig „itáliai”, „német”, nem pedig „deutsch”, a finn számára természetes a „venäjä” a „russkij” ill. a „viro” az „eesti” helyett stb.

A mai uráli népek és nyelvek neveinek olaszosításával összefüggésben álljon itt a következő terminológiai

Javaolat

uralico

- *samoiedo*

- *ugrofinnico*

-- *ugrico*

(*obugrico*)

-- *permiano*
 -- *baltofinnico*
 iuraco ~ nenets
 samoiedo dello Enisej ~ enets
 tavghi ~ nganasan
 selcupo
 camassino
 vògulo ~ mansi
 ostiaco ~ chanti
 ungherese ~ magiaro
 sirieno ~ comi
 (permiaco ~ comi-permiaco)
 votiaco ~ udmurto
 ceremisso ~ mari
 *mordvino ~ erza -- mocsá**
 lappone ~ sami
 finnico ~ suomi
 careliano
 (ludo)
 vepso
 voto
 ingriano
 èstone
 livone

Irodalom

- Bereczki, Gábor (1998), *Fondamenti di linguistica ugrofinnica*. Forum, Udine.
 Décsy, Gyula (1965), *Einführung in die finnisch-ugrische Sprachwissenschaft*. Otto Harrassowitz, Wiesbaden.
 Gendre, Renato (2001), *Le origini dei Germani*. In: V. Dolcetti Corazza és R. Gendre (szerk.), *Antichità germaniche. I Parte*. Edizioni dell'Orso, Alessandria. 43–122.
 Hajdú Péter (1966), *Bevezetés az uráli nyelvtudományba*. Tankönyvkiadó, Budapest.
 Hakulinen, Lauri (1968), *Suomen kielen rakenne ja kehitys*. 3. kiadás. Otava, Helsinki.
 Laakso, Johanna (szerk.) (1992), *Uralilaiset kansat*. Tietoa suomen sukukielistä ja niiden puhujista. 2. kiadás. WSOY, Porvoo – Helsinki – Juva.

* *Mocsá* alátámasztására idézhető a használatban levő *baschiro* 'baskir' a *baškiro*-val vagy *ciuvasso* 'csuvas' a *ciuvascio*-val szemben.

- Mészöly Gedeon (1956), Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Sauvageot, Aurélien (1961), Les anciens Finnois. Librairie C. Klincksieck, Paris.
- Sommier, Stefano (1883), I Siriéni. Archivio per l'Antropologia e la Etnologia 13: 528–32.
- Sommier, Stéphen (1885), Un'estate in Siberia fra Ostiacchi, Samoiedi, Siriéni, Tatári, Kirghísi e Baskíri. Ermanno Loescher, Firenze.
- Suihkonen, Pirkko (1995), Udmurt–English–Finnish dictionary with a basic grammar of Udmurt. B. Zagulyayeva és G. Tronina (közrem.). Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- Tagliavini, Carlo (1930), La lingua ungherese (Cenni storici e caratteristiche). In: L'Ungheria. Istituto per l'Europa Orientale, Roma. 251–70.
- Tagliavini, Carlo (1963), Introduzione alla glottologia. I–II. Pàtron, Bologna.
- UJa. = Jarceva, V. N. – Gamkrelidze, T. V. et al. [Ярцева, В. Н. – Гамкrellидзе, Т. В. et al.] (1993), Языки мира. Уральские языки. Наука, Москва.
- Uotila-Arcelli, Eeva (1975), La lingua finlandese. SKS, Helsinki.
- Vuorela, Toivo (1964), The Finno-Ugric Peoples. Indiana University, Bloomington (Indiana University Publications – Uralic and Altaic Series 39).
- Zsirai Miklós (1937), Finnugor rokonságunk. 2. kiadás: szerk. és kieg. Zaicz Gábor. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest (Trezor Kiadó, Budapest. 1994).

EUGENE HELIMSKI

**Areal groupings (Sprachbünde) within and across
the borders of the Uralic language family:
A survey**

A dolgozat azokról az areális csoportokról (Sprachbund) nyújt áttekintést, melyeknek uráli nyelvek is tagjai jelenleg, valaha tagjai lehettek vagy tagjainak kellett lenniük. Minden egyes Sprachbund esetében megkísérli meghatározni azok határait térben és időben. Számba veszi a legfontosabb vagy legnyilvánvalóbb következmények közül azokat, melyek megfigyelhetők az areális csoportot alkotó nyelvekben, különböző szerkezeti szinteken. Az utolsó rész a Sprachbundban való részvétel következményeit vizsgálja, az egyes uráli nyelvek taxonomikus helyzetét az eredet szerinti besorolásban.

This paper is an attempt to list areal groupings (Sprachbünde) in which Uralic languages participate or may have participated, in many cases together with non-Uralic languages. A list of such groupings can certainly be reduced or enlarged depending on the choice of criteria for distinguishing between Sprachbund phenomena and other types of phenomena resulting from language contacts. Discussing here varying definitions and views (cf. Becker 1948, Katz 1975: 11–20, Haarmann 1976, Balázs 1983, Stolz 1991: 90–107, Wintschalek 1993: 1–40) is hardly necessary. It is natural that the authors of individual Sprachbund studies, which are pertinent to Uralic linguistics seldom use the same criteria (it may be even assumed, that using very strict unified criteria may ultimately lead to contra-productive conclusions, like maintaining that there are no two language areas so similar that they can be both called Sprachbund, etc.). The differences in approaches lay i.a. in the relative weight given to structural and cultural aspects, to synchronic and diachronic considerations.

Personally, I am inclined to view (a) similar processes of phonetic and morphosyntactic change affecting different original systems or (b) relatively high degree of isomorphism in morphemic and semantic structures, in syntactic constructions and phraseology etc. between languages that are not closely related as especially important indications in favour of employing the notion of Sprachbund. This does not exclude, however, postulating on a line with relatively coherent and obvious units (like the Balkan or the Volga–Kama Sprachbund) much looser Sprachbünde (including those in which similarities are present mainly in

vocabulary, etc.): the transitions from «coherent» to «loose» (and further to «insignificant») are continuous and gradual.

The areal units under consideration are listed in an (approximate) chronological order, beginning from those, which appear to be most recent (from the viewpoint of the Uralic languages: some non-Uralic languages may have joined these units much earlier).

European Sprachbund (cf. e.g. Becker 1948: 51ff.)

To this belong from the Uralic side Hungarian, Finnish, and Estonian, since recently also (Standard Northern) Lapp (Sámi), see the ample literature dealing with the Europeanisation of these languages. Other Uralic languages are connected to it indirectly – via Russian, or the Rossic Sprachbund (see below). The position of Uralic languages within this unit was invariably passive, receptive, the most active role having been consequently played by Greek and Latin, later also German and French, and then English. They participate in the European Sprachbund independently from each other, though newly dated Finnish influences upon Estonian and Lapp can be visualised in its framework. The peculiarity of the European Sprachbund consists in its affecting, first of all, the standard and élite (cultivated) forms of member languages, in last decades also the youth jargons.

Rossic Sprachbund

(*Rossic*, instead of *Russian*, is used here as the English equivalent of Russ. *российский*, Germ. *Russländisch*.) Though treating the languages of the Russian Empire / the Soviet Union / the CIS as a Sprachbund is not very common, the corresponding issues were discussed in numerous publications on linguistic contacts and interactions (cf. e.g. Дешериев 1987, Панькин 1994). On a line with the Eastern Slavic and many other languages of the (historical and contemporary) Russian state, this Sprachbund includes on the Uralic side Votic, Veps, Karelian, Ingrian, Mordvin, Komi; less involved are or were Eastern Lapp, Cheremis, Votyak, Vogul, Ostyak, Selkup. All other Uralic languages – except Hungarian, Southern Lapp, and Northern Lapp – may be viewed, presently or historically, as marginal participants of this Sprachbund. The influences are almost exclusively unidirectional (from Russian, which belongs at the same time to the European Sprachbund and transmits corresponding impulses), and the degree of linguistic integration into this Sprachbund is almost strictly proportional to the degree of political, social, cultural, and ideological (orthodoxy, soviet mentality) russianisation of the speakers. The most obvious manifestations lie in the lexical and semantic domain (including phraseology). But there

are also typical – though not universally spread – phenomena affecting other structural levels in involved Uralic languages, like e.g. the trends towards a palatalised articulation of consonants before front vowels, towards using constructions with double negation (with negative pronoun, often with the borrowed prefix *ni-*, and a negated verb), towards reducing the number of verbal moods, or towards using compound sentences (i.a., with the interrogative pronoun «what» employed as relative conjunction) instead of original polypredicative constructions.

Upper Yenisei («Yenisei Qyrghyz») Sprachbund

The Turkic dialects treated presently as Khakas and Shor, and the Samoyedic Kamassian and Mator¹ formed its core zone. The similar, highly idiosyncratic changes of Proto-Turkic and Proto-Samoyedic **j-* (to a nasal if the second consonant of the same word was a nasal, to a palatal affricate otherwise; cf. Хелимский 1982: 40–41, Helimski 1997: 88) are an especially spectacular Sprachbund manifestation, but there are also many others, both in vocabulary (cf. Joki 1952, Хелимский 2000b: 284–319) and in grammar (e.g., using converbal constructions, cf. Helimski 1997: 188ff.). More marginal (but in some cases perhaps equally important) was the participation in this Sprachbund of Altai, Tuva, Tofalar (Turkic), Kott and Arin (Yeniseic), Western Buryat (Mongolic); cf. also the Yeniseic Sprachbund (below).

Baltic (Baltic–Scandinavian, «Hanseatic») Sprachbund

This unity played an important role in the development of Livonian, Estonian, and, to a lesser extent, Votic (but probably not of Finnish) during most of the 2nd mill. Its non-Uralic members are or were Latvian, Danish, Swedish, Norwegian, Low German, marginally also Lithuanian, Old Prussian, Northern Polish (with Pomeranian and Kashubian), High German (cf. Якобсон 1931: 15–16, Haarmann 1976: 106–116, 1977: 9–10, Stolz 1991, Klaas 1997) – the member list may vary depending on whether the emphasis is made on prosodic phenomena (Якобсон op. cit., Niit 1980, Niit – Remmel 1985) or e.g. on lexical interactions for which the Hanseatic trade contacts and later the spread of Baltendeutsch were responsible (cf. Hinderling 1981). Perhaps we deal here even with two superimposed and strongly overlapping Sprachbünde: Baltic-Scandinavian and Hanseatic (Hanseatic-Teutonic), which approximately corresponds to the recently suggested treatment of the Circum-Baltic language area as a «contact superposition zone» (Koptjevskaja-Tamm – Wälchli 2001). The studies on this

¹ The Sayan Samoyeds were formerly subjected (as *qyshtym*, vassals) to Turkic-speaking Yenisei Qyrghyzes.

area are intensively developing (Dahl – Koptjevskaja-Tamm 2001), so that new important findings and results can be expected.

(?) Danube (Carpathian) Sprachbund

The idea of a Danube Sprachbund (Hungarian, German, Slovakian, Czech, marginally also Serbo-Croatian, Slovene, Rumanian), presented e.g. by Skalička 1968, Haarmann 1976: 97–105, 1977: 8–9, Balázs 1983: 25ff., 1989, has both proponents and severe critics (cf. Futaky ea. 1978; Fodor 1984); the position of the latter appears to be much stronger. The argumentation with structural parallels is not really convincing; the relatively loose ties between Hungarian and neighbouring Slavic languages, as well as with German and with Rumanian, can be perhaps better visualised in the frames of the above mentioned European Sprachbund (with German as its influential core member). Some evident parallels in the domains of vocabulary and semantics (but hardly beyond these domains) are traces of the Vlachian shepherd colonisation and of the political dominance of Hungary in the Carpathian basin. If their presence is sufficient for postulating a Sprachbund, this Bund should be rather labelled as Carpathian.

Onogur Sprachbund

I am possibly – not necessarily – the first one to introduce this notion, but its postulation follows directly from the numerous linguistic and historical studies on Pre-Conquest Hungarians (see especially the works by Julius Németh, Lajos Ligeti, András Róna-Tas). There is ample evidence to suppose the existence in the second half of the first millennium AD in Pontic-Caspian steppes, later in the (eastern part of the) Carpathian basin, of a unity comprising the languages of the Magyars and of Bulgar Turks (*Onogurs*, the name of which has been inherited by the Hungarians). The participation of other steppe nomads – for example, of some Alan and Avar groups – cannot be excluded (cf. Абаев 1965). For obvious reasons the traces of this Sprachbund can be found only in its single survivor, the Hungarian language. Here these traces, starting with the labial vowel harmony, are abundantly present (cf. e.g. Bereczki 1998: 207–216), though it is not always easy to distinguish them from the heritage of both earlier and later Magyar-Alan and Magyar-Turkic contacts.

Volga–Kama Sprachbund

This unit includes presently Cheremis, Chuvash, Votyak, Tatar and Bashkir as its core members, Mordvin and Komi as peripheral members. It is the most spectacular case of an interfamilial areal unity comprising Uralic languages and, as research (cf. Серебрянников 1960, 1972, Ахметьянов 1981, 1989, Bereczki 1998: 179–205, 217–224, 277–281, Wintschalek 1993) has shown, a not less

interesting object for areal linguistic investigations than the «classical» Balkan Sprachbund. Its various manifestations affect all levels of linguistic structure, starting with parallel phonetic developments (reduction of original short high vowels) and isomorphic temporal systems. The composition of this Sprachbund underwent changes in course of time. Ca. 1000 years ago the most active role belonged to the language of Volga Bulgarians (to be later partly inherited by Chuvash, partly transmitted to Tatar). It seems, however, that the Sprachbund came into existence still earlier and counted in the beginning and in the middle of the 1st mill. among its members also Magyar (> Hungarian) and Alan (> Ossete), as well as Proto-Permian (> Votyak, Komi), the languages spoken at that time in the Volga–Kama area. A specific accentuation rule (stress mobile due to its recession from high vowels), found in Chuvash, Cheremis, Moksha-Mordvin, Komi-Permyak, Yaz’va Komi, Ossete, and reconstructable for Proto-Hungarian, must have been one of early Volga–Kama Sprachbund manifestations (cf. Хелимский 1979: 129–130).

Ostyak (Ob–Yeniseic) Sprachbund

The cultural closeness of several Siberian taiga peoples in the Ob–Yeniseic region was evident both to their southern and their northern neighbours, who used for all these peoples the same ethnonyms (Хелимский 2000b: 31). However, the ties between the languages of Ostyaks proper, Selkups (Ostyak-Samoyeds), Kets (Yenisei Ostyaks), presumably also Pumpokolians (Pumpokol Ostyaks) were perhaps rather loose – with the exception of the core Sprachbund zone (Eastern Ostyak and Selkup, the areal unity of which raises no doubts²). The periphery of this Sprachbund comprised Vogul, Tundra Nenets (on Lower Ob) and Forest Nenets, Chulym Turkic, Western Evenki, to some extent possibly also Izhma Komi, some Siberian Tatar dialects, and Kott. Marginal remarks scattered in relevant literature (publications by Wolfgang Steinitz, Péter Hajdú – cf. especially Hajdú 1979, István Futaky, Hartmut Katz, Juha Janhunen and many others, including also the present author) do not form a clear picture and need to be systematised and supplemented. Only afterward will it be possible to decide to what extent the notion of this Sprachbund is appropriate and productive.

(?) Volga–Oka Sprachbund

In the 1st mill. (perhaps also earlier) this Sprachbund could include the dialects of Golyad’ and other now extinct Baltic tribes of the Eastern Baltic belt as well

² In the domain of phonology «als Gebiet, das im Zentrum der meisten Isoglossen liegt, erweist sich das Grenzgebiet des Ostjakischen und Selkupischen» (Katz 1975: 130).

as Mordvin, Cheremis, presumably also equally extinct Muroma, Meščera, and Merya (most probably a language going back to Proto-Finno-Lappic, cf. Berezki 1998: 265–269). Its core territory has been later completely levelled by Russianisation, therefore the whole issue is speculative and needs a lot of further research³. The ties within the genetically very problematic «Volgaic» branch (Cheremis + Mordvin) may be remnants of this Sprachbund.

(?) Yeniseic Sprachbund

At least one clear and highly idiosyncratic common trend of phonetic development, the rise of glottal articulation in closed word-final syllables, is an areal phenomenon and may suggest the former existence of a Sprachbund comprising Samoyedic, Ket (or the entire Yeniseic family), Tuva and Tofalar (Хелимский 2000a⁴). However, its postulation leads to chronological difficulties (Tuva and Tofalar as independent languages could hardly be contemporaries of Proto-Samoyedic where this phenomenon was already present), so it could be safer to assume instead a chain of contact-induced developments, with their starting point presumably in Samoyedic.

Ob-Ugric Sprachbund

After the dissociation of the Western Ugric (Hungarian-Vogul) areal-genetic unit (cf. Хелимский 1982: 20ff.) the languages of Voguls and Ostyaks, then still mutually comprehensible, formed this Bund (which is usually treated, not quite incorrectly, as a genetic unit) and underwent many parallel developments. In later times the core Sprachbund zone included Northern and Eastern Vogul and Western Ostyak, still later only Northern Vogul and Northern Ostyak, where convergent developments are especially evident (Honti 1982).

Core (Central) Uralic

Core (Central) Uralic, comprising Ugric, Permic, Cheremis, and (marginally) Mordvin, may be characterised as a former Sprachbund or as an areal-genetic grouping (cf. Хелимский 1982: 24–25, Напольских 1997: 109–111), relatively

³ Can it e.g. be assumed that the special susceptibility of Mordvin to Russian linguistic influences has been prepared by the former developments within the Volga–Oka Sprachbund?

⁴ In this paper I have indicated that the historical explanations of the Sayan Turkic glottalisation („pharyngealisation”) and of the glottal stop in different Samoyedic languages (Janhunen 1980, 1986, Helimski 1997: 124) as a co-articulation in closed word-final syllables are applicable also to the Ket language, so that treating the so-called „2nd tone” in Ket as an original prosodic phenomenon (Старостин 1982, Вернер 1990) is not necessary, as well as reconstructing Proto-Yeniseic as a tonal language. Historically, all cases with the „2nd tone” are similar to recent examples like Ket ²ho’p ’priest’ (< Russ. *non*), ²l’e’s ’forest’ (< Russ. *лес*).

loose and displaying itself in important tautodirectional – though only seldom fully identical – innovations, or rather structural tendencies = typological drifts (cf. Tauli 1966, Korhonen 1996: 165ff.). The most important Core Uralic features consisted in strengthening agglutinative trends and in the transition to accentual patterns with a single word stress (this transition usually triggered reductive processes, affecting first of all word-final vowels and syllables). Both geographically and linguistically the central position within Core Uralic belongs to the Permic languages (cf. Austerlitz 1985), in which the corresponding processes were especially consequent and far-reaching: this is the reason for the absolute domination of agglutination and for the spread of monosyllabic stems in Permic. An important role in developing Core Uralic features seems to have been played by contacts with southern neighbours – first with Indo-Iranian, then with Turkic languages – which, however, cannot have directly belonged to this Sprachbund. The Volga-Kama Sprachbund (see above) can be viewed as a later and much more coherent continuation of the Core Uralic.

Peripheral (Lateral) Uralic

On the contrary, the conservative Peripheral (Lateral) Uralic including Baltic Finnic, Lapp, and Samoyedic⁵ exhibits no signs of a Sprachbund. Its members simply seem to have preserved many original Proto-Uralic features much better than the core groups (cf. Korhonen 1996: 213–218). At least most archaic languages of these branches have rhythmic organisation of words with multiple stress, consonant gradation and related morphophonological phenomena, palatal vowel harmony but no labial vowel harmony, deviations from an «ideal» agglutinative scheme – e. g. in plural inflection. At least the first two among these features could have been supported by the octosyllabic versification (Kalevala verse, Northern Samoyedic shamanistic verse), also characteristic of Peripheral Uralic (Хелимский 2000b: 155–158, 187–188).

Eastern Uralic

Eastern Uralic (Ugric + Samoyedic) was rather an areal-genetic grouping (Хелимский 1982 with an analysis of the most important parallels) than a Sprachbund, though a secondary areal unity between Ugric and Samoyedic, esp. in the 3rd and 2nd mill. BC, cannot be excluded. There is hardly enough evidence for postulating

⁵ Mordvin can be viewed as the only Uralic language «on its own», sharing some Core Uralic features but belonging neither to Core nor to Lateral Uralic; cf. Keresztes 1986, Pusztay 1995: 83–95.

broader areal-genetic or areal groupings, including on a line with Ugric and Samoyedic also Lapp and Cheremis (Gulya 1975), or Mordvin (Pusztay 1995).

The title of this paper permits me not to indulge in a detailed discussion of those possible Sprachbünde which include or must have included the entire Uralic family, or to which the Proto-Uralic belonged. The concepts that could be mentioned in this connection are, for example, R. Jakobson's idea of a loose *Eurasian Sprachbund* (Якобсон 1931, Haarmann 1970, 1976: 128-134, 1977: 7-8, Balázs 1983: 14-16) and further studies in this direction, concentrating on individual phonological or morphological isoglosses and making usually special emphasis on the data from Uralic languages (cf. Haarmann 1970, Hajdú 1975a: 71-40, 1975b, Stadnik 2002)⁶, the arealistic interpretation of the *Uralo-Altaic* problem (which, in my opinion, can be used only as addition to its genetic interpretation), the arealistic interpretation of the *Uralo-Yukagir* problem (which, I believe, is excessive in view of obvious genetic relationship between Uralic and Yukagir).

The areal factors must have played an important role in the formation of the following Uralic language groups and individual languages from the components, which were genetically at least partly heterogeneous, but underwent or continue to undergo common developments due to areal connections (cf. Хелимский 1982: 7-47):

Sayan Samoyedic,

comprising Mator and Kamassian (see above: Upper Yenisei Sprachbund);

Kamassian-Selkup

(the further formation of this unity seems, however, to have been discontinued many centuries before the Russian conquest of Siberia);

Northern Samoyedic

(Nenets-Enets, see below about the «Ene-Kasa» genetic unit + Nganasan), cf. an even more radical view expressed by J. Janhunen (1997: 459) concerning the taxonomic position of Nganasan;

Ob-Ugric

(Vogul + Ostyak, see above: Ob-Ugric Sprachbund);

⁶ The fact that individual phenomena studied in this context are usually present only in a relatively small part of the Eurasian languages, that their isoglosses practically never coincide, and that some phenomena may be equally well traced further (in the languages of America, Southern Asia, or Africa) permits me to characterise most of such studies as typological and contrastive (especially if «Eurasian» is confronted to Western European or to Indo-European) rather than arealistic. Many phenomena treated as *Uralo-Paleosiberian* isoglosses (cf. Pusztay 1987, 1995) are attested also in Altaic languages and must be rather viewed in the framework of the «Eurasian Sprachbund».

Komi-Permyak

(its dialects were originally hardly closer to each other than to Komi-Zyrian – the latter can be genetically qualified as a dialect of Komi-Permyak);

Volgaic

(Cheremis + Mordvin, see above: Volga-Kama Sprachbund, Volga-Oka Sprachbund);

Finnish

(the claim that its Western and Eastern components are heterogeneous is, however, valid only if Karelian and Ingrian are not treated – also historically – as Finnish dialects);

Estonian

(Northern Estonian + Southern Estonian, partly within the Baltic Sprachbund, see above).

On the other hand, the absence (discontinuation) of areal connections led to the dissociation of several original groupings, so that today they are (usually) disregarded in genetic classification:

Eastern Uralic

(Ugric + Samoyedic, an areal-genetic unit, see above);

Mator + the common ancestor of Nenets and Enets

(this grouping could be tentatively named «*Ene-Kasa*», a name based on the common self-appellation in the corresponding languages, cf. Helimski 1997: 210);

Western Ugric

(Hungarian + Vogul, see above in connection with the Ob-Ugric Sprachbund);

Finno-Mordvin

(Baltic Finnic + Lapp + Mordvin, originally perhaps the western branch of Finno-Volgaic);

(?) «Liflandian»

(Livonian + Southern Estonian, possibly only a temporary areal but not a genetic unit, cf. Viitso 1998).

Literature

- Абаев, Василий И. (1965), К алано-венгерским лексическим связям. In: Europa et Hungaria: Congressus Ethnographicus in Hungaria. Akadémiai Kiadó, Budapest. 517–537.
- Ахметьянов, Рифкат Г. (1981), Общая лексика духовной культуры народов Среднего Поволжья. Наука, Москва.

- Ахметьянов, Рифкат Г. (1989), Общая лексика материальной культуры народов Среднего Поволжья. Наука, Москва.
- Austerlitz, Robert (1985), The Permian centre. SFU 21: 99–109.
- Balázs János (1983), Az areális nyelvészeti kutatások története, módszerei és főbb eredményei. In: Balázs János (szerk.), Areális nyelvészeti tanulmányok. Tankönyvkiadó, Budapest. 7–112.
- Balázs János (szerk.) (1989), Nyelvünk a Duna-tájon. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Becker, Henrik (1948), Der Sprachbund. Sprachwissenschaften, Bd. 1. Die Humboldt-Bücherei Gerhard Mindt, Leipzig und Berlin.
- Bereczki Gábor (1998) = Ünnepi könyv Bereczki Gábor 70. születésnapja tiszteletére. UT 8.
- Dahl, Östen – Koptjevskaja-Tamm, Maria (eds) (2001), Circum-Baltic Languages. Volume 1: Past and Present, Volume 2: Grammar and Typology. Benjamins, Amsterdam – Philadelphia.
- Дешериев, Юнус Д. (ред.) (1987), Взаимовлияние и взаимообогащение языков народов СССР. Наука, Москва.
- Fodor István (1984), Van-e a Dunatájnak egységes nyelvi alkata? MNy 80: 36–47, 177–186.
- Futaky, István – Hochwald, Erzsébet – Niederkirchner, Stefan – Udolph, Jürgen (1978), Der Donausprachbund – gibt es ihn? FUM 2/2: 181–192.
- Gulya, János (1975), Gab es eine finnisch-ugrische Einheit? CIFU III/1: 87–92.
- Haarmann, Harald (1970), Die indirekte Erlebnisform als grammatische Kategorie: Eine eurasische Isoglosse. VSUA 2.
- Haarmann, Harald (1976), Aspekte der Arealtypologie: Die Problematik der europäischen Sprachbünde. Tübinger Beiträge zur Linguistik 72. Gunter Narr, Tübingen.
- Haarmann, Harald (1977), Arealtypologie der finnisch-ugrischen Sprachen – Prinzipien einer interdisziplinär orientierten Finnougristik. FUM 1: 3–14.
- Hajdú, Péter (1975a), Samojedologische Schriften. SUA 6.
- Hajdú, Péter (1975b), Uralistik und areale Sprachforschung. CIFU III/I: 93–98.
- Hajdú, Péter (1979), Language contacts in North-West Siberia. Finno-Ugrica Suecana 2: 19–31.
- Helimski, Eugen (1997), Die Matorische Sprache: Wörterbuch – Grundzüge der Grammatik – Sprachgeschichte. SUA 41.
- Хелимский, Евгений А. (1979), Чередование долгот, консонантный ауслаут и ударение в истории венгерских именных основ. In: Balcanica: Лингвистические исследования. Наука, Москва. 118–133.
- Хелимский, Евгений А. (1982), Древнейшие венгерско-самодийские языковые параллели (Лингвистическая и этногенетическая интерпретация). Наука, Москва.
- Хелимский, Евгений А. (2000a), Глоттализация в языках средней Сибири. In: Евразийское пространство: Звук и слово. Международная конференция 3–6 сентября 2000: Тезисы и материалы. Москва. 17–18.
- Хелимский, Евгений А. (2000b), Компаративистика, уралистика: Статьи и лекции. Языки русской культуры, Москва.
- Hinderling, Rüdiger (1981), Die deutsch-estnischen Lehnwortbeziehungen im Rahmen einer europäischen Lehnwortgeographie. Harrassowitz, Wiesbaden.

- Honti, László (1982), Vergleichende Analyse der Phonologie der nördlichen Mundarten der obugrischen Sprachen. FUF 44: 11–22.
- Якобсон, Роман О. (1931), К характеристике евразийского языкового союза, Издание евразийцев, Paris.
- Janhunen, Juha (1980), On glottalization in Sayan Turkic. Bulletin of the Institute for the Study of North Eurasian Cultures, Osaka. 13: 23–41.
- Janhunen, Juha (1986), Glottal Stop in Nenets. MSFOu 196.
- Janhunen, Juha (1998), Samoyedic. In: Abondolo, Daniel (ed.), The Uralic Languages. Routledge, London and New York. 457–479.
- Joki, Aulis J. (1952), Die Lehnwörter des Sajansamojedischen. MSFOu 103.
- Katz, Hartmut (1975), Generative Phonologie und phonologische Sprachbünde des Ostjakischen und Samojedischen. Finnisch-Ugrische Bibliothek, Bd. 1. Wilhelm Fink, München.
- Keresztes, László (1986), Die Stellung des Mordvinischen in der finnisch-volgaischen Einheit. FUM 10: 189–201.
- Klaas, Birute (1997), The quotative mood in the Baltic Sea area. In: Erelt, Mati (ed.), Estonian: Typological Studies II. Tartu. Tartu Ülikooli Eesti keele õppetooli toimetised 8: 73–97.
- Koptjevskaja-Tamm, Maria – Wälchli, Bernhard (2001), The Circum-Baltic languages: An areal-typological approach. In: Dahl – Koptjevskaja-Tamm (2001). Vol. 2: ccccccxcv–cccccccl.
- Korhonen, Mikko (1996), Typological and Historical Studies in Language. MSFOu 223.
- Напольских, Владимир В. (1997), Введение в историческую уралоистику. Ижевск.
- Niit, Ellen (1980), The structure of the Baltic prosodic area and the place of Estonian dialects in it. Preprint KKI-17. Tallinn.
- Niit, Ellen – Remmel, Mart (1985), Some basic problems of the modelling of the Baltic-Scandinavian prosodic area. Preprint KKI-39. Tallinn.
- Панькин, Вячеслав М. (отв. ред., сост.) (1994), Контактологический энциклопедический словарь-справочник. Вып. 1: Северный регион. Языки народов Севера, Сибири и Дальнего Востока в контактах с русским языком. АЗЪ, Москва.
- Pusztay János (1987), Analóg vonások az uráli és a paleoszibériai nyelvek névszói rendszerében. MNyTK 73.
- Pusztay, János (1995), Diskussionsbeiträge zur Grundsprachenforschung (Beispiel: das Protouralische). VSUA 43.
- Серебрянников, Борис А. (1960), Категории времени и вида в финно-угорских языках пермской и волжской групп. Изд-во АН СССР, Москва.
- Серебрянников, Борис А. (1972), О некоторых отличительных признаках волгокамского языкового союза. In: Языковые контакты в Башкирии: Тематический сборник. Уфа. 7–17.
- Skalička, Vladimír (1968), Zum Problem des Donausprachbundes. UAJb 40: 3–9.
- Stadnik, Elena (2002), Die Palatalisierung in den Sprachen Europas und Asiens: Eine areal-typologische Untersuchung. Tübinger Beiträge zur Linguistik 461. Günter Narr, Tübingen.
- Старостин, Сергей А. (1982), Праенисейская реконструкция и внешние связи

- енисейских языков. In: Кетский сборник: Антропология, этнография, мифология, лингвистика. Наука, Ленинград. 144–237.
- Stolz, Thomas (1991), Sprachbund im Baltikum?: Estnisch und Lettisch im Zentrum einer sprachlichen Konvergenzlandschaft. Bochum-Essener Beiträge zur Sprachwandelforschung. Bd. XIII. Universitätsverlag Dr. N. Brockmeyer, Bochum.
- Tauli, Valter (1966), Structural tendencies in Uralic languages. UAS 17.
- Вернер, Генрих К. (1990), Сравнительная фонетика енисейских языков, Таганрог.
- Viitso, Tiit-Rein (1998), Possible prehistoric contacts of Livonian. LU 34: 8–22.
- Wintschalek, Walter (1993), Die Areallinguistik am Beispiel syntaktischer Übereinstimmungen im Wolga–Kama-Areal. Studia Uralica, Bd. 7. Harrassowitz, Wiesbaden.

Az osztják approximativusrag eredete (avagy egy uráli szócsalád nyomában)

The aim of the present paper is to clarify the origin of some elements of Ostyak morphology (e.g. the approximative suffix and emphatic particle *nam/näm*, comitative suffix and postposition *nij-*) and their etymological relation to a group of Ugric case suffixes of common origin (e.g. Ostyak *nat/nät*, Vogul *nät/nät*, Hungarian *nak/nek* and dial. *nótt/nött*). In the opinion of the author all of these as well as a well known Samoyed postposition family (cfr. Yurak *ñā*) and the Yurak noun *ñā* 'friend' are representatives of a noun **näjz* 'Nähe; vicinity, neighbourhood' of the Uralic protolanguage. Therefore the hypothesis that the Ugric case suffixes *nVt* etc. have been derivated/derived from a pronoun **nä* 'this', must be refuted to the extent that this pronoun is attested only as a plural pronominal stem in the daughter languages.

0. Az osztják nyelv keleti nyelvjárásainak egy részében, nevezetesen a Szurguti körzetben és a Szalim folyó vidékén beszéltekben használatos a hozzátétőleges irány kifejezésére a *nam/näm* approximativusi rag. Az esetrag a palatális magánhangzó-harmóniát megőrzött nyelvjárásokban kétalakú: Trj J *nam/näm*, a 20. század második feléből való szurguti gyűjtések tanúsága szerint a harmónia már eltűnt, így ezekben a dialektusokban és az alig tanulmányozott szalimiban is ma már csak egyalakú ezen rag: *nam*. A legkeletibb, a Vah és a Vaszjugan folyók környéki osztják nyelvterületről ismereteim szerint csak a vahiból van feljegyezve approximativus, amelynek morféimája, a *pa/pä*, *apa/äpä* nem azonos a szurguti és szalimi esetraggal.

A *nam/näm* elem történetéről eleddig nem születtek feltevések. Az obi-ugor nyelvek történetét vázlatosan bemutató írások (Kálmán 1988, Honti 1998) nem szólnak erről a kérdéssel, a vahi *(a)pa/(ä)pä* és a Sur Sal *nam/näm* suffixum eredetére azonban egyszer már utaltam (Honti 1984: 62). A következőkben annak a bebizonyítására teszek kísérletet, hogy a keleti osztják *nam/näm* egyáltalán nem elszigetelt elem, hanem népes uráli szócsalád tagja.

1. A V nyelvjárási *pa/pä* rag a *pä* nyomatékosító particulából alakult ki, amely ezen funkción kívül még melléknévként és névmásként ('anderer; jemand, ein gewisser; fernestehend; fremd, nicht eigen'), kötőszóként ('und') és adverbiumként ('noch, außerdem; wieder') is funkcionál (erről l. DEWOS 1084–1087). Nyomatékosító és hangrendileg igazodott elemként gyakori a lativusi

adverbiumokban (pl. V *nyypa* 'fölfelé'), majd megjelent a lativusragos főneveken is (pl. V *katapa* 'a házhoz, a ház felé', vö. *kat* 'ház'), sőt a voltaképpeni lativusrag nélkül egyedül is van lativusi funkciója (pl. V *katpa* 'a házhoz, a ház felé', *ikilpä* 'az öreg(é)hez' ~ *ikilä* 'az öreg(é)hez', vö. *ikil* 'örege, az öreg', *iki* 'öregember'). Hasonlóan kezd lativusi és locativusi funkcióra szert tenni a VVj *pil/pil* particula is, vö. pl. V *těypil taypil* 'ide-oda', *põňâlpil mēnwāl* 'oldalra megy', Vj *põňâlpil ālawāl* 'oldalt hever' (Honti 1984: 62; erről a particuláról l. DEWOS 1145–1146).

2. A szurguti *nam/nām* és a szalimi *nam* eredetileg ugyancsak nyomatékosító elem lehetett, amely eleinte talán főleg névmásokhoz és névmási adverbiumokhoz járulhatott, ilyen szerepkörben a legkeletibb nyelvjárásokban is megtalálható, pl. Vj *mā mēnnām* 'én magam', *nõň nõňnām* 'te magad' stb., továbbá: VVj *t'inām* 'ott', Vj *t'unam* 'oda', Trj (Terëškin) *t'enam* 'oda'. Sőt, e két particula akár össze is kapcsolódhat: Sal *tõypa* ~ *tõypanam* 'oda' (l. Honti 1982b: 111, 1984: 62).

A keleti osztják *nam/nām* eredetileg nagy valószínűséggel önálló szóból, névmásból vagy adverbiumból válhatott particulává majd esetraggá. Magánhangzójának eredeti minőségét, hogy tudniillik palatális vagy veláris volt-e, jelenlegi előfordulásai alapján nem állapíthatjuk meg. Ha a lehetséges források után nyomozunk, szükségszerűen arra az ugor suffixumcsaládra kell gondolnunk, amelynek tagjai szépen vannak dokumentálva mindhárom ugor nyelvben. Ezek pedig a következők:

m. *nak/nek* dativusrag és a *nek* névmási határozószó (pl. *nekem, neked, neki*), valamint a nyelvjárási helyhatározói ragok: a lativusi *ni, nyi*, a locativusi *nott, nött, nētt* és az ablativusi *nól, nől, nül, nül*;

vogul helyhatározói ragok: lativusi TJ *nā/nā̄, (ə)n*, ablativusi *nāl/nāl*, comitativusi *nāt/nāt̄*;

osztják helyhatározói ragok: lativusi O *na*, comitativusi VVj Sur *nat/nāt*, Sal *nat*; és névutó: Šer *nataň (nāň nataňen* 'veled') (UEW 1: 300).

(Ezek lehetséges távolabbi kapcsolatairól és származásáról a későbbiekben szölok.)

2.1. A felsorolt ugor nyelvekbeli határozóragok egy nagyon fontos tekintetben lényegesen különböznek a keleti osztják *nam/nām* particulától: a határozóragok legtöbbször kimutatható egy vog. **nā/*nā̄*, ill. osztj. **na/*nā* tő és egy helyhatározói ragelem – voltaképpen csak a lativusi vogul és osztják suffixumok jelentenek kivételt –, míg a *nam/nām* morfémában az *m*-nek nem tulajdoníthatunk esetragfunkciót. Tehát ezek összekapcsolása – legalábbis az első látásra – nem sok reménnyel látszik kecsegtetni. Ezért esetleges más rokonság után kell nyomozni. Gyanúba keveredhet az az obi-ugor adverbiumcsalád, amely elsődlegesen a folyóparthoz viszonyított mozgást és helyzetet hivatott érzékeltetni. Ennek tagjai:

osztják

VVj Sur Irt *nik*, Ni Šer Kaz Syn *nīk*, O *nik* 'Präverb... Zum Fluß hinunter, ans Ufer vom höher gelegenen Land abwärts; auf den Herd, übers Feuer (z. B. den Kessel hängen), zum Herd hin, zur Haustür hin';

VVj Sur *nim*, Šer Kaz Syn *nīm*, O *nim* 'Unter-, Ufer-, weiter unten am Fluß, nördlich', DT *nimpe*, Ko. *nimpə*, Ni *nīmpə*, Kaz *nīmpī*, O *nimpi* 'dem Ufer zu gelegener Rand einer Stadt, eines Dorfes, untere Seite, Vorderseite';

VVj Sur Irt *nāmən*, Ni Šer Kaz *namən*, O *nāmən* 'am Ufer, am Rand eines Sumpfes, näher am Ufer, weiter unten, in der (Nähe der) Tür, hinten';

Sur *nāməltä*, Irt *nāmətta*, Ni *namətta*, Kaz *naməłta*, Syn *naməłta*, O *nāməłta* 'weiter vom Ufer weg (auf den Fluß, z. B. fahren), vom Ufer aufs Land hinauf, vom Ufer her' (DEWOS 984–986);

vogul

KU *nālwa*, P LO *nāl*, So. *nālwa* 'ans Ufer, flußabwärts' (Liimola 1963: 184);

KU *nālmən*, P *nāləm*: *tä-n.*, LO *nāləm* '(vom Land und Wald aus gesehen) am Ufer, (vom Ufer aus gesehen) auf dem Fluß, auf dem See' (Munkácsi), LM N *nalmən* (Liimola 1963: 133–134);

KU *nālməl*, P So *nālməl* 'auf dem Flußwege, auf der mittleren Fahrstraße' (Liimola 1963: 165).

Az osztják adatok arra mutatnak, hogy már az ősosztjákban **nim* ~ **nām(-ən, -əltä)* hangváltakozást mutató alakpárban élt egymás mellett a két adverbiumi forma. További két ugyanilyen obi-ugor adverbiumpárról tudok:

VVj *küm*, Sur *kim* (*kem*), Irt Ni Šer Kaz Syn *kīm*, O *kim* 'hinaus, Außen-' ~ VVj *kōmən*, Sur *kemən*, Irt *kāmən*, Ni Šer Kaz Syn *kamən*, O *kāmən* 'draußen, im Freien, auf der Straße' (Honti 1982b: 88, DEWOS 636–637) < ősosztj. **küm* ~ **kōmən* (a vogul megfelelőket l. Liimola 1963: 135, 166, 187);

VVj Sur Irt *num*, Ni Šer Kaz Syn *nūm*, O *num* 'nach oben, hinauf, das Obere' ~ VVj *nomān*, Trj *nomān*, J *nomən*, Irt Ni Šer *numən*, Kaz *nomən*, Syn *numən*, O *nomən* 'oben befindlich, weiter flußaufwärts befindlich, Oberlauf eines Flusses, Süden, südlich' (Honti 1982b: 88, DEWOS 988–989) < ősosztj. **num* ~ **nomān* (a vogul megfelelőket l. Liimola 1955–1956: 21, 22, 30).

Megjegyzem, míg a fentebb idézett osztják adverbiumok (*nik*, *nāmən*) vogul megfelelői egyértelműen ősvogul alsó nyelvválású magánhangzóra (**ā*) mennek vissza, az utóbbiak felső nyelvválására (**ū*, ill. **ü*) engednek következtetni (vö. Honti 1982a: 151, 166–168, további adatok: Liimola 1955–1956: 21, 22, 30 és Liimola 1963: 135, 166, 187, ill. 166, 190). A vogul alapján úgy vélem, hogy ezen adverbiumok obi-ugor kori tövének hangalakja **nā-* lehetett, az ősosztják kori felső nyelvválású **nim* pedig a **nām*-ból jöhetett létre a **küm* ~ **kōmən*, **num* ~ **nomān* analógiájára. A **nā-* pedig a jelek szerint kb. 'Nähe, Raum in der Nähe von etwas, Flußufer' lehetett. Ha ez igaz, akkor Liimolának a Budenz

és Fokos-Fuchs feltevésére alapozott magyarázata mégis csak helytálló, aki a fentebb idézett névutói eredetű ugor kori ragokat **nā-* 'Nähe' jelentésű főnévre visszamenő névutóból eredeztette (Liimola 1963: 64–67, 95, 120–123), ill. a m. *nak/nek* raggal és a *neki* stb. formákkal kapcsolatban kellő kompetencia hiányában nem kívánt állást foglalni (Liimola 1963: 98), de amelynek idetartozásában semmi okunk sincs kételkedni. Etimológiai szótáraink (pl. UEW 1: 300–301) azonban inkább névmástöből magyarázzák ezen ugor névutókat és ragokat, s ehhez a nézethez csatlakozott Timothy Riese is „Der »Schönheitsfehler« an dieser Erklärung [a **nā-* 'Nähe' jelentésű főnévből való magyarázatról van szó; H. L.] liegt darin, daß sich das Element **nā* 'Nähe, Seite' sonst nicht anweisen läßt. Heutzutage ist man viel eher geneigt, in diesem **nā* ein altes pronominales Element zu sehen..., zu dem die Kasussuffixe traten. Während die Annahme eines Wortes mit der Bedeutung 'Nähe, Seite' sich semantisch sehr begründen läßt, weist die (einsilbige) Form klar auf ein pronominales Element hin. Ein Demonstrativpronomen **nā* ist in den verwandten Sprachen gut belegt, ein **nā* 'Seite, Nähe' hingegen überhaupt nicht” (Riese 1992: 381).

Úgy vélem azonban, hogy a folyóparthoz viszonyított mozgást és helyzetet érzékeltető névutóknak egy obi-ugor alapnyelvi **nā-* 'Nähe, Raum in der Nähe von etwas, Flußufer' jelentésű főnévből való magyarázatának lehetősége valószínűsítheti a jó egy évszázados etimológiai magyarázat helyességét, és – legalább – ugor kori **nā* főnévvel számolhatunk, vagyis a „szépséghiba” valójában nem is létezik. Kétségtelen azonban, hogy egy ilyen forma ellentétes eddigi ismereteinkkel, ugyanis főnévként kétszótagos tövet várnánk. Úgy vélem, semmi akadálya sincs annak, hogy a **nā* helyett **nājz* alakot tegyünk fel: névutóvá válva szükségszerűen megrövidült, megcsonkult az alakja, amit hangsúlytalan helyzete is elősegíthetett. E névutó közvetlen leszármazottai az északi osztják lativus-, a vogul locativusrag és a magyar nyelvjárási *ni*, *nyi* lativusrag. Abban kétségtelenül igaza van Riesének, hogy a vogul és a magyar lativusrag előzményében nem számolhatunk „névutótó + **k* lativusrag” együttesével (Riese 1992: 381), hiszen egy ilyen **k* bizonyosan nyomot hagyott volna, a **j* azonban nem feltétlenül (azt azonban nem értem, hogy Riese az északi osztják lativusrag helyett miért kérdőjelet írt táblázatába...). Továbbá szerintem az sem szükségszerű, hogy az ugor lativusragok előzményében **j* ragot is feltegyünk, vannak ugyanis példák arra, hogy a ragtalan névutó is elláthat egy bizonyos (legtöbbnyire lativusi, ritkábban locativusi) funkciót. Az osztjákban elég gyakori, hogy a lativusi funkciójú névutó akár esetraggal, akár pusztán alapalakban is betöltheti a lativusi vagy locativusi funkciót, pl. VVj *ont*, *ontâr* 'vmi belseje' > *ont* ~ *onta* '-ba, -be', *ontâr* ~ *ontârñâ* 'alatt (időben)', V *čõñč* 'hát' > *čõñč* ~ *čõñčä* 'mögé' (Honti 1984: 81). A vogulból is lehet hasonló példát idézni: T *khât-khul* 'papírba' (Munkácsi 1894: 272) ~ *vânghâ-khuln* 'a kútba' (VNGy. 4: 347), TČ

waŋkā külən 'in die Grube' (WV 3: 195), TJ *waŋkā k_oir* 'in einen Brunnen' (WV 3: 174) ~ *waŋkā k_oirən* 'in die Grube' (WV 3: 178).

2.2. A hosszabb (a 'hol?' és 'honnan?' kérdésre felelő) adverbiumok *m* eleme denominális nomenképző (vö. Rávila 1937: 42–43, Liimola 1955–1956: 22–23, 1962: 301, 1963: 134), amelyek derivátumai az osztjákban a localisi suffixumok nélküli *nim*, *küm*, *num* melléknévi és/vagy adverbiumi funkciójú formákban is léteznek.

Az előző pontban felsorolt adverbiumok köre valójában még egy taggal bővíthető. A következő obi-ugor szópár az osztjákban az eddigieknél jóval kevésbé elterjedt, és nem is alkot olyan rendszert, mint a fentiek, de kétségtelenül ebbe a típusba tartozik:

osztják

„*äləm* (J), DN Kr. *ätəm*-, KoP *ätəm* anderer... (Attribut zu 'Seite')” (DEWOS 78) (< ösosztj. **äləm*);

vogul

KU *älwə* 'hinüber, auf die andere Seite', P *älwə* 'über, hindurch, sehr', LO *äluw* 'durch und durch, ganz, sehr';

TJ *äləm*: *ä-pält*, KU *äləm-p.*, P So *äləm-p.* 'jenseits...' (< ösvog. **äləm* ~ ösosztj. **äləm*);

KU KM KO *älmän* 'hinter, auf der anderen Seite (des Wassers)';

KU KM *älmal* 'von der anderen Seite (des Wassers), längs der anderen Seite' (Liimola 1962: 299–300, 1963: 189).

Az idézett obi-ugor szópárok alapján biztosra vehető, hogy már az obi-ugor alapnyelvben voltak ezen szavak körében *m* képzős denominális derivátumok, amelyek jelzői és adverbiumi (lativusi és locativusi) funkcióban voltak használatosak. Az osztj. *nim* ~ *nämən* azonban annyiban különbözik a többi osztják szócsaládtól, hogy az alsó nyelvválású változat csak adverbialis ragokkal bővülve használatos. Ennek az lehet az oka, hogy a **näm* 'hierher, in die Nähe; hier, in der Nähe', amely ennek alapszava, egyrészt approximativusi névutóként fokozatosan agglutinálódott a főnévhez, másrészt pusztán nyomatékosító elemként is járulhatott főnevekhez, adverbiumokhoz, névmásokhoz, így önálló szóként megszűnt létezni.

3. Fentebb említettem, hogy Liimola a 2. pontban idézett obi-ugor ragokat és magyar rokonaikat egy **nā*- 'Nähe' jelentésű főnévre visszamenő névutóból eredeztette, s egyúttal utalt arra, hogy a szakirodalom szerint ezeknek még a szamojéd nyelvekben is vannak megfelelőik (Liimola 1963: 65). A szamojéd névutókat tanulmányozó Mikola Tibor is foglalkozott az ezekkel összekapcsolhatónak vélt jurák *nā*- tövű névutók (Mikola 1975: 24–45) és egyéb szamojéd nyelvbéli megfelelőik ugor rokonságával (Mikola 1975: 164–170). Lehetséges előzményükről így vélekedik: „Für das Nordsamojedische, Wogulische und

Ostjakische kann der Stamm **nä* angenommen werden, doch wir können auch mit der Form **ne*... rechnen.... Abgesehen von wenigen Ausnahmen kann... die ausgedehnte Postpositionsfamilie auf die Grundform **nä-*, **näk-*, **näŋ-* zurückgeführt werden. Ich halte es für wahrscheinlich, daß auch die schwieriger zu erklärenden Formen im Endergebnis ebenfalls auf die obigen zwei Lautformen zurückgehen. Dies ist um so glaubwürdiger, als die Grundbedeutung der gleichgestellten Suffixe offensichtlich 'Nähe' war und die auf die Nähe hinweisenden Pronomina im allgemeinen palatale Vokale enthalten" (Mikola 1975: 169). Tehát Liimola felfogásától abban tér el, hogy névmástöbblől indul ki, s ezt a nézetet fogadta el az UEW is (I. UEW 1: 300–301).

En erősen kételkedem e névutó- és ragcsalád mutató névmási eredetében. Az etimológiai irodalomban egymás mellé sorolt *n* szókezdő mássalhangzót tartalmazó nem névmási és nem pluralisi elemek az etimológiai szócsaládok bizonytalan tagjai (I. Rédei 1973: 312–313), I. továbbá „**na* 'der hier, dieser da' FU" (UEW 1: 297), „**nä* (~ **ne* ~ ?**ni*) 'dieser; ?der, jener' FP, ? U" (UEW 1: 300–301) és „**no* 'jener' FW, ? U" (UEW 1: 306–307) alatt (ehhez a kérdéshez még vö. Honti 1997: 34–35). Ezenkívül a tárgyalt névutó- és ragcsalád egyszerűbben magyarázható Liimola feltevése alapján, amelyet csak annyiban látok módosítandónak, hogy alapalakjául U **näjz* 'Nähe' formát rekonstruálok. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy a **nä* névmás stb. családja biztosan finn-permi kori (de persze lehet jóval régebbi is, sőt bizonyosan az, hiszen a birtoktöbbséítő jel és a többes számú tárgy jele nyilvánvalóan erre megy vissza, vö. Honti 1997: 34), a **näjz* 'Nähe' pedig biztosan uráli alapnyelvi elem.

Mikolának azzal, a jurákra vonatkozó következtetésével is egyet kell értenem, „daß es ein Wort mit der Bedeutung 'Nähe' gab und sich daraus einerseits die Postpositionsfamilie *nä*', andererseits das Substantiv *nä* 'Freund' entwickelte" (Mikola 1975: 169–170). Janhunen azonban – szerintem teljesen indokolatlanul – elválasztja egymástól e két csoportot: **nä-* (post.) (Janhunen 1977: 99), **nä* 'Kamerad, Bruder, Schwester' (Janhunen 1977: 106).

4. Lehetségesnek tartom, hogy a *nim* ~ *nämən* stb. adverbiumokhoz tartozik a következő keleti osztják névutó is, amely egyes nyelvjárásokban raggá vált vagy raggá válóban van:

„*nijit* (V), Vj *nijə*, Trj *nijt*- Postposition von... her, seit... V *ilə nijit*, Vj *ilə nijə* vor langer Zeit. Vj *timäl nijə semləy* von Geburt an blind. Trj (*torəmnə*) *кул мә nij 'tem jirəti* ich habe kein Glück beim Fischen. In V Vj suffixartig in Komparativkonstruktionen, z. B. V *lōy män-nijit qyrəki*, Vj *mən-nij qyər* (er ist größer als ich" (DEWOS 1006);

P *mānijti* (~ *māntemi*) a sg. 1. sz. névmás ablativusa, *nōñnijti* (~ *nōñatini*) a sg. 2. sz. névmás ablativusa (Honti 1977: 275); „*nijit* (вах., вас.) послелог, употребляется при сравнении одного предмета с другим; *länki kūtərki nijit*

eļļakki белка крупнее бурундука; *niņktā* (аг., у.-аг., тр.-юг., юг., у.-юг., сал.); *niktā* (у.-аг.) послелог: от (употребляется только с личными местоимениями); *niņ niņkte* от тебя (тр.-юг.); *ma niktem* от меня (у.-аг.)” (Terėškin 1981: 286), Trj *ar ƙo ləg niktil* ‘многие из них’ (Terėškin 1981: 25), Sal *ma niņktem pōš mənt* ‘от меня пойдет род’ (Terėškin 1981: 367).

Ezen névutó ősosztják hangalakja **niņkati* lehetett, abszolút töve pedig *ni-*, amely a *nik* ‘Zum Fluß hinunter stb.’ szóban is megvan. Magának a névutónak a töve talán **niņk-*, de ezen *-ņk-* elemről nem tudok semmit. Esetleg arra gondolhatnánk, hogy ez az *ņk* vagy *η* olyanféle lativusi elem lenne, mint esetleg a vogul TJ *noη*, KU *noχ*, *noηχə*, KM *nok*, *noηkə*, KO *nuk*, *nuņk*, *nuņkə*, P *nuņk*, VNK *nuk*, *nuņk*, *nuņt*, LU *nuk*, LO *noηχ*, So *nōηχ* ‘nach oben, hinauf’ szóban, de ez igen gyenge lábakon álló feltevés (vö. Liimola 1963: 190–192). Az abszolút szóvégi **i* elem talán az ablativusi végződés, amely a Sur névszói paradigmában is megvan és amely ugyancsak névutói eredetű (l. Rédei 1977: 208–209), vö. pl. *imaji* ‘asszonytól’ (*imi* ‘asszony’), *kāti* ‘házból’ (*kāt* ‘ház’). Persze ennek meg az a gyengéje, hogy az ablativusrag csak a surguti nyelvjárásokban *i/i*, a V-ben és a Vj-ben *oγ/öγ*, pl. *imajöγ* ‘asszonytól’ (*imi* ‘asszony’), *katoy* ‘házból’ (*kat* ‘ház’). Az *ņk* és az *i* közötti *t*-vel sem tudok elszámolni; ha származtatásom helyes, akkor csak képzőelemre gondolhatok.

E keleti osztják névutó eredetével kapcsolatos feltevésemnek kétségtelenül komoly akadálya, hogy a feltételezett abszolút tövet követő elemek mibenlétére vonatkozóan csak bizonyíthatatlan sejtéseket tudtam felsorakoztatni. Mivel azonban a *tő* az említett adverbiumokéval azonosnak látszik, és a névutó jelentése az adverbiumokéhoz jól illik, magyarázati kísérletem egyelőre talán mégsem vethető el, esetleg újabb érvek is előkerülhetnek, amelyek révén sikerül dűlőre vinni a dolgot. Hadd hivatkozzam itt arra, hogy a m. *toll* és a fi. *sulka*, valamint a m. *tó* és a fi. *suo* ‘mocsár’ egyeztetését is szinte képtelenségnek minősítették mintegy száz éven át, mígnem sikerült kideríteni a köztük lévő szokatlan, szabálytalannak tekintett hangmegfelelés okát (Honti 2001); vagy azt is megemlíthetem, hogy a m. *val/vel* instrumentalis- és comitativusrag etimológiai hátterét számtalan kísérlet után talán csak napjainkban sikerült Bereczkinek tisztáznia megnyugtatónak tűnő szemantikai és hangtörténeti okfejtéssel (Bereczki 2001).

Irodalom

- Bereczki Gábor (2001), A *-val/-vel* rag eredete. MNy 97: 206–209.
- Honti, László (1977), Beobachtungen über die Laut- und Formenlehre gegenwärtiger Surguter Mundarten des Ostjakischen. ALH 27: 271–286.
- Honti, László (1982a), Geschichte des obugrischen Vokalismus der ersten Silbe. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Honti László (1982b), A szalimi osztják nyelvjárás hang- és alaktanának ismertetése. NyK 84: 91–119.
- Honti László (1984), Chrestomathia ostiacica. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Honti, László (1997), Numerusprobleme (Ein Erkundungszug durch den Dschungel der uralischen Numeri). FUF 54: 1–126.
- Honti, László (1998), ObUgrian. In: Abondolo, Daniel (ed.), The Uralic Languages. Routledge, London – New York. 327–357.
- Honti, László (1999), Zur Entstehung der paradigmatischen Vokalwechsel im Ostjakischen (Diskussionsbeitrag zu Helimskis Erklärungsversuch). FUM 23: 45–61.
- Honti, László (2001), Ung. *tó* 'See' ~ fi. *suo* 'Morast', ung. *toll* 'Feder' ~ fi. *sulka* 'id.' (Ein Beitrag zum Konsonantismus der U/FU Grundsprache). LU 37: 241–244.
- Janhunen, Juha (1977), Samojedischer Wortschatz. Gemeinsamojedische Etymologien. CT 17. Helsinki.
- Kálmán, Béla (1988), The History of the Ob-Ugrian Languages. In: Sinor, Denis (ed.), The Uralic Languages. E. J. Brill, Leiden – New York – København – Köln. 395–412.
- Kannisto, Artturi – Liimola, Matti (1956), Wogulische Volksdichtung gesammelt und übersetzt von A. K. bearbeitet und herausgegeben von M. L. III. Band. MSFOu. 111. = WV 3.
- Liimola, Matti (1955–1956), Zur wogulischen Formenlehre. JSFOu 58/3: 1–65.
- Liimola, Matti (1962), Etymologisches aus den ugrischen Sprachen. MSFOu 125: 289–316.
- Liimola, Matti (1963), Zur historischen Formenlehre des Wogulischen. I. Flexion der Nomina. MSFOu 127.
- Mikola, Tibor (1975), Die alten Postpositionen des Nenzischen. Akadémiai Kiadó – Mouton, Budapest – Den Haag.
- Munkácsi Bernát (1894), A vogul nyelvjárások szóragozásukban ismertetve. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Munkácsi Bernát (1896), Vogul népköltési gyűjtemény. IV. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. = VNGy. 4.
- Ravila, Paavo (1937), Über das finnisch-ugrische Komparativsuffix. FUF 24: 29–58.
- Rédei, Károly (1973), Über die Demonstrativpronomina in den uralischen Sprachen. MSFOu 150: 311–319.
- Rédei Károly (1977), Szófejtések. NyK 79: 201–216.
- Riese, Timothy (1992), Zur Entwicklung des Kasussystems im Wogulischen. In: Deréký Pál – Riese, Timothy – Sz. Bakró-Nagy Marianne – Hajdú Péter (Hrsg.), Festschrift

für Károly Rédei zum 60. Geburtstag – Emlékkönyv Rédei Károly 60. születésnapjára. Wien – Budapest. 379–388.

Steinitz, Wolfgang (1966–1993), Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache. Akademie Verlag, Berlin.

Terěškin, N. I. [Терёшкин, Н. И.] (1981), Словарь восточнохантыйских диалектов. Наука, Ленинград.

VNGy. 4 = Munkácsi 1896.

WV 3 = Kannisto – Liimola 1956.

A kétféle igemódosítóról

Preverbs in Hungarian have two important properties which distinguish them from other elements in the sentence: (i) they occupy the position immediately preceding the verb, and (ii) in the typical case they form semantically a complex verb with the base verb. Essentially, there are two types of preverbs, one type comprises preverbs which satisfy an argument of the base verb, verbal particles belong to the second type, which cannot satisfy any argument of the base verb. Furthermore, verbal particles can be distinguished from other preverbs by morphological means as well. Particle + verb combinations can function as input to morphological rules (nominalization, *aktionsart*-formation) whereas preverbs which have an argument status never participate in morphological rules.

1. Bevezetés

Az igemódosító két típusát szokás megkülönböztetni: az igekötőt és a pusztánévsvői igemódosítót (utóbbira példa a *moziba megy, újságot olvas, orvosnak készül*, l. pl. É.Kiss 1998: 33–35). Az igekötős igék létrehozása a szóalkotáshoz tartozik, amely néha a szóösszetételhez, néha pedig a szóképzéshez hasonlít, de egyikkel sem azonos. Mindkettőtől megkülönbözteti az a tény, hogy az igekötős ige szintaktikailag nem szó, alkotórészei szintaktikai műveletek számára hozzáférhetők. A szóösszetételhez abban az esetben hasonlít leginkább, amikor az igekötő határozószóként is előfordul, pl. *újraolvas – újra olvas, továbbdolgozik – tovább dolgozik*, az igekötő azonban nem önálló szó, és az alapigére gyakorolt szemantikai hatása alapvetően különbözik az összetételi előtag szemantikai szerepétől. Az igekötős igék létrehozását a szóképzéssel az rokonítja, hogy vele új szó, új lexikai egység oly módon jön létre, hogy egy prefixumszerű előtagot kapcsolunk az igei alapszóhoz. Ugyanakkor az igekötő nem toldalék, nem prefixum, mert elválhat az igétől, és szintaktikai műveleteknek engedelmeskedik. Az igekötős igék létrehozását tehát a szóösszetételtől és a szóképzéstől független szóalkotási műveletnek kell tekintenünk, amellyel termékeny módon új igéket, új lexikai egységeket hozhatunk létre (Kiefer – Ladányi 2000a). A művelet, éppúgy, mint a szóösszetétel és a szóképzés esetében, a szótárban megy végbe. A mai morfológiai elméletek különbözhetnek abban, hogy az inflexiót a szintaxisban vagy a morfológiában helyezik-e el, de abban mind megegyeznek, hogy a szóalkotás helye a szótár, tehát az igekötős igék létrehozása is a szótár feladata.

A 'puszta névszói igemódosító + ige' szerkezet létrehozása ezzel szemben nem a morfológia feladata. Az ige módosítóját szintaktikai követelményeknek vagy lehetőségeknek eleget téve veszi magához, ami a választott elméleti kerettől függően történhet a szótárban, de végbemehet a szintaxisban is. Az eredmény azonban szintaktikai és nem morfológiai képződmény (Laczkó 2000). Az igekötős ige és a névszói igemódosítóval ellátott ige közös tulajdonsága azonban, hogy mindkét esetben komplex igei jelentéssel van dolgunk: az igemódosító és az ige szemantikai egységet alkot.

Az igekötő és a puszta névszói módosító között egyik fontos különbség az, hogy míg a puszta névszói igemódosító mindig vonzata az igének, az igekötő nem az. A *ki* igekötő például csak látszólag értelmezhető a *kimegy* ige esetében a *megy* ige direkcionális vonzataként, de valójában, mint látni fogjuk, a *ki* nem lehet vonzata az igének. A *meg* igekötő a *megír* ige esetében szintén nem lehet vonzata az *ír* igének, mint ahogy az *újra* igekötő sem lehet vonzata az *újraolvas* ige esetében az *olvas* igének. A vonzatosság tehát, úgy tűnik, bizonyos pontosításokkal alkalmas lehet a kétféle igemódosító megkülönböztetésére.

A vonzatosság szintaktikai kritériumán kívül az igekötős ige és a puszta névszói igemódosítóval ellátott ige morfológiailag is különbözik egymástól. Az igekötős ige az igekötőjével együtt mindig nominalizálható (*elolvasás, felugrás, kivirágzás, megajándékozás*), a puszta névszói igemódosító esetében a helyzet nem ennyire egyértelmű. Egyrészt a névelőtlen tárgyas igék igemódosítás szerkezetként nem nominalizálhatók: *újságot olvas* – **újságot olvasás*, és amennyiben a nominalizáció lehetséges, elméleti meggondolásoktól függ, hogy a kapott képződményt hogyan értelmezzük: az igét az igemódosítójával együtt nominalizáljuk-e, vagy pedig csak az igét nominalizáljuk és utána tesszük mellé vonzatként az igemódosítót. Jelen dolgozatban az utóbbi megoldás mellett fogunk érvelni. Az igekötő megkettőzhető (*fel-felugrott, be-benézett*), a puszta névszói igemódosító ezt nem teszi lehetővé (**bort-bort iszik, *vérré-vérré válik*).

Először megmutatjuk, hogy az igekötős igék alkotása a szóképzéshez hasonló tulajdonságokkal rendelkezik a termékenységet és a szabályosságot illetően, majd megvizsgáljuk a vonzatosság problémáját, végül áttekintjük az igekötős ige és a puszta névszói igemódosítóval ellátott ige közötti morfológiai különbségeket. Az utolsó pontban a lokatív igekötő kérdését vizsgáljuk meg.

2. Termékenység és szabályszerűség az igekötős igék létrehozásában

Tudott dolog, hogy a szótározott igekötős igék sem morfológiailag, sem szemantikailag nem mindig rendszerezhetők. A lexikai rendszert azonban nem a meglévő, gyakran lexikalizálódott képződmények fedik fel, hanem a termékeny

szóalkotás révén létrehozható alakzatok. A szótározott igekötős igék vizsgálata ugyan nem haszontalan, de az igekötős igék rendszere nem állapítható meg belőle, mint ahogy a szóképzés vagy szóösszetétel rendszere sem állapítható meg a lexikalizálódott vagy szótározott képződmények vizsgálata alapján.

A termékeny szóalkotást leginkább az *internetezik*-hez hasonló idegen eredetű igéken érdemes vizsgálni. Vajon az *internetezik* ige milyen igekötőt enged maga mellé? A **meginternetezik* kétségtelenül helytelen képződmény, az *elinternetezik* (*egy darabig*) vagy az *elinternetezget* ezzel szemben már helyes morfológiai alakzat, mint ahogy tökéletes a *kiinternetezi magát* is. A magyarban, tudjuk, az igekötő fő funkciója ugyan a perfektiválás, de ritkán jelenik meg tisztán, mert többnyire más jelentéssel párosul. Így például cselekvésigék esetében a perfektiváló funkcióhoz akcióminőség-jelentés is járulhat. Az *elinternetezget* nemcsak perfektív, hanem két akcióminőséget is kifejez: a *-gat/-get* képzőnek köszönhetően a csökkent intenzitást jelentő deminutív és az *el* igekötő miatt az időbeli behatároltságot jelentő delimitatív akcióminőséget. Utóbbit találjuk az *elinternetezik* (*egy darabig*) igében is. A *kiinternetezi magát* a perfektivitáson kívül a cselekvéssel való kielégülést jelentő szaturatív akcióminőséget is kifejezi. Végül létrehozható az *agyoninternetezi magát* igekötős ige is, amely a cselekvés túlzott fokára utal (exhausztív akcióminőség, Kiefer – Ladányi 2000a: 478–479). A magyarban meglévő többi akcióminőség az *internetezik* igéből nem alkotható meg, mivel nem tesz eleget azoknak a bemeneti feltételeknek, amelyek ezt lehetővé tennék. A rezultatív akcióminőség csak eredményigék, a szemelfaktív csak lexikailag iteratív, az inchoatív csak hangadást jelentő, a totális akcióminőség egy terület, felszín befedését jelentő rezultatív igék, az intenzív akcióminőség pedig csak állapotváltozást implikáló rezultatív igék esetében lehetséges. A **meginternetezik* azért helytelen, mert az *internetezik* nem rezultatív ige, ill. igekötővel ellátva sem válik azzá. Tartós cselekvésigéből mindig képezhető szaturatív és exhausztív akcióminőség.

Az *ímélezik* (*e-mail-ezik*) már másképpen viselkedik: igekötővel ellátva ennek az igének van olyan tárgyas használata is, amely rezultatív jelentéselemet tartalmaz, ezért a *megímélezk* helyes képződmény, amely a *megír*-nak megfelelő jelentéssel rendelkezik. Talán szokatlan, de nem rossz az *elimélezk* (*eliméleztem az estémet*), tökéletes viszont már az *elimélezget* (*egész este elimélezget*). És természetesen jó a *kiímélezi magát* és az *agyonímélezi magát* is. Az 'elküld' jelentésben jó az *elimélezk* ige is. A többi akcióminőség az *ímélezik* igéből érthető okokból nem képezhető.

A számítógépes *szörföl* ige az *internetezik*-hez hasonlóan viselkedik. A *szével* ige valószínűleg az *elrak*, *eltesz* mintájára a rezultatív akcióminőséget az *el*-igekötővel képi. Az *elsével* nem fejezhet ki delimitatív akcióminőséget, mert a *szével* pillanatnyi cselekvésre utal. Hasonló okból nem képezhető a *szével* igéből

más, tartós cselekvést vagy folyamatot feltételező akcióminőség sem. A *printel* igét a *kinyomtat* ige analógiájára a *ki* igekötővel perfektiváljuk: *kiprintel*, a **megprintel*, **elprintel* helytelen képződmények. A *szkennel* talán a *bemásol* analógiájára a *be* igekötőt kapja: *beszkennel*.

A fenti példák alapján megállapítható, hogy 'egy bizonyos helyre eltesz' jelentés ('befelé történő mozgás') esetében az *el* igekötővel (pl. *elszével*), a 'kiad, kijön' jelentés ('kifelé történő mozgás') esetében a *ki* igekötővel (pl. *kiprintel*), végül a vonzatként propozíciót is megengedő ige esetében a *meg* igekötővel perfektiváljuk az igét (pl. *megímélezttem neki, hogy...*). Az így létrejött igék egyúttal rezultatív akcióminőséget is kifejeznek.

A fenti és hasonló példák segítségével állapíthatók meg az akcióminőséget kifejező igekötős igék alkotásának termékeny esetei. A termékeny szóalkotás mindig szabályos, de nem minden szabályos szóalkotás termékeny (Kiefer 2002). Szabályos a szóalkotás, ha szabályba foglalható, tehát megadhatók azok a bemeneti és kimeneti feltételek, amelyek a képzést lehetővé teszik. Az egyszeri cselekvést jelentő szemelfaktív akcióminőség például lexikailag gyakorító jelentésű igékből (*vakar*, *csóvál*, *csókol*, *látogat* stb.) képezhető a *meg* igekötővel, és az eredmény olyan ige, amely egyszeri cselekvést fejez ki (*megvakar*, *megcsóvál*, *megcsókol*, *meglátogat* stb.).

Van jó néhány olyan igekötőre hasonlító elem, amely új igék létrehozására nem alkalmas, szótározva is csak egy-két példát találunk a velük alkotott igékre: *abba* (*abbahagy*, *abbamarad*), *cserben* (*cserbenhagy*), *egyet* (*egyetért*), *ellent* (*ellentmond*), *észre* (*észrevesz*), *jóvá* (*jóváhagy*, *jóváír*, *jóvátesz*), *jót* (*jótáll*), *közben* (*közbenjár*), *közzé* (*közzétesz*), *sikra* (*sikraszáll*), *végbe* (*végbemegy*, *végbevisz*), *véghez* (*véghezvisz*) (Komlósy 1992: 498). Ha a termékenységet az igekötőség (egyik) kritériumának tekintjük (Kiefer – Ladányi 2000a: 482), akkor ezek az elemek nem tekinthetők igekötőnek, és a velük létrehozott igék esetében értelmetlen lenne bármiféle szabályosságot keresni.

A szabályos, de nem termékeny képzésre számos részletes elemzést találunk az irodalomban (legutóbb Szili 2001). Szili Katalin például megállapítja, hogy a *meg* igekötős igék egyik csoportjában az igekötős ige „a nagyrészt melléknévi – néhány főnévi, számnévi – alapszóval megnevezett tulajdonság, állapot elérését, bekövetkeztét fejezi ki: *megbarnul* = 'barna lesz', *megfehéredik* = 'fehér lesz, fehérré válik'” (i. m. 273), majd megállapítja, hogy a csoportba tartozó igék morfológiai felépítése elég homogén: „*meg* + adj + *-odik/-edik/-ődik, -ul/-ül, -ít*” (i. m. 274). Mármint az *-ul/-ül* képző nem nevezhető termékenynek, mivel az a melléknévosztály, amelyen ez a képző működhet, nem nyitott. Az igeképzés azonban szabályba foglalható: az *-ul/-ül* egy szótagú vagy két szótagú, de magánhangzóra végződő melléknemekhez járul; utóbbi esetben a tövégi magánhangzó törlődik: *zöldül*, *mélyül*, *vakul*, *barnul*, *sárgul*, *butul*, *lassul* (Kiefer –

Ladányi 2000b: 2002–204). Ami mármost az igekötőt illeti, könnyen látható, hogy nem mindegyik *-ul/-ül* képzős ige veszi magához a *meg* igekötőt: *megbar-nul*, *megvakul*, de **megmélyül*, **megkomorul*, **megtompul*. A szint jelentő, valamint a privatív mellénevekből képzett igék azonban mind megengedik a *meg* igekötőt. A képzés tehát szabályba foglalható ennek a két igeosztálynak az esetében, ennek ellenére azonban a képzés nem termékeny.

Összegezve tehát az eddigieket: az igekötős igék létrehozása lényegében nem különbözik a szóképzéstől: az igekötős igék lehetnek termékeny (és természetesen szabályos) folyamat, vagy szabályos, de nem termékeny folyamat eredményei. És persze szép számmal akadnak olyan esetek is, amikor az igekötő ugyan termékeny, de a vele alkotott ige nem szabályos.

3. A vonzatosság kérdése

A pusztá névszói igemódosítókat tartalmazó igei szerkezetek közé soroljuk az alábbi szerkezeteket (Komlósy 1992: 501): *moziba jár*, *úszni akar*, *újságot olvas*, *szénné éget*, *pirosra fest*, *okosnak tart*, *mormotának csúfol*. A felsorolás nem teljes, jelen céljainknak azonban megfelel. Minden egyes esetben az igemódosító az ige vonzata: a *moziba jár* esetében a ragos főnév az ige direkcionális vonzata, az *úszni akar* és az *újságot olvas* esetében a főnévi igenév, illetőleg a névelőtlen tárgy az ige tárgyi vonzata; a *szénné éget* és *mormotának csúfol* esetében a ragos főnév az ige predikatív vonzata, a *pirosra fest* és az *okosnak tart* esetében a ragos melléknév szintén predikatív vonzat. A pusztá névszói igemódosítók majdnem mindig speciális vonzatok, mivel kategóriájuk N^o és nem DP (határozott főnévi kifejezés). Ebből következik, hogy nem lehet önálló vonatkozásuk (nem referenciálisak); ezenkívül nem módosíthatók, és az igével együtt lexikalizálódhatnak (vö. (1)–(3), Kiefer – Ladányi 2000a: 460–462).

- (1) Péter újságot olvas. („újságot olvasással van elfoglalva”)
- (2) Péter német újságot olvas. („egy specifikus újságot olvas”)
- (3) Péter esküt tesz.

Az (1) mondatban a tárgyi vonzatnak nincs (önálló) vonatkozása, a (2) mondatban az *újságot* a jelző jelenléte miatt nem igemódosító, a (3) mondatban az *esküt tesz* lexikalizálódott képződmény.

Az igekötő ezzel szemben nem vonzata az igenek. Ez legkézzelfoghatóbban a perfektiváló és akcióminőségképző igekötők esetében látható be. Az *eljátszódik*, *leszüretel*, *megvakar*, *felbúg*, *beporosodik*, *agyonkarcol*, *tönkredolgozza magát* igék esetében az igekötő még áttételesen sem hozható kapcsolatba az alapige valamelyik vonzatával. Márpedig éppen ezek az igék példázzák az igekötős igék

termékenységet. Mi a helyzet a határozószóként is használható igekötők esetében? Az *újraolvas* ige esetében az *olvas* igenek nincs határozói vonzata, az *újra* igekötő tehát nem lehet vonzat; ugyanez érvényes a *továbbtanul* esetében is. De vajon mozgásigék esetében a *ki*, *be*, *fel*, *le* igekötő nem az ige vonzata? – hiszen a *kijött*, *bement*, *felszaladt*, *legurult* esetében, úgy tűnik, az igekötő az alapige direkcionális vonzataként értelmezhető. Könnyen látható azonban, hogy a *kiment a kertbe* esetében a *kertbe* határozó már leköti az ige direkcionális vonzatát, a *ki* igekötő számára már nem marad szabad vonzat. A *ki* funkciója más: explicitté teszi az irányjelölést és fakultatívvá teszi a direkcionális vonzatot. Vö. *Péter a kertbe ment* (**Péter ment*) – *Péter kiment a kertbe* – *Péter kiment (valahová)*. A létrejött ige az olyan tárgyas cselekvésigére hasonlít, amelynek az esetében implicit maradhat a tárgyi vonzat (*Péter ír*, *Anna olvas*). Érvényes tehát a (4) alatti általánosítás (Kiefer – Ladányi 2000a: 463):

- (4) Az igekötő olyan igemódosító, amely nem vonzata az igenek.

A következőkben látni fogjuk, hogy a pusztá névszói igemódosítók és az igekötők nemcsak a vonzatosság terén különböznek egymástól, hanem a továbbképezhetőség szempontjából is.

4. Az igekötős igék továbbképezhetősége

Az igekötős igék létrehozását leíró morfológiai szabály kimenete, éppúgy, mint a szóképzés és a szóösszetétel szabályai esetében, olyan morfológiai alakzat, amely – amennyiben a bemeneti feltételek teljesülnek – továbbképezhető. Például a *Szeged* helynévből képzett *szegedi* melléknévhez a *-(V)s* képző járulhat: *szegedies*, majd ebből a melléknévből az *-(A)n* képzővel határozószót képezhetünk: *szegediesen*. Az összetett szavakra ugyanez áll: a *hidegfront* összetett szóból képezhető a *hidegfronti* melléknév, a *faház* összetett szóból kicsinyítő képzővel a *faházacska* főnév és a *-(V)s* képzővel a *faházas* melléknév. Ugyanennek kell érvényesnek lennie az igekötős igék esetében is, hiszen, mint említettük, az igekötős igék létrehozása is szóalkotási művelet eredménye. Az igekötős igék, éppúgy, mint a képzett és az összetett szavak, valóban továbbképezhetők: *felvág* → *felvágás* (nominalizáció), *felvágó* (melléknévi igenév, illetőleg főnévként a 'vmi felvágásának az eseti végrehajtója'), *fel-felvág* (frekventatív akcióminőség), *felvágós*; *kimegy* → *kimenés*, *kimenő*, *kimenős*, *ki-kimegy*. A *megold* igéből képezhetők a *megoldás*, *megoldható*, *megoldhatatlan*, *megoldódik* származékok. Az igekötő termékenysége, ill. nem termékeny volta nem befolyásolja a morfológiai műveletek lehetőségét: *el-elszab*, *el-elsz* (az *el* igekötő ebben a jelentésben nem termékeny), *ki-kimos* (*egy-egy ruhadarabot*), *el-elfogad*, *meg-megjár*

stb. Sőt ugyanez áll az igekötőszerű elemeket tartalmazó lexikalizálódott képződményekre is: *közbenjár* → *közbenjárás*, *közbenjáró*, *közben-közbenjár* (egy-egy ember ügyében), *jóváhagy* → *jóváhagyás*, *jóváhagyó*, *jóváhagyólag*, *jóvá-jóváhagy* (egy-egy kérelmet). Egyébként az igekötős igék továbbképezhetősége nemcsak a magyarrá, hanem más, az igekötő szerepét illetően hasonló szerkezetű nyelvekre is érvényes (Stiebels – Wunderlich 1994, Booij 1990).

A fentiekből következik, hogy ha egy igemódosítót tartalmazó morfológiai alakzat nem képezhető tovább, akkor az igemódosító nem lehet igekötő.

Vizsgáljuk meg először az *-ás/-és* képzővel történő nominalizáció kérdését. A névelőtlen tárgyas igemódosítót tartalmazó igei szerkezetek közvetlenül nem nominalizálhatók: a *levelet ír* szerkezet nominalizált alakja a grammatikailag helytelen **levelet írás*, a **Péter levelet írása sokáig tartott* pedig helytelen mondat. Névelőtlen tárgyi igemódosító esetében az egyetlen lehetőség az összetételalkotás. Az összetétel azonban közvetlenül nem vezethető le a komplex igéből, mivel a tárgyrag törlése elméletileg nem indokolható. Egy másik lehetőség az lenne, ha létezne *levélír*, *újságolvas* ige. Habár ilyen igék alkalmi képződményként előfordulhatnak, önálló igeként általában nem használhatók. Marad a harmadik megoldás: az ige nominalizált alakja, megtartva az alapige vonzatkeretét, előtagként magához veszi tárgyi vonzatát. Az eredmény a *levélírás* összetett szó, amelynek szerkezete (5) alatt található.

- (5) [[levél]_{NP} [[ír]_V [ás]_N]_{NP}]_{NP}

A névelőtlen tárgyas igemódosító tehát semmiképpen sem nominalizálható az igével együtt. A többi ragos igemódosító esetében nincs kényszerítő morfológiai okunk arra, hogy az ige nominalizált alakjához kapcsoljuk az igemódosítót. Elvileg mindkét lehetőség nyitva áll: a *moziba járás* alakzat közvetlenül képezhető a *moziba jár* komplex igéből, de az alakzat úgy is levezethető, hogy (5)-höz hasonlóan az igét nominalizáljuk és vonzatként hozzákapcsoljuk a ragos előtagot. Az utóbbi mellett szólhat az a körülmény, hogy a *moziba járás*, *földre szállás*, *vízbe ugrás* összetételként viselkedik: (a) a szerkezet két eleme nem választható el egymástól: van *moziba is jár*, de nincs **moziba is járás*, van *moziba sem jár*, de nincs **moziba sem járás*; (b) a szerkezet szemantikailag is egy egységként viselkedik: *rendszeres/gyakori moziba járás*. A deverbális alaptagú összetétel esetében az (5)-höz hasonló levezetés az összetett szavak egységes levezetését teszi lehetővé. A létrejött alakzat összetétel jellege biztosítja a szemantikai összetartozást, az alakzat lexikai jellegét.

Feltételezésünk szerint tehát amíg a *moziba jár* szerkezete (6a), a *moziba járás-é* (6b).

- (6) a. [[moziba]_{VM} [jár]_V]_V
 b. [[moziba]_{VM} [[jár]_V [ás]_N]_{NP}]_{NP}

A (6b) szerint az igemódosító nem vesz részt a nominalizációban, hanem vonzatként kapcsolódik a nominalizált alaptaghoz (l. még Kiefer 2000: 550–555).

A nominalizáció tehát azt mutatja: a névelőtlen tárgyas igemódosító morfológiai okok miatt nem nominalizálható az igével együtt, a többi pusztá névszói igemódosító nominalizációjakor ugyan ilyen kizáró ok nincs, de mégis több érv szól amellett, hogy az igemódosító nem az igével együtt válik főnévvé, hanem azt összetételel előtagként, éppúgy, mint a tárgyi vonzatot, a deverbális főnévi alaptag veszi magához.

Az *-ó/-ő*-vel történő melléknévképzés esetében hasonló a helyzet. Az **újságot olvasó* helytelen morfológiai képződmény, a cselekvésfőnévhez hasonlóan ebben az esetben is összetett szót alkotunk: *újságot olvasó*, amelynek (5)-höz hasonló a szerkezete, tehát először az *olvasó* melléknévi igenevet képezzük, amely az *újság* előtagot veszi magához. A *moziba járó* ennek megfelelően szintén (6b)-hez hasonló szerkezetű.

Következtetésünket megerősíti az egyéb morfológiai műveletek vizsgálata is. A pusztá névszói igemódosító nemcsak a nominalizációban nem vesz részt, hanem más morfológiai műveletben sem. A pusztá névszói igemódosítóval nem képezhetünk frekventatív akcióminőséget: **szénné-szénné éget*, **úszni-úszni akar*, **bort-bort kér*, **vizet-vizet iszik* (kettőnél több szótagúak fonológiai okból sem kettőzhetők meg: **pirosra-pirosra fest*, ez azonban igekötő esetében is így van: **keresztül-keresztülmegy*, **utána-utánanéz*). Mivel minden háromnál kevesebb szótagú igekötő megkettőzhető (a lexikalizálódott jelentésűeket, valamint az igekötőszerű lexikalizálódott elemeket beleértve), ha valamely igemódosító nem kettőzhető meg (azaz ha vele nem képezhető frekventatív akcióminőség), akkor az nem lehet igekötő.

A *-gat/-get* képzővel cselekvésigéből iteratív vagy diminutív akcióminőséget képezhetünk. Az *újságot olvasgat* azonban nem a (7a), hanem a (7b) módon jön létre; ha nem így lenne, akkor jónak kellene lennie az **újságot olvasgatás* képződménynek is.

(7) a. [[[újságot][olvas]][gat]]

b. [[újságot][[olvas][gat]]]

A fenti gondolatmenetet követve hasonló szerkezetet kell tulajdonítanunk a *moziba járogat*, *pirosra festeget*, *mormotának csúfolgat* és a *moziba járogatás* képződményeknek is.

Tudjuk, hogy az igemódosító két típusa szintaktikai műveletek segítségével nem választható el egymástól: szintaktikailag a két típus lényegében azonos módon viselkedik. A vonzatosság kritériuma és a morfológiai továbbképzés lehetősége viszont, mint láttuk, alkalmas ennek a kérdésnek az eldöntésére, ti. ha egy igemódosító vonzata a bázisigének, ill. ha az igemódosítót tartalmazó alakzat nem tesz lehetővé

továbbképzést, akkor a fentiek értelmében ez az igemódosító nem lehet igekötő.

5. A helyhatározó mint igemódosító

Vizsgáljunk meg néhány olyan határozószót, amely az igemódosítókhoz hasonlóan viselkedik és esetleg igekötőként is értelmezhető. Ilyen például a *fenn/fent* helyhatározószó. Jegyezzük mindjárt meg, hogy a *fenn* elem jelentésstanilag nem azonos a *fent* határozószóval. Amíg a *fennakad* (\neq *fent akad*), *fennáll* (\neq *fent áll*), *fennforog* (\neq *fent forog*), *fennmarad* (\neq *fent marad*), *fenntart* (\neq *fent tart*) igekötőszerű elemet tartalmazó lexikalizálódott alakzatok és könnyen továbbképezhetők, ez nem áll a *fent akad*, *fent áll*, *fent forog*, *fent marad*, *fent tart* alakzatokra. A *fent maradás*, *fent tartás* alakzatokban a *fent* az alaptag határozói vonzata, és mindkét elem lehet hangsúlyos (ami kizárja a komplex igei jelentést), továbbá nincs **fent-fent maradás*, **fent-fent tartás* (és persze – más okból – nincs **fenn-fennmaradás*, **fenn-fenntartás* sem), és míg a *fenntartható* morfológiai képződmény, a *'fent tartható* nem az. A *fent marad* nem a maradás valamilyen fajtája, tehát szemantikai okokból sem lehet szó komplex predikátumról. Ugyanakkor a *fent* helyhatározószó szórendi viselkedése kétségtelenül hasonlít az igemódosítók szórendi viselkedéséhez: *A labda fent maradt*, *A labda nem maradt fent*, *A 'labda maradt fent* (és nem az ütő). De pontosan ugyanez érvényes más határozószók esetében is: *forrón szereti a levest*, *a levest szereti forrón*, *nem szereti forrón a levest*. A *fent* más igével sem lehet igemódosító, tehát igekötőként sem jöhet szóba. Ugyanez vonatkozik a többi lokális helyhatározószóra is. Az „*ott* helyhatározószó és ige” kapcsolatára is található néhány lexikalizálódott példa: *ottfelejt*, *otthagyt*, *ottmaradt*, *ottveszik*; új ige azonban az *ott* határozószóval nem alkotható: nincsen **'ottalszik*, **'ottdolgozik*. (Az *ott* már termékletlensége miatt sem lehet tehát igekötő.) Van viszont *'ott tartózkodik*, ahol az *ott* az ige helyhatározói vonzata, és természetesen ugyanígy van *ott-tartózkodás* is, melyet azonban lexikalizálódott határozószói összetételnek kell tekintenünk, levezetése a *levélírás* összetett szóhoz hasonlóan történik. Az *itt* vagy a *kint* helyhatározószóval is alkothatunk alkalmi összetett szavakat: *itt-tartózkodás*, *kint-tartózkodás*, de nincs *itt tartózkodik*, *kint tartózkodik* komplex ige. Jegyezzük meg még, hogy sem az *ott*, sem az *itt*, sem pedig a *kint* nem kettőzhető meg: **ott-ott-tartózkodás*, **itt-itt-tartózkodás*, **kint-kint-tartózkodás*. Megfigyeléseinket így általánosíthatjuk: a lokális jelentésű helyhatározószók nem igemódosítók, és a termékenység hiánya, valamint a továbbképezhetőség lehetetlensége miatt nem lehetnek igekötők sem.

Azt a kérdést, hogy a szintaktikailag lényegében azonos módon viselkedő nem igekötői elemek mikor tekinthetők szemantikailag igemódosítónak és mikor nem, a további vizsgálatoknak kell majd tisztázniuk. Nem minden esetben jön ugyanis létre komplex igei jelentés: *az asztalra teszi a könyvet* és *az asztalon*

tartja a könyvet esetében az *asztalra* direkcionális és az *asztalon* lokális vonzat szintaktikailag az igemódosítókkal azonos módon viselkedik, mégsem tekinthetők igemódosítóknak, mivel a határozott névelő jelenléte miatt nem hozhatnak létre komplex igei jelentést. A kérdés csak a komplex ige szemantikai tulajdonságainak tisztázása után dönthető el.

6. Konklúzió

Ebben a cikkben a kétfajta igemódosító, a pusztá névszói igemódosító és az ige-
kötő különbségeinek feltárására vállalkoztunk. Az egyik alapvető különbség a von-
zatosság: a pusztá névszói igemódosító mindig vonzata az alapigének, az ige-
kötő pedig sohasem lehet vonzat. A másik különbség a továbbképezhetőséggel függ
össze: az ige-
kötős ige-
k morfológiailag mindig továbbképezhetők, a pusztá névszói
igemódosítót tartalmazó igei szerkezetek azonban általában nem teszik lehetővé a
továbbképzést, a frekventatív akcióminőség képzését pedig mindig kizárják. A
lokatív határozószókról megmutattuk, hogy nem lehetnek sem igemódosítók, sem
pedig ige-
kötők.

Irodalom

- Booij, Geert (1990), The boundary between morphology and syntax: separable complex verbs in Dutch. *Yearbook of Morphology* 3: 45–63.
- É. Kiss Katalin (1998), Mondattan. In: É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter, Új magyar nyelvtan. Osiris Kiadó, Budapest.
- Kiefer Ferenc (szerk.) (2000) Strukturális magyar nyelvtan. 3. Morfológia. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kiefer Ferenc (2000a), Az összetétel. In: Kiefer 2000: 519–567.
- Kiefer Ferenc (2002), Szabályszerűség, termékenység és analógia a morfológiában. In: Maleczki Márta (szerk.), A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei. Szegedi Tudományegyetem, Szeged. 9–15.
- Kiefer Ferenc – Ladányi Mária (2000a), Az ige-
kötők. In: Kiefer 2000: 453–518.
- Kiefer Ferenc – Ladányi Mária (2000b), Morfoszintaktikailag semleges képzések. In: Kiefer 2000: 165–214.
- Komlósy András (1992), Régensek és vonzatok. In: Kiefer Ferenc (szerk.), Strukturális magyar nyelvtan. 1. Mondattan. Akadémiai Kiadó, Budapest. 299–527.
- Laczko Tibor (2000), Az ige argumentumszerkezetét megőrző főnévképzés. In: Kiefer 2000: 293–407.
- Stiebels, Barbara – Wunderlich, Dieter (1994), Morphology feeds syntax: the case of particle verbs. *Linguistics* 32: 913–968.
- Szili Katalin (2001), A perfektivitás mibenlétéről a magyar nyelvben a *meg* ige-
kötő
funkciói kapcsán. *MNy* 97: 262–282.

A tundrai nyenyec indeterminált igeragok története

The paper attempts to shed light on the origin and development of the indeterminate verbal suffixes of Tundra Nenets. It endeavors to clear up the possible origin of the components of the indeterminate verbal suffixes. These suffixes are based on the Uralic personal pronouns: every Tundra Nenets indeterminate verbal suffix contains at least one element which is the reflex of the appropriate Proto-Uralic personal pronoun. The structure of the Tundra Nenets indeterminate paradigm shows that the indeterminate and determinate paradigms began to differentiate in the proto-language, but the system of conjugation and the full paradigms developed later, in Proto-Northern-Samoyedic.

0.1. A tundrai nyenyec mai nyelvéllapotában összesen négy ragozási sor különül el egymástól. (A determinált ragozásnál a harmadik személyű tárgy száma is kifejezhető, ám a kettes, illetve a többes számú tárgyra ugyanazok az igei személyragok utalnak. Ezek az igeragok a duális tárgy tövéhez, és a többes számú tárgyi/reflexív igetövekhez kapcsolódnak, amelyeken megtalálhatók a duális, ill. a többes számú tárgyra utaló elemek.) Az igeragok a következők:

		sz.	Sg	Du	Pl
indet.		1. 2. 3.	$d^{\circ}m$ n° —	<i>nyih</i> <i>dyih</i> <i>x^{\circ}h</i>	<i>waq</i> <i>daq</i> <i>q</i>
det.	SgObj	1. 2. 3.	w° r° <i>da</i>	<i>myih</i> <i>ryih</i> <i>dyih</i>	<i>waq</i> <i>raq</i> <i>doh</i>
	Du /PlObj	1. 2. 3.	n° d° <i>da</i>	<i>nyih</i> <i>dyih</i> <i>dyih</i>	<i>naq</i> <i>daq</i> <i>doh</i>
refl.– med.		1. 2. 3.	$w^{\circ}q$ n° <i>q</i>	<i>nyih</i> <i>dyih</i> <i>x^{\circ}h</i>	<i>naq</i> <i>daq</i> $d^{\circ}q$

Mind a tundrai, mind az erdei nyenyec igeragozás nagy hasonlóságot mutat az enyec és a nganaszan konjugációkkal. Mivel nemcsak a ragozási rendszerek, hanem maguknak az igeragoknak a többsége is azonos alapokra vezethető vissza, arra következtethetünk, hogy az északi-szamojéd alapnyelvben már kialakult a mai nyelvekben is megfigyelhető három konjugációtípus, amelyen belül a determinált paradigmában lehetőség nyílt a tárgy számának a jelölésére. Az uráli nyelvek igeragozási rendszereit érintő nyelvtörténeti kutatások eredményeivel összhangban (pl. Hajdú 1973, Helimskij 1982, Janhunen 1982, Rédei 1998–1999, Honti 1998–1999, stb.) feltételezhetjük, hogy a tundrai nyenyec igeragozás legalábbis kezdeményeit tekintve nemcsak szamojéd, hanem uráli előzményekkel is rendelkezhet. Hangsúlyozandó azonban, hogy az egyes paradigmák kifejlődése viszont mindenképpen a szamojéd, illetve a nyenyec nyelv(ek) önálló életének az időszakára tehető.

A szamojéd igeragok történetével foglalkozó szakirodalom (Künnap 1973, 1976; Helimskij 1982, Mikola 1988, 1998; Körtvély 2001) mindeddig csak részszerkezetekre vagy egyes igeragokra terjedt ki, nem pedig az összes igerag eredetének a bemutatására. Mivel a determinált ragozás történeti vizsgálatának az uralisztikában hagyományai vannak, a determinált igeragok a nyenyecben is viszonylag kutatottnak számítanak, és foglalkozik dolgozat a reflexív-mediális konjugáció ragjainak a kialakulásával, lehetséges eredetével is (Mikola 1988, 1998; Körtvély 2001). A tundrai nyenyec indeterminált igeragok történetét összefoglaló tanulmány azonban a szakirodalomban az említett két konjugációval szemben nem található. Dolgozatom célja ezért az, hogy az indeterminált tundrai nyenyec igeragok történetét bemutassam, valamint hogy ezzel együtt megpróbáljak választ adni az igeragok alkotóelemeinek a lehetséges eredetére is.

0.2. Dolgozatomban a különböző nyelvek leírásaiban használatos, természetesen különböző írásmódokat követem, tehát nem töreksem semmilyen szempontú egységesítésre, modernizálásra. Így előfordul, hogy a forrásnak megfelelően ugyanazt a hangot a különböző szamojéd nyelvekben különböző írásjelekkel jelölöm.

1. A tundrai nyenyec konjugációk kialakulása

A tundrai nyenyec igeragozási rendszer kialakulása nagy valószínűséggel a determinált : indeterminált ragozások elkülönülésével kezdődött, amelyet később követhetett a reflexív-mediális paradigma kifejlődése. A determinált : indeterminált opozíció a szamojéd nyelvek igeragozásaiban a többi determinált ragozással rendelkező uráli nyelvhez hasonlóan az egyes szám harmadik személyben mutatkozott meg elsőként, ahol a jelölt determinált igealak a jelöletlen indeter-

minálttal állt szemben. A paradigmák teljes elkülönülése minden valószínűség szerint később ment végbe. A nyenyecben a determinált igei személyragok a számnak és személynek megfelelő uráli eredetű személyes névmások grammatikalizálódott folytatásai. Az indeterminált személyragok nagy többsége – mint azt a továbbiakban látni fogjuk – szintén ősi uráli eredetű személyes névmásra vezethető vissza, de mivel ezek felépítésüket tekintve a determináltaknál összetettebbek, bonyolultabbak, későbbi keletkezésűnek, és a determinált igeragokhoz képest másodlagosaknak tekinthetők. A tundrai nyenyecben előforduló harmadik, reflexív-mediális konjugáció kialakulása mind a determináltaknál, mind az indetermináltaknál későbbre tehető, amire abból következtethetünk, hogy ragállományának a nagy része analógiás, az előző két ragozásból átvett igerag.

2. Az indeterminált igeragok története

2.1. A harmadik személyű indeterminált igeragok

A fentiek értelmében a harmadik személyű indeterminált igei személyragok a tundrai nyenyecben a determináltaktól eltérően nem rendelkeznek névmási előzményekkel. Az egyes ragozástípusok között az egyes szám harmadik személyben megfigyelhető [igerag] : [zérómorféma] szembenállás a többi számban – mint a továbbiakban láthatjuk – az [igerag + számjel] : [számjel] oppozícióban jelenik meg.

VxSg3 Ø

Az egyes szám harmadik személyű indeterminált igerag zérómorfémaként jelenik meg a tundrai nyenyecben ugyanúgy, mint a többi szamojéd nyelvben:

NyenyecT	NyenyecE	Enyec	Ngaszan	Szelkup	Kamassz
Ø	Ø	Ø	Ø	Ø	Ø

nyenyecT *to° 'jön + ØindetVxSg3' (mo)¹*

nyenyecE *kajeä 'megy, elfut + ØindetVxSg3' (Hajdú 1968: 200)*

enyecK *pire 'főz, süt + ØindetVxSg3' (Pusztay 1978: 5)*

ngaszan *čal'iti 'szalad + Kimp + ØindetVxSg3' (Tereščenko 1979: 64)*

szelkup *tüŋa 'megjön + ØindetVxSg3' (Hajdú 1968: 145)*

kamassz *aṁnă 'ül + ØindetVxSg3' (Donner 1944: 86)*

¹ A tundrai nyenyec adatok forrásait azok gyakorisága miatt a többi szamojéd példától eltérően nem adom meg. A zárójeles szóalakok a cirill betűs helyesírást tükrözik.

VxDu3 -x°h

A duális harmadik személyű indeterminált tundrai nyenyec igerag felépítése megegyezik a többi szamojéd nyelvben megtalálható hasonló szerepű igeraggal, vagyis az uráli eredetű duálisjelen kívül más elemet nem tartalmaz.

NyenyecT	NyenyecE	Enyec	Nganaszan	Szelkup	Kamassz
<i>x°h</i>	<i>haŋ</i>	<i>hi'</i>	<i>kəj</i>	<i>qi</i>	<i>ɣʲi, gʷi</i>
nyenyecT	<i>ngædalix°h</i> 'gyalogol + indetVxDu3' (<i>нæдалыхы'</i>)				
nyenyecE	<i>jilŋahan</i> 'vadászik + indetVxDu3' (Lehtisalo 1947: 79)				
enyecK	<i>dʊridahi'</i> 'beszél + indetVxDu3' (Mikola 1980: 225)				
nganaszan	<i>dʲilʲitiʲli'əgəj</i> 'hall, hallgat + inchoat. + Kperf + indetVxDu3' (Tereščenko 1973: 304)				
szelkup	<i>amjrnāqi</i> 'falatozik + indetVxDu3' (Hajdú 1968: 146)				
kamassz	<i>nerēlgʷi</i> 'megijed + indetVxDu3' (Donner 1944: 146)				

VxPI3 -q

Az indeterminált többes szám harmadik személyű igei személyrag a tundrai nyenyecben a duálishoz hasonlóan szintén csak számjelet tartalmaz. Ez az uráli *-t többesjelre vezethető vissza.

NyenyecT	NyenyecE	Enyec	Nganaszan	Kamassz
<i>q</i>	<i>ɣ</i>	<i>"</i>	<i>"</i>	<i>ie', i'</i>

nyenyecT	<i>lœx°nœ°q</i> 'beszél + indetVxPI3' (<i>лахана"</i>)			
nyenyecE	<i>kōŋŋa"ɣ</i> 'talál + indetVxPI3' (Lehtisalo 1947: 82)			
enyecK	<i>baðe"</i> 'beszél + indetVxPI3' (Mikola 1980: 225)			
nganaszan	<i>dʲambütü"</i> 'úszik + Kimp + indetVxPI3' (Tereščenko 1973: 125)			
kamassz	<i>bʰəʷlɔɣʲi</i> 'iszik + indetVxPI3' (Donner 1944: 154)			

2.2. Az első személyű indeterminált igeragok

A harmadik személyű indeterminált igei személyragoktól eltérően az első személyben már nemcsak zérómorfémát, illetve számjeleket találunk, hanem személyre utaló elemet is.

VxSg1 -d°m

A -d°m igei személyrag minden bizonnyal összetett rag. Künnap (1973: 195–196) szerint *-tVmVn alakra vezethető vissza, ami az északi-szamojéd nyelvek mellett a kamasszból is kimutatható. Meg kell jegyezni, hogy a szerző annak

ellenére vélekedik így, hogy sem a nganaszanban, sem a szelkupban nem található meg olyan nyelvi elem, amely a teljes összetett rag meglétét, vagy valamikori meglétét igazolná. Künnap a **-tVmVn* ragot egy mindeddig nem tisztázott eredetű, Mikola (1988: 254) által képzőnek tartott morféma (**tV*) és a **mVn* elemek kapcsolatából származtatja. Künnap egy későbbi tanulmányában (idézi Helimskij 1982: 80) a szamojéd alapnyelvre kétféle indeterminált igeragot rekonstruál: a **-tV-mV*, valamint a **-mV* ragokat.

Künnap nézetétől némiképp eltérő Helimskij (1982: 80–81), aki a közeli rokon nyelvek tanúsága alapján a **-tVmV*-vel és a **-mV*-vel szemben indokoltnak tartja a rag végén feltételezhető vokális nélküli, és meghatározható ragbelseji vokálissal rendelkező **-tem*, valamint **-m* alakok rekonstruálását. Közülük az utóbbi a szamojéd eredetű **-mân* elemre vezethető vissza, a *t*-s változat pedig feltehetőleg **tε* képzőelemmel kibővített alak.

Mikola (1988: 254) az egyes szám első személyű indeterminált igeragot nem bontja részeire, hanem **-tVmV* alakban rekonstruálja a szamojéd alapnyelvre – azzal a megjegyzéssel, hogy a rag **tV*-vel együtt a nganaszanban csak a stimulatívban van meg.

Janhunen (1998: 471) a nyenyec alapnyelvre nem tesz fel más egyes szám első személyű predikatív végződést, mint az **-m*-et, amiből arra következtetünk, hogy ő szintén nem fogadja el a ragvégi vokálissal rendelkező variánst.

Véleményem szerint a szamojéd alapnyelvre a ragvégi magánhangzó nélküli változat a valószínűbb, hiszen azoknak a szamojéd nyelveknek a tanúsága szerint, amelyekben a szóban forgó indeterminált igei személyrag előfordul, nem indokolható kellőképpen ennek feltételezése. Alátámasztja ezt az elképzelést az is, hogy a tundrai és az erdei nyenyecben a múlt idejű összetett igei személyragokban, ahol a számot és a személyt jelző elem a múlt idő jelével kapcsolódik össze (nyenyecT *-dōmcy°*, nyenyecE *-tams*), a múlt idő jele pusztán az *-m*-hez kapcsolódik, más elem nem található köztük. Az összamojédra rekonstruálható **-m* egyes szám első személyű indeterminált igerag – nézetem szerint – eredetére nézve megegyezik a determinált igeragozásban, egyes szám első személyben szereplő igeraggal, vagyis tekinthető az uráli eredetű egyes szám első személyű személyes névmás folytatásának. A homonímiát a tundrai nyenyecben egyrészt az küszöbölte ki, hogy a determinált igerag az indeterminálttal ellentétben megtartotta az *m* után következő vokálist, így spirantizálódott, másrészt pedig az, hogy az indeterminált ragozásban gyakran a **tV* elemmel összekapcsolódva jelentkezett.

Az egyes szám első személyű indeterminált igerag megfelelései a többi szamojéd nyelvben a következők:

NyenyecT	NyenyecE	Enyec	Nganaszan
<i>d^om</i>	<i>tm, t</i>	<i>δ', ro'</i>	<i>m</i>

nyenyecT	<i>xəyad^om</i> 'megy + indetVxSg1' (<i>хаядм'</i>)
nyenyecE	<i>tē''ŋat</i> 'szed (bogyót) + indetVxSg1' (Lehtisalo 1947: 102)
enyecCh	<i>ǵonɣumado'</i> 'meggyógyul + indetVxSg1' (Susekov 1983: 141)
nganaszan	<i>čajlišjδəm</i> 'teázik + fut. + indetVxSg1'

(Čeremisina – Kovalenko 1986: 32)

Mint látható, szelkup és kamassz példákat nem idézek. Ennek oka, hogy a szelkup indeterminált egyes szám első személyű igerag nem tekinthető a tundrai nyenyec indetVxSg1 párhuzamának, a kamasszban pedig a legtöbb igeidőben és igemódban a harmadik személyű alakokon kívül az igeragok megegyeznek a determináltakkal (vö. Donner 1944: 169).

VxDu1 -nyih

A duális első személyű indeterminált igerag szintén a tundrai nyenyec alapnyelvi eredetű személyragjai közé tartozik, hiszen megtalálható benne az uráli egyes szám első személyű személyes névmás, a **mV* duálissal ellátott alakja, ami az összamojédra **miñ* alakban rekonstruálható. A rag felépítése feltehetően megegyezik a kettes és többes számú tárgyra utaló determinált -nyih személyragéval, vagyis a PS *-*n-miñ* > PNS *-*niñ* alakokon keresztül jöhetett létre. A -nyih kettes és többes számú tárgyra utaló determinált igerag *n* eleméhez kimutathatóan nem kötődik olyan jelentés, amely tárgyra utalna, így létrejöttében nem zárható ki az analógia szerepe sem. Véleményem szerint ugyanez igaz az indeterminált VxDu1 -nyih-re is.

A duális és több tárgyra utaló -nyih igerag esetében nagyon valószínű, hogy a birtokos személyragozás genitivusos paradigmájából analógiásan került a kettes számú és több tárgyra utaló igei személyragok közé. Ennek ismeretében elképzelhető, hogy az indeterminált VxDu1 is a birtokos személyragozásból sugárzódott át, és a determinált VxDu1-hez képest megmutatkozó felépítésbeli különbségében (*n*) egyik paradigmában sem kell speciális jelentéselemeket keresni, hanem érdemesebb egyszerűen a már meglevő ragozástól való eltérési kényszer jeleként értékelni.

A -nyih indeterminált igerag megfelelései a többi szamojéd nyelvben a következők:

NyenyecT	NyenyecE	Enyec	Nganaszan	Szelkup
<i>nyih</i>	<i>j'</i>	<i>j', bi'</i>	<i>mi</i>	<i>nej</i>

nyenyecT	<i>to°nyih</i> 'jön + indetVxDu1' (<i>monu</i>)
nyenyecE	<i>jīlīŋaj'</i> 'él + indetVxDu1' (Verbov 1973: 93)
enyecB	<i>d'īrej</i> 'él + indetVxDu1' (Susekov 1977: 37)
nganaszan	<i>dərəbađutumi</i> 'üdvözl + Kimp + indetVxDu1' (Helimskij 1994: 106)
szelkup	<i>amīrnej</i> 'falatozik + indetVxDu1' (Hajdú 1968: 146)

VxPI1 -*waq*

A *-waq* többes szám első személyű indeterminált igerag a fent bemutatott első személyű igeragokhoz hasonlóan névmási eredetű. A protouráli **mV* személyes névmás és a szintén uráli eredetű **-t* többesjel kapcsolatából keletkezett, és a protoszamojéd **-mat* alakon keresztül nyerte el mai formáját, szabályos hangváltozásokkal.

A többes szám első személyű igei személyragok a determinált egy tárgyra utaló, és az indeterminált paradigmában megegyeznek egymással. Ez a jelenség a tundrai nyenyec igeragozási rendszerben egyedülálló, hiszen a többi igerag esetében azt tapasztalhatjuk, hogy éppen a determinált (egy tárgy) : indeterminált paradigmáknál mutatkozik meg szembenállás, az egyéb paradigmáknál pedig gyakoriak az egybeesések.

A tárgyalt igerag a szamojéd nyelvekben:

NyenyecT	NyenyecE	Enyec	Nganaszan	Szelkup
<i>waq</i>	<i>ma²</i>	<i>a", ba"</i>	<i>mu"</i>	<i>mīt</i>

nyenyecT	<i>nəmtə°waq</i> 'meghall + indetVxPI1' (<i>намдэва"</i>)
nyenyecE	<i>jīlīŋama²</i> 'él + indetVxPI1' (Verbov 1973: 93)
enyecB	<i>d'aguzā</i> 'nincs, hiányzik + indetVxPI1' (Tereščenko 1966: 455)
nganaszan	<i>čid'iamj</i> 'bemegy + perf. + indetVxPI1' (Čeremisina – Kovalenko 1986 : 35)
szelkup	<i>amīrnīmīt</i> 'falatozik + indetVxPI1' (Hajdú 1968: 146)

2.3. A második személyű indeterminált igeragok

A második személyű indeterminált igeragok a tundrai nyenyecben az eddig bemutatott igeragokhoz hasonlóan alapnyelvi személyes névmásra vezethetők vissza. Az egyes számú indeterminált igei személyragokkal megegyező módon a duálisi és a többes számú személyragok egy **tV* és a megfelelő protoszamojéd (ill. uráli eredetű) számjel kapcsolatából tevődnek össze (indetVxDu2: **tV+n*, indetVxPI2: **tV+t*), az egyes szám második személyű igerag viszont a **tV* mellett történetileg egy **n* elemet is tartalmaz. Ezzel az új elemmel kapcsolatban

jegyzi meg Janhunen (1998: 471): „From the proto-Uralic point of view, one of the most interesting features is that the second-person singular predicative ending seems to have been **n* in proto-Samoyedic, as opposed to **t* in most sub-branches of Finno-Ugric.”

VxSg2 -*n*^o

Az indeterminált egyes szám második személyű tundrai nyenyec igerag a fentebb már említett **ntV* [**ntø*]-ból vezethető le, amelyből a **tV* [**tø*] tekinthető az uráli Sg2 személyes névmás agglutinálódott folytatásának.

Az **n* elem más szamojéd nyelvekben is kimutatható ebben a számban és személyben, bár a nganaszan kivételével, ahol az egyes szám második személyű indeterminált igerag egyszerűen -*n*-ként jelenik meg, mindenhol csak a rag részeként találjuk meg. Így arra következtethetünk, hogy míg a szamojéd nyelvek többségükben megtartották a PU **tV*-t, a második személyű személyes névmási eredetű igeragot, a valószínűleg leggyakrabban használt singularisban mégis szükséges volt a magában álló **tV* további elemmel történő megkülönböztetése, vagyis egy új elem beépítése az igeragba. (A nganaszan esetében, mint azt már említettem is, ez az újabb keletű elem önmagában vált igeraggá.) Erre a jelenségre magyarázatot adhat a **t* elemet tartalmazó, a protoszamojédban minden bizonnyal igen túlterhelt, személyragként funkcionáló morfémák közötti homonímia kiküszöbölésének a szükségessége.

A determinált VxSg2 (*-r^o* < PNS **-rø* < PS **-tø*) létrejöttében nagy valószínűséggel igen fontos szerepet játszott, hogy a protoszamojédban végbement hangváltozások folytán egy ideig alakilag egybeeshetett a determinált VxSg3 (*-da* < PNS **-ta* < PS **-ta*) igeraggal, és ezért szabálytalan hangváltozás következett be benne. Véleményem szerint a protoszamojédban a determinált : indeterminált opozíció már a singularis második személyt is érintette,² így nemcsak a **t* elemet tartalmazó detVxSg2 és a detVxSg3, hanem az indetVxSg2 is igen hasonló felépítésű lehetett. Ha ehhez hozzátesszük, hogy mindhárom személy kihasználtsága meglehetősen nagy, ráadásul az igeragozáson kívül a birtokos személyragozásban, illetve a névszók predikatív ragozásában is ugyanígy fennállt a homonímia, a markáns különbségtétel igénye reális magyarázatnak tűnik a további alakulásukra.

Az -*n*^o igerag megfelelői a szamojéd nyelvekben a következők:

NyenyecT	NyenyecE	Enyec	Nnganaszan	Szelkup
<i>n^o</i>	<i>n</i>	<i>ddo</i>	<i>ŋ</i>	<i>ntj</i>

² Ezt az elképzelést támasztja alá az a tény is, hogy az **ntV*-re visszavezethető indeterminált igei személyrag nemcsak az északi-szamojéd nyelvekben mutatható ki, hanem a szelkupban is (indetVxSg2 *ntj*).

nyenyecT	<i>si°rŋan°</i> 'néz + indetVxSg2' (<i>сырпан</i>)
nyenyecE	<i>tjállipin</i> 'lop + indetVxSg2' (Lehtisalo 1947: 72)
enyecB	<i>jiredo</i> 'él + indetVxSg2' (Prokofjev 1937: 87)
nganaszan	<i>čiiŋiŋ</i> 'bemegy + interrog. + indetVxSg2' (Kosterkina – Nagy – Sobanski 1997: 73)
szelkup	<i>āŋanti</i> 'van+indetVxSg2' (Hajdú 1968: 153)

VxDu2 -dyih

A második személyű duális indeterminált igerag szintén tekinthető uráli eredetűnek azon az alapon, hogy az őt alkotó két morféma egyike a PU egyes szám második személyű személyes névmás, a **tV* folytatása. A másik a szamojéd **-ń* duálisjel szabályos hangváltozással létrejött megfelelője.

Az erdei nyenyec kivételével nem találunk olyan szamojéd nyelvet sem az északi, sem a déli ágba, amely az indeterminált duális második személyű igerag számára megtartotta volna a **-tV* + **-ń* szerkezetet és ezeket az elemeket szabályos hangváltozások érték volna. A többi szamojéd nyelvben ugyanis a determinált paradigmából már ismert PNS **-rø*, illetve PSS **-lø* folytatásait találjuk. Ennek egyik oka talán az lehet, hogy a rag – legalábbis az egyes számú alakokhoz képest – kevésbé frekvenciált.

A *-dyih* igei személyragra a tundrai és az erdei nyenyecből hozok példát:

NyenyecT	NyenyecE
<i>dyih</i>	<i>tʔ</i>

nyenyecT	<i>to°dyih</i> 'jön + indetVxDu2' (<i>modu'</i>)
nyenyecE	<i>jilŋatʔ</i> 'lop + indetVxDu2' (Verbov 1973: 93)

VxPI2 -daq

A duális igeraghoz hasonlóan a tundrai és az erdei nyenyecben a többes szám második személyű indeterminált igerag sem egyezik meg az egyes számú tárgyra utaló determinált paradigma megfelelő ragjaival, mint a többi északi-szamojéd nyelvben. Ez utóbbiak közül az északi ág nyelveiben a PNS **-rø* + **-t*, a déli-szamojédban pedig a PSS **-lø* + **-t* elemek folytatásait találjuk meg ebben a szerepben.

A nyenyecben a többes szám második személyű indeterminált igeragok esetében a duális második személyhez hasonlóan két, talán egymással összefüggő eredetet feltételezhetünk. Az egyik szerint a ragot felépítő elemekben (az uráli eredetű **-tV* egyes szám második személyű személyes névmásban, valamint a szintén uráli eredetű **-t* számjelben) szereplő fonémák szabályos hangváltozásokban vettek részt, és így nyerték el mai alakjukat. A másik elképzelés szerint

az igerag a birtokos személyragozásból kerülhetett át mind az indeterminált, mind pedig a duális és többes számú tárgyra utaló determinált paradigmába.

A *-daq* igeragra és erdei nyenyec megfelelésére a következő példákat idézem:

NyenyecT	NyenyecE
<i>daq</i>	<i>taʔ</i>

nyenyecT *me°daq* 'tesz, van + indetVxPl2' (мэда")

nyenyecE *kajjetta* "∇megy + indetVxPl2' (Lehtisalo 1947: 82)

3. Összegzés

Az indeterminált igeragok a többi tundrai nyenyec konjugáció raganyagához hasonlóan nagyon határozottan az uráli alapnyelvi személyes névmásokra épülnek, hiszen az igeragoknak mindegyikében felfedezhető olyan elem, amely a megfelelő számú és személyű uráli személyes névmás folytatásának tekinthető. Ez a megállapítás még az analógiás, vagy kétséget kizáróan újabb, a nyelv önálló életében keletkezett, összetett igeragok esetében is elfogadható.

A tundrai nyenyec indeterminált paradigma ragjainak felépítése is azt bizonyítja, hogy bár az indeterminált és a determinált paradigma egymástól való elkülönülése már az alapnyelvben megindulhatott, az igeragozási rendszer, illetve a rendszert felépítő teljes ragozási sorok kialakulása, valamint a ragoknak a mai szerepükben való stabilizálódása mindenképpen későbbre tehető.

Irodalom

- Čeremisina, M. N. – Kovalenko, N. N. [Черемисина, М. Н. – Коваленко, Н. Н.] (1986), Методические указания к курсу „Общее языкознание” (на материале нганасанского языка). Новосибирский гос. университет, Новосибирск.
- Donner, Kai (1944), Kamassisches Wörterbuch (bearbeitet und herausgegeben von A. J. Joki) = Lexica Societatis Fenno-Ugricae. SUS VIII.
- Hajdú Péter (1968), Chrestomathia Samoiedica. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Hajdú Péter (1973), Bevezetés az uráli nyelvtudományba. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Helimskij, E. A. [Хелимский, Е. А.] (1982), Древнейшие венгерско-самодийские языковые параллели. Наука, Москва.
- Helimskij, E. A. [Хелимский, Е. А.] (1994), Таймирский этнолингвистический сборник. Москва.
- Honti László (1998–1999), Gondolatok a mordvin tárgyas igeragozás uráli alapnyelvi hátteréről. NyK 96: 106–119.

- Janhunen, Juha (1982), On the structure of Proto-Uralic. FUF 44: 23–42.
- Janhunen, Juha (1998), Samoyedic. In: Daniel Abondolo (ed.), *The Uralic Languages*. Routledge, London and New York. 457–479.
- Kosterkina, Nadezda T. – Nagy, Beáta – Sobanski, Florian (1997), Über die Tiere auf der Erde. *NéNy* 37: 157–199.
- Körtvély Erika (2001), A tundrai nyenyec determinatív és reflexív-mediális igeragozás történeti alapjai. A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei II. SzTE Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged.
- Künnap, Ago (1973), Über eine samojedische Personalendung. *JSFOu* 72: 191–196.
- Künnap, Ago [Кыннап, А.] (1976), К истории личных глагольных суффиксов в северносамодийских языках. *Языки и топонимия* 2. 79–85.
- Lehtisalo, Toivo Vilho (1947), Juraksamojedische Volksdichtung. *MSFOu* SUS XC.
- Mikola Tibor (1980), Enyec és nganaszan nyelvi adalékok. *NyK* 82: 223–236.
- Mikola, Tibor (1988), Geschichte der samojedischen Sprachen. In: Denis Sinor (ed.), *The Uralic languages*. E. J. Brill, Leiden – New York – København – Köln. 219–263.
- Mikola Tibor (1998), A szamojéd nyelvek története (akadémiai doktori értekezés). Szeged. (kézirat)
- Prokofjev, G. N. [Прокофьев, Г. Н.] (1937), Энецкий (енисейско-самодийский) язык. *Языки и письменность народов севера*. 1. 75–90.
- Pusztay, János (1978), Kleines Jenissej-samojedisches Material. *FUM* 2: 3–33.
- Rédei Károly (1998–1999), Gondolatok az uráli tárgyas igeragozásról. *NyK* 96: 124–128.
- Salminen, Tapani (1998), Nenets. In: Abondolo, Daniel (ed.), *The Uralic languages*. Routledge, London – New York. 516–547.
- Susekov, V. A. [Сусеков, В. А.] (1977), Языки и топонимия 5. 37–40.
- Susekov, V. A. [Сусеков, В. А.] (1983), Вопросы енисейского и самодийского языкознания. Томск. 139–143.
- Tereščenko, N. M. [Терещенко, Н. М.] (1966), Самодийские языки (введение, ненецкий язык, нганасанский язык, энецкий язык). *Языки народов СССР*. 3. Академия наук, Москва.
- Tereščenko, N. M. [Терещенко, Н. М.] (1973), Синтаксис самодийских языков. Наука, Ленинград.
- Tereščenko, N. M. [Терещенко, Н. М.] (1979), Нганасанский язык. Наука, Ленинград.
- Verbov, G. D. [Вербов, Г. Д.] (1973), Диалект лесных ненцев. *Самодийский сборник*. Новосибирск. 3–190.

A magyar hosszúmássalhangzó-rendszer kialakulásáról és néhány finnugor eredetű szavunk hangtani fejlődéséről

The system of long consonants in present-day Hungarian is not of Finno-Ugric origin. It emerged in the independent life of Hungarian. Relying mainly on Old Hungarian texts and taking into account part of the relevant results found in the literature, the author of the present study points out that the long consonant system may have been formed through gemination in the imperative at first: *ad + j + on* > *agyon* > *aggyon* (Sg3 *adon!*; cf. *ad* 'give'); *vet + j + en* > **vesen* > *vessen!* (Sg3; cf. *vet* 'throw') etc. From the intervocalic position the long consonant spread to final position after a vowel: *ad + j* > *agy* > *aggy* (Sg2 *adj!*); *vet + j* > *ves* > *vess* (Sg2 *vess!*). A systematic investigation of Old Hungarian texts also shows that the long consonants (*ll*, *rr*) in some Hungarian words of Finno-Ugric origin (e.g. *áll* 'stand', *mell* 'breast', *varr* 'sew' are not the results of an (**lk* >) **ly* > *ll* or (**rk* >) **ry* > *rr* assimilation — as is generally held in Finno-Ugric linguistics — but those of a gemination *l* > *ll*, *r* > *rr*. So it was the *γ* that was first dropped.

Ismeretes, hogy az uráli, finnugor (és ugor) alapnyelvre néhány szóban intervokális helyzetben hosszú *pp*-t, *tt*-t és *kk*-t tesznek föl. Ezek azonban, ha a magyarban tovább öröklődtek, annak önálló életében, az ősmagyar kor egy korábbi szakaszában megrövidültek: FU **säppä* >> m. *epe*; FU **läppz* >> m. *lep* R. 'takaró; takar'; FU **kutte* >> m. *hat*; FU (??U) **witte* >> m. *öt*; FU **likkä-* (**lökkä-*) >> m. *lök*; FU **rakka* >> m. *rokon* stb. (l. pl. UEW 435–436, 241, 225, 577, 248–249, 418–419; EWUng 325–326, 889, 536–537, 1090–1091, 911, 1276; Hajdú 1966: 100).

A magyar nyelvtörténet folyamán ezután és a mai magyarban jelentkező hosszú mássalhangzók tehát később keletkeztek. A szakirodalom, illetve annak egy része szerint a hosszú mássalhangzók (egyik) legkorábbi és legjelentősebb keletkezési módja a magánhangzók után álló palatalizálódó mássalhangzóknak a felszólító mód *j* jelével való összeolvadása. Még mélyen az ősmagyar korban történt a *t + j* (*č*) > (? *čč* >) *šš* (m. *ss*), majd később – de még az ősmagyarban kezdődve és az ómagyarban folytatódva – a *d + j* > *žž* (> *ggy*), *l + j* > *ll* (*lly*), *n + j* > *nn* (*nny*) összeolvadás, például: *vezetjén* > *vezessen*, (vö. HB: *iorgossun*, *bulsassa*, *vezesse*), *měn + jën* > *mēnnyën* (*menjen*), *vál + jék* > *vállýék* (*váljék*) (vö. ÓMS: *illen* 'éljen', *felleyn* [ɔ: *fellyen*]). Minderre lásd például Bárczi 1957:

124–125; 1958a: 135–136, 141–142; 1967: 105; Bárczi 1990: 39–40, 64–67; Benkő 1980: 203, 207.

A szakirodalom egy másik része (pl. Losonczi 1931: 41–43; Papp 1957: 32; Jakab 1964: 39–41) szerint a $d + j$, $l + j$, $n + j$ összeolvadásával először rövid *gy*, *ly*, *ny* keletkezett, ami intervokalikus helyzetben csak később nyúlt meg, illetve Losonczi és Jakab szerint az lehetséges, hogy egyes nyelvjárásokban rögtön hosszú mássalhangzó lett az összeolvadás eredménye. Jakab más kódexekből is hozva adatokat főleg a nagyszámú felszólító módú igealakot tartalmazó OrvK-et vizsgálta, s azt állapította meg, hogy annak nyelvjárásában intervokalikus helyzetben az *ly* általában még nem nyúlt meg, az *ny* nyúlása előrehaladott állapotban van, a *gy* nyúlása pedig már végbement. Szó végén azonban az összeolvadás eredménye e kódexben magánhangzó után is mindig rövid hang, vesd össze *agy* *az*, *agy* *ebben*, *aggyad*; *keny* *jrhara*, *kennyed* stb. S a rövid *gy*-s jelölésre más kódexekből is hoz adatokat, magánhangzóközi helyzetben is: Jókk 6, 64, 98, 131, 152: *agyad*; DomK 89: *agy egyet*; ÉrsK 32: *agy ewneky*, 54: *agy Ennekem* stb. (Jakab 1964: 39). Egyébként – mint a későbbi szótárszerű feldolgozásból látható – például az *ad* ige felszólító módú alakjaiban a Jókk mind a 17 adata rövid *gy*-t mutat, ezek intervokalikus helyzetűek: *agyad*, *agyon* stb. (Jakab 2002: 19). Megemlítem még, hogy fiatalkori tanulmányaiban Benkő (1953: 24) is a szakirodalomnak ehhez a vonulatához tartozott, azt írta ugyanis, hogy az *ly*, *gy*, *ty*, *ny* nyúlása a XII–XIV. században „erőteljesen megindult, de még messze van a kizárólagos érvényesüléstől”, s később Bárczival vitázva ugyancsak vallotta, miszerint a palatalizálódó mássalhangzóknak és a *j*-nek az összeolvadásából egyes esetekben rövid palatális szintén létrejöhetett (Benkő 1955: 39). A magyar nyelv történeti nyelvtanában E. Abaffy (1991: 112) a felszólító mód jelének a korai ómagyarban való alakulásáról többek közt a következőket írja: „A $d +$ módjel kapcsolata \ddot{z} ($> gy$)-t eredményez: HB: *ovga*; KTSz: *tamag*. Intervokalikus helyzetben hosszú a \ddot{z} : HB: *Wimagguc*, *kegiggen*, *oggun*; ÓMS: *maraggun*. – Az $l +$ módjeltől *ly* lesz, erre két magánhangzó közötti példánk vannak, s itt is mindig hosszú az *ly*: KTSz: *fellen*, *vielled*; ÓMS: *illen*, *felleyn* [!], *ullyetuk*. Az n végű igék felszólító módjára nincs korai példánk; vö. Jókk 143: *el meny*; MünchK 8vb: *menñetec*”. A kései ómagyar korral kapcsolatban pedig azt mondja, hogy „a csonka tövükben a d , n , l végű igéink felszólító módja ... a korábbi $\ddot{z} \sim \ddot{z}\ddot{z}$ -ből lett *gy* \sim *ggy*, illetve *ny* \sim *nny*, *ly* \sim *lly*-nek hangzott: ... SzabV: *agyon* ... 1533: *Niomoroggek meg* (LtK 1: 142) ... Jókk 143: *el meny*, 15: *menyel*; CzechK 65, 66: *ýelomnyel* ... 1532: *zolyak* ... 1533: *zolgallya* (LtK 1: 138, 141)” (E. Abaffy 1992: 140). Mint példái mutatják, az összeolvadással keletkezett mássalhangzó mind intervokalikus, mind magánhangzó utáni helyzetben – a változóban lévő nyelvi állapotnak megfelelően – rövid vagy hosszú is lehetett.

Magam a fenti kérdéskörrel a Laskai Sorok *meltaσ* (*halalomnak*) és *ag* (*ennekem*) szavai olvasata kapcsán kerültem szembe, s a korábbi szakirodalomnak utóbb említett részéhez csatlakozva, sőt bővebben dokumentálva szintén arra az eredményre jutottam, hogy a vonatkozó összeolvadások során először rövid mássalhangzó keletkezhetett, s ez intervokalikus helyzetben nyúlhatott meg, majd a hosszú mássalhangzó innen terjedt ki a magánhangzó utáni szóvégre. És – az eddigi szakirodalommal (pl. Papp 1957: 32; Bárczi 1957: 127, 1958a: 131, 141; Jakab 1964: 45, 1967: 196; Benkő 1980: 205; E. Abaffy 1991: 112, 1992: 140; vö. még Rédei 1980: 649–653) ellentétben – rámutattam, hogy nyelvmélekeinkben a *t + j* összeolvadásával létrejött *s* magánhangzó utáni szóvégi helyzetben az ómagyarban többnyire rövid, sőt gyakran még a középmagyar kor elején is az. S ebből – noha az intervokalikus helyzetben hasonló esetben szinte mindig *ss* jelölést találunk, tehát ott a hang (általában) hosszú – arra következtethetünk, hogy eredetileg az magánhangzóközi helyzetben szintén rövid lehetett. Intervokalikus helyzetben azonban a *t + j* (\acute{x}) $>$ (? *cs* $>$) *s* változást még (mélyen) az ősmagyarban és esetleg az ómagyar legelején is követte egy *s* $>$ *ss* gemináció. (Az ősmagyarban a gemináció még a föltehető *cs* előzményben is végbemehegett.) A változás tehát olyan lehetett, mint az összeolvadás többi hasonló esetében, csak az üteme más, a nyúlás és valószínűleg az azt megelőző összeolvadás is hamarabb megtörtént. A GuaryK-ben például az említett felszólító módú alakok *s-e* szó végén mindig rövid, intervokalikus helyzetben azonban hosszú: 6: *boLas be*, 43: *boLas nekõnc*, 98: *boLas el*, 12, 13: *halgas iol*; 7, 121, 132: *halgassad*, 20, 109: *Halgassad*, 2: *meg monthassa* stb. (vö. Jakab – Kiss 1994). Hasonló képet mutat a KulcsK is: 46: *Igazgas engemeth*, 59: *ýgazgas engemeth*, 61: *ne vezes el*, 345: *meg halgas engemeth*, 59, 163, 352, 357: *halgas meg*, 61: *fýzes nekýk*; 59: *Halgassad meg*, 351: *halgassad meg*, 46: *mutassad meg*, 344: *adassek* stb. A FestK-ben viszont ilyenkor nem csak intervokalikus helyzetben hosszú az *ss*, hanem számos esetben szó végén is, 60: *lass ees*, 66: *Vess wram*, 89: *Meltholtass engemeth*, 98: *fýzethes een*, 11: *bochasmegh*, 408: *bochaass | ha*, 410: *bochass | mert*, 60: *Halgas leanyom*, 346: *halgasmegh*; 7, 88, 92, 268, 272: *halgassad*, 103: *adassek*, 212, 338: *adasseek*, 103, 337: *ýwsson*, 105, 184: *vessem*. A *siet* ige megfelelő felszólító módú alakja azonban különböző hangtani helyzetekben 23-szor végződik rövid *s*-re (*syes* vagy *sýes*, valamint *syees*), s csak egyszer hosszúra: *syess* (vö. Jakab – Kiss 2001). Az *s* geminálására egyébként is hajlamos DöbrK-ben (l. pl. 117: *hamossat*, 123: *hamossaknak*, 135: *hamossan*, 139: *meg erõsseítettet*, 110: *gõmõlloss olai fa*, 122: *magass zibe*, 136: „erõss allat lezen hegeknek magassin”) pedig magánhangzó utáni szóvégen és egyben magánhangzóval kezdődő szó előtt az imperativusban már szinte kivétel nélkül hosszú az *ss*, de gyakran előfordul ez mássalhangzóval kezdődő szó előtt is. Intervokalikus helyzetben a DöbrK-ben szintén mindig hosszú az *ss*.

Lásd 48: *Igazgass engem*, 59: *vezess engem*, 106: *Halgass en*, 133: *ne vess engem*, 151: *fizess v*, 73: „*fizes nekik : meg fizes o nekik*”, 54: *Fizes meg*, 68, 111: *halgass meg*, 131: *halgas meg*, 72: *vess nekem*, 92: *Bolass meg*, 108: *moss meg* (2 adat), 132: *siess segeitened*, 94: *ne kessel*, 125: *halgassatok*, 126: *fvssanak*, 131: *ne lassanak*, 134: *meg hirdessem*, 142 *meg fizessetek*, stb. Megjegyzem még, hogy a Jakab által feldolgozott OrvK-ben szó végén az *s* az imperativusban mindig rövid, intervokalikus helyzetben pedig mindig hosszú (Jakab 1964: 45: *aztaf awag*, *aztaf abban*; de: *halgaffon*, *halogaffad* stb.), noha, mint láttuk, vonatkozó cikkében és egy 1967-ben írtban is ennek az összeolvadásnak az eredményét illetően Jakab ugyancsak megmaradt a hagyományos álláspont mellett.

Mint korábban utaltam rá, a GömK-ben intervokalikus helyzetben is elég gyakori a rövid *s*. Haader Lea mutatott rá, hogy ez főleg a 8. leíró-másoló kézre jellemző, vesd össze 86, 107, 157, 161: *bochafad meg*, 228: *tarthafak*; de: 161: *bochaffad meg*, 222: *bochaffat meg*, 318: *bochaffa meg*, 297: *tarthaffa*, stb. (A. Molnár 2000a: 26, 2000b: 11; Haader 2002: 504–505). Azóta vettem észre, hogy hasonló a helyzet az ÉrsK 3. kezénél is, vesd össze 374: *wefed*, *syrafad*, 375: *tartafeg*, *erewfwlteseg*, *fuffatok*, 378: *mutafa*, *adafek*, *tawoztafek*, 402: *kellefwk*, 404: *lafad*, 405: *elteffel* stb. A JókK Jakab (2002: 426–427) általi feldolgozása szerint pedig a kódex ilyenkor 18-szor *ss-t*, 8-szor *s-t* jelöl, magánhangzó után szóvégen viszont mind a hét esetben *s-t* (igaz, a következő szó utánuk mindig mássalhangzóval kezdődik, tehát ez is megrövidíthette a kiejtést), vö. 56: *boczos* [’bocsáss’] *nekem*, 155: *halgasmeg*; 6: *kewuesen* ’kövessen’, 58: *fusatok*, 31: *halgassad*, 151: *halgassatok*, 98: *ÿuthassak*, 138: *syessetek* stb. Mivel nyelvelvékeinkben magánhangzóközi helyzetben az *ss* jelölés ilyenkor szinte általános, kérdés, hogy az ómagyar kor közepén-végén egyes nyelvjárásokban részben meglévő jelenségeként, variánsként számolhatunk-e még rövid *s*-sel, nem inkább a helyesírás bizonytalanságáról van-e szó. Ez utóbbi lehetőség a valószínűbb.

A tárgyalt összeolvadások teljesen „szabályos” képet mutatnak a BécsiK-ben (vö. Károly 1965), a MünchK-ben (vö. Nyíri 1993) és Pázmány Péter (1606) imádságos könyvének első kiadásában: szó végén magánhangzó után is rövid a mássalhangzó (akkor is, ha magánhangzóval kezdődik az utána következő szó), intervokalikus helyzetben viszont hosszú. Például: BécsiK 31, 79 (2 adat), 100, 130, 175: *ag* ’adj’; 79, 105, 142, 207, 241: *aggad* ’adjad’; 4: *mèn*, 29, 227: *Men*; 168: *Menñonc* (*haza*), 301: *Menñetec*; 283: *orol*, 297: *orol*, 106: *orollon*, 207: *orollètec*; az *s* végűekből összefoglalóan is idézve: *alkos* (2 adat), *fus* (2 adat), (*el*)*fus*, *lás*, (*meg*)*halgas* (4 adat), *hirdes*, *sies*, *szeres*, *ves*; *alkossad*, *állaptassam* (2 adat), (*meg*)*értessed* stb. (l. Károly 1965: 187, 189); vesd össze BécsiK 180, 302: *alkos*, 227: *fus*, 296: *Fus*, *fus èl*, 270: *las* stb.; MünchK: *halgas* (1 adat); *halgassatok* (10 adat), *halgassa* (8 adat), *halgassak* (1 adat) stb. (l. Nyíri 1993),

vesd össze MünchK. 49ra: *Halgas*; 42vb: *Halgaffatoc* stb.; Pázmány (1606): 146a, 164b, 170ab: *Agy, agy*, 165a, 176a: *Agi*; 148b, 149b: *aggion*, 169a, 175a, b, 177b: *Aggiad*; 29a: *igazgas, tauoztas el*, 183a, 193a: *Tauoztas el*, 30a: *Mutas, Sies*, 48b: *oktas*; 4a: *gialaztasséc, lassanac*, 28a: *tauztaffam* stb. Más nyelvművekben többnyire tarkább a kép: SermDom: *agÿ, ag, aggy, agÿad, adÿatok*; LázK 27: *aggyad*, 30: *aggion*, 43, 44: *agiad*, 71: *agÿon*; WinklK 215: *agh*, 295: *aggh, ag*, 235: *Agh*, 308: *Agg*; 265: *Agÿad*, 239: *Agÿad*, 40, 236, 242, 243, 249, 252, 270: *aggyad*, 240, 247: *Aggyad*, 248, 265: *aggyad*, 341: *Aggyad*, 334: *aggya*, 276, 284, 341: *aggyon*, 350: *agÿon*, 351: *aggyonk*, 232: *aggyatok* (vö. Nyíri 1933). Stb. Itt kevesebb számú példát hoztam, másutt több forrásból jóval bővebb anyagot (l. A. Molnár 2000a, 2000b: 11–13).

Elsősorban a fenti tényekre építve, azok elemzésével a magyar hosszúmássalhangzó-rendszer fejlődésére vonatkozóan röviden a következő hipotézist vázoltam fel. Az alapnyelvekből az ősmagyarra átszármazó hosszú *pp*, *tt*, *kk* megrovidülésével a magyarból eltűntek a hosszú mássalhangzók. Az (ezután) a palatalizálódó mássalhangzók + a *j* összeolvadásával keletkezett mássalhangzók – a hangrendszerbe is jobban beleilleszkedve – először szintén rövidek lettek. (Legfeljebb egyes esetekben, némely nyelvjárásban keletkezhetett rögtön hosszú hang.) Később azonban ezek intervokalikus helyzetben megnyúltak. A *t + j > (? cs >)* *s (> ss)* változás minden bizonnyal már az ősmagyar korban lezárult, a nyúlás legfeljebb egyes nyelvjárásokban jöhetett át az ómagyar kor elejére, a X. századra, illetve az azt követő egy vagy két évszázadra. A *d + j*, *n + j*, *l + j* összeolvadásával keletkezett mássalhangzók, a *ǰ (> gy)*, az *ny* és az *ly (l)* nyúlása azonban az ősmagyarból indulva nyelvjárási különbségektől függően és a rövid és hosszú mássalhangzós változatok harcát mutatva akár egészen az ómagyar kor végéig, a középmagyar kor elejéig (XVI. század) elhúzódhatott. E hosszú mássalhangzók és az intervokalikus *ss* analógiája pedig majd a magánhangzó utáni szóvégi helyzetben nyújtja meg a megfelelő rövid mássalhangzókat, ami nyelvterülettől függő időbeli különbségekkel úgy a XIV. század végétől a XVII. század végéig megy végbe. Ezelőtt azonban hosszú mássalhangzó nemigen állhatott a szó végén. A vázolt fejlődési tendenciát az is valószínűsíti, hogy a befejezett melléknévi igenév képzője (*-t*, *-tt*), a múlt idő jele (*-t*, *-tt*), a locativus ragja (*-t*, *-tt*) és a középfok jele (*-b*, *-bb*) – mint ismeretes – szintén hasonló fejlődést mutat (vö. pl. HB: *odutta vola; odut*). S az szintén megemlítendő, hogy a (mai) magyar hosszúmagánhangzó-rendszer sem ősi örökség, hanem nyelvünk külön életében alakult ki (vö. pl. Bárczi 1958a: 82, 142, 165).

Bárczi és több kutató szerintem azért is jutottak más eredményre, mert nem figyeltek fel rá, hogy legkorábbi szövegeinkben a palatalizálódó mássalhangzók szinte kivétel nélkül intervokalikus helyzetben fordulnak elő (pl. HB: *iorgoffum, vezeffe, vimagguc, oggun*; ÓMS: *maraggun, illen*), s az általuk tükrözött nyelvélla-

pot nyilván különben sem fedte le az egész magyar nyelvterületet. Bárczi (1958b: 58) egy helyütt éppen a HB fenti példáit hozva konkrétan is említi, hogy az „*ad*, *széd*-féle igék eredeti felszólító módja *aggy*, *széggy*-nek hangzott azon források tanúsága szerint, melyek a geminációt következetesen jelölik”. Holott, láttuk, későbbi, a szóvégi helyzetre idézhető adatok ennek az ellenkezőjét bizonyítják. Az OrvK-ben (Jakab 1964: 39) is 60 adat van az *agy*-ra vagy *agy*-ra és egy az *adj*-ra, míg intervokalikus helyzetben – (?) egy eset kivételével – a kódex mindig hosszú *ggy*-t jelöl. (Ezúttal Jakab pontos számot nem közöl, tíz példát hoz, [? az összest].) Az OrvK-ben (Jakab 1964: 39) a *szed* adatai pedig a következők: *zeoggy*, *es*; *zeggy* *vggy*, *zeggy* *Eotwen*, *zeggy*, *mýnd*; *zeggýed* (4 adat). Igaz, mint láttuk, más forrásokban van vegyesebb kép is, s a helyesírás gyakori bizonytalankodása valóban ugyancsak okozhat olvasati problémákat. A fő hangfejlődési tendencia azonban, ennek ellenére jól megállapítható. Föltehetőleg az sem véletlen, hogy – a HB *Wimagguk*, *vimagguk* stb. alakjaival szemben – például a Boldogasszony litániájában a PeerK-ben (7. kéz; 357–60) az *ymagh*, *ymag* a rövidített alakokat nem számítva mind a 88-szor rövid *gy*-t mutat, akárcsak a CzechK (126–134), illetve a ThewrK (1. kéz; 35–40) litániájának hasonló 56, illetve 20 adata. (A CzechK és a ThewrK azonban intervokalikus helyzetben is rövid *gy*-t jelöl.) Például: PeerK 359: „Maÿ Eremnek oka : *ymag*, | lelký Eden : *ymagh*”; CzechK 131: „Zent Istwan kýral. *Imagy*. | Zent Lazlo kýral. *Imagy*”; 129: „Istennek mýnd zent thanetwaaný. *Imaagyatok* erótem”; 78: *agyad*; ThewrK: „Kegyelmes zyz maria: *ymagy* | Zepsegews zyz maria: *ymagy*”; 6, 17: *agyad*, 56: *agyad*; stb. A PeerK-ben a kép intervokalikus helyzetben változatosabb, 21: *agiiadh*, 195: *aggyad*, 279: *aggýad*, 271: *agyon*, 55: *twgya*, 60: *thwgya*, 198: *tuggia* stb. (Az etimológikus elvű helyesírás – pl. 241: *fogadyad* – nem teszi lehetővé a mássalhangzó időtartamának megállapítását.)

Idézett munkáimban (A. Molnár 2000a; A. Molnár 2000b: 11–13) a szakirodalom nyomán is a fenti kérdéskört részletesebben, mindegyik tárgyalt hangkapcsolatra több adatot hozva mutattam be. A felszólító mód jele eredetének, a felszólító módú paradigma alakulásának számos (vitatott) kérdésére azonban nem tértem ki. (Ezekre l. az idézett szakirodalmat is.) A palatalizálódó mássalhangzóknak és a már *j* alakú (? vagy eredetileg is *j* alakú) imperativusjelnek az összeolvadását tanulmányoztam intervokalikus és magánhangzó utáni szóvégi helyzetben.¹ S azo-

¹ Abba a kérdésbe most nem megyek bele, hogy ha a módjelnek, a pusztá módjeles egyes szám 2. személyű alaknak netán szintén volt (még) véghangzója, az említett szóvégi pozíció az ősmagyar egy szakaszában intervokalikusra megy vissza. Cikkem gondolatmenetébe ez az állapot is beilleszthető lenne. Az *-ít* képzős igéket (pl. *taníts*) azért nem tárgyalom, mert még mint nyelvemlékeink is mutatják, azokban az *-i* *í* diftongusra megy vissza. (Hasonlóan megmagyarázható egy-két más ige – pl. *hűt* : *hűtsön* – kivételes viselkedése is.) Így ezek imperativusában más irányú – a mássalhangzó + *t* végű igéknek a *j*-vel való összeolvadásához hasonló –, ez esetben hosszú *ccs*-vé való fejlődés ment végbe (l. Jakab 1967: 194–196; E. Abaffy 1992: 140–143).

kat a tanulságokat, amelyek szerintem (is) ebből a – nyelvelméleink alapján – közvetlenebbül kitapintható, megelőző időszakaszra szintén visszavetíthetők, és összefüggnek a magyar hosszúmássalhangzó-rendszer formálódásával. Ezen cikknek azonban – bár új adatokat is hoz, és egy-két korábbi megállapításomat tovább árnyalja – az a fő célja, hogy egyes finnugor etimológiákat vizsgáljon meg a magyar megfelelőikben lévő hosszú mássalhangzó kialakulásának a szempontjából.

Hosszú mássalhangzók a magyarban a fent bemutatottól eltérő módon is keletkezhetnek (l. pl. Bárczi 1958a: 141–142, 165), többek között későbbi összeolvadások vagy hasonulások eredményeképp: *hosszjú* > *hosszú* (vö. pl. EWUng: 1075/1217: *hosiouer* hn.) stb. A szakirodalom több alapnyelvi eredetű szavunkkal kapcsolatban is azt mondja, hogy a magyar szó hosszú mássalhangzója alapnyelvi mássalhangzó-kapcsolatból (ősmagyar kori) hasonulással jött létre. Bárczi (1958a: 141) ezek közül az *áll* főnevet, a *mell*-t és a *váll*-t említi, amelyek előzményében *ɣl*-t vagy *ly*-t tesznek föl. Finnugor és magyar etimológiai szótáraink is számolnak más szavakban hasonló asszimilációval vagy annak a lehetőségével. Kérdés viszont, hogy ezek a hosszú mássalhangzós szavak és társaik hogyan illeszthetők be abba a képbe, amelyet a magyar hosszúmássalhangzó-rendszer (ki)alakulásáról vázoltam. Az alábbiakban ezeket a szavakat egyenként vizsgálom meg. Először az UEW-ben lévő etimológiát hozom, idézve az alapnyelvi mássalhangzó-kapcsolat fejlődésére, a magyar hosszú mássalhangzó kialakulására vonatkozó megjegyzést is. Ezután – ha vannak ilyenek – a hasonló megállapítások következnek az EWUng-ból, a TESz-ből és a MSzFE-ből. Végül a szavaknak a nyelvelmélekben lévő előfordulásaiból mutatok be, arra figyelve, hogy az adatok mennyire igazolják vissza a hosszú mássalhangzónak hasonulással való létrejöttét. A szempontunkból lényeges adatot nem hagyok ki, de csak korlátozott mennyiségű adatot hozhatok.

**salk3* 'stehen' FU >> m. *áll* – „Ung. *ll* läßt sich aus **ly* < **lk* erklären” (UEW 431). – „Ausl *ll* ist Ergebnis von Assim, wahrsch über **ly*; vgl: →*loll*” (EWUng 27). – „A magyar szó *ll*-je vagy a fgr. *lk*-ből kiinduló hasonulás eredménye lehet (esetleg *ɣl* fokon keresztül), vagy későbbi hangzóközi gemináció eredménye” (TESz 1: 136). – „A m. *áll* -*ll*-je **lk*- > **ɣl*- > -*ll*- változással magyarázható (vö. Collinder 1960: 120). Az, hogy az -*ll*- másodlagos nyúlás eredménye lenne (l. EtSz) kevésbé valószínű” (MSzFE 84).

A korai magyar nyelvelmélekben való előfordulásokra vö. 1260/1402: *Zwestalasa* hn., 1261/1394: *Kukenusallo* hn. (TESz); JóKK 14: *al ma*, 14, 115: *aluala*, 151: *al ʔ fogada*, 13: *allana*, 31: *allonc*, 106: *allotok*, 153: *alla* stb.; BécsiK 4, 61: *al a*, 124: *al hog*, 163, 265: *al o*, 166: *al te*, 199: *al fiaknac*, 312: *al nē*, 191: *Al a*, 26, 57, 122, 32: *aluala*, 32, 64, 91: *alnakuala*; 271: *alloc*, 236: *allaz*, 247: *allot* stb.; MünchK 18va: *al / ʔ [= és]*, 24rb: *al mendèn*, 87rb: *al ʔ*, 19ra, 38va: *alnac*, 90va, 104va: *alvala*; 54rb: *alloc*, 55vb, 85va, 94rb: *allot*,

25va: *allotoc* stb.; FestK 12, 230: *aal az*, 378: *aal es*; 398: *aallok*, 407: *aallaz*, 132: *allothok* stb.; WinkIK 169: *alwala*, 225, 233: *alnakvala*; 300: *all az*; 103, 115, 183: *alla*, 126, 258: *allany* stb.

ol3* 'Kinn(backen, -lade)' FW, ? FU >> ? m. *áll* – „Das ung. Wort gehört nur im Falle von intervokalischem *l* > *ll* hierher. Zu dem ung. Wort s. noch **ol3* (8η3*, **8η3-l3*) 'Kinn/backen, -lade' FU" (UEW 337). – „Demnach wäre im Ung eine intervok Geminatio erfolgt" (EWUng 27). – „A magyar szó *ll*-je ez esetben későbbi gemináció eredménye" (TESz 1: 137). – „A szóbeljeji mássalhangzó *-*l*- lehetett. Ebben az esetben az *áll* -*ll*-je másodlagos, magánhangzóközi nyúlás eredménye" (MSzFE 84). Szótáraink az *áll*-nak ezt az etimológiáját inkább második lehetőségként veszik számba. Az EWUng és a TESz a szócikken belül másodiknak közli, a MSzFE a magyar szót a rokon nyelvi megfelelőekkel „talán egyeztethető"-nek mondja, az alábbi etimológiát viszont „egyeztethető"-nek.

ol3* (8η3*, **8η3-l3*) 'Kinn(backen, -lade)' FU >> ? m. *áll* – „Das ung. Wort gehört nur im Falle **ηl* > **yl* > **ly* > hierher. Zu dem ung. Wort s. noch **ol3* 'Kinn(backen, -lade)' FU" (UEW 341). – „Die Länge des Vok im Ung dürfte durch das Aufgehen des Nasals im vorherstehenden Laut verursacht worden sein. So erfolgte eine Assim fgr **ηl* > ung *ll*" (EWUng 27). – „A finnugor alapnyelvre feltehető intervokális *ηl* vagy *lη* hangkapcsolat magyarázhatja a magyar szó *á*-ját (a nasalisnak a megelőző magánhangzóba olvadásával), vagy esetleg *ll*-jét (a hangkapcsolat hasonulásával); ám az utóbbi esetben nehézséget jelent, hogy a magyar régiségben az *ll*-es alakok viszonylag kései és ritkák" (TESz 1: 136). – „A fgr. előzményben *-*ηl*- vagy *-*lη*- lehetett... Lehetséges, hogy a magyar szó magánhangzójának a hosszúságát az *-*ηl*- vagy a *-*lη*- mássalhangzó-kapcsolat nazálisának a beolvadása eredményezte (vö. Bárczi, 1958a: 84, 101 stb.)" (MSzFE 83). Vö. 1405 k.: *al* 'mentum'; *vas al* 'fertima'; 1533: *Fog tarto al*; *Al*; „Kinek az mellehez ragadod az *ala*"; 1538: *all*; *allak*; 1577: *alla embernek*; *all*; 1590: *Al*; „Kinek a meliehez ragat az *alla*" (GI).

**kelke*- 'nötig sein, müssen, sollen' FU >> m. *kell* – „Ung. *ll* läßt sich aus **ly* < **lk* erklären" (UEW 145). – „Ung *ll* dürfte über die Zwischenstufe **ly* aus dem urspr **lk* hervorgegangen sein; vgl: → *áll*¹, → *váll* usw." (EWUng 724). Vö.: JókK 5: *kel tanalczat*, 10: *kel yftent*, 73: *kel a*, 82: *kel menetek*, 96: *kel erte[nem]*, valamint még 17 *kel*-nek írt adat (vö. Jakab 2002); 6: *kell* | *myt*, 38: *kell a3c* 13, 90, 100: *keluala*, 123: *kelnekuala*, 89, 90, 98, 100: *kellene*, 78: *kellettuolna*, 32: *kelyen*, 138: *kellyen*, 153: *keleny*, 6: *kelew* stb.; BécsiK 9: *kel ki*, 34: *kel illètniek*, 65: *kel τ*, 110: *kel imadni*, 249: *kel tudnotoc*, 56: *kèl Es*, 60: *kèl hog*, 65: *kèl ki7alnac*, 69: *kèl adaffèc* és még hét további *kel*-nek vagy *kèl*-nek írt adat (vö. Károly 1965); 31, 80: *kèllèt*, 55: *kellene*, 61: *kellen* stb.; MünchK 18vb: *kèl adnia*, 22vb: *kèl mēni*, 24ra *kèl hog*, 44rb: *kèl èmbe2*, 24vb, 29ra: *kel uala*, 84vb: *Keluala*, 69, 84: *kellet*, 72: *kèllèt*, 106: *kèllènè* stb.; FestK 178, 313, 362: *kel*

mondány, 362: *kel ýgh*, 405: *kel wtholzor*, 362: *keel mondány*, valamint még két *kel* és egy *keel* alak, 60, 137: *keelhethewnk*, 68, 295: *kelyewnk*, 327: *kell mondaný*, *kell mondány*, 11, 228: *kellessenek*, 70: *kellethný*, 297: *kelletný* stb.; WinkIK 282: *kel ennekom*, 287: *kel zenvedný*, 357: *keel mýnekench*, 359: *keel istenth*, valamint még egy *keel* és két *kel* alak; 74: *kell hog*, 113: *Kell ennekem*, 112: *keell ennekem*, 288: *keell hogh* és még négy *kell* alak; 93, 256: *kelle*, 153: *kellene*, 357: *kellemethes* stb.

**lslk3* 'irgendein Glied (Fuß, Hand, Pfote, Tatze)' Ug >> ? m. (dial.) *loll*, *lolu* (*lolja*, *lolva*) 'Vorderschinken; torokpecsenye (a disznó torkán, az álltól a két első lábig terjedő, lapos hús); Kinn- und Halsfleisch des Schweines'. – „Die Stammesalternation *loll* ~ *lolu* (*lolv*-) läßt sich aus **ly* < **lk* erklären” (UEW 865); – „Zum inl **lk* > ung *ll* vgl: → *áll*¹, → *toll* usw” (EWUng 906). Vö. 1585: „petaso: ... Top zelet, az diznonak az *lollya* (Cal. 795); – *lolja*, *lollás* sz., *lolu*, *lolva* (MTsz.) ... Kihalóban lévő tájszó” (TESz 2: 785).

mälkä* (mälye*) 'Brust' FU >> m. *mell*. – „Ung. *ll* läßt sich aus **ly* < **lk* erklären” (UEW 267); – „A magyar szó *ll*-je *ly* > *ll* hasonulással, a R. és N. *ly*-es változatok *ly*-e palatalizációval keletkezett” (TESz 2: 882). Vö. 1395 k.: *vasmel* 'torax', 1405 k.: *mely* 'pectus', *vas mel* 'torax' (GI); 1342: *Melies* szn. (TESz); JókK 33: *melyenek*, 125: *melye*; FestK 353: *melnek*, 396: *melyemeth*; WinkIK 150: *melyeen*, 225: *meliðketh*; 1368: *Melles* szn. (TESz); BécsiK 122: *Mëlle*, 159: *mëlle* stb.; MünchK 76vb: *mëll'ët*, 100rb, 108rb: *mëllezè*, 83: *mëll'ekèt*; 1533: *Melly* (GI); 1585: *Mely* (Cal).

**tulka* 'Feder, Flügel' U >> m. *toll* – „Die Stammesalternation *toll* ~ *tolu* (*tolv*) läßt sich aus dem **lk* erklären” (UEW 535). – „Zum inl **lk* > ung *l* (> *ll*) vg: *gyalog*, *váll* usw” (EWUng 1526). – „A *toll* alak egy eredetibb *tol*-ból az *l* geminációjával alakult. Kevesebb valószínűséggel ugyan, de az is feltehető, hogy esetleg egy (az obi-ugor megfelelőikben is meglévő) **lk* ~ **kl*-t tartalmazó hangátvetéses alak hasonulásával hozható összefüggésbe” (TESz 3: 935). – „A *toll* *tolu* stb. alakváltozatairól l. *falu* és *loll*, *lolu* alatt” (MSzFE 637). Vö. 1395 k.: *toul* 'penna', 1405 k.: *tal* (GI, TESz); 1433: *Strwcztol*, 1431: *Tolwas* szn. (TESz); 1585: *Toll* (Cal); 1590, 1595: *Tol* (GI); BécsiK 324: *tollain*; MünchK 55rb: *tollat*; FestK 38: *thollas*, 261: *tollas*; WinkIK 292: *tallaynak*.

**wolka* 'Schulter' FU >> m. *váll* – „Ung. *ll* läßt sich aus **ly* < **lk* erklären” (UEW 581). – „Zur Entwicklung des Inl vgl: → *loll*, → *toll* usw.” (EWUng 1601). – „A magyar nyelvi hangmegfelelésre vö. *mell*, *toll*; *nyál*, *válik*; stb.” (TESz 3: 1080). Vö. 1395 k.: *engual* 'armilla', 1405 k.: *val* 'humerus', *imegval* 'armilla', 1550 k.: *val* (GI); WinkIK 166: *valközbe*; 1560 k.: *ymegh uaall*, *vallayg* (GI); JókK 88: *vallat*, *vallaral*; BécsiK 110, 112: *vallakon*, 303: *vallokat*; WinkIK 118, 202: *vallan*, 199, 200: *vallara*.

**work3-* 'nähen' FU >> m. *varr-* – „Ung *rr* läßt sich aus **ry* < **rk* erklären” (UEW 584). – „Das urspr *r* des W (vgl: → *fordít*, → *nyereg* usw) wurde in intervokalischer Stellung geminiert (vgl: → *forr*)” (EWUng 1609). – „A finnugor alapalak **bora(-)* vagy **βorka(-)* lehetett. A magyar szó *rr*-je vagy intervokális nyúlás eredménye, vagy az esetleg feltehető **rk* folytatása” (TESz 3: 1094). – „A finnugor alapalak: **wora(-)* vagy **worka(-)*” (MSzFE 675). Vö.: 1380 k.: *sarwaro* (ᵛ: *saruwaro*) 'Sutor', 1395 k.: *varoth chepez* 'Aucupeta', 1405 k.: *hymmel varrot* 'acupicta' (Gl); 1375: *Varrou* szn. (TESz); MünchK 37vb: *vazia*, 106ra: *varratlan*; WinklK 211: *varratlan*, 292: *varrasoknak*.

A régi magyar nyelvemlékek tanúsága szerint a fenti szavakban is – mint láthatjuk – a hosszú *ll* (és *rr*) először szinte kivétel nélkül csak intervokális helyzetben állt. A szóvégen előforduló hosszú *ll*-es alakok az előbbiek hatására ott is meginduló gemináció első adatai, amelyek az 1506-ból való WinklK-ben vagy a későbbi szójegyzékekben már megszorodnak. Ebből pedig minden bizonnyal az következik, hogy a szóközépi **lk* > **ly* (és **rk* > **ry*) kapcsolatból az ősmagyarban kiesett a *γ*, s a hosszú *ll* (és *rr*) intervokális helyzetben való nyúlással keletkezett, mint ahogy ezzel esetenként számolt is az idézett szakirodalom. Több más alapnyelvi eredetű szavunkban is a szóközépi vagy a (véghangzolekópás után) szóvégi mássalhangzót geminációval származtatják: *agg*, *holló*, *meggy*, *ujj* stb. (l. UEW; EWUng; TESz; MSzFE). S vannak olyan rövid *l*-t vagy *r*-t tartalmazó szavaink is, amelyekben az etimológiai irodalom is egységesen *l*-t vagy *r*-t tesz fel, noha később esetenként ezeknek ugyancsak előfordulnak – nyilván másodlagos nyúlással létrejött – *ll*-el vagy *rr*-rel feljegyzett alakjaik. Például: *ál* 'falsch' „Wahrsch Lehnw aus einer türk Spr vor der Landnahme ④ Uig *al* 'Mittel; Verfahrensweise'; CC *al* 'List, Kunstgriff'; osm. *al* 'Trick, List'; usw [wahrsch türk Herkunft]” (EWUng 20). – Vö. 1215 ? *Alus* (EWUng); 1342 u./ 1584: „*al* leuel költőket”, *al* pechet likasztokat”; BécsiK 65: *alságít*; 1540–1544: *ál*; 1596: *all* (TESz 1: 122; vö még: EWUng 20); *ár* 'Ahle, Pfriem' << FU **ora* 'Ahle, Pfriem' (UEW 342). – Vö. 1395 k.: *a*; 1533: *Aar*, 1551–1565: *arrat* (TESz 1: 168; l. még EWUng 43–4).

Megjegyzem még, hogy az UEW a *halad* (<< U **kulke-*) és a *válik* (<< FU **walka-*) igék fejlődésében **lk* > **ly* > *ll* > *l* változást rekonstruál, s a korábbi hosszú *ll*-t népnyelvi és régi nyelvi adatokra hivatkozva veszi fel. A helyzet azonban az, hogy messze a legtöbb adat, a régiek is, rövid *l*-es. A JókK-ben, a BécsiK-ben, a MünchK-ben, a FestK-ben és a WinklK-ben például mindkét ige-nek és származékainak mindegyik előfordulása rövid *l*-el van írva, vedd össze: JókK. 28: *eleuehaladotuala*, 118: *valasztalak* stb. Az, hogy a XVI. századtól és a népnyelvből idézhetők hosszú mássalhangzós alakok (l. pl. TESz, EWUng), nyilván másodlagos nyúlás eredménye. Mint ahogy az EWUng a *halad* szócikkében mondja is: „Sollte das inl *ll* auf ural *lk* zurückgehen (vgl: → *toll*, → *váll* usw),

könnte man im Ung mit einem ungewohnten intervok Lautwandel $ll > l$ rechnen. Mehr wahrsch ist aber eine sporadische sekundäre Geminatio des urspr l (zum inl $lk > ung\ l$ vgl: $\rightarrow gyalog, \rightarrow válik$ usw)". S az ár 'Preis, Wert' \ll FU $*arwa$ ($*arya$) 'Preis, Wert' szóval kapcsolatban sem mondanám, hogy „Die ursprüngliche Stammesalternation $áru \sim ár-$ im Ung. läßt sich aus $*ry$ ($< *ry$ od. $*rw$) erklären" (UEW 17). Az $áru$ 'Ware' u -jának eredete vitatott, de valószínűleg elhomályosult denominális nomenképző (EWUng 51; TESz 1: 168), az rr -es alakok pedig nyilván intervokális helyzetben bekövetkezett szórványos nyúlás eredményei: 1138/1329: ? *Aruhdi*; 1237–1240: *Arussod*, 1350: *Ruhharrus*, BécsiK 112: *aroual* (EWUng 51; TESz 1: 168). A GyS, a JókK, a BécsiK, a GuaryK minden ide vonható adata is egy r -rel van írva, a MünchK-ben pedig egyedül az egyes szám 3. személyű birtokos személyjellel ellátott alakban van gemináció. Például GyS: *arulatia*; JókK 7: *arwjuak*; GuaryK 46: *aros* (2 adat); MünchK 34ra: *a22a*, 41vb: *a22a*, de: 76rb: *azolnac vala*, 86rb: *azolocat*.

Általában is láthattuk, hogy a tárgyalt szavak hosszú mássalhangzóját az UEW inkább az alapnyelvi eredetű mássalhangzó-kapcsolatban végbement hasonulás eredményeképp magyarázza, míg a magyar etimológiai szótárak – a magyar nyelvemlékek tanulságát jobban figyelembe véve – főleg geminációt tesznek föl.

A vizsgált szavak tehát ugyancsak megerősítik azt a fentebb említett hipotézist, mely szerint az ősmagyarban egy ideig nem(igen) voltak hosszú mássalhangzók. A mai hosszúmássalhangzó-rendszer előzményeként először valószínűleg rövid intervokális mássalhangzók nyúltak meg, majd ezek a magánhangzó utáni szóvégi helyzetre is kiterjedtek.

Rövid vizsgálatunknak még az szintén a tanulsága, hogy különösen magyar vonatkozásokat is tartalmazó finnugrisztikai kérdésekben a finnugor és magyar nyelvtörténeti szakirodalom az eddigieknél is nagyobb figyelemmel lehetne egymásra, a korai magyar nyelvemlékekre is.

Rövidítések

FU = finnugor alapnyelv

GyS = Gyulafehérvári Sorok

HB = Halotti Beszéd

KTSz = Königsbergi Töredék és Szalagjai

LtK = Levéltári Közlemények (folyóirat, Budapest [I–; 1923–])

N = (magyar) népnyelvi, nyelvjárási

ÓMS = Ómagyar Mária-siralom

R = (magyar) régi nyelvi

sz. = származék

U = uráli alapnyelv
 Ug = ugor alapnyelv

Irodalom

- E. Abaffy Erzsébet (1991), Az igemód- és igeidőrendszer. In: Benkő (1991–1995), I: 104–159.
- E. Abaffy Erzsébet (1992), Az igemód- és igeidőrendszer. In: Benkő (1991–1995), II/1: 120–83.
- Bárczi Géza (1957), A magyar főlészólító mód kérdéséhez. MNy 53: 117–127.
- Bárczi Géza (1958a), Magyar hangtörténet. Második, bővített kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Bárczi Géza (1958b), A szótövek. Magyar történeti szóalaktan I. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Bárczi Géza (1967), Hangtörténet. In: Bárczi Géza – Benkő Loránd – Berrár Jolán, A magyar nyelv története. Tankönyvkiadó, Budapest. 95–180.
- Bárczi Géza (1990), A magyar igeragozás története. Sajtó alá rendezte és szerkesztette E. Abaffy Erzsébet és N. Abaffy Csilla. NytudÉrt. 130.
- BécsiK = Bécsi Codex. Közzéteszi Mészöly Gedeon. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1916.
- Benkő Loránd (1953), A magyar *ly* hang története. NytudÉrt 1
- Benkő Loránd (1955), Válasza. NytudÉrt. 6: 26–52.
- Benkő Loránd (1980), Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegeimlékei. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Benkő Loránd (főszerk) (1991–1995). A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. köt. A korai ómagyar kor és előzményei; II/1. köt. A kései ómagyar kor. Morfematika; II/2. köt. A kései ómagyar kor. Mondattan, szöveggrammatika. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Cal = Calepini, Ambrosii, Dictionarium decem lingvarum [latin–magyar része]. Calepinus latin–magyar szótára 1585-ből. Jakubovics Emil és Sági István közreműködésével sajtó alá rendezte Melich János. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1912.
- Collinder, Björn (1960), Comparative Grammar of the Uralic Languages. Almqvist & Wicksell, Stockholm, 1960.
- DöbrK = Döbrentei-kódex. 1508. Közzéteszi, a bevezetést és a jegyzeteket írta Abaffy Csilla és T. Szabó Csilla Madas Edit közreműködésével. Argumentum Kiadó – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. 1995.
- ÉrsK = Érsekújvári codex. [1529–1531]. Közzéteszi Volf György. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. 1888.
- EtSz = Gombocz Zoltán – Melich János, Magyar etymológiai szótár. MTA, Budapest, 1914–1944.
- Gl = Berrár Jolán – Károly Sándor (szerk.) (1984), Régi magyar glosszárium. Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- FestK = Festetics-kódex. 1494 előtt. Közzéteszi, a bevezetést és a jegyzeteket írta N.

- Abaffy Csilla. Argumentum Kiadó – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1996.
- GömK = Gömör-kódex. 1516. Közzéteszi és a bevezetést írta Haader Lea és Papp Zsuzsanna. A jegyzeteket készítette Papp Zsuzsanna, Haader Lea. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Budapest, 2001.
- GuaryK = Guary-kódex. [1495 előtt]. Bevezetéssel ellátva hasonmásban közzéteszi Szabó Dénes. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1944.
- Haader Lea (2002), A. Molnár Ferenc: Két régi magyar ima az oltáriszentségről. A Laskai sorok és párhuzamos szövege a Thewrewk-kódexben. Nyr 126: 503–506. (ismertetés)
- Hajdú Péter (1966), Bevezetés az uráli nyelvtudományba. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Jakab László (1964), A felszólító módjel kérdéseiről. MNy 10: 37–50.
- Jakab László (1967), A *t* végű igék felszólító módjához. MNy 63: 194–196.
- Jakab László (2002), A Jókai-kódex mint nyelvi emlék. DE Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Debrecen.
- Jakab László – Kiss Antal (1994), A Guary-kódex ábécérendes adattára. KLTE Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Debrecen.
- Jakab László – Kiss Antal (2001), A Festetics-kódex ábécérendes adattára. DE Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Debrecen.
- JókK = Jókai-kódex. XIV–XV. század. Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátva közzéteszi P. Balázs János. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Károly Sándor (1965), A Bécsi Kódex nyelvtana szótárszerű feldolgozásban. Morfológiai rész. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KulcsK = Kulcsár-kódex. 1539. Közzéteszi, a bevezetést és a jegyzeteket írta Haader Lea és Papp Zsuzsanna. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Budapest, 1999.
- LázK = Lázár Zelma-kódex. XVI. század első negyede. Közzéteszi, a bevezetést és a jegyzeteket írta N. Abaffy Csilla. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1992.
- Losonczy Zoltán (1931), A kettős felszólító alakok magyarázatának lehetőségei. MNy 27: 41–43.
- A. Molnár Ferenc (2000a), A felszólító mód jelének történetéhez. MNy 38: 25–30.
- A. Molnár Ferenc (2000b), Két régi magyar ima az oltáriszentségről. A Laskai Sorok és párhuzamos szövege a Thewrewk-kódexben. NytudÉrt 148.
- MünchK = A Müncheni Kódex 1466-ból. Szerkesztette Nyíri Antal. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971.
- Nyíri Antal (1933), A Winkler Kódex hangtana és szótana. Szeged.
- Nyíri Antal (1993), A Müncheni Kódex magyar–latin szótára. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- OrvK = XVI. századi orvosi könyv. Bevezetéssel ellátva közzéteszi Varjas Béla. Erdélyi Tudományos Intézet, Kolozsvár, 1943.
- Papp István (1957), A felszólító módjel problémái. MNy 4: 25–36.
- Pázmány Péter (1606), Keresztyéni imádságos könyv. Grác. Faksimile: Közzéteszi Kőszeghy Péter. Balassi Kiadó – Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete, Budapest, 1993.

- Rédei Károly (1980), A felszólító mód eredete a magyarban. A magyar nyelv grammatikája. *NyudÉrt.* 104: 649–653.
- SermDom = *Sermones Dominicales*. Bevezetéssel és szótárral ellátta Szilády Áron. I–II. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1910.
- WinklK = *Winkler-kódex*. 1506. Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátva közléteszi Pusztai István. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.

Adalékok a grammatikalizációhoz a permi nyelvekben

In Permian there are three types of verbal compounds: (i) verb + verb, (ii) noun + verb, (iii) onomatopoeic word + verb. This paper discusses the compounds of the third type in Zyryen. Onomatopoeic words combine with the following verbs: *ker-*, *kar-* 'do, make', *žil'-žol'* *ker-* 'knock' (transitive derivation), *kyl-* '(be) hear(d)', *bua kyl-* 'make noise' (intransitive derivation), *mun-* 'go', *num mun-* 'smile', *viž-* 'see, watch', *duv viž-* 'gaze idly'. These structures involve verbal compounds. The first constituent is an onomatopoeic word, the second is a semantically neutral verb. It is the verbal elements that turns the whole compound into a verb. In other words, the auxiliary has been grammaticalised.

1. A permi nyelvekben az igékkel alkotott szókapcsolatok vagy némely esetben összetételek háromfélék lehetnek: ige + ige, névszó (főnév) + ige, onomatopoeikus szó (ideofón) + ige.

2. Dolgozatomban a harmadik típust tárgyalom behatóbban, de előljáróban röviden kitérek az első két típusra is.

1) Ige + ige. Ezek nem igazi összetételek, hanem csupán szókapcsolatok: „kompositionsartige Verbindungen, verbale Zusammenrückungen” (Bátori 1969: 41); a kapcsolat jelentése nem a tagok átlátszó összege. Pl.: zürj. *germ-kežni* 'földet művel' (= szánt-vet), *verdni-juktavni* 'megvendégel' (= etet-itat), *sojni-kerni* 'eszik és egyebet csinál'; votj. *šijni-juini* 'étkezik' (= eszik-iszik), *šudin-šerekjani* 'szórakozik' (= játszik-nevet). A neutrális szerepű zürj. *ker-*, *kar-* 'tesz, csinál' helyett a votjában olykor nem az etimológiailag megfelelő *kar-*, *kari-*, hanem a *mar* 'mi' névmásból képzett *maral-* ige szerepel (kb. 'tesz, csinál, izél'), pl.: *užani-marani* 'dolgozik és egyebet művel', *todini marani* 'megtud, tisztáz' (= megtud és mást csinál) (Kokkonen 2001: 113–120).

2) Névszó + ige. Ezek lexikalizálódott szókapcsolatok, némely esetben összetételek. Pl. zürj. *vež pete* 'haragszik' (*pet-* 'kimegy', a *vež* csak ebben az összefüggésben jelent haragot), *djš pete* 'lustálkodik' (*djš* 'lustaság'); votj. *vož-potini* 'haragszik' (= *vož* 'harag', *poti-* 'kimegy'), *tau/taw kariini* 'megköszön' (*tau/taw* 'köszönet', *kari-* 'tesz, csinál'). – E két igei szerkezetre vonatkozóan I. Bartens 2000: 267–270).

Külön típust képeznek az ún. páros igék. Ezek a finnugor nyelvekben nyelvtani kategóriaként csak a votjában és a cseremiszen vannak meg. A votjában a történet, cselekvést kifejező főige *-sa* képzővel ellátott határozói igenév,

amely után a meghatározott szemantikai körbe tartozó, módot, időt, személyt jelölő segédige következik. Ez utóbbit modifikátornak is nevezik. A páros igék komponensei a szerkezetben önálló jelentésüket elveszítik. „A páros ige vagy új jelentés hordozója, tehát lexikalizálódott, vagy – s ez a tipikus – a modifikátor megközelítőleg úgy módosítja az ige aspektusát, mint a magyar vagy más nyelvek igekötői” (Bereczki 2002: 225). Pl. J *ad'ami pegžisa koškem* 'der Mann floh davon (eig entfernte sich davon)'; MU *pīrasa, potasa vetli'l'am* 'sie gingen hinaus und herein' (Fuchs 1954: 163); Kukmor *ūjasa lāktānā* 'ideúszni' (Kel'makov 1975: 100); cser. *šupšān luktam* 'kihúz' (tkp. húzva kivesz) ~ csuv. *turtsa kōlar-ua.*; *šortān koltem* 'elsírja magát (tkp. sírva dob)' ~ csuv. *makārsa jar-ua.* A páros igék török hatásra keletkeztek: a cseremiszből csuvas, a votjákban tatár hatással kell számolnunk (Bereczki: i. m. 224–227; Kel'makov: i. m. 90–105). A páros igékre vonatkozóan l. még Čchaidze 1960, 1967.

2. A ragozhatatlan onomatopoetikus szó (ideofón) és valamely neutrális ige kapcsolatából expresszív jelentésű ige jön létre. Az első elem (az onomatopoetikus) szó lehet egy szótagos (zürj. *ćup, gul'k*, votj. *gur*), két szótagos (zürj. *guma, mizgīr*) és ikerszó (zürj. *ńum-ńam, ńumīr-ńamīr, purk-park*, votj. *mīń-mīń, digīr-digīr*). Pl. zürj. Sz *žīl-žol' ker-* 'klopfen', votj. *žīngīr kari-* 'klingen, klingeln, läuten'. Az így keletkezett összetételszerű ige jelentéshordozója az előtag, az utótag valamely neutrális („üres jelentésű”) ige: zürj. *ker-, kar-,* votj. *kari-, kar-* 'tesz, csinál' stb. Ez az igitípus ősspermi kori, mivel mind a két permi nyelvben el van terjedve (vö. Bartens 2000: 270–272).

Először a votjából említek néhány példát, mivel az ide sorolható zürjén expresszív igéket behatóbb vizsgálatnak óhajtom alávetni. A votjákban utótagként a következő igék fordulnak elő: *kar-, kari-* 'machen, tun', *šui-, šu-* 'sagen; nennen', *poti-, pot-* 'hinausgehen, herauskommen', *potti-* 'herausführen, herausbringen'. Lássunk néhány velük alkotott expresszív (deszkriptív) igét: G Uf *ćup-kari-*, M *ćup-kar-*, J *ćup-kari-* 'küssen'; M *digīr-digīr kar-* 'etwas nach sich ziehend klappern od. rasseln', J *žīŋ šui-* 'klingen'; MU *dūp šūiša ūšīnī* 'einen Laut gebend hinfallen'; G Uf *bić pote* 'es kitzelt (intr.)'; G Uf *šum-poti-*, M *šum-pot-* 'sich freuen'; M *čas-potti-* 'lärmen, Lärm machen'. Az előtag gyakran nem onomatopoetikus szó, hanem főnév: MU *bereket kari-* 'segnen, einem den Segen erteilen'; M *keńes kari-*, Uf. *keńiš īkari-* 'sich beraten, verhandeln (M); anraten, raten (Uf.)'; MU *potos potoz* 'ein Geschwür bildet sich', MU *vir potoz* 'das Blut fließt'; MU *kwar potoz* 'das Laub sproßt'.

Az oroszról átvett infinitívusi forma + votj. *kar-, kari-* 'tesz, csinál' szerkezet egyértelműen tatár (← iráni) hatásra keletkezett: G *piliť karīnī* 'sägen', G *pominat' karīnī* 'sich erinnern, gedenken, Gedenkfest feiern, Totenfeier begehen', G *slavit' karīnī* 'rühmen, preisen' (vö. Rédei [Radanovics] 1957: 234, Bartens: i. m. 273).

A fenti példák a Wichman – Uotila – Korhonen-féle votják szótárból valók.

3. Krivoščekova-Gantman (1964: 112–120) alapos tanulmányt szentelt a komi-permják nyelv onomatopoetikus (hangutánzó-hangfestő) szavainak. Megállapítja, hogy jelentéstani, alaktani és mondattani tekintetben sajátos helyet foglalnak el a nyelvi rendszerben. Szemantikailag élesen elkülönülnek a határozószavaktól és indulatszavaktól. Formailag ragozhatatlanok, a mondatban valamely igéhez, de nem minden igéhez (olykor névszóhoz) kapcsolódhatnak (többnyire határozói funkcióban). Önállóan állítmányi szerepben is állhatnak, pl.: *predsedatel' mijan vije rak da rak* 'az elnök kiabálni kezdett ránk' (119–120). Ilyen szerepet a cseremisiz hangutánzó-hangfestő szavak is betölthetnek (Bereczki 2002: 173).

Majtinskaja (1964: 122–135) a finnugor szóismétléssel (reduplikációval) kapcsolatban (m. *lári-fári*, *Andi-Bandi*, *lassan-lassan*) röviden kitér az ikerítés-sel keletkezett onomatopoetikus szavakra és a velük alkotott igei kapcsolatokra (összetett igékre) is: zürj. *vak-vaken šerektini* 'hangosan (hahotázva) nevet'; *grima-grama ker-* 'грохотать, громыхать'.

4. A továbbiakban a hangutánzó-hangfestő szavak igésítésével foglalkozom. Az eddigi szakirodalomban (Krivoščekova-Gantman 1964, Majtinskaja 1964, Bartens 1999) ezt a szócsoporthoz még nem vetették alá tüzetes vizsgálatnak.

A zürjénben az onomatopoetikus szavak igésítésére a következő igék (segédigék) szolgálnak: V Sz Pecs Lu Le P *ker-*, AV I Ud *kar-* 'machen, tun'; Sz Lu Pecs *kil-*, V Ud *kil-*, *kiv-*, P *kiv-*, I *kil-*, *kī-* 'hören, hörbar sein'; V AV Sz Lu Le I P Ud *mun-* 'gehen, fahren'; V Sz Pecs Lu I P Ud *viž-* 'halten, hüten, bewahren, nachsehen, sehen, schauen'. Ritkábban még a következő igék is előfordulnak ebben a szerepben: I *siž-* 'sich irgendwo niederlassen'; V FV Sz Lu I P Ud *vart-* 'dreschen, schlagen, läuten (eine große Glocke)'.

A *ker-*, *kar-* 'machen, tun' segédigével – az alapjelentésből következően – tranzitív igéket képeznek: WUo.: Sz *kil'čise žil-žol' keris* 'er kloppte an die Treppentür'; P *gič ker-* 'beißen (v. Kindern)'; V *vasa jirk-jir ežesse keras* 'der Wassergeist pocht an die Tür'; V *ruč mij-ke kruž-kraž keras* 'der Fuchs zerknabbert etwas'; V *čup ker-*, Ud *čup kar-* 'schmatzen, küssen' (kb. 10 példa); Fokos-Fuchs: V *šir giž-giž keris* 'die Maus hat gekratzt'; V *gułk ker-* 'plötzlich schlucken'; V *lap ker-* 1. 'blinzeln', 2. '(auf die Schulter) klopfen (freundschaftlich)'; V *pirk-pirk ker-* 'den Kopf schütteln; abschütteln'; V *šur-šar ker-* 'herumtasten, durchstöbern' (kb. 30 példa). Az előtag főnév vagy melléknév: (WUo.) Ud *don kar-* 'den Preis ansetzen'; Ud *sartas kar-* 'Kienspäne spleißen'; V *čeri ker-*, Ud *čeri kar-* 'Fische ausnehmen'; (Fokos-Fuchs) AV *men ten bur kara*, V *me tenid bur kera* 'ich werde dir eine Wohltat erweisen, ich werde dir Gutes tun'. A V *suvtov ker-* 'haltmachen' kifejezés előtagja (*suvtov* < **sultol*) is igéből képzett névszó lehet.

A *kıl-* 'hören; hörbar sein, zu hören sein, riechen (intr.)' segédigei szerepben intranszítív, eredetileg a hallással érzékelhető hangutánzó deskriptív igéket képez: WUo.: Sz. *šič-ñi-rač oz kıl* (V *oz kıl*) 'kein Laut ist zu hören'; P *govk kılve* 'es hallt wider'; V *brutka-brotka kıl-* 'brummen, muren' (kb. 35 szó); Fokos-Fuchs: V *biza-baza kıl-* 'rauschen, rieseln, murmeln (Wasser), summen, murmeln, brummen'; V Pr *bua kıl-* 'lärmen, wüten, tosen, betrunken lärmen, brüllen (Menschen)'; V Pr *žura kıl-* 'knistern (z. B. Schnee) (V), knarren (z. B. nasse Stiefel) (Pr)' (kb. 100 szó). Az előtag jóval ritkábban főnév is lehet: (WUo.) Sz Lu Ud stb. *duk kılę* 'es riecht'; (Fokos-Fuchs) V *jęla kılę* 'Echo ist zu hören'; V *kurjd ker kılę* 'es schmeckt bitter (ein bitterer Geschmack ist fühlbar)'. A V *žbora kılę lebal-* 'flattern (Vogel)' szerkezetben a *žbora kılę* összetett ige határozói szereppel bír.

A *mun-* 'gehen', fahren' utótagú onomatopoetikus szerkezetek intranszítív (gyakran mozzanatos vagy inchoatív) jelentéstartalmúak. WUo.: Sz Lu Ud *gul'k mun-* 'in einem hörbaren Schluck durch die Kehle gehen'; Sz *kol munis*, V *kov munis* 'es klatschte, es platschte'; Sz Lu *lajk mun-* 'sich biegen (infolge Druckes, z. B. First)'; V *num mun-* 'lächeln'; V Sz Lu P *roj mun-* 'abgenutzt od. abgetragen werden usw.' (kb. 20 szó); Fokos-Fuchs: Pr *buz-baz muni* 'ich stürzte kopfüber ins Wasser'; V *žir mun-* 'glänzen, funkeln'; V Ud *gil'-gol' mun-* 'klirren, mit Geräusch fallen (V Sz), sich mit Geklirr verstreuen (Ud)'; V *majiš mun-* 'sich grämen, bekümmert sein; ermüden (intr.), müde werden', V *šur-šur mun-* 'zu rauschen beginnen (z. B. der Wind)'; V *žbir mun-* 'aufflattern (Vogel, Papierdrache)' (kb. 100 szó). Főnévi előtagú összetett ige lehet a V *vir-šer mun-* 'bluten, ám az expresszív jellegű *vir-šer* 'Buntfarbigkeit' főnévi státusa felette kérdéses.

A *viž-* 'halten, hüten, bewahren, nachsehen, sehen, schauen' segédigével eredetileg a látás révén érzékelhető összetett igéket képeztek. A 'sehen, schauen, sichtbar sein' jelentés jól megőrződött néhány összetett igében, de a *viž-* igével alkotott szerkezetek – a 'halten, hüten, bewahren' jelentésből kiindulva – ma általában fejeznek ki intranszítív történéseket, cselekvéseket. Az itt következő két példában még jól tetten érhető az eredeti 'néz'; schauen' jelentés: (WUo.) V *duv viž-* 'gaffen, unbeschäftigt dastehen (wie ein Klotz)'; Sz Lu *žar viž-* 'ist klar od. deutlich sichtbar (z. B. von Sternen) (Sz); (bei klarem Wetter und bei Luft voll Höhenrauch) ist von ferne flimmernd sichtbar (Lu)'; Sz. *goñ viž-* 'hervorragend, hervorstechen (z. B. aus dem Fenster)'; Sz. *piť viž-* 'lächeln'; V Sz Lu *piñid žer viže* 'deine Zähne sind sichtbar'; V *moresid žan viže* 'die entblößte Brust ist sichtbar (V), seine Zähne zeigen (beim Lachen, im Zorn) (Sz Lu)' (a két utóbbi példában 'látszik; sichtbar sein' jelentése van a *viž-* igének) (kb. 30 szó); (Fokos-Fuchs) Pr *brin viž-* 'gaffen; emporstarren (vom umgefallenen Baum, dessen Gipfel aber emporragt)'; V *dul viž-*, Pr *dul viž* 'gaffen, die Augen aufsperrern und

gaffen' (látás-nézés); V *duz viž-*, Pr *duz viž-* 'schweigen (V), betrübt sein, traurig sein, niedergeschlagen sein (V Pr), sich ärgern, zürnen (V), den Kopf hängen lassen (Pr)'; V *kij viž-* 'lächeln, schmunzeln'; V *mizgij viž-* 'träge sitzen, stumm dasitzen' (kb 30–35 szó). Az előtag olykor főnév is lehet: (WUo.) V *d'enga viž-* 'Geld verwenden'; (Fokos-Fuchs) V *etvet viž-* 'antworten, Rede stehen'; Le *juvor viž-* 'Nachricht senden'.

Szórványosan egyéb igék is használatosak a fent bemutatott szerepben:

WUo.: I *siž-* 'sich irgendwo niederlassen': I *sijim siž-* 'zittern, beben'; Ud *vev kur siže* 'das Pferd ist krank und frißt nicht' (vö. *kurdal-* 'trauern, traurig, bekümmert sein'); Fokos-Fuchs: V *sirk mun-* 'zusammenfahren (vor Furcht)'.

WUo.: V FV Sz Lu I Ud P *vart-* 'dreschen (V FV Sz Lu I P Ud); schlagen (I P); läuten (eine große Glocke) (I)'; V *paš vart-* 'in kleine Stücke zerschlagen, zerschmettern'; V *puš-paš vart-* 'zerschlagen, zerschmettern'; Ud. *pot vart-* 'entzweibrechen, durchbrechen, spalten (z. B. einen Stock, Stein)'; Fokos-Fuchs: V Pr *žag vart-* 'erwürgen, erdrosseln'; V *šam vart-* 'ergreifen, zusammendrücken, zusammenpressen'; V *tap vart-* '(seltener) mit Gepolter zu Boden werfen'.

A votj. *pot-*, *potj-* 'hinausgehen' igétől eltérően a zürj. *pet-* ua. nem használatos onomatopoetikus szavakkal kapcsolatban. Ugyanakkor gyakoriak azok a szerkezetek, amelyeknek előtagja valamely főnév, utótagja pedig a *pet-* ige: (WUo.) V Sz Lu P *šondi pete* 'die Sonne geht auf'; Sz. *duk pete* 'es riecht'; V *lov pete* '(er)stirbt', Sz Lu *lol petis*, Ud *lov peti*, P *vovjs petis* '(er) starb Sz Ud P; (er) kam außer Atem (Lu)'; Sz P *menam diš pete*, 'mich faulenzert'. A votjakkal ellentétben a zürj. *šu-* 'sagen' sem fordul elő ilyen szerkezetekben.

5. Az itt tárgyalt votják és zürjén szerkezetekben formailag összetételszerű igékkel van dolgunk. Az előtag onomatopoetikus szó vagy főnév, az utótag neutrális jelentésű ige. A neutrális ige funkciója az igésítés, tehát az, hogy a ragozhatatlan hangutánzó-hangfestő szóból igét lehessen alkotni. A votj. *pot-*, *potj-* 'hinausgehen', *kar-*, *kari-* 'machen, tun' stb., zürj. *ker-*, *kar-* 'machen', *kil-* 'hören, hörbar sein' stb. igék igeképzőt helyettesítenek. Másképp kifejezve: a kérdéses szerkezetekben a segédige grammatikalizálódott (a grammatikalizációra vonatkozóan l. Bußmann 1990: 289–291).

Az onomatopoetikus szavakból olykor képző segítségével is képezhetők igék. Pl. (WUo.) V Sz *gol'ed-*, P *gol'et-* 'klappern, rasseln, klirren' (~ *gil'-gol' mun-*), P *žol'gi-* 'murmeln, rieseln (v. Wasser)' (~ *žil'-žol' ker-*); Sz Lu V *pjrkal-*, Ud *pjrkal-*, P *pjrkav-* 'geschüttelt werden, zittern, beben' (~ *pjrk-pjrk ker-*); V Sz *žerged-*: *piñ ž.* 'die Zähne zeigen od. fletschen' (~ *piñid žer viže* 'deine Zähne sind sichtbar'). Mi a különbség az onomatopoetikus szóból képzett ige és a segédigés összetett szerkezet között? Megítélésem szerint az onomatopoetikus előtag formai önállóságából következően az összetett szerkezeteknél nagyobb nyomaték esik az expresszivitás kifejezésére, mint a képzett igék esetében.

6. Hangutánzó-hangfestő szó + neutrális ige kapcsolatából a cseremiszen és a mordvinban is keletkeznek expresszív igék. Pl. cser. *šokta* 'hallatszik: UP *šolt* š. 'Klopfen ist zu hören'; *âštem* 'csinál': M *opšaže wola*, *šoldâr-yoldâr šten šokten wola* 'die Türe fällt herunter, fällt mit großem Gepolter herab' (Bereczki 2002: 171, 174); E *moľems*, M *moľams* 'megy': E *kašt moľems*, M *kašt moľams* 'csendben (néma) marad'; *meľems*: E *čil'dork m.* 'villan' (Bartens 1999: 158). Az ideofón + 'tesz, csinál' jelentésű szerkezet a permi nyelvekben és a csere-miszben (bolgár-török →) csuvas és tatár hatásnak köszönheti létrejöttét. Ugyancsak török eredetű lehet a cser. *šolt šokta* 'kopogás hallatszik' típus is (vö. zürj. *bua kıl-* 'lärmen, wüten, tosen'). A mordvin szerkezetek csuvas-tatár eredete nem magától értetődő, de a tatár hatásra keletkezett votják ideofón + *pot-*, *poti-* 'kimegy' és *šu-* 'mond' szerkezetek figyelembevételével nem kizárt. A *ker-*, *kar-* 'tesz, csinál' kivételével a többi deszkriptív igeszerkezet önálló, belső keletkezésű a zürjénben, de kialakulásuk elindításában mindenképpen szerepe lehetett az onomatopoetikus szó + 'tesz, csinál' kapcsolatból keletkezett igei szerkezetnek is. Vö. csuv. *tu-* (*tâvaš*) 'csinál, készít, tesz': *čup t.* 'csókol; küssen', tat. *it-* 'tesz, csinál': *jalt-jült it-* 'fel-felvillan', *kert-kert it-* 'recseg, ropog' (Paasonen 1908; TatRSI. 1966, I. még Bereczki 2002: 174).

Irodalom

- Bátori, István (1969), Wortzusammensetzung und Stammformverbindung im Syrjänischen mit Berücksichtigung des Wotjakischen. Otto Harrassowitz, Wiesbaden.
- Bartens, Raija (1999), Mordvalaiskielten rakenne ja kehitys. MSFOu 232.
- Bartens, Raija (2000), Permiläiskiellen rakenne ja kehitys. MSFOu 238.
- Bereczki Gábor (2002), A cseremiszi nyelv történeti alaktana. Studies in Linguistics of the Volga-Region. Supplementum I. Debreceni Egyetem, Debrecen.
- Bußmann, Hadumod (1990), Lexikon der Sprachwissenschaft. Alfred Körner Verlag, Stuttgart.
- Čšaidze, M. A. [Чхаидзе, М. А.] (1960), Спаренные глаголы в марийском языке. Марийское книжное издательство, Йошкар-Ола.
- Čšaidze, M. A. [Чхаидзе, М. А.] (1967), О происхождении и функциях марйских и удмуртских спаренных глагов. In: Вопросы финно-угорского языкования. Выпуск 4. Удмуртское книжное издательство, Ижевск.
- Fokos-Fuchs = Fokos-Fuchs, D. R. (1959), Syrjänisches Wörterbuch. I–II. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Fuchs, D. R. (1954), Grammatikalischer Abriß. In: Wichmann, Yrjö, Wotjakische Chrestomathie mit Glossar. SUS, Helsinki.
- Keľmakov, V. K [Кельмаков, В. К.] (1975), In: Спаренные глаголы в удмуртском языке. In: Вопросы удмуртского языкования. Выпуск 3. Удмуртское книжное издательство, Ижевск.

- Kokkonen, Paula (2001), A Comparison of Komi serial verbs with those in Udmurt and Volgaic. CIFU IX/5: 113–120.
- Krivoščekova-Gantman, A. S. [Кривощекова-Гантман, А. С.] (1964), Место изобраительных слов в системе частей речи коми-пермяцкого языка. In: Вопросы финно-угорского языковедения. Наука, Москва – Ленинград.
- Majtinskaja, K. E. (1964), [Майтинская, К. Е.] Структурные типы удвоений (повторенный) в финно-угорских языках. Наука, Москва – Ленинград.
- Paasonen, H. (1908), Csúvas szójegyzék. MTA, Budapest.
- Rédei [Radanovics] Károly (1957), Русско-удмуртский словарь с приложением краткого очерка грамматики удмуртского языка. NyK 59: 233–236.
- TatRSI. = Головкина О. А. – Османов, М. М. (1966), Татарско-русский словарь, Издательство „Советская Энциклопедия”, Москва.
- WUo. = Wichmann, Yrjö – Uotila, T. E. (1942), Syrjänischer Wortschatz. LSFU VII.

Börtön* szavunk és az avar-magyar kapcsolatok

The paper gives a critical review of István Futaky's claim that the Hungarian word *börtön* is of Mongolian origin. After a detailed discussion of the relevant Mongolian and Turkic data the author comes to the conclusion that the Mongolian origin of the Hungarian word can be excluded for semantic, morphological and phonetic reasons, but the Turkic origin of the Hungarian word should be considered. There is, however, no indication that the word could have been a part of the lexical stock of the Avars.

2001-ben jelent meg Futaky István Nyelvtörténeti vizsgálatok a kárpát-medencei avar-magyar kapcsolatok kérdéséhez. Mongol és mandzsu-tunguz elemek nyelvünkben című könyve (Universitas Könyvkiadó, Budapest. 2001. 146 o.). Az elmúlt évtizedben megszorodtak a magyar nyelv (és nép) eredetéről szóló dilettáns nézetek. Futaky munkája természetesen nem sorolható ezek közé. Futaky ismeretanyaga igen széles, módszere és kritikája azonban, sajnos, felületes. A turkológia, a mongolisztika és a mandzsu-tunguz kutatások utóbbi fél évszázadának legtöbb eredményét vagy nem ismeri, vagy azok megítélésében hiányzik az ilyen kutatásokhoz olyan nagyon szükséges kritika.

A Magyar Nyelv 2002/4-es számában jelent meg Kara György részletes bírálata Futaky könyvéről. Kara György bírálatának minden megállapításával egyet lehet érteni. Az etimológiák 1. többemeletes, egyenként bizonyítatlan feltevésekre épülnek; 2. Igen sok látszat-egyezés van a javasoltak között; 3. A szerző által idézett mandzsu, tunguz, mongol és kínai szavak belső története nincs tisztázva Futakynál, ezek tisztázása az etimológiák többségét lehetetlenné vagy még bizonytalanabbá teszi; 4. Nem veszi tekintetbe az általa idézett szavak belső hangtörténetét; 5. Hiányzik az „altaji” szavak morfológiai elemzése, tövek és képzők nincsenek az eredeti nyelvben elválasztva, vagy ha néha igen, akkor többnyire tévesen; 6. A jelentések összefüggése sok esetben olyan távoli, aminek alapján a javasolt szó és magyar párjának összekötése nem fogadható el. A példák Kara bírálatában bőséggel megtalálhatók.

Ugyanakkor azzal is egyet kell értenünk, hogy „A könyv mindazonáltal nem kevés érdekes magyar szó-, jelentés- és művelődéstörténeti eszmét és anyagot

* Ez a cikk az MTA-SzTE Török Nyelvészeti Kutatócsoportjának keretében és az OTKA T 034955-ös támogatásának segítségével készült.

tartalmaz....., s néhány szóegyeztetést....érdemes továbbgondolásra számon tartani.” (Kara 2002: 496). Én a könyvről azt gondolom, hogy az a laikusok és dilettánsok számára veszélyes – mert Futaky kétségtelen tekintélye mögé bújva annak elfogadhatatlan vagy teljességgel bizonyítatlan javaslataira fognak további légvárakat építeni. Ugyanakkor a szakemberek számára valóban sok értékes anyag van munkásságában.

Az alábbiakban Futaky Istvánnak Szótörténeti adalékok az Árpád-kori *börtön* eredetéhez című (Futaky 2000: 351–354) cikkével kapcsolatban szeretnék bemutatni néhány problémát. Futaky cikkének első részében helyesen mutat rá arra, hogy a magyar *börtön*, *R. berten* szó eredetileg ’*Praeco*, *Carnifex*, *Stentor*; *ein Henker*, *Scharfrichter*, *Ausrufer*’ jelentésű volt. S ő említi, hogy már Horger felhívta a figyelmet arra, hogy a szó mai jelentése a *börtönház* összetételéből önállósodott. Bár a Futaky által idézett Pápai – Bod adatnál van régiebb is (Königsbergi Szójegyzék ’*preco*’, Soproni Szójegyzék ’*preco*’), mindez a lényegen nem változtat, a szó legrégebben kimutatható jelentése valóban ’hóhér, porkoláb, ítéletvégrehajtó’. Nem foglalkoznék itt Futakynak azzal az elemzésével, amely szerint „A *berten* szó korban első jelentéstani adatai két cselekvéstípus irányába mutatnak, a ’hóhér’ és a ’porkoláb’ feladata felé” (Futaky 2000: 352), s csak megemlítem, hogy az ítéletek között természetesen volt a fővesztés mellett csonkítás is. S végül csak idézem, hogy Futaky is elfogadja, hogy az EWUng elutasítja Hadrovics László javaslatát, amely szerint a szó a középfelnémet *Warter*, *Werter* ’ör’ szóból származna, mégpedig történeti, jelentéstani és alak-tani okokból.

A fent ismertetett tárgyalás után Futaky így folytatja: „5. A büntető testcsonkításnak a középkori bíráskodásban vitt domináns szerepét megismerve nem okozhat meglepetést a gondolat: a *R. berten* ősforrása a csonkítás fogalmát a mongolban és a török nyelvek egy részében kifejező, alaki szempontból szavunkhoz illő ige lehet, amelyből toldalékolás révén a foglalkozásnévi típusú főnév keletkezett”. Ezután következnek a Futaky által idézett adatok.

Mindjárt szeretném előrebecsájtani, hogy a Futaky által idézett adatok egy része végső soron – mint látni fogjuk – kellő módszerességgel használható, ugyanakkor szinte mindegyik pontatlan, vagy nem tükrözi a ma általánosan elfogadott gyakorlatot. Vagyis a szakember számára aranyat érnek, a laikus és dilettáns számára megtévesztők.

Nézzünk néhány példát. Futaky elsőnek a Mongolok titkos történetéből a *bertegu* ’verletzen, kränken’ alakot idézi Haenisch 1939-ben megjelent szótárából. Ebben az alakban a -*gü* a szótárírók által használt igenévi alak, ma, ha elkerülhetetlen, -*kü* alakban, tehát *bertekü* formában idézzük, de helyesen az ige-tövet kell idézni *berte-* alakban. A szó magában a Mongolok titkos történetében *eberetele bertetele* alakban fordul elő, amit Ligeti (1962: 80) kissé költőien úgy

fordít, hogy „vérig sértő, porig alázó (üzenet)”. Igor de Rachewiltz pontosabb fordítása: „this injurious and offensive (message)” (de Rachewiltz 1978: 51). Az itt célhatározói igenévként (-*LALA* converbium terminale) használt igék közül az első is ritka (jelentése kb. ’fájdalomig’), a második és a szavunkkal esetleg kapcsolatba hozható mongol szó a *bertetele* kb. ’egészen a sértésig, bántásig’ ti. szól az üzenet, amit Gücsük küldött Tajang kánnak. A kifejezés valójában egy régi mongol *hendiadyoin*, s itt szó által létrejött sértést jelent, mégpedig a sértést elszenvedő és nem az okozó szempontjából.

Futaky második adata Ramstedt kalmük szótárából való. A szót Futaky így idézi: *bertexa* ’beschädigen (einen Körperteil od. Gelenk), den Knochen nicht gerade abbrechen, aber doch inneren Schaden verursachen’. A -*xə* természetesen itt is a szótári adathoz járult igenévképző, de ennél nagyobb baj, hogy a *ε* felett a Ramstedtnél egy vízszintes vonal van, ami azt jelenti, hogy ez a magánhangzó hosszú a kalmükben. Ez pedig arra utal, hogy a *tő* nem *berte-*, hanem *bertege-*, amit egyébként Ramstedt maga is jelez. A Kara György által összeállított és 1998-ban megjelent szótárából a mai mongol-halha alakot Futaky mint *b3rt33x* ’sérülést okoz valakinek/valaminek, megsebesít, megcsonkít, megnyomorít; sérülést szenved’ idézi. Itt a *tő* a halha helyesírás szempontjából *b3rt33-*, ami ugyancsak egy régebbi *bertege-* alakra megy vissza. Ha megnézzük az alapszót, az halhában *b3rt3-*[*berte-*] ’megsérül, -sebesül, -rokkant’ (Kara 1998: 90), vagyis intranszítív ige, amelyből a *b3rt33-* képzett, tranzitív alak. A Futaky által idézett burját alak Čeremisov 1973-as burját szótárából: *b3rt3x* ’uvečit’, [megcsonkít]; ’izuvečit’sja [megcsonkul]. Az idézett alak nem a Futaky által idézett 132., hanem a szótár 133. oldalán van, és a jelentése ’izuvečit’sja, iskalčit’sja, ušibit’sja, nadorvat’sja’, vagyis intranszítív, majd utána *b3rt33x3* dopust. ot *b3rt33x3* vagyis „megengedő mód”, a mi szempontunkból tranzitív form. Nem különösen fontos, csak az adatok megértéséhez szükséges, hogy a cirill fordított <э> (*e oborotnoe*) a halha és a burját helyesírásban olyan /e/ hangot jelöl, mely (ellentétben a cirill <е> betűvel nem lágyítja az előtte lévő mássalhangzót. Ezért felesleges a latinbetűs átírásban használni.

Összefoglalva Futaky mongol adatait, egyetlen egy idézete nem pontos, az idézett adatokat csak jól-rosszul kiírta, de nem jött rá, hogy a mongolban a *berte-* ige intranszítív, tehát jelentése ’csonkulva lenni, sértve, bántva lenni’, vö. Lessing (1960: 100) *berte-* ’to be injured, hurt, crippled or maimed’. Ez a jelentése már a 13. századi Mongolok titkos történetében is. A magyar R. *berten* szó ebből nem vezethető le.

A török adatok idézése még nagyvonalúbb. Az ó- és középtörök adatokat összevonja. Ma már az 1072 körül Mahmüd al-Kāšgarī által írt, és egyetlen egy 1266 körüli másolatban fennmaradt művet ótöröknek tartjuk és (egyik korai kiadója az arabista Brockelman ellenében) nem középtöröknek, de ez alapján

véve itt most aligha fontos. Futaky egyben idézi a Nadeljev és mások által szerkesztett *Drevnetjurkskij slovar*-t, (1969), a G. Clauson által szerkesztett és a 13. század előtti török emlékeket feldolgozó etimológiai szótárát, valamint Besim Atalay *Kāšgarī* kiadását (nálá 1986). Besim Atalay a maga korában úttörő munkája 1939 és 1941 között jelent meg, azóta már számos jobb kiadását ismerjük ennek az alapvető török lexikográfiai munkának. Közülük is kiemelhető R. Dankoff és J. Kelly 1982-es kiadása (többek között ezért is megtevesztő a Besim Atalay-féle kiadást 1986-os évszámmal idézni). Az ótörök adatok viszont valóban tranzitívek. Futaky szerint: *bert-* 'uvečit', nanosit' vred, portit' | megcsonkít, kárt tesz, tönkretesz, megrongál; to injure, hurt (someone etc. Acc.)'. Futaky elfelejti idézni még Clausonból: 'more particularly without breaking the skin'.

Futaky középtörök vagy modern török adatokat nem idéz. Ezután így folytatja: „Göttingai kollégáim, Gerhard Doerfer professzor (mongolisztika) és Milan Adamović (turkológia) felvilágosítása szerint az ige ismerete a mai török nyelvekben a keleti ágra szorítkozik, ahol mint mongol kölcsönszó él. Véleményük szerint a magyar főnév *-n* véghangzóját nem lehet mongol vagy török képzővel azonosítani; a toldalékolásnak tehát nyelvünk önálló életében kellett megtörténnie.” (i. m. 354). Az első állítás tehát az, hogy az ige a török nyelveknek csak a keleti ágában ismeretes.

A török szó igen régi, előfordul már a tunhuangi barlangban talált ujgur szövegben, továbbá manicheus szövegekben is, mindkettő kizárja, hogy ez a török szó mongol jövevény lenne l. *bert-* 'meurtir, fouler, ren dur en frappant' (Hamilton 1986: 277: P112). A manicheus Huastuanift szövegében *sīdimiz–bertimiz* 'megsértettük és megbántottuk (az öt istent)' (Huastuanift 49–52).

A középtörök nyelvemlékekben csak egy alkalommal találkozunk az igével, annak is a visszaható alakjával: *bertin-* 'verletzt werden' (Yamada 1993, *kölük bertinser* 'wenn das Lasttier verletz wird' Lo 03–04). A szó vagy képzett alakja megvan számos török nyelvben. Lássuk az adatokat: (Az adatokat a magyar nyelv török elemeiről Berta Árpáddal közösen készített munkánkban használt rendszer szerint idézem, l. Berta – Róna-Tas 2002: 43–67).

NT Chuv – NW *birtek* 'vyvih' (Tat), *birt-* 'kalečit', uvečit', ušibit'' (TatD1), *birtik* 'opuhol'; vyvih' (TatKR), *birt* 'zakrytij perelom, treščina', *birte-* 'ušibat', povreždat'' (Bashk), *birtek* 'birtengän urin' (BashkE), *bērtik*, *birtek* 'perelom, povreždennyj' (SibT), *pärtin-* 'vyvihnut'sja; preždevremenno roždat'' (SibTBR), *birtik* 'opuhol'; vyvih; povreždennyj' (SibTTR), *mert/bert* 'vyvih', *bertik* 'vyvih' (Kirk), *mertik* 'dislocation (of a bone), to dislocate a joint of one's leg; fracture (of a bone), to break one's bones', *mert* 'accident' (Kaz), *mert-* 'vyvihnut' čto-l.; pokalečit', iskalečit' kogo-l.' (Kklp), *mertik* 'perelom kosti; vyvih' (Nog), *pertik* 'vyvih' (CrTat), – (Kar), *bört-*

'pripuhat', nabuhat'; vzduvat'sja, vspučivat'sja' (Kum), – (Krch-Blk);
 SW – (Tkm), – (Az), *bert-* 'to sprain (a joint)' (Tt), *bertik/bertig/bertük/börtük*
 'yara, bere; incinme, burkulma; incinmiş, burkulmuş eklem; deride mor leke,
 çürük; hazımsızlıktan karında meydana gelen şişkinlik', *pertik* 'el, ayak vb.
 incinen yerlerde olan şiş' (TtD1), *pärt* 'carapina, rana, şram, kontuzija,
 rubec', *pärt-* 'vyvernūt', vyvihnut'', *pärtik* 'iscarapannyj' (TtR), *bert-*
 'vyvihnut'' (Gag), – (Khor), – (SOgh);
 Kh – T *mertik* 'vybitoe mesto, ščerbina' (Uzb), *bärt-* 'narezat', zarubat'', *bärtik*
 'narezka, zarubka' (TurkiTR), – (MUyg) – (Sal), – (YUyg); *S bertik* 'vyvih'
 (Alt), *pärtin-* 'vyvihnut'sja; preždevremenno roždat'' (AltR, AltLR, AltTelR),
pirtik 'vyvih, ušib' (KhakB), *bertik* 'uveč'e; kontuzija' (Tuv), – (Tof);
 Y –

Mint látjuk, az alapige jelentése a mai török nyelvekben 'ficamítani, csontot törni' illetve az ebből képzett szavak, s a szó, ha nem is bőven, de a török nyelvek minden ágából, a csuvas és a haladzs kivételével, adatolható. A 'daganat, duzzanat' jelentésű képződményeket egyelőre nem választottam le, lehet, hogy ezek is ide tartoznak. Nem felel meg a tényeknek, hogy a szó csak a törökség keleti ágából ismeretes, s az, hogy előfordul a törökországi törökben (Tt) 'kificamítani (izületet)' jelentésben kizárja, hogy mongol jövevényszóval van dolgunk a törökben. A szót részletesebben tárgyalja Sevortjan (1978: 70–71). Itt azonban az idézett mélyhangú alak (*bart-*) egyszerűen nem létezik, szótárírói tévedés. A török adatok belső összefüggéseiben most nem mélyednék el, mint ahogy abban sem, hogy a *bert-* ige esetleg képzett forma. Egy dolog azonban bizonyos: a magyar szó a mongollal nem, a törökkel esetleg egyeztethető.

Marad a szóvégi *-n* kérdése. Futaky azt írja, hogy az általa megkérdezett göttingai kollégák véleménye szerint a képző nem lehet mongol vagy török. A mongolt itt félretehetjük, azonban a török nem ilyen egyszerű. A törökben ugyanis van egy igéből főnevet képző *-(X)n*. Ezt a képzőt M. Erdal részletesen tárgyalja (1991: 300–308). Csak néhány főnév: *yigin* 'halom' < *yig-* 'felhalmozni', *irkin* 'állóvíz' < *irk-* 'összegyűjteni', *äkin* 'bevetett föld' < *äk-* 'vetni' stb. A török képző két török eredetű magyar szóban is előfordul: *kin* < *küyin* 'büntetés' < *küy(i)-* 'ütni' (Erdal 1991: 305) és *sā-* 'számolni, gondolkozni' > *sān* > *sām* → *szám*.

Mindezek ellenére problémát jelent, hogy a török képző igen ritkán jelöl személyt vagy valamilyen cselekvőt. Eddig két ilyen példát ismerünk a törökségből: *kel-* 'jönni' > *kelin* 'menyasszony (vagyis aki [a családba] jön)' és *irk-* 'összegyűjteni' > *irkin* 'cím a törököknél és más népeknél a 8–11. században [tkp. aki a népet összegyűjti]'

Mindezek után még egy kérdésre kell válaszolnunk. Mi az összefüggés a török *bert-* 'kificamít' és a mongol *berte-* 'ficamodik' igék között. Hangtanilag a dolog világos, az összefüggés olyan, mint a török *kö:k*, mongol *köke* 'kék' között. A török szóvégi magánhangzó redukálódott és eltűnt, a mongolban megőrződött. Ma már a török szóvégi magánhangzók sorvadásáról jóval többet tudunk, mint korábban, az nagyjából a legrégebb török nyelvemlékek idején záródott le, vagyis a 8. század körül, természetesen nyelvenként és nyelvjárásonként, sőt szavanként is néha eltérő ütemben. Jelentésanilag a török *bert-* és a mongol *berte-* összefüggése nehezebben magyarázható. Mind a törökben, mind a mongolban éles különbség van a tranzitív és az intranszitiv igék között. Ezt jól mutatja, hogy a mongolban az intranszitiv igének van tranzitív formája (*bertege-*), míg a török tranzitív alapigének intranszitiv képződménye (l. fentebb). Többféle megoldás is elképzelhető, de bármelyiket is tennénk fel, ez olyan régi időre visz minket vissza, ami az avar nyelv szempontjából biztosan figyelmen kívül hagyható.

Összefoglalva azt mondhatjuk, hogy Futaky István ötlete szakember számára nagy kritikával és alapos kutatás után hasznosítható. A magyar R. *berten* 'ítélet-végrehajtó', mai *börtön* szavunk török eredete korántsem bizonyos, de megfontolandó. Mongol eredete hangtani, alaktani és jelentéstani okokból kizárható.

Az avar nyelv kérdése az egyik legizgalmasabb és valóban megoldatlan kérdése az altajisztikának, a magyar nyelvtudománynak, sőt a történettudománynak is. Egy ilyen nagyon nehéz kérdésben minden ötletet, gondolatot, amely komoly, tudós helyről származik, gondosan mérlegelni kell.

Irodalom

- Berta, Árpád – Róna-Tas, András (2002), Old Turkic Loan Words in Hungarian. AOH 55: 43–67.
- Brockelmann, C. (1928), Mitteltürkischer Wortschatz nach Mahmūd al-Kāšyarī's dīwān luyāt at Turk. Körösi Csoma Gesellschaft, Budapest. (Reprint 1964).
- Clauson, Gerard (1972), An Etymological dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. Clarendon Press, Oxford.
- Dankoff, Robert – Kelly, James (1982, 1984, 1985), Mahmūd al-Kāšyarī: Compendium of the Turkic Dialects (Dīwān Luyāt at-Turk). Vol. 1–3. Harvard University, Duxbury.
- Erdal, Marcel (1991), Old Turkic Word Formation. A Functional Approach to the Lexicon. Otto Harrassowitz, Wiesbaden.
- Futaky István (2000), Szótörténeti adalékok az Árpád-kori *börtön* eredetéhez. MNy 96: 351–354.

- Futaky István, (2001), Nyelvtörténeti vizsgálatok a kárpát-medencei avar–magyar kapcsolatok kérdéséhez. Mongol és mandzsu-tunguz elemek nyelvünkben. Universitas Könyvkiadó, Budapest.
- Haenisch, Erich (1939), Wörterbuch zu Manghol un niuca tobca'an (Yüan-ch'ao pi-shi), Geheime Geschichte der Mongolen. Otto Harrassowitz, Leipzig.
- Hamilton, James (1986), Manuscripts ouïgours de IXe-Xe siècles de Touen-Houang. Peeters, Paris.
- Kara György (1998), Mongol–magyar szótár. Terebess, Budapest.
- Kara György (2002), Futaky István, Nyelvtörténeti vizsgálatok a kárpát-medencei avar–magyar kapcsolatok kérdéséhez. Mongol és mandzsu-tunguz elemek nyelvünkben. Universitas Könyvkiadó, Budapest, 2001. 146 lap, MNy 98, 491–496.
- Lessing, Ferdinand D. (1960), Mongolian–English dictionary. University of California Press, Berkley – Los Angeles.
- Ligeti Lajos (1962), A mongolok titkos története. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Nadeljaev, V. M. et al. (1969), Drevnetjurkskij slovar'. Nauka, Leningrad.
- de Rachewiltz, Igor (1978), The Secret History of the Mongols. Chapter Seven, Papers on Far Eastern History, 18, September. 43–80.
- Ramstedt, Gustav John (1935), Kalmükisches Wörterbuch. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- Sevortjan, Ervand Vladimirovič (1978), Ètimologičeskij slovar' tjurkskih jazykov. II. Nauka, Moszkva.
- Yamada, Nobuo (1993), Sammlung uigurischer Kontrakte I–III. Osaka University Press, Osaka.

A cseremisz (mari) nyelv distributív helyviszonyt jelölő névutói

There are three postpositions in Mari, which denote location in space or time and which simultaneously have a distributive meaning ('in every x', 'at each x'). Because of this twofold meaning they can be called distributive local postpositions. The three postpositions are *jeda*, *ješa* and *sajān*. They can be used in both locative and lative meanings, e.g., *pört jeda* 'in every house' or 'into every house', *jūt jeda* 'every night'. *Jeda* and *ješa* are also used as habitive lative adverbials, e.g. (Birkš) *jeŋ jiša* 'to every person'. *Jeda* is used in the entire Mari language area, *ješa* is found in Meadow and Eastern Mari (but not in the western dialects), whereas the Tatar loanword *sajān* is used only in the easternmost Mari dialects.

A cseremisz nyelv jól megőrizte az SOV szórendnek megfelelő mondat szerkezetét és ezzel együtt gazdag névutórendszerét. A cseremiszben mintegy ötven névutótól van, ám a belőlük alkotott névutók száma lényegesen nagyobb, mivel egy névutótól improduktív vagy produktív esetragok segítségével több névutót lehet létrehozni. A régi helyviszonyt jelölő tövekhez elsősorban improduktív helyhatározóragokat kapcsolnak (pl. *ümbalne* 'felett, fölött', *ümba(l)ke* 'fölé', *ümbalan* 'fölé', *ümbač* 'fölül'). A legtöbb helyviszonyt kifejező névutó önállóan is előfordulhat határozószóként, de nem mindegyik. Csak néhány olyan névutó van, amely valamely névszó produktív, esetragozott alakja (a lativus a leggyakoribb, pl. *lümeš* '[vmiről] elnevezett', *olmeš* 'helyett'), és általában épp ezeknek nincs határozószói funkciójuk, hanem csupán névutóként használatosak.

A cseremiszben vannak olyan névutók, amelyek időben vagy térben való elhelyezkedést fejeznek ki, és amelyeknek emellett distributív jelentésük van, amit a 'minden (egyes), mindegyik' szavakkal, illetve a magyarban néha a *-nként* képzőszerű esetraggal lehet fordítani. Jelentésük kettőssége miatt distributív helyviszonyt jelölő névutóknak lehet őket nevezni. A helyviszonyjelölés hangsúlyozása az elnevezésben nem félrevezető, mivel általában az eset- stb. rendszerben a helyjelölés az elsődleges, az időviszony kifejezése pedig másodlagosan jött ebből létre metafora útján (vö. Haspelmath 1997: 20–21).

Az egész cseremisz nyelvterületen elterjedt a *jeda*, a nyugati irodalmi nyelvben és a nyugati nyelvjárásokban a *jade* (vö. Maksimov 2002: 90). A szó etimológiája nem világos, mivel nem tudták bizonyítani a kölcsönzést, de a finnugor eredetet sem. Helyviszony jelölésekor a *jeda* mind locativusi, mind pedig lati-

vusi jelentésű, azaz használható lativusi és locativusi helyhatározókban. Az (1) példa jelentése lativusi, a (2) és (3) viszont locativusi; a (2) példa a hegyi nyelvjárásból való. (E cikk példái Valeri Maksimovnak a cseremisiz névutók vonzatait tárgyaló tanulmányából, különböző nyelvjárási és irodalmi nyelvi szótárakból, valamint az Yrjö Wichmann által gyűjtött nyelvjárási anyagokból valók [l. Irodalom]. Az átírás egyszerűsítve van.)

- (1) *pört jeda purem* 'bemegyek mindegyik házba'
- (2) *pört jəde radio* 'mindegyik házban van rádió'
- (3) *kuku mura kuerāšte ukš jeda* 'a nyírfán mindegyik ágon kakukk szől'

A *jeda* névutó épp olyan általános az időhatározókban, mint a helyhatározókban. A (4–5) példában a névutós szerkezet időpontot fejez ki, azaz a 'mikor?' kérdésre felel. Ez a névutó locativusi használatára utal, mivel éppen a locativusi helyhatározót használják a cseremisiz nyelvben az időpont kifejezésére.

- (4) *jüt jeda pij opta* 'minden éjjel ugat a kutya'
- (5) *tāgaj jara žap keņež jeda ogeš lijede* 'olyan szabad idő nincs minden nyáron'

A *jeda* névutót gyakran a *mo* nomen actionishoz (cselekvést kifejező főnévhez) lehet kapcsolni; ilyenkor a szerkezet általában időt fejez ki és időhatározói (mellék-)mondatként használatos, mint a (6) példában.

- (6) *tolmem jeda kočkaš šāndat* 'minden alkalommal, amikor jövök, ('minden jöve telemkor') megterítenek (nekem)'

Maksimov tanulmányában (2002: 59) három olyan nyugati cseremisiz irodalmi nyelvi példa található (7), amelyekben a névutós szerkezet alaptagja többes számban áll, mintha a distributivitás nem lenne benne a névutóban. Valamennyi példa N. Ignat'ev hegyi cseremisiz író szövegéből való.

- (7) *okñawlä jəde täl sotāwlä wālge wele kajān-kajān koltat* 'mindegyik ablakban a tüzek csak fénylenek'

A névutós kifejezés olyan birtoklást kifejező lativusi irányt jelölő határozóként is előfordulhat, amelynek a jelentése 'mindenkinek, minden egyes vkinek/vminnek'. Az ilyen kifejezésmódra van példa mind a Wichmann által gyűjtött szöveganyagban, mind pedig az általa feljegyzett öt különböző nyelvjárásból való mondatok között (TS 1978: 113–114), vö. (8–9a–c).

- (8) mezei *mājə kindām puedāšām jāŋ jāda* 'kenyeret osztottam minden embernek/mindenkinek'

(9a) hegyi *edem jæde tæžem urâm tûlennä* '1000 kopejkát fizettünk minden embernek/mindenkinek'

(9b) északnyugati *jeŋ jæde lu majetkæts tûlenâlna* '10 rubelt fizettünk minden embernek/mindenkinek'

(9c) mezei *jâŋ jâda lu teŋgegâč ~ lu teŋgem tûlen ulna* 'ua.'

Wichmann mondatSOROZATAIBAN (TS 1978: 114) találhatók a következő példák, amelyekben nem birtoklást kifejező lativusi irányt jelölő határozókról van szó, hanem 'mire számítva, minként' jelentésű kifejezésről. E mögött is lativusi irányjelölést lehet sejteni, mivel a finnben is a névutó helyett az illativus használata lenne a régebbi kifejezési mód, s ebben az esetben distributív 'minden (egyes), mindegyik' névmásra sincs szükség (fi. *maksaa rupla jokaiselle miehelle ~ maksaa rupla mieheen* 'egy rubelt fizet fejenként').

A „tárgy” distributív voltát mindkét példasorozatban (9–10) ablativusi irányt jelölő névutóval fejezik ki (*gâč*, amit mintegy esetragként Wichmann egybeírt az alaptaggal, amint ez abban a korban szokás volt; Bereczki ezt most is esetragnak tartja [2002: 42–43]); bár a hegyi és a mezei nyelvjárásban lehet normál accusativusi tárgyat is használni. Azt, hogy a *gâč* névutó határozottan distributivitást fejez ki, egy másik ('mindenki kapott egy rubelt') mondatból derül ki, amely ugyanehhez a példasorhoz tartozik.

(10a) hegyi *edem jæde šüdærgæc ~ šüdaræm tûlennä. cilä edem šüdærgæc nâl'ewæ* 'mindenkinek fejenként 1 rubelt fizettünk. mindenki 1 rubelt kapott'

(10b) északnyugati *jeŋ jæde majetkæc tûlenâlna. cälän majetkæc nâl'ewæ* 'ua.'

(10c) mezei *jâŋ jâda teŋgegâč tûlen ulna. čälän teŋgegâč nal'âč* 'ua.'

Ha összehasonlítjuk a (9) és a (10) példát, kiderül, hogy a cseremiszi nyelv az ilyen típusú mondatokban nem tesz különbséget az '[ad] mindegyiknek' és az '[ad] fejenként' kifejezések között.

A *jæda* névutót egyértelműbben is lehet használni distributív funkcióban, amelyben a helyviszony nem olyan nyilvánvaló. Sem Maksimov tanulmányában, sem a nyelvjárási szövegekben nincsenek erre egyáltalán példák, de az új többkötetes cseremiszi értelmező szótárban található néhány (11–12). A jelentésbővülés valószínűleg az irodalmi nyelv kifejezési szükségletének következtében ment végbe. Bár ezeket a névutós kifejezéseket is lehet helyviszonyt kifejező határozóknak tekinteni: 'versszakonként, versszakról versszakra', 'csavaronként, csavarról csavarra'.

- (11) *počelamutâm stroka jeda lončâlaš* 'a verset versszakonként/versszakról versszakra elemezni'
 (12) *wint jeda tergaš tüŋalâm* 'elkezdtém csavaronként/csavarról csavarra átvizsgálni (a kombájnt)'

Ugyanilyen jelentésű és hangtanilag is némileg emlékeztet az előzőre a mezei és a keleti nyelvjárásban, Beke anyaga alapján az északnyugati nyelvjárásban is előforduló *ješa* (nyelvjárásonként *d'əša*, *iša*, *eša* is), amely tehát csak a hegyi nyelvjárásból és ezzel együtt a nyugati irodalmi nyelvből hiányzik. Az egyes nyelvjárásokban ennek egy *n*-végű variánsa is használatos, mintha a szótöbbl genitivus-instruktívus lenne képezve (*děšan*, *jašan*) (vö. Beke 1997: 397; Maksimov 2002: 90–91). Jelentésbeli, illetve használatbeli különbség e két alak között nincs. A *jeda* névutóhoz hasonlóan a *ješa* mind lativusi, mind locativusi irányt jelölő határozókban előfordul. A (13) példában valahová irányuló mozgásról, a (14)-ben pedig valahol való elhelyezkedésről van szó.

- (13) *pört iša purăšâm* 'minden (egyes)/mindegyik házba bementem'
 (14) *ukš dəšan kajăk šinčat* 'minden egyes/mindegyik ágon madarak ülnek'

A *ješa* névutó időt, időpontot is kifejez, ahogy a *jeda* névutó is. A (15) példában időpontot kifejező határozót képeztek a segítségével.

- (15) *er d'əša jumulan kumalem* 'minden reggel imádkozom istenhez'

A névutót a *mo* nomen actionis után is lehet használni; az így keletkező határozó időt fejez ki, pl. *tolmo ješa* 'minden alkalommal, amikor jön ('minden jövetelkor')'. Ez a névutó Bereczki szerint csuvas eredetű, és összefügg az ugyancsak csuvasból származó *ješ* 'család' -szóval (Bereczki 2002: 147). Beke szótári anyagában sok olyan Uržum vidékéről származó nyelvjárási példa található, amelyekben a névutós szerkezet alaptagjának a 'minden (egyes), mindegyik', illetve a 'minden, valamennyi' a jelzője, tehát a közlő nyelvérzéke a névutót nem tartotta egyértelműen distributív jelentésűnek.

- (16) *kaznâj pušenġe jăšan kajăk šinča* 'minden fán madár ül'
 (17) *čila pušenġă iša kajăk mura* 'minden fán madár énekel'

Wichmann ezt a névutót a birszki keleti nyelvjárásban *jiša* alakban jegyezte le; a mezei nyelvjárásban *n*-végű alakokat ad meg: *ješan*. Wichmann példái alapján ezt birtoklást kifejező lativusi irányt jelölő határozóként is lehet használni (18–19).

- (18) Birszk *jeŋ jiša oksam puen* 'mindenkinek pénzt adott'
 (19) mezei *d'əŋ dəšan oksam puen* 'ua.'

Wichmann példamondatai között (TS 1978: 114), amelyek más nyelvjárásokkal kapcsolatban már előfordultak (9–10), a kil'mezi keleti nyelvjárásból egy furcsa alak, a *giša* van megadva (20). Beke anyaga alapján ugyanennek a területnek a nyelvjárásában *dīša* alak van, de a többi keleti nyelvjárásokban van *iša* is (1997: 397). Wichmann szótári anyagában a névutó *kiša*, *kisa* alakban fordul elő, pl. *pört kiša* 'minden házban', de Wichmann ezt nem hozza kapcsolatba a *ješa* szóval. Csábító lenne a gondolat, hogy ezt csak egy nyelvjárás kivételes hangfejlődésével magyarázzuk.

(20) Kil'mez *jeŋ giša lu teŋge-dena tül'en ul'na*

'10 rubelt fizettünk minden embernek'

A *giša* alak szerepel a (21) (vö. 10) mondatban is 'fejenként, egyenként' jelentésben

(21) Kil'mez *jeŋ giša teŋge-dena tül'en ul'na. čil'a teŋge-dena nal'âč*

'fejenként 1 rubelt fizettünk. minden ember egy rubelt kapott'

A harmadik distributív helyviszonyt jelölő névutó a cseremiszen a tatár nyelvből hangtanilag az eredetivel csaknem azonos alakban kölcsönözött *sajân* (Isanbaev 1993: 127). Ez a legkeletibb nyelvjárásokban fordul elő. A (22) példában valahova irányuló mozgást fejez ki, azaz lativusi irányt jelölő határozó, míg a (23)-ban valahol való tartózkodást.

(22) *pört sajân šalanaš* 'házanként szétszéledni'

(23) *saskaž sajân mükš-awa* 'minden virágban méhkirálynő (van)'

A *sajân* időt is kifejezhet, mint a (24) példában.

(24) *nuno wodo sajân pogânat* 'ők esténként/minden este összegyűlnek'

A névutó gyakran kapcsolódik a *mo* nomen actionishoz, amikor is a névutós szerkezet időt fejez ki, mint a (25) példában.

(25) *kočmo sajân kočmo šueš* 'évés közben ('minden évéskor') jön meg az étvágy'

Maksimov (2002: 104) tanulmányában csak a hegyi nyelvjárásban előforduló *čälä* szót említi, amelyet ugyanolyan jelentésű névutónak tart, mint a fent bemutatott *jeda*, *ješa*, illetve *sajân*. A *čälä*, amelynek a hangalakja csuvas eredetre vall, a Maksimov által megadott példák alapján inkább határozószó, aminek a szótárak is tartják (vö. Savatkova 1981: 180; Vasil'ev 1926: 236). Jelentése 'teljesen, egészen, mindenestül', mint a (26) példában, és 'olyanként, úgy, változtatás nélkül', mint a (27) példában.

- (26) *sâkâr xälä-ok näl* 'fogd az egész kenyeret'
 (27) *ti xäläok kodaš* 'úgy/változtatás nélkül hagyni'

Maksimov példáiban a szónak nincs localis, helyviszonyt jelölő jelentése, és nem is fordul elő határozói kifejezés részeként, hanem határozószóként az állítmány és a tárgy viszonyát határozza meg. A distributív jelentést a (28–29) mondatokban a tárgy ismétlésével fejezik ki.

- (28) *nemecwlä sola sola xälä jâlaten pätarenât*
 'a németek egyik falut a másik után mind/teljesen felégették'
 (29) *japonwlä polkâ polkâ xälä, oboz oboz xälä ären-ären plenäška nälänät*
 'a japánok katonai ezredeket és fuvaroszlopokat kerítettek be és fogtak el mindenestül'

Véleményem szerint nem indokolt a *xälä* névutóként való értelmezése; a példák alapján különálló határozószó.

A cseremisiz nyelvben összesen három distributív helyviszonyt jelölő névutó van, a *jeda*, a *ješa* és a *sajân*, amelyek segítségével hely- és időhatározókat lehet alkotni. Ezek mind lativusi, mind pedig locativusi irányt jelölő kifejezések helyett használhatók, és a 'minden (egy), mindegyik' jelentés mindig bennük foglaltatik. A *jeda* és a *ješa* birtoklást kifejező lativusi irányt jelölő helyhatározóként is használatos, valamint '-nként, fejenként' jelentésben. A *jeda* az egész nyelvterületen megtalálható, a *ješa* széles körben használatos, de hiányzik a hegyi cseremisiz nyelvjárásból és az ennek alapján létrejött nyugati irodalmi nyelvből, ugyanakkor a *sajân*, amely tatár jövevényszó, az eltatárosodottabb, azaz a keletibb nyelvjárásokban található meg, amelyekben a két korábban említett névutóval szinonim jelentése van.

Irodalom

- Beke Ödön (1997–2001), Mari nyelvjárási szótár (Tscheremissisches Dialektwörterbuch) 1–7. BDTF, Savariae.
 Bereczki Gábor (2002), A cseremisiz nyelv történeti alakтана. Studies in Linguistics of the Volga region. University of Debrecen, Supplementum I. Debreceni Egyetem, Debrecen.
 Haspelmath, Martin (1997), From Space to Time. Temporal Adverbials in the World's Languages. Lincom Studies in Theoretical Linguistics 03. LINCOM EUROPA, München – Newcastle.
 Isanbaev, I. I. [Исанбаев, И. И.] (1994), Марийско–тюркские контакты II. Марийское книжное издательство, Йошкар-Ола.

- Maksimov, V. N. [Максимов, В. Н.] (2002), Послеложное управление в марийском языке. Йошкар-Ола.
- Savatkova, A. A. [Саваткова, А. А.] (1981), Словарь горного наречия марийского языка. Йошкар-Ола.
- Slovar' marijskogo jazyka [Словарь марийского языка] 1–7. Йошкар-Ола. 1990–2002.
- TS 1978 = Tscheremissische Sätze gesammelt von Yrjö Wichmann, herausgegeben von Alho Alhoniemi und Sirkka Saarinen. MSFOu 163.
- Vasilev, V. M. [Васильев, В. М.] (1926), Марий мутер. Йошкар-Ола.
- Wichmann, Yrjö: Szójegyzék, kézirat, 1905–06 közötti gyűjtés.

GERT SAUER

Archaische Lexik im Ostjakischen (Chantischen)

This short study is an attempt to elucidate some of the problematic lexical data in Antal Reguly's Ostiak material collected in the nineteenth century. The solutions are based on the results of József Pápay's fieldwork

Die von A. Reguly um die Mitte des 19. Jahrhunderts im nördlichen Obgebiet aufgezeichneten ostjakischen Heldenlieder stellen bekanntlich die älteste überlieferte Form der ostjakischen Folkloresprache dar. Als J. Pápay rund fünfzig Jahre später diese Gegend bereiste, traf er dort auf Gewährspersonen, die diese Lieder noch kannten, so daß Pápay sie auf Grund der Vorlagen Regulys kontrollieren und übersetzen konnte. In diesen alten, bei den Chanten längst nicht mehr anzutreffenden epischen Liedern gibt es eine nicht geringe Zahl von Wörtern, deren Bedeutung schon den Gewährspersonen Pápay's nicht mehr bekannt war. Sie waren zu der Zeit in der Alltagssprache offenbar bereits aus dem Gebrauch gekommen und bei den Sprechern in Vergessenheit geraten, während sie in der Sprache der Dichtung auf Grund ihrer Einbindung in feste Formeln, stereotype Variationen des Versparallelismus und Metaphern überlebten und auf dem Wege der mündlichen Überlieferung von Generation zu Generation weitergegeben wurden.

Diese als ausgestorben geltenden Wörter sind im Ostjakischen Wörterbuch von Steinitz (DEWOS) weitgehend erfaßt worden, sofern sie auf Grund ausreichender Belege als gesichert angesehen werden konnten, vgl. z. B. (Pápay¹) *newor: lant n.; piltan: sârhi sem p. naj; paŋ-: aj ari paŋatna; sebas: s. xul; toyiməŋ: nâləl waj t. xot ortl* (DEWOS 1084, 1154, 1185, 1358, 1415). Sie wurden bereits gegen Ende der fünfziger Jahre für das geplante Wörterbuch im Rahmen eines von Steinitz geleiteten Seminars exzerpiert. Bei der Ermittlung zusätzlicher Belegstellen fand Steinitz die Unterstützung von I. Erdélyi (†), der damals (Anfang der sechziger Jahre) als Mitarbeiter des Sprachwissenschaftlichen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften mit der Erarbeitung eines Reguly-Wörterbuches beauftragt war, das leider nicht zustande gekommen ist.

¹ Die nach Pápay zitierten Belege werden hier aus technischen Gründen in einer stark vereinfachten Transkription angeführt.

Eine annähernd vollständige Zusammenstellung dieser Wörter unter dem Gesichtspunkt des Parallelismus findet sich bei Schulze 1988: 109–122.

Zehn Jahre nach Fertigstellung des DEWOS schien es mir angebracht, diejenigen Wörter, die nicht in das Wörterbuch aufgenommen wurden, aus heutiger Sicht noch einmal zu überprüfen. Dabei hat sich ergeben, daß die folgenden vier Wörter trotz der geringen Belegzahl nach meiner Auffassung als gesichert angesehen werden können und ich sie somit zur nachträglichen Aufnahme in das DEWOS empfehlen möchte:

väschk-, *vuäschk-* (Reg.) [wohl = *wəśəχ*] Bezeichnung für ein Fisch-Art. Parallelwort von Kaz *sōrəχ*, O *sārəχ* usw. 'Coregonus vimba, Zährte' (DEWOS 1370): Reg.¹ 31, 217f. (Páp.) *sorχi-ki jam pugət ~ wasχi-ki* (Reg. *vuäschkiki*) *jam p.* 'Scharm von ... Fischen'; Reg.¹ 445, Reg.² 177 (Páp.) *lǎjtaŋən sārχəl χul ~ l. wāsχəl χul* 'stehender ... Fisch'. Vgl. auch Schulze 1988: 113.

schägār (Reg.) [= *śəχər*] Parallelwort von *lepət* 'weich, biegsam' (DEWOS 794): Reg.¹ 249 (Páp.) *lebət sampi ar juγən ~ śagar* (?) *s. ar j.*; Reg.³ 135 *schägār sāmpi ar jukän ~ lebed s. ar j.* 'viele Bäume mit biegsamem Mark'.

Reg. *schägār*- Parallelwort von *jak-* 'tanzen' (DEWOS 331): Reg.¹ 27 (Páp.) *jakti χo ~ śiyərti χo* (Reg. *schägārteko*) 'tanzender Mann'. Pápays Gewährsperson hat das Wort offenbar schon nicht mehr verstanden und es durch *śiyər-* 'knarren' ersetzt. Zu diesem Wort ist *schägār-* auch in DEWOS 1499 irrtümlich gestellt worden. Es gehört aber zu Š *śoχəl-* usw. 'tanzen' (Bärenspr.; DEWOS 1502). Das Verhältnis der stammbildenden Konsonanten (bzw. Suffixe) *! ~ r* läßt auf deskriptiven Charakter schließen (vgl. Sauer 1967: 159, Schulze 1988: 122).

schäk- (Reg.) [= *śak-*] Parallelwort von Kaz *jūwət-* usw. 'schießen' (DEWOS 356): Reg.¹ 17 (Páp.) *jowdəm nāl ~ śagam n.* 'abgeschossener Pfeil'. – Wohl deskr., vgl. DEWOS 864 *lāk-*.

mani- (Reg.) Parallelwort von **lori* 'klirrend, klingend' (zu DEWOS 802 Kaz *lōrəŋ sīj*, *lōri-*, *lōrət-* usw.): Reg.¹ 381 (Páp.) *śobər-oyi mani* (?) *sij ~ kem-oyi lāri* (?) *sij* 'klingendes Geräusch von śopər-Silber' ~ '... von kem-Silber'. Wohl deskr.; s. auch Schulze 1988: 118.

Die weiterhin als unsicher geltenden Wörter möchte ich hier anführen und gegebenenfalls kommentieren, da nicht auszuschließen ist, daß sich unter ihnen bisher nicht bekannte, etymologisch eigenständige Wörter befinden. Ein Vergleich mit den ostjakischen Heldenliedern aus dem Nachlaß von J. Pápay (Erdélyi 1972, Vértés 1988–1995) kann ich in dem einen oder anderen Fall vielleicht zu einer Klärung führen.

jäh, *jäch* (Reg.), PB *jāχ* Parallelwort von *χor* (wohl = Kaz *χör* usw. 'Gestalt', DEWOS 539). Erscheint nur in der Formel Pápay 1905: 86 *pāsχpl veśəŋ χor eilem kerlatel ~ χāmχpl v. jāχ eľim k.* [zur Bedeutung s. unten *elyim*]; s. auch

Reg.¹ 449, 473. – Die Zusammenstellung mit *jāχ* 'Leute' bei Pápay – Beke 1907–1908 ist zweifelhaft. S. auch Schulze 1988: 111.

kās (Reg.¹) Parallelwort von *Kaz ow* usw. 'Mündung eines Flusses' (DEWOS 26) : Reg.¹ 157 *ow nāwər xoyalt pant ~ χas (?) n. χ. p.* 'von Mündungsschaum' ~ 'von ... -Schaum belauferener (d. h. bedeckter) Weg'. – S. auch Schulze 1988: 111.

nyāl (Reg.): Reg.¹ 15 (2x) (Páp.) *kunžəŋ langi šobəŋ tel ~ nāl-peži xoləŋ tel* 'Kleidung aus (Fell-)Stücken des Eichhörnchens' ~ 'reiche Kleidung aus ... -Rentierkalb(fell)'; Pápay-Nachlaß (O) *nāl-pesi oxal sāχ* 'dünner Pelz aus ... -Rentierkalbfell' (Widnier 2000: 210).

tächling (Reg.) Reg.¹ 21 (Páp.) *wāt-χādi taxlən ox* 'zerzauster Kopf wie ein Windhaus' [Pápays Übersetzung; richtig wohl: 'wie ein Auswuchs am Baum (aussehender) ... Kopf', vgl. DEWOS 1638 O *wat-χat* usw.

kating (Reg.) Parallelwort von *nālən* 'mit einem Grriff versehen (z. B. Messer', DEWOS 997). Erscheint fast ausschließlich (6x) in der Formel Reg.¹ 383 u. a. (Páp.) *katən sāt nāl tin ~ nālən s. n. t.* 'auf hundert Pfeile mit eiserner Spitze ~ auf hundert Pfeile mit einem Schaft (aufgezeichneter) Preis' [Übersetzung von D. Fokos]; s. auch Schulze 1988: 116.

In seinen Kommentaren zu den Reguly-Liedern hat Fokos (Reg.³ 364f.) darauf hingewiesen, daß Pápay und das ostjakische Sprachgefühl das Wort mit *Kaz karti* usw. 'Eisen' (DEWOS 685) verbinden. Fokos scheint sich dieser Auffassung angeschlossen zu haben und führt zu deren Bekräftigung die folgenden Parallelschreibungen an: Reg.² 134 *kating sāt nyāl tin ~ nāling s. n. t.*, aber 158 (einziger Beleg in dieser Formel!) *kating sat nyāl tin ~ nāling s. n. t.*; vgl. auch Reg.² 183 *kating laim ~ nāling l.*, aber 244f. *kating laim ~ nāling l.* 'eisernes Beil' ~ 'gestieltes Beil'.

Einen Schreibfehler Regulys (oder einen Lesefehler Pápays) anzunehmen ist bei sieben Belegen und der sonstigen Zuverlässigkeit Regulys ganz unwahrscheinlich. Es ist daher nicht auszuschließen, daß es sich um ein eigenständiges, nicht mehr verstandenes Wort handelt, das volksetymologisch mit *karten* 'eisern' verbunden wurde.

elyim, elyem, eilem, eilim (Reg.), Pápay – Beke 1907–1908 *eilem, eilim* [= *eləm*] Erscheint nur in einer festen Formel, die in Verbindung mit dem Verb (*jeśalt*) *kerlə-* 'sich umwenden' (DEWOS 670) das Aussehen (*veśəŋ xor*) des verfolgten Helden zu beschreiben scheint, wenn er (auf der Flucht stehen bleibt und) sich zu seinem Verfolger umwendet: Páp.¹ 40 *pāsχpl veśəŋ xor eilim jeśalt kerlalem ~ χāmχpl v. xor eilim j. k.*; s. auch Reg.¹ 449, 473 sowie oben *jäh, jäch*. Zu *pāsχpl* und *χāmχpl* s. DEWOS 1097 sowie Fokos, Reg.³ 381.

toreim (Reg.): Reg.¹ 55 (Páp.) *ši tor-ajəm (?) χani ajəm χan^csen ~ χani onχ χan^csen* '(was hast du zurückgelassen), daß du wie klebender Leim' ~ 'wie klebendes Harz kleben (d. h. stehen) bleibst?'.

Es könnte sich um ein Kompositum handeln. Pápays Konstruktion *tor-ajəm* ('... -Leim') ist aber offensichtlich falsch, da dann auch bei Reguly *a* zu erwarten wäre (vgl. Steinitz 1976: 65). Denkbar wäre *šit-oreim*, das an das semantisch passende *šit orəŋna* 'deswegen' (DEWOS 161) erinnert. Lautlich ist diese Zusammenstellung jedoch sehr zweifelhaft.

vusteng, vešsnäng (Reg.) : Reg.¹ 27 (Páp.) *χāp wistəŋ ar juχ ~ rit wisnəŋ* (?) (Reg. *réttvéssnäng*) *ar juχ* 'viele Hölzer zum Festmachen des Bootes'.

-teŋ (Partiz. Präs. *-ti + -əŋ*) und *-naŋ* sind deverbale Nominalbildungen (s. Sauer 1967: 43, 51, 96). Trotz der unterschiedlichen Schreibung Regulys liegt beiden Formen vermutlich derselbe Stamm *wus-* zugrunde. *véss-* ist ebenso zweifelhaft wie *rétt* 'Boot', das Reguly sonst *rit* schreibt (s. DEWOS 1284).

Literatur

- Erdélyi, István (Hrsg.) (1972), Ostjakische Heldenlieder aus József Pápays Nachlaß. Pápay-Bibliothek 1. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Pápay, József (1905), *Osztják népköltési gyűjtemény*. Hornyánszky Viktor – Karl W. Hirsemann, Budapest – Leipzig 1905.
- Pápay, József – Beke, Ödön (1907–1908), *Északi osztják szójegyzék*. Beilage zu Keleti Szemle 8–9. Budapest. (Anast. Neudruck 1959.)
- Reg.¹ = Zsirai 1944.
- Reg.² = Zsirai 1951.
- Reg.³ = Zsirai 1965.
- Sauer, Gert (1967), Die Nominalbildung im Ostjakischen. Finnisch-Ugrische Studien V. Akademie Verlag, Berlin.
- Schulze, Brigitte (1988), Der Wortparallelismus als ein Stilmittel der (nord-ostjakischen) Volksdichtung. *Studia Uralo-Altaica* 29. József Attila Tudományegyetem, Szeged.
- Steinitz, Wolfgang (1976), Ostjakologische Arbeiten. Band. II. Ostjakische Volksdichtung und Erzählungen aus zwei Dialekten. Kommentare. Akadémiai Kiadó – Akademie-Verlag – Mouton, Budapest – Berlin – Den Haag.
- Vértes, Edit (Hrsg.) (1988–1995), Pápay József osztják hagyatéka. Bände I–VI. Bibliotheca Pápayensis. Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen.
- Widmer, Anna (2000), Die poetischen Formeln der nordostjakischen Heldendichtung. Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica. Band 53. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.
- Zsirai, Miklós (1944), *Osztják hőseinek*. Reguly A. és Pápay J. hagyatéka. I. kötet. Közzéteszi Zs. M. Reguly-könyvtár 1. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. = Reg.¹.
- Zsirai, Miklós (1951), *Osztják (chanti) hőseinek*. Reguly A. és Pápay J. hagyatéka. II. kötet. Közzéteszi Zs. M. Reguly-könyvtár 2. Akadémiai Kiadó, Budapest. = Reg.².

Zsirai, Miklós (1965), Osztják (chanti) hősénekek. Reguly A. és Pápay J. hagyatéka. III. kötet (2. füzet). Zs. M. hagyatékából közléteszi Fokos Dávid. Reguly-könyvtár 4. Akadémiai Kiadó, Budapest. = Reg³.

**Egy uráli párhuzamosság:
a nyenyec költői dikció *ngey* (*ngæy*) töltőeleme
és a magyar -É szintaktomorféma**

There seems to be a parallelism between the double (intraverbal vs. phrase-final) use of certain expletives of Nenets poetic diction at the rhythmic-prosodic level of language and the double (phrasal vs. syntactic) use of a Hungarian syntactomorphem at the morphic-syntactic level of language. Both phenomena are based on and derived from the agglutinative nature of these languages. Further support for the double use of identical linguistic material is taken from Turkish where there is a transparent etymological connection between negation and interrogation.

1. Párhuzamba állítom a címben jelzett elemeket, a nyenyec tö- és szintagmavéget jelző *ngey* ~ *ngæy* töltőelemet és a magyar -É szintaktomorfémát, amely az eldöntendő kérdés -e (< -é) partikuláját és a birtokos szerkezetben a birtokot anaforikusan képviselő -é(-) névmási morfémát foglalja magában.

Nyenyec

Tővégi pozíció	:	szintagmavégi pozíció
<i>me_e-nye-ngey-na-wey nya-woy</i>		<i>nge_ey</i>
'Szeretőm társam'		

(Hajdú 1968: 81/5. szöveg)

Magyar

szintagma	:	mondat
birtokos birtok	:	állítás tagadás
<i>valaki- é</i>		<i>Igaz- e?</i>

Az összetevő finális helyzetét ugyanaz a *ngey* töltőelem jelzi a nyenyecben tekintet nélkül arra, hogy ez a pozíció tö- vagy szintagmavégi-e. Hasonlóképpen a magyar -É szintaktomorféma képviselheti anaforikusan a birtokos szerkezet második elemét, a birtokot, valamint az eldöntendő kérdés második elemét, a tagadást is. Bár a nyenyec és a magyar távol esnek egymástól földrajzilag, és a verbális kultúra tekintetében is, abban a vonatkozásban mégis hasonlítanak egy-

másra, hogy a szóban forgó elemek esetében nem tesznek különbséget a nyelvi szintek között: a nyenyecet nem érdekli, hogy a szóban forgó nyelvi anyag szintagmatikus természetű-e vagy morfológiai, s ugyanígy a magyar sem, hogy a fölhasznált elem szintagmatikus természetű-e (a birtokos szintagma része-e) vagy éppen szintaktikai természetű (az eldöntendő kérdés alkotóeleme). A nyenyecben a finális pozíció az, ami számít, függetlenül attól, hogy ez a helyzet szóvégi (~ szótővégi) vagy szintagmavégi, a magyarban pedig az a fontos, hogy egy teljesség sorrendben második eleme legyen a szóban forgó szintaktomorféma, amely komplementáris disztribúcióban van az öt megelőző elemmel, legyen az a teljesség akár szintagma (birtokos szerkezet), akár mondat. A nyenyecben tapasztalható jelenség prozódiai-metrikai, a magyarban pedig szemantikai jellegű. Végső elemzésben a nyenyecben fellépő jelenség a nyelv szintagmatikus, a magyarban pedig a nyelv paradigmikus dimenziójának a sajátossága.

2. Az intonáció szempontjából a *ngəy/ngəy* töltőelemeknek két realizációjuk van a nyenyecben: emelkedő [ʔ] és ereszkedő [ˋ], amiből következik, hogy mindkét típusban 5 kétszótagos ütemmel számolhatunk egy sorban pl.:

(a) *ma/nyow yi/lyo-we_e/wow ngə_əə/ə_ə_ə_ə/əy* 'éltünk'
(Hajdú 1968: 82/7. szöveg)

(1 szótag + 2 szótag + 2 szótag + 2 szótag + 2 szótag + 1 szótag)

(b) *\ma_a-\nyo_ow\ yi/lyo-\wewow\ nge_ey* 'ua.'[a **xinopc** nevű
genre bevezető formulája]
(Hajdú 1968: 82/8. szöveg)

(2 szótag + 2 szótag + 2 szótag + 2 szótag + 2 szótag)

Abban az esetben, ha a szintagmavéget nem jelzi külön töltőelem, a sor 2 négy-szótagos ütemből áll (a második ütem lehet háromszótagos is) az ütemet emelkedő-ereszkedő [ʔ] intonáció, azaz összetett intonáció jellemzi, amely az ütem utolsó előtti szótagján éri el csúcsát:

(c_i) *lexe nya-ʔ-re-yi| ka_a_ab-ʔte-yi* 'lexe három rénökre'
(c_{ii}) *yarcy kubu-ʔko-wa| nga_a_ab-ʔte-yi* 'sírni ledöltem'
(Hajdú 1968.81/6. szöveg)

(4 + 4, ill. 4 + 3 szótag)

Az (a) és (b) esetben a finális helyzetű szótagot/morfofonémát – minthogy referenciális jelentése nincs – megtestesült szünetjelként is fölfoghatjuk, továbbá egyúttal az intonáció hordozójának is, mint egyfajta intonációs morfémát. Az intonáció három típusa (a, b, c) a tö vagy a szintagma utolsó vagy utolsó előtti szótagjával van kapcsolatban. Miért? A magyarázat a szóbeli kommunikáció

szociális természetében rejlik: a közlendő üzenet minden egységének van fatikus jellege is, más szóval az üzenet tartalmaz a beszédaktus másik résztvevőjének adott jelet is: 'Figyelsz rám?'

A nyenyec költői dikcióban ezek a morfofonémák és/vagy intonációs morfé-
mák a nyelv fatikus funkciójának ritualizált formái, és egyúttal a nyelv metrikai
struktúrájának részei.

Induljunk ki abból a tundrai nyenyec nyelvre jellemző fonotaktikai szabály-
ból, hogy szótag nem kezdődhet magánhangzóval, neumatikus nyújtás (amelyet
itt *a_a* jelöl) szigorúan csak a szótó első szótagjában fordulhat elő, s ezt a szó-
tagalkotó magánhangzó látható megismétlésének tartjuk.

Például, *menye=na-w* 'szerető [jelen idejű particípium]-PxSg1' a költői dik-
cióban így jelenik meg:

me_e-nye&ngey=na-wey

ahol *ngey* a második szótagvégi *-e-* megismétlése (melyet itt & jel jelöl): *ng-* egy
kötelező protetikusan nazális, *-y* egy siklóhang vagy egy diftongus második eleme,
amely a tö végét jelzi, köztük áll az eredeti, megismételt magánhangzó. A nye-
nyec morfofonológiai kódba a *ngey*, ill. *ngæy* a leggazdaságosabban E-ként, ill.
Æ-ként írható át. Az E és Æ morfofonémák fonológiai szinten protetikusan nazális
segítségével realizálódnak, *ngey* és *ngæy* alakban. Az Æ morfofonéma külön-
leges státuszából következően (nagyon ritka, és csak két monoszillabikus töben
fordul elő, *xæ-* 'elindul', *ngæ-* 'van') nehéz eldönteni, hogy E és Æ vajon
egyző morfofonéma variánsai-e vagy különálló morfofonémák. Különös, hogy
az Æ morfofonéma fonológiai realizációja homofón a *ngæ-* 'lenni' létige tövé-
vel. Ezt a fonikus anyagot neveztem én hol intonációs morfémanak,
melynek nincs referenciális funkciója, hol variánsokkal rendelkező morfo-
fonémaként realizálódó megtestesült szünetjelenek. Most pedig,
hogy látjuk ennek az elemnek homofón voltát a *ngæ-* létige tövével, nem
hagyhatjuk említetlenül azt a – megengedem – halvány lehetőséget, hogy ennek
az elemnek esetleg köze van a létigéhez. Ezt csak úgy lehet nyelvi valóságként
elképzelnünk, ha a létige tövét mint intonációs morfémat, a hallgatóra irányuló sa-
játjátságos (fatikus) intonáció hordozóját és mint a szintaktikai szünet megtestesü-
lését szimultán működésben fogjuk föl, amelyet szabad magyar fordításban 'Úgy
van?' jelentésű megnyilatkozásként adhatunk vissza.

3. A magyarban az eldöntendő kérdést vagy morfológiailag, vagy intoná-
cióval fejezzük ki. Az első esetben az *-e* kérdő partikulát (a régi nyelvben ill.
nyelvjárásokban még mindig *-é*) a normatív nyelvtanok és nyelvtanírók szerint
az állítmányhoz vagy az állítmánykiegészítőhöz csatlakoztatjuk (pl. *Nem igaz-
e?*). A szubstandard nyelvhasználatban a kérdő partikula azonban más helyzet-
ben is előfordul (pl. *Nem-e igaz?*). Ami az *-e* (<*-é*) kérdőpartikula etimológiáját

illeti, nem kétséges, hogy ez az uráli **e*- tagadó igető maradványa, amelyről a szakma azt hitte, hogy kiveszett. Ez a tagadóige a megelőző állítással együtt alakítja ki az eldöntendő kérdést, amelynek szemantikai szerkezetét úgy szimbolizálhatjuk, hogy + *v* – (szavakkal: 'Igen vagy nem?'). Hasonló szerkezet más uráli nyelvekben is található, vö. a vogul *-a* kérdő partikulával, mely föltehetőleg kapcsolatos az *at* tagadószóval, pl. *sol'-a?* 'Igaz-e?' (Kálmán 1963: 38).

Az *-e* (<-é) kérdő partikula hiányában az eldöntendő kérdésben a magyar emelkedő-ereszkedő intonációt használ, ahol a csúcs a mondat utolsó előtti szótagjára esik – hasonlóan a nyenyec költői dikció (c) típusához, pl. *Nem igaz?*. A beszélt nyelvben ez a változat gyakoribb, és egyre terjed. Főmondatban a kérdő partikula és az emelkedő-ereszkedő intonáció komplementáris disztribúcióban van, azaz vagy az egyik vagy a másik használatos. Ezzel szemben alárendelt mellékmondatban csak kérdő partikula szerepelhet az eldöntendő kérdésben, pl. *Nem tudom, igaz-e?*

Ami az emelkedő-ereszkedő intonációnak az eldöntendő kérdés megkülönböztető jegyeként való felfogását illeti, sejtésem szerint ez a szóbeli közlés fatikus funkciójában gyökerezik, melynek jelentését úgy adhatjuk meg: 'Figyelsz rám?'.

4. Tekintsük a következő birtokos szerkezetet:

valaki önarcképe

Ha ez a szerkezet egyszer már előfordult a beszédben vagy írásban, később visszautalhatunk rá a

valakié

alakkal, ahol az anaforikus *-é* morféma, a szerkezet második tagja a birtokot képviseli. (Ezért mondja róla Lotz János, hogy „névmási morféma”.) A ragozás során az anaforikus *-é* úgy funkcionál, ahogy az eredeti szerkezet második tagja tenné: ragok (sőt a többes szám jele is, ld. *-ék*, mint *Jóskáék*, de ezzel most nem foglalkozunk) járulhatnak hozzá, pl.

valaki önarcképében > *valakiében*

Láthatjuk, amint egy szintaktikai elem névmási toldalékká alakul át a komplementáris disztribúció alapján. Noha ez a metamorfózis történeti folyamat, azaz az emberinél nagyobb léptékben zajló esemény, mégis abban a szerencsében van részünk, hogy szemtanúi lehetünk.

5. A kérdő partikulával formált eldöntendő kérdés a magyarban az üzenet logikai szerkezetét mutatja meg (*Igen vagy nem?*) a mondatalkotás predikatív szintjén. Ugyanezt az etimológiai nyersanyagot használja a nyelv egy másik

szinten, a birtokos szerkezetben pronominális fokon. A közös alap: a szóban forgó teljesség (legyen az mondat vagy birtokos szintagma) alkotó elemeinek komplementáris disztribúciója. A fejlődés föltehető fázisai: először mondat, azután szintagma. Jóllehet az eldöntendő kérdés logikai szerkezete ugyanaz marad akár kérdő partikulával, akár emelkedő-ereszkedő intonációval képezzük, a kérdő intonáció nem ezt a logikai szerkezetet reprezentálja, hanem a beszédbeli partnerre irányuló fölhívást, tőle vár megerősítést vagy cáfolatot a kérdés tárgyát illetően, azaz használatakor a nyelv fatikus (kapcsolatteremtő) funkciója kerül előtérbe.

6. Egy távoli párhuzam: az oszmán török tanúsága.

A tagadás az oszmán törökben – ha nem a létigével alkotott állítmányról van szó – része a szóképzésnek, és a $=M \perp - / =M \top -$ ($=ma- / =me- / =mu- / =mı- / =mü- / =mi-$) ige-tőhöz ragasztott képzővel képezzük, amelyet további képzők (pl. a főnévi igenév) és személyragok követnek. Pl.:

Állítás	Tagadás
Infinitívusz	
<i>yaz=mak</i> 'írni'	<i>yaz=ma=mak</i> 'nem írni'
<i>okur=mak</i> 'olvasni'	<i>okur=ma=mak</i> 'nem olvasni'
<i>ver=mek</i> 'adni'	<i>ver=me=mek</i> 'nem adni'
<i>gör=mek</i> 'látni'	<i>ver=me=mek</i> 'nem láni'
Jelen idő	
<i>yazı-ar-ım</i> 'megyek'	<i>yaz=ma-m</i> 'nem megyek'
<i>oku-r-um</i> 'olvasok'	<i>oku=ma-m</i> 'nem olvasok'
<i>veri-r-ım</i> 'adok'	<i>ver=me-m</i> 'nem adok'
<i>gör-ür-üm</i> 'látok'	<i>gör=me-m</i> 'nem látok'
Folyamatos jelen	
<i>yazı-yor-um</i> 'éppen írok'	<i>yaz=mi-yor-um</i> 'éppen nem írok'
<i>oku-yor-um</i> '~ olvasok'	<i>oku=mu-yor-um</i> '~ nem olvasok'
<i>veri-yor-um</i> '~ adok'	<i>veri=mi-yor-um</i> '~ nem adok'
<i>görü-yor-um</i> '~ látok'	<i>görü=mü-yor-um</i> '~ nem látok'

ahol

\perp ALSÓ nyelvvállású magánhangzót jelöl

\top FELSŐ nyelvvállású magánhangzót jelöl

= tőle jobbra képzőt jelöl

- tőle jobbra ragot/jelet jelöl

$=M\perp$ tagadó képző, amely érzékeny a MAGAS/MÉLY magánhangzó-harmóniára

- $\top R$ jelen idő jele, amely érzékeny a MAGAS/MÉLY magánhangzó harmóniára

-*yor* a folyamatos jelen idő jele, amely érzéketlen mindenféle magánhangzó harmóniára

7. Az eldöntendő kérdést az oszmán törökben a M_T - partikulával képezzük, amely érzékeny mind a MAGAS/MÉLY, mind az AJAKKEREKÍTÉSES/ AJAKKE-REKÍTÉS NÉLKÜLI magánhangzó-harmóniára, és személyben és számban ragozódik. Pl.:

Interrogatív

Jelen

<i>yaza-r</i> <i>mi-yim?</i>	'írok?'
<i>oku-r</i> <i>mu-yum?</i>	'olvasok?'
<i>ver-ir</i> <i>mi-yim?</i>	'adok'
<i>gör-ür</i> <i>mü-yüm?</i>	'látok?'

Folyamatos jelen

<i>yazı-yor</i> <i>mu-yum?</i>	'éppen írok?'
<i>oku-yor</i> <i>mu-yum?</i>	'~ olvasok?'
<i>veri-yor</i> <i>mu-yum?</i>	'~ adok?'
<i>görü-yor</i> <i>mu-yum?</i>	'~ látok'

8. Nem kétséges, hogy a tagadóképző és a kérdő partikula etimológiailag azonos a törökben. Következésképpen a tagadás szerepe az eldöntendő kérdésben a személyben és számban ragozott tagadó partikulán keresztül átlátható és megerősíti azt, amit a magyarban (és másutt is a kínaitól a vogulon át az angolig) tapasztalhattunk, hogy az eldöntendő kérdés mélyszerkezete univerzálisan: + v – ? (szavakkal: igen vagy nem?). A személyben és számban ragozott kérdő partikula nagyon hasonlít ahhoz, amit az uráli nyelvészetben a névszók predikatív ragozásának nevezünk.

9. A honfoglalást megelőző időben a magyarok ezer évnél is hosszabban éltek különböző török népek szomszédságában vagy éppen velük együtt. Ennek ellenére az eldöntendő kérdés a magyarban szigorúan uráli eredetű vagy belső elemekre épül, azaz állításból (állítmányra vagy állítmánykiegészítőre épített mondatból) és egy hozzátoldott *-e* < *-é* partikulából áll, amely az **e* uráli tagadó segédige reflexe. Ha vannak hasonlóságok a török és a magyar eldöntendő kérdés között, akkor ezek inkább az eldöntendő kérdés univerzális természetében (szemantikai szerkezetében) keresendők, mintsem a két nyelv között fennálló areális, tipológiai vagy éppen etimológiai affinitásban. Azért választottam az oszmán törököt az etimológiailag közös eredetű nyelvi anyag funkcionális megoszlásának, esetünkben a tagadás és az eldöntendő kérdés összefüggésének demonstrálására, mert ez az a török nyelv, amely a választott szempontból a leginkább transzparens. Továbbá el akartam kerülni, hogy történelmi kérdésekbe bonyolódjak, s ezért választottam a magyarra legmélyebb hatást gyakorló csuvas helyett az oszmán törököt, amelyet úgy is jellemezhetünk, mint a magyarra legkevésbé ható török nyelvet.

10. A funkció illetően változása az agglutináció természetének tulajdonítható, amelyet minden nyelv más módon használ fel. A nyelv különböző szintjei között fennálló átjárhatóság (a magyarban a mondat és a szintagma, a nyenyecben a szintagma és a szótó, a törökben a szóképzés és a mondatalkotás között) olyan fenséges nagyvonalúságot mutat, amely csak uralkodók sajátja: esetünkben ez az uralkodó maga az emberi nyelv.

Irodalom

- Csathó, Éva – Johansson, Lars (1998), *The Turkic Languages*. Routledge, London – New York.
- É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter (1999), *Új magyar nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Hajdú Péter (1968), *Chrestomathia Samoiedica*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kálmán Béla (1963), *Chrestomathia Vogulica*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kenessey Mária (1992), *Török nyelvtan és társalgás*. Aqua Kiadó, Budapest.
- Lotz, John (János) (1968), Grammatical derivability. The pronominal suffix {-É} 'that of' in Hungarian. *Lingua* XVI: 627–637.
- Menges, Karl H. (1995), *The Turkic Languages and Peoples. An Introduction to Turkic Studies*. 2nd revised edition. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.
- Poppe, Nicholas (1963), *Tatar Manual*. Indiana University Publications – Mouton & Co. Uralic and Altaic Series 25. Bloomington – The Hague.
- Róna-Tas András (1982), *Chuvash Studies*. *Bibliotheca Orientalis Hungarica* 28. *Asiatische Forschungen* 79. Budapest – Wiesbaden.
- Salminen, Tapani (1997), *Tundra Nenets Inflection*. MSFOu 227.
- Simoncsics, Péter (1981a), Unkarin kieltosanat nem, ne ja uralilainen kieltoverbi. *CT* 21: 69–76.
- Simoncsics, Péter (1981b), Syntaktomorfeemi -É : unkarin syntaksin läpileikkauskuva. *Sananjalka* 23: 115–123.
- Simoncsics, Péter (1990), On the Verbal Nature of Negation in Hungarian. *CIFU* VII/3A: 144–147.
- Simoncsics, Péter (1996a), Negation in Selkup. *LU* 32: 194–200.
- Simoncsics Péter (1996b), Modus tollens, modus ponens. A nyenyec tagadóigékről és állító párjaikról. In: Terts István (szerk.), *Nyelv, nyelvész, társadalom* 2. JPTE, PSzM Programiroda, Pécs. 246–261.

Az obi-ugor alapnyelv lexikális innovációi II.

The present paper continues the one listing the lexical innovations of the Proto-Ob-Ugric period (Sipos 2002). It contains the less certain Proto-Ob-Ugric etymologies (1-2), as well as the ones that should be excluded from this stock because they are mentioned as belonging to the Proto-Ob-Ugric period in DEWOS by error (3).

Jelen írás annak az összeállításnak a folytatása, amely a magyarok elődeinek az ugor közösségből való kiválása után létrejött obi-ugor kor legbiztosabbnak tekinthető lexikális innovációit gyűjtötte egybe az obugrisztikai szótárak és monográfiák eredményeinek felhasználásával (Sipos 2002). Ebben a részben főként az ún. bizonytalan obi-ugor innovációk szerepelnek.¹

A bizonytalanság oka többféle lehet. Egyrészt olyan vogul–osztják etimológiák találhatók itt, amelyekben a hangmegfelelések nem kifogástalanok, mégis feltehetőleg obi-ugor kori innovációkról van szó (1).

Egészen más értelemben bizonytalanok a (2) pontban felsorolt esetek, amelyekben az osztják és a vogul szavak összetartozásához ugyan kétség sem férhet, elképzelhető azonban, hogy az innováció korábbi (azaz ugor, finnugor vagy uráli) alapnyelvhez köthető. Ezekben tehát távolról sem az idézett vogul és osztják adatok összekapcsolhatósága kérdéses, hanem az etimológia kora bizonytalan, illetve tisztázatlan.

Az utolsó pontban (3) pedig olyan vogul–osztják szóegyeztetéseket sorolok fel, amelyek jelenlegi tudásunk szerint nem obi-ugor koriak. Természetesen az ott találhatóknál jóval több ilyen szóegyeztetés létezik. Itt most kizárólag azok szerepelnek, amelyek a DEWOS-t olvasva obi-ugor kori innovációnak tűnnek (azaz a szótár kizárólag a vogul megfelelőre utal), a szakirodalmi állásfoglalások szerint azonban biztosan másik alapnyelvhez tartoznak, és így az obi-ugor alapnyelvben létrejött innovációktól feltétlenül elhatárolandók.

Az (1) csoportba sorolt szóegyeztetések nagy részének hangtani nehézségei vannak, leggyakrabban az első szótagi vokálisok megfelelése terén. Szemantikailag azonban a vogul és az osztják tagok általában jól illenek egymáshoz, vala-

¹ Itt mondok köszönetet azoknak a lektoroknak és kollégáknak, akik észrevételeikkel és tanácsaikkal segítségemre voltak.

mint elterjedtségük, nyelvjárási képviselőjük is meggyőző. Ezeket a bizonytalanságok közé is akkor vettem csak fel, ha a hangtani eltérésekre mégis adódott valamilyen magyarázat.

A bizonytalan, általában hangtani devianciákkal terhelt szóegyeztetések megítélésében nagy szerepet kapnak azok az elvek, amelyekre ismert előadásában Mikola Tibor is figyelmeztetett: „Bár teljesen tisztában vagyok azzal, hogy milyen óriási szerepe volt a hangtani egyezések szabályosságát megkövetelő felfogásnak a nyelvészet igazi tudománnyá válásában, s hogy milyen veszélyeket rejt magában az, ha a szabályos hangmegfelelésekre nem fordítunk kellő gondot, mégis az a véleményem, hogy amennyiben minden egyéb tényező valamely egyeztetés helyességére mutat, a hangmegfelelések zöme is, akkor az a veszélyes eljárás, ha az etimológus semmi mást nem hajlandó figyelembe venni, csak azt az egyetlen egy, fonetikailag nem jelentős hangtani szabálytalanságot” (Mikola 1976: 211).

A vogul és az osztják a földrajzi szomszédság miatt az interferencia-jelenségek, másodlagos egyezések széles skáláját mutatja fel. Ezért különösen nagy jelentősége van a mennyiségi értelemben vett adatoltság mellett – hogy ti. aránylag sok vagy kevés dialektusból van-e adatunk – a lejegyzések pontos földrajzi elhelyezkedésének, illetve az elterjedtség részletesebb vizsgálatának. A szabálytalanságok okainak keresésekor a vogul és osztják szótárak gazdag anyagának birtokában meg lehet kísérelni több szó(család) egymásra hatásának vizsgálatát az egyes nyelveken belül is.

Hangtani szabálytalanságaik és alaki változatosságuk okán jellegzetes csoportot alkotnak az onomatopoeitikus szavak. A bizonytalan etimológiák közé sem vettem fel azonban azokat az onomatopoeitikus szóegyeztetéseket, amelyek kizárólag hangjelenséget utánoznak, hangtani szabálytalanságokkal terheltek, valamint gyéren is adatoltak.

Néhány esetben sem hangtani, sem pedig szemantikai kritériumok alapján nem lehet megállapítani, hogy a szó mindkét nyelvbéli megléte vogul > osztják, vagy osztják > vogul irányú kölcsönzés eredménye-e. Itt most természetesen csak azok a szavak szerepelnek, amelyekben valamilyen tényező mégis valószínűbbé teszi az obi-ugor alapnyelvi eredetet.

A (2) pontban, vagyis azokban a szócikkekben, amelyekben a DEWOS nem jelzi, hogy a vogul–osztják szóegyeztetéshez a szakirodalom feltételelesen vagy kérdőjellel odavont egy-egy tagot valamely rokon nyelvből, a rekonstruált alapalak és jelentés után az esetlegesen szóba jövő másik alapnyelvet zárójelben, vagy –lagosan tüntettem fel. A kikövetkeztetett hangalak és jelentés ugyanúgy az obi-ugor korra értendő, mint a többi szócikkben. Az etimológia uráli, finnugor vagy ugor származásának eldöntése további vizsgálatot igényelne, de ez nem célja a dolgozatnak, így a szóegyeztéssel összefüggésbe hozható adatokra/nyelvekre csak rövid utalás található a szócikk végén.

A (3) pontban található etimológiákat nem rekonstruált alapalak és jelentés indítja, mivel ezek biztosan nem obi-ugor lexikális innovációk. A szócikk kommentárja röviden utal arra, hogy mely uráli, finnugor vagy ugor etimológiához tartozik a bemutatott biztos vogul–osztják szóegyezés.

Az adatok idézésének módja a dolgok természetéből fakadóan némiképp eltér az első rész gyakorlatától. Továbbra is cél az alakok felesleges ismétlésének elkerülése. Néhány szócikkben sokkal több származékot idézek, mint a biztos etimológiákban. Erre az onomatopoetikus szavak esetében az alakok sokféleségének bemutatása, máskor a belső keletkezés melletti érvelés céljából van szükség a képzett alakok gazdagságának illusztrálására. Másutt olyan példamondatok idézéséről sem lehetett lemondani, amelyek két, eredetét tekintve független szócsalád egymásra hatását hivatottak bizonyítani.

Amint az első részben, úgy itt sem egységesítettem a források rövidítéseit, tehát azok ugyanolyan formában és ugyanolyan jelentéssel szerepelnek, mint az eredeti művekben, valamint az adatok idézése is az első rész bevezetőjében mondottak szerint történik. (Ha például a szócikk osztják részében már megadott forrás és lapszám a vogul részben is szerepel, akkor kizárólag a forrás rövidítését adom meg újra.) A „GOV” melletti számok – az általános utalási gyakorlattal szemben – célszerűségi megfontolásból nem lapszámra, hanem az adattári sorszámra vonatkoznak. Amennyiben szükséges volt a lapszámra utalni, ezt a szám előtti „p.” rövidítés jelzi.

A vogul–osztják szóegyezések sajátosságait, valamint a jelentések rekonstrukciója közben összegyűlt tapasztalatokat egy másik dolgozatban foglalom össze.

Egy esetben az előző részben mondottak korrekciójára is sor kerül (*l'št-'reccsen').

A cikk első részének végéről pusztán technikai okokból lemaradt az alábbi egyeztetés, amely tehát még a biztosabbak közé tartozik:

***wěs/*wōs 'rés, lyuk' – osztj.** VVj Trj J DN Ko wěs, Ni Kaz wūs O wus 'Loch' (GOV 718); V -wās, Vj VK Sur (Likr Mj Trj J) Irt (DN Fil. KoP Kr ua.), Ni Š Kaz wūs, Sy , O 'дыра, Loch (VK-O); Einschnitt (J Fil. KoP; DN: z. B. im Kerbholz als Zeichen für eine Kopeke); шель, Riß, Spalte (zwischen den Wandbalken. im Boot ua.); Wunde; Pocken(-pustel; Vj); Grind, Ausschlag (Ni Kaz); eine Hautkrankheit: Pusteln größer als bei Krätze (Ni Kaz), juckend, ? Kratze, ? Masern (Trj)' (DEWOS 1632). – **vog.** TJČ KU KM ās, KO ās, P VN LU ās, LO So as 'Loch' (GOV); TJ-Č . . So 'Loch' (DEWOS); N as, LM LU P K ās, T ās 'lyuk' (WWb 50b); P ās So as 'Loch' (KLE 46).

1. Bizonytalan obi-ugor etimológiák

Vwlaχ* (BNM) 'kacsafajta' – **osztj. Ni *ɔwlaχ*, Kaz *ɔwleχ*, O *awleχ* 'Eisente' (GOV 735); Ni *ɔwlaχ*, Kaz, O, Ahl. 'Clangua hiemalis (= Anas hiemalis, Harelda glacialis), Eisente / савка... – Zeichen am Zugnetz (O)' (DEWOS 234). – **vog.** KU *āwləχ*, KM *əwləχ*, P VN *owləχ*, VS *awləχ*, LO So *owləχ* 'Anas hiemalis' (GOV); So *ɔwlaχ* usw. 'Har. glac.' (DEWOS); N *āwləχ*, (...) LM *āwləχ*, LU *āwləχ-pat*, K *əwləχ* 'jeges réce' (WWb 399b); So 'Eisente' (KLE 9). – Kálmán szerint a szó lehet valamely szibériai (szamojéd, török, paleoszibériai) nyelvből származó átvétel, de ebben az esetben is obi-ugor korinak kell tekintenünk (Kálmán 1950: 146). Felmerült a szó zürjén eredete is (SLW 173, Toivonen 1956: 100), ekkor azonban az osztják és vogul szavak csak különnyelvi átvételek lehetnek, esetleg az északi osztják nyelvjárásokba a vogulból került át. Mindemellett a szó erősen onomatopoeitikus, a madár hangjára utaló elnevezés, leginkább ezért nem lehet a legbiztosabb szavak csoportjába sorolni.

jīl*- '(meg)fagy' – **osztj. KoP *jiləŋ*, Ni Š *jiləŋ*, Kaz *jiləŋ*, Patk. *jeliŋ*, *jiliŋ* 'hengen höyrä (= *tit-pəm*), Atemhauch / издыхание (KoP); Luftzug (Š); Kälte, kalt (Patk.)' (DEWOS 366). – **vog.** N *jēl*- 'erfrieren', *jēlit*. (DEWOS); N *jēli* ~ *jelli* '1. megpörkööl, megperzsel 2. megfagy, megdermed'. N *jēllaχti* 'megfázik, csípi a hideg'. N *jēlit* 'dermesztő' (WWb 153b). – A vogul *t* és az osztják *əŋ* képzők. A szó vokálisa visszavezethető POU *-i-re. A gyér vogul adatoltság bizonytalaná teszi szóegyeztést, és felveti az osztják > vogul kölcsönzés lehetőségét is.

kVsəy* 'görbe, ferde' – **osztj. VVj *kāsəy* DN *χāsə* 'görbe, schief' (GOV 761); V Vj *kāsəy* 'косой, искривленный, schief, gekrümmt (Baum; V); mit hohlem Rücken (z. B. Mensch; Vj)'; DN Kr *χāsə*, PB *χusi* [*u* falsch!], Reg. *kasü* 'сбир, Biegung, Krümmung (eines Baumes; DN Kr), Unterseite e. Biegung (DN); krumm (Lärche; PB); DN DT Kr *χāsəŋ*, Ni Kaz *χāsəŋ* 'кривой, krumm, gekrümmt, schief', Trj *kāsəy juχ* Geheimwort 'Wiege' (DEWOS 563). – **vog.** N *χusi* 'görbe, schief' (GOV); (Szil.) N 'schief (Baum)' (DEWOS); N 'oldalt növvő, ferde (fa)', K *khūsoāli*, LM *khušäpi* 'dől, ferdén áll'; LM *khušəpenti* id., *kwül pokhəl khušəpenti*, *jel-pätuχ nuri* 'das Haus steht schief, es will zusammenstürzen' (WWb 130a); KU (Lativ) *χosyi*: *χosyixojap jiw* 'schrägstehender Baum', KO *kusya jiw* 'schräger Baum' (KLE 130). – A szóegyeztés hangtanilag problematikus: az osztják és a vogul első szótagi magánhangzók POU előzményének nyílásfoka nem állapítható meg. A vogul adatok hangalakját és jelentését befolyásolhatták egy másik szócsalád (N *χusäti* 'hasít' WWb 129b) bizonyos tagjai, l. a szócikkben idézett alábbi példákat: K *kwänə-khwəseti* 'kidönt (fát)', N *χusili* 'gyökerestül kifordul (fa)', N *jiw tit tārū manəl nāŋχ-χusmäts* 'der Baum stürzte mit der Wurzel um', LM *jiw mē-poāl nukh-kušätaχti* 'der Baum kippt aus der Boden' (vö. a WWb 130a-ból fent idézett

példákkal). Ezt a feltételezést látszik alátámasztani, hogy a vogul adatok jelentése a szócikkek példaanyaga alapján inkább a ferdeség, s kevésbé a görbeség fogalmához áll közel.

***kōtal** 'nap' – **osztj.** VVj *kotal*, Trj J *kātā*, DN Ko *χāt*, Ni *χātāl*, Kaz *χātāl*, O *χātāl* 'Tag'; VVj *kotal*-, Trj J *kōtāl*-, DN Ko Ni *χuttā*-, Kaz *χotāl*-, O *χotāl*-'dämmern' (GOV 341); V Vj *kōtāl*, VK, Vart, Likr, Mj Trj J, Irt (DN Fil KoP Kr Ts Tš ua.), Ni Š, Kaz, Sy O, Ahl., PB 'день, Tag – сольнце, Sonne (Likr – J Irt: außer Fil Ts Tš Ni – PB); während, als Postpos. (PB)' (DEWOS 571). – **vog.** TJČ *kātāl*, KU *χōtāl*, KM P VN VS LU *kōtāl*, LO *χōtāl*, So *χōtāl* 'am Tage'; TJČ *kātāl*, KU *χotāl*, KM P *kotal*, VN VS LU *kātāl*, LO *χōtāl*, So *χōtāl* 'Tag' (GOV); TJ .. So 'Tag, Sonne' (DEWOS); N, LM *khātēl* (...), LU, P *χātēl*, K *khotēl*, T *khā-tēl* 'nap' (WWb 112b); KM, P, So 'Sonne, Tag' (KLE 136). – A szó valószínűleg obi-ugor kori képzés a finnugor, esetleg uráli **koje* töből (Rédei 1967: 171–172; UEW 167) – igaz, a képzőre csak ez az egy példa ismeretes (Riese 2001: 54).

***līγ/*līγ** 'farok' – **osztj.** – V-Vj *lāγ*, Likr *ḡāγ*, Vart Mj Trj J *lāγ*, DN *-tāγ*, KoP Kr Sog Ts *tāγ*, Tš *tāw*, Ni Š *tīγ*, Kaz *līw*, Sy *līj* 'хвост, Schwanz' (DEWOS 727). – **vog.** KU-M *lāγ* .. So *lēγ* id. (DEWOS); N *lēīʔ* ~ *leīʔ* ~ *lēʔ* [*lēγ*], LM *lī* ~ *li*, LU *li* (PxSg1 *līm*, Sg3 *liūt*), P *lī*, K *lī* ~ *lēīʔ* (PxSg1 *līyēm* ~ *lēyēm*, Sg3 *līyāt* ~ *līyē* ~ *lēyāt*) 'farok' (WWb 256a); KU KM *līγ* 'Schwanz' (KLE 170). – A hosszú magánhangzót tartalmazó egyszótagú főnevekben időnként hiányzó szóvégi *γ* magánhangzós morfémák és szavak előtt újra megjelenik (OKT 31). A felsorolt vogul adatok magánhangzói valószínűleg POU **ī*-re vezethetők vissza (pl. GOV 72), az osztják vokálisok – leszámítva a keleti és déli osztják adatok *ə*-jét – inkább POU **ī*-re vallanak (pl. GOV 200). Mindkét nyelvben igen elterjedt tő, ezért a kisebb hangtani anomáliák ellenére obi-ugor kori szónak tekinthetjük. A szakirodalomban felmerült már a fenti szavak és a következő, 'mókus' jelentésű vogul szavak (TJČ *lājən* ... LO So *lējən*) összefüggésének lehetősége (Munkácsi 1928–1930: 453–457; Kálmán 1938: 21–22), vagyis a 'farok' jelentésű szóból a vogul *-n* denominális képzővel keletkezhetnek. Szemantikailag a 'mókus' és a 'farok' szó összetartozásának nincs akadály, hiszen az állatneveknek gyakran szolgál alapul az állat igen szembeűnő és jellegzetes testrésze, valamint a fenti művek is említenek görög analógiát. Az osztják VVj *lāŋki* ... O *lāŋki* 'mókus' jelentésű szavak esetében azonban a képzés menete nem világos. Amennyiben a két etimológia összetartozik, akkor az osztják folytatásokban, illetve az obi-ugor korra rekonstruált alapalakban a nazális magyarázatra szorul (vö. GOV 348: **līγ/*līŋ*), valamint az előző részben rekonstruált 'mókus' jelentést módosítani kell (Sipos 2002:28).

***līlīγ** 'búvármadár' – **osztj.** VVj Trj *lulī*, J *lulī*, DN Ko Ni *lulā*, Kaz *lqlī*, O *loli* 'ein Wasservogel' (GOV 764); V-Vj Vart, Sur *lulī*, Irt (DN DT Fil. KoP Kr Ts Patk.), Ni Š, Kaz, Sy, O, Ahl. 'e. Art rarapa, Podiceps (oder Colymbus),

Taucher (typisch: spitzer Schnabel, fliegt schlecht): rarapa (Fil. Ts Š); rarapka (DN Kr), маленькая гагара (KoP Ni), (wohl =) Podiceps auritus, Ohrentaucher (Ahl.); кенярка, тиярка (Art Taucher; Vj VK Sur, Kaz O); e. Art Podiceps (V); eine Entenart (schwarz, roter Kopf, fliegt schlecht, wird nicht gegessen; DT)' (DEWOS 830). – **vog.** KU *lālwa*, KM *lēlwā*, KO *lelwā*, P *lūli*, LO *lolwa* 'eine kleine Ente, Haubentaucher' (GOV); KU *lālwa*– KM *lēlwā*, KO *lolwa* 'kleine Ente' (DEWOS); N *lōlī*⁷ ~ *lōlī*⁷ 'fekete búvár, vöcsök' (WWb 263b). N *lolwā*, K *lōlwē* 'kis fekete búvármadár' (WWb 263b); So *lūli* 'Haubentaucher; eine kleine Ente' (KLE 174). – A szó bizonyára onomatopoetikus, amit már az alakvariánsok nagy száma is alátámaszt. Az obi-ugor kori alak rekonstrukciója azonban a szó onomatopoetikus voltán túlmenően is problematikus. Első szótagi vokálisa talán hosszú *ō*-ra vezethető vissza (analógia az osztják interdiálektális magánhangzómegfelelésekre: GOV 362), de ebben az esetben is a vogulban sporadikus **ō* > **ū* változást kell feltennünk (analógia: GOV 584). A vogul adatokban jelentkező *-wā*, *-wa* végződés gyakori a madárnevekben: N LM *pirwā*, LU *pirwā*, P *pīrwē*, K *pērwē* 'makkréce' (WWb 441b); N *sortwa*, LU *sartwa* P *sortwē*, T *sārtkhā* stb. 'gólya' (WWb 564b).

***IVP** (BNM) tavorózsa' – osztj. Vj *lāwī* 'Seerose', Kr *lāptā* ds. (GOV 768); Vj *lāwī*: *muṛi-lāwī* 'Seerose / кувшинка' (DEWOS 848). – **vog.** TJ *lapkānt*, KU KO *lūpānt*, P *lōpāṅk*, VS *lōpāṅka*, LU *lapant* 'лапушка, лапушник' (GOV); TJ, KU-O, KM *lumpānt*, P *lōpāṅk*, VS *lōpāṅka*, LU *lapant* 'лапушка, лапушник' (DEWOS); N *lāpānt* ~ *lāpant* ~ *lāpant* ~ *lōpant* ~ *lūpānt*, LM *lōpānt* (...), LU *lāpant*, P *lāpēṅk*, K *lūmpānt* ~ *lūmpēnt*, T *lāpkhēn* 'tündérrózsa, vízitök, tavorózsa' (WWb 266a). – Az alaki változatosság a szavak onomatopoetikus mivoltával magyarázható. A vogul adatok szóvégi *nt*-je ritka denominális képző (Riese 2001: 96). Az egyeztetés részint a szavak onomatopoetikus jellege, részint a gyér osztják adatoltság miatt bizonytalan.

***lšk/*lšk-** 'csiklandoz' – **osztj.** V *lāki*- Trj *lāki*-, J *lāki*- 'kitzeln', DN Ko *tāxetfā*-, Ni *tāxetfā*- 'kitzeln', Kaz *lāxīt*-, O *lāxīt*- 'kitzeln' (GOV 772); Trj *lāki*, Mj *lāki*, DN Kr Ni *tāxā* Kaz *lāxī*, O *lāxī* 'Kitzel / щекотка (außer Mj.); – kitzelnd, kitzlig (Mj.)', Kaz *lāxetmā*- mom. 'kitzeln', Trj *lāxīp*- mom. id. (DEWOS 867). – **vog.** TJČ *nūksl*-, KU *lōks*-, KM *lōks*-, KO *l'ikās*- 'kitzeln'; (LO So *l'akit* < ostj.) (GOV); TJ-Č *nēksl*-, KU *lōks*- . . So *l'akit*- 'kitzeln' (DEWOS); N *l'akiti* [*l'akiti*] 'csiklandoz', LM *l'akēlti* id. T *nūksl*- id. (WWb 280a); K *lōks*, T *lōksl* 'csiklandoz' (WWb 263a). – A szóegyezés szemantikailag kifogástalan, mindkét nyelvterületen minden nyelvjáráscsoportban ismert, hangtani okokból azonban bizonytalan. A vogul adatok – természetesen az osztjából átvett alakot kivéve – palatális, az osztjások pedig veláris első szótagi vokálisra mutatnak. A szókezdő konzonáns jésítettségében tapasztalható ingadozás nem példa nélküli, vö. a **l'št*- 'reccsen' szócikkben mondottakkal. A szócsalád deskriptív jellege azonban magyarázatot adhat ezekre az eltérésekre.

***l̥ət-/l̥ət-** 'reccsen' – **osztj.** KoP *tăt*: *tăt mən*- 'krachend bersten / рроро-чуще лопаться нпр. земля от мороза', KazSt. *lātəŋ*: *lātəŋ wūli jəš kūr sīj* 'knackendes Geräusch der Vorder- u. Hinterbeine des Rentiers', J *lāt-*, *lāt-* 'krachend bersten (z. B. e. Wand vom Frost), zerkracken', Ni *tātka-*, Kaz *lātka-* 'щелкать, aufknacken (Nüsse)', DT *tātīmə-*, *tātīmət-*, J *lātəmtə-*, *lātəmtə-* 'knallend bersten, zerkrachen', DN *tātəpə-*, Kr *tātəpə-* 'трещать, knallen' (DEWOS 876). – **vog.** (Szil.) N *l'ätti* 'krachen' (DEWOS); N *l'atyi* (...), LM *lātxi*, K *lōtyi* 'ropog, recseg, pattog'; N *lätki*, K *lètki*, T *nuŋ-lètk-* '(N) ropogtat, (K) kopogtat, (T) felbugyog' (WWb 282a); KM *lātəŋ-*, *l'ätk-*, So *l'atəŋ-* 'knistern (?), knacken (?), knacksen' (KLE 187). – Nehéz eldönteni, hogy a fenti adatsor milyen módon függ össze az I. részben közölt, hasonló hangalakú és jelentésű, ám nem palatalizált konszonánssal kezdődő, és nyilvánvalóan veláris hangrendű ***lāt-/lōt-** 'pattog, ropog' (Sipos 2002: 30) szóval. A DEWOS és a GOV két külön etimológiába sorolja a tárgyalt lexémákat. A vogul és az osztják adatok ráadásul egymástól eltérő módon mutatnak tarka képet. Ami a fenti osztják szavakat illeti, a legkeletibb nyelvjárások tanúsága nélkül a KoP és DN adatok alapján az eredeti első szótagi palatális magánhangzót csak valószínűsíteni lehet. A WWb szócikkében az alakok változatossága azonban jóval nagyobb annál, semhogy két, hangtanilag elhatárolható etimológiába lennének besorolhatók, mivel mind hangrendjüket, mind pedig a szókezdő konszonáns palatalizáltságát tekintve is eltérnek egymástól a szóalakok. Deskriptív szavak lévén nagyon is elképzelhető, hogy egyrészt a tö több változatban él, másrészt pedig az, hogy más onomatopoetikus szócsalád hatott a hangalakjukra (és jelentésükre), ami pl. az idézett T *nuŋ-lètk-* 'felbugyog' adat – ha egyáltalán ide vonható – esetében komolyan felmerül (vö. WWb 270a: T *lätkhənt* ~ *lètkhənt* 'csepeg, locsog'). Amennyiben a két egyeztetést különválasztjuk, a WWb-szócikkből a ***lāt-/lōt-** 'pattog, ropog' szócikkhez kizárólag az *l*-kezdetű, rövid veláris magánhangzóra visszavezethető vogul igék tartoznak, valamint a KLE 187 ott idézett adatsora is a jelen etimológiához vonható.

***ñvi** '(vastartalmú) forrás' – **osztj.** Vj *ñql*, Trj J *ñōl*, Ni *ñut*, Kaz *ñql*, Sy *ñul*, O *ñol*, Ahl. *ñōl*, *ñul* 'Rost an einer Quelle, живец, Rostquelle (an Ufern; Trj); Quelle (J); rostiger Schlamm, der als Farbe verwendet wird (Trj Ni Kaz); rote Farbe zum Anstreichen (Sy O); сурик, Mennig (Ahl.); Blut des Bären (Bärenspr.) (Vj); V-Vj *ñālj*, Likr *ñāḡj*, Mj Trj *ñālǝ*, J *ñāli*, DN KoP Kr *ñātə*, Ni *ñōtə*, Kaz *ñōli* 'ржавчина, Rost an Eisen, Kupfer; außer KoP Kr – Rost in alten Quellen (V Trj); rötliche Rostschicht auf dem Wasser (KoP); rostiger Schlamm (Likr Mj); Schleim (z. B. auf im Wasser liegenden Bäumen, am Netz; VK Kr)' (DEWOS 1044). – **vog.** TJ *ñan*, TČ KU-M *ñān* 'Quelle' (DEWOS); T *ñul* 'forrás' (WWb 352a). – A vogul, valamint az *-i* képzős osztják adatok visszavezethetők ***ā**-ra. A GOV az osztják szavakat példaképpen említi az ***o** ~ ***ā** váltakozásra (GOV p. 88).

***p^hñci** 'nyílfajta' – **osztj.** V Vj *pōs*, VT *pos*, Trj J *pōs*, Kr (folk.) *pus*, Kaz *pōs*, O *pos*, Patk. *pus*, PB *pōs* 'стрела с острым наконечником в виде кинжала, Pfeil mit e. dolchartigen (eisernen) Spitze (V Vj Trj Patk.; J: für die Entenjagd); Pfeilspitze aus Knochen od. Eisen (Kr); e. altertümliche Pfeilspitze; Pfeil (beim Bärenfest; Kaz); (Gewährsm. hat den Gegenstand nicht gesehen: O); острога (VT); Stange mit eiserner Spitze, mit der die Dicke des Eises geprüft wird (J); Spitz (Patk. PB)' (DEWOS 1226). – **vog.** (Mu.) P *pāñs* . . L *poanš*, *poansi* 'e. Pfeilart' (DEWOS); N *pāñs* ~ *pāñši* [*pāñši*], LM *poāñs* ~ *pāñs* ~ *pāñs*, LU *pāñs*, P *pāñs* ~ *pāñs* ~ *pōñs*, K *poāñs*, T *pañči* ~ *pañši* '1. egyszerű ↑-alakú nyíl 2. pikk (kártyaszín)' (WWb 412a); KU *pñš* 'Wipfel des Baumes, der Teil, der in einem Jahre wächst', KO *pñš* 'eine Art zweispitziger Pfeil', VNZ *pñš*, VNK *pñš* 'Pfeil mit einer Spitze, mit dem früher Elentiere geschossen wurden', VS *pñš* 'Pfeil, mit dem man Elentiere schoß', So *pāñši* 'Pfeil mit einer Spitze (wird an den für das Elentier und Wildrentier aufgestellten Selbstschüssen verwendet)' (KLE 251). – Az etimológia hangtani szempontból nem kifogástalan: a POU első szótagi – valószínűleg hosszú – veláris vokális nyílásfokát nem lehet bizonyossággal meghatározni. A nazális + affrikáta hangkapcsolat alakulására azonban ismert analógiákat említhetünk (Toivonen 1928: 138–139). A nyílnév mindkét nyelvterületen gazdagon adatolt, és nem ismeretes megfelelője más uráli nyelvekben (Cs. Faludi 1953: 189).

***s^hγ-** 'dörzsöl' – **osztj.** VT *səyləγ-* 'шалить, баловаться / ausgelassen sein', Vj *seyät(ə)-* 'удаляться со шкуры запекшуюся на ней кровь, e. Fell reiben, um die Bluthaut zu entfernen', V *seyät(ə)-*, (*səγəti-*) Vj *seyətd-*, 'e. (Eichhörnchen-, Hasen-)Fell (mit e. Rutenring) reiben, um die Bluthaut zu entfernen (Vj); тереть, reiben (z. B. Bäume aneinander; V), мазать (VT)', Trj *sāyintəp*, 'aus Rute geflochtener Ring, mit dem Hasenfelle weichgerieben werden' (DEWOS 1302). – **vog.** T *šej-*, KU *šēγ-*, KM *sēγ-*, So *sēγ* - 'wischen, reiben' (DEWOS); N *sēyi*, LM *šēyi* (inf. *šēux*), LU *šēji* (inf. *šēux*) P *šēi*, K *sēyi*, T *šējānt* (inf. *šēuŋ*) 'töröl' (WWb 539a); LO *sēγ-*, *sēγs-* 'reiben, wischen' (KLE 313). – A vogul alakok első szótagi magánhangzója talán **i*-re, az osztjákoké pedig **e*-re vezethető vissza (a DEWOS **sey-* alakban rekonstruálja az osztják alakok előzményét). A vogul adatok általánosabb jelentése egyeztethető a speciálisabb osztjákokkal; a VT adat másodlagos, átvitt jelentésként elképzelhető. Mivel erősen onomatopoetikus jellegű szavakról van szó, a hangtani különbség ellenére a fenti adatok összetartozhatnak.

***sīγər** 'szál, láncc' – **osztj.** Sur (Mj Trj J) *sīγər*, Irt (DN DT Kam. KoP, Kr, Ts) *seyər*, Ni Š *sewər*, PB *sir*, Reg. *sir*, *siir* 'цепь, Kette (Sur KoP Ni PB; DN Kr selt.: aus Eisen; DT: des Hundes); Fessel (?; KoP); die in Form eines Garngflechts angebrachten Kettfäden zum Weben (DT Kr); Spuren des Bären (Bärenspr.; J Kam. KoP)', DN *seyri-*, DT *sāγraj*, Kr *seyraj-* 'Garn beim Anbringen der Kettfäden flechtend ordnen' (DEWOS 1322). – **vog.** (Szil.) K

sēr, sār, N *sēr* 'Kette' (DEWOS); N *sēr*, LM K *sēr*, LU *sēr* 'drót', P *sēr* 'húr, lánc' (WWb 542b). – Az etimológia hangtani okokból bizonytalan. A szó konzonantizmusára – különösen ami a *ɣ* eltűnését illeti a vogul adatokban – találunk analógiát (**nīȳr3*/**nūȳr3* 'hab' GOV 447), az első szótagi vokális vogul oldalon visszavezethető POU *ī*-re, az osztjákban ettől kisebb-nagyobb eltérések megfigyelhetők.

***töȳl** 'ruha, öltözet' – **osztj.** Vj *tel*, SurT *tāḷ*, SalT *tāt*, KoP Ts (folk.) Ni Š *tet*, Kaz *teḷ*, O *tel*, PB *tēl* 'наряд, Kleidung (Vj: Unter- und Oberkleider, Mütze usw. zusammen; Sur Sal.: bes. von Frauen); – gute Kleidung (Vj); мыџа, Pelz (Š PB); Mantel (Š); Mantel, Überzieher aus Leder oder Leinen (KoP); Panzer (PB)'; Trj *jəm tāḷ ḷōmät* 'gute Kleidung' (DEWOS 1427). – **vog.** So *tāyl* 'Kleid' (DEWOS); N *tā'īl*, LM LU *taiḷ*, P *taiḷ*, K *-tāȳl* 'ruha' (WWb 612a); So *tayl* 'Kleid' (KLE 358). – Az osztják adatsor magánhangzói valószínűleg POU **ā*-re vezethetők vissza. A vogul szavak magánhangzója a hiányzó nyelvjárási adatok miatt nehezen ítéltető meg. A szóegyeztetés azonban mind osztják, mind pedig vogul oldalon elgondolkodtató hasonlóságot mutat egy ismert finnugor etimológia folytatásaival, ami a hangmegfelelésekhez értékes analógiát szolgáltat: osztj. Vj *tel*, Trj *tāḷ*, Ko Ni *tet*, Kaz *teḷ*, O *tel* 'voll'; vog. TJČ *tāwl*, KU *töȳlā*, KM KO *tāȳlā*, P *tayla*, VN *tāwla*, LU *tayl*, LO So *tāyl* 'voll' (POU **tēȳl* GOV 622). Az etimológiai összefüggés lehetőségére a DEWOS a szócikk végén figyelmeztet. Ebben az esetben a szóban forgó jelentés talán a finnugor eredetű **tūwde* (**tālke3*) 'voll' jelentésű etimológiából (UEW 518) vezethető le, s hasonló szemlélet eredménye, mint ami az angol *overalls* 'munkaruha, kezslábas, mackóruha stb' kifejezésben megfigyelhető, ekkor csak a 'teljes ruházat' jelentés obi-ugor kori innováció. Mindezt a rendelkezésre álló adatokkal nehéz bizonyítani, de az alábbiak elgondolkodtatóvá teszik a felvetést: (a) a két szóegyeztetés elterjedtsége is csaknem egybevág (a 'ruha, ruházat' etimológia folytatásai a tavdai vogulból ill. az alsó-kondai nyelvjárásból nem ismertek); (b) a peremhelyzetű osztják Vj adat jelentésmegadásában hangsúlyos, hogy *e g é s z*, *t e l j e s* öltözetről van szó; (c) a WWb-szócikk jelentésmegadásában 'egész, teljes, ép, teli' szerepel, vagyis eszerint a lexéma nemcsak űrtartalomra, befogadóképességre vonatkozhat, hanem összefoglaló értelmű is lenne; (d) a szócikkben található példák közül ilyen értelmű: N *ās tā'īl* 'az egész Ob', N *tā'īl karēn* 'egy pár fülbevaló', N *kit kāt-tā'īl* 'mindkét kéz', N *ūs tā'īl* 'az egész város', P *wajä-tā'īl* 'egy pár harisnya'. Ellene szól azonban az a körülmény, hogy az osztjákban összefoglaló értelmű csak képzett alakoknak van. A WWb más irányban keresi a szócsalád rokonságát: *tayī*₁ 'akad, függ, akaszt' (WWb 610b), és *tayī*₂ 'begombol' (WWb 611b), de ezen kapcsolatok bizonyításához még nehezebb fogódzót találni.

***tūḷak** '1. (szőrme)gallér; 2. tollgalléros madárfajta' – **osztj.** V-Vj Likr Mj Trj *tulāk*, J *tulāk*, DN *tulāχ*, KoP Kr *tūlāχ*, Ni Š *tūlāχ*, Kaz *tūḷāχ*, O *tulāχ*, *tōlāχ*

'1. loser Kragen aus Eichhörnchenschwänzen (meist nicht mehr gebräuchlich) / несвязанный воротник из бельчих хвостов (V Likr Ni O; Trj: wird zu Hause auch auf dem Kopf getragen; Kaz: angeblich nur am Oberlauf); id., aus den Ohren des Eichhörnchens (Vj); хвост летучей белки, привязывается на лоб для защиты от яркого света (AgU); Kragenbesatz aus Polarfuchschwanz oder Hasenfell am Pelz (Ni O); Halskrause des Rentiers (Mj Ni Kaz O); подгривок оленя, лося, бürstenähnliche Haare an der Brust von Rentieren und Elchen (J KoP); Fleischlappen am Hals des Rentiers, an dem lange Haare wachsen (Trj); Fleischlappen am Hals der Kuh (KazSt.); Kranz langer Federn um den Hals der Schnepfe (J). 2. eine Strandvogel-Art: Machetes Pugnax, петушок, Kampfläufer (V Vj Trj DN Ni Kaz O); ein Vogel vom Aussehen des Kampfläufers (Ni Kaz O; Kr: Schnabel und Füße rot); зя́к, Regenpfeifer (?; Trj); кулик, Schnepfe (V); kleiner schwärzlicher Watvogel vom Aussehen der Schnepfe (KoP). 3. an der (Innenseite der) Beilklinge angebrachte Kerbe zum Ausziehen von Nägeln (O)'(DEWOS 1436). – **vog.** (Ahl.) *tūlīχ* 'Kampfläufer', (Mu.) K *tālkħ*, P *tunke*, N *tuləχ* 'eine kleine Vogelart' (DEWOS); N *tūlēχ* 'rénsörény' (WWb 676b); N *tūlēχ*, P *tunke*, K *tālkħ* '(egy kis madárfajta)' (WWb 676b). – Igen nehéz eldönteni, hogy a felsorolt adatok – köztük a jellemzően hangutánzó madárnevek – visszavezethetők-e az obi-ugor korig (ha igen, első szótagi vokálisként leginkább *ū-t kell feltennünk), vagy inkább osztják > vogul irányú szókölcsonzással állunk szemben. Amennyiben a WWb-ben harmadik önálló szócikként található N *tul* 'gallér?', 'szegély?', *śorūs-oxsēr tulpä vārtük* 'ein Teppich mit ... aus schwarzem Fuchsfell' (WWb 676a) összetartozik a felsorolt adatokkal, és benne az elhomályosult-eltűnt alapszót sejt-hetjük, ez a szó POU eredetét valószínűsíti.

tšənar* 'marék', *tšənar-* 'markol, szorít' – **osztj. Trj J *tšənar* 'щепотъ, (die zum Fassen genäherten) Fingerspitzen, щепотка, eine Fingerspitze voll, Prise'. VT VjT *tənar-* (*tənri*), Trj J *tšənar-* (*tənri*), KoP *tšənar-*, Kr Ts *tənar*, Kaz *tənar* 'mit den Fingerspitzen zusammendrücken (Kr); щипать, kneifen (VT VjT J KoP Ts); kneten (Teig mit den Händen; Kaz)' (DEWOS 1453). – **vog.** (Mu.) K *tənərt-*, LM *tənəkərt-*, N *tanərt-* 'drücken', N *tanəar* id. (DEWOS); N *tanri* 'nyom, szorít'; N *taxrāli* ~ *tanrali*, LM *tənkerli* 'nyomkod, gyúr'; N *tanərmati*, K *tənərmāti* 'megszorít' (WWb 626b); KM *tənərtaxt-* 'einander drücken' (KLE 373). – Az etimológia hangtani okokból bizonytalan. Az osztják és a vogul inter-dialektális megfelelések szabálytalansága miatt az első szótagi palatális magánhangzó nem határozható meg közelebből.

**wīc* 'szépség (? szép arc)' (GOV 654: **wīcəŋ*) – VVj Trj *witəŋ* DN Ko *wetəŋ*, Kaz O *weśəŋ* 'schön', Ni *weśəp* 'schön' (GOV 654); VT Vj. TrjT AgT SalT *wit*, KoP Kr *weŋ*, Š Kaz O *weś*, PB *veś*, *vēš*, Reg. *vesch* [š falsch] 'красота, Schönheit (außer KoP Š); frisches gesundes Aussehen (Kr.); Gestalt, Aussehen (KoP Š); ('Gesicht': PB beruht auf Vermischung des Wortes mit 1596

weš, *wenš*-) (DEWOS 1648). – **vog.** KU *wišəŋ*, So *wēšəŋ* 'schön', KM *wišəm* 'schön' (GOV); KU-M *wiš* 'Aussehen, Gestalt' (DEWOS); N *vēš* (*vēñš*-) 'szépség (arcról)' (< ostj.), *vēšīŋ* 'szép, szép arcú' (WWb 724b); KM *wiš* 'Aussehen, Angesicht, Gestalt', KU (Afan.) *wišəŋ* 'mit einem Antlitz wie (etwas)' (KLE 74). – Az osztják nyelvjárásokban a POU első szótagi *i*-nek általában *ĩ* és *i* (ritkán *e*) folytatásai vannak (pl. GOV 2, 66, 68, 136, 142, 186 stb.). Abban, hogy a déli és az északi adatokban inkább *e*-t találunk, nyilvánvaló szerepe van az uráli eredetű **wenčš* 'Gesicht' (UEW 568) fejleményeinek (Trj *wānč* 'Gesicht', DN *wenč* 'Stirn', O *wes* 'Gesicht; Scham, Schamgefühl'), amelyeknek a fent említett területeken *e*-t tartalmazó folytatásai vannak. Ezek a tárgyalta szavaknak nemcsak hangalakját, de jelentését is befolyásolták az osztjákban (l. a DEWOS jelentésmegadásait). Az uráli etimológiának ugyan nincsen vogul tagja, de az északi vogulba az osztjákból átkerült szavakon is kimutatható a két etimológia egymásra hatása: a vogul 'szép', 'szépség' jelentésű szavaknak korlátozottabb a használata, mint az osztjákban, mivel elsősorban arcra vonatkoztatják, míg az osztják *əŋ* képzős melléknevek felhasználhatósága szélesebb: „'schön, hübsch (meist vom Menschen; Kaz: auch von Tieren und Kleidung) frisch, gesund (aussehend; Kr)'" (DEWOS). A GOV az *əŋ* és *m* képzős vogul alakokat egyezteteti az *əŋ* képzőt tartalmazó osztják alakokkal – noha az osztjákból más származékot is ismerünk: *al*-képzős (PB), *-əp* képzős: (Trj KoP Kr Kaz), *pi*-képzős (KoP Š Sy O). Ugyanakkor a teljes osztják nyelvterületen, valamint kondai vogul nyelvjárásokból (KU KM) is ismeretes a képző nélküli alapszó, amelyek hangalakja nem kései kölcsönzésre utal. A régebbi szakirodalom is összetartozónak véli őket (Kannisto 1956: 221). A KM *wiš* jelentése igen közel áll a déli osztják tőszavak jelentéséhez: 'Aussehen, Angesicht, Gestalt', vö. KoP Kr *wet* 'frisches, gesundes Aussehen (Kr.); Gestalt, Aussehen (KoP Š)'. Nem tudjuk kizárni, hogy a tőszavak elvonás útján keletkeztek. Jelentésük hasonlósága pedig a két nyelv közötti élénk kapcsolatoknak, valamint az uráli kori szócsalád hatásának egyaránt tulajdonítható. A fentiekre és a gyér vogul adatoltságra való tekintettel az obi-ugor korra csak kérdőjellel tehető fel a tőalak megléte. Elképzelhető, hogy a két etimológia a hangtani és jelentéstani interferencián kívül más módon is összefügg egymással, de annak eldöntése, hogy pl. ősi szóhasadás fejleményeivel állunk-e szemben, további kutatásokat igényelne.

***wöt** 'síkötés' – **osztj.** V Vj VT *wät* (VT *witəm*), Trj J *wät* (*witəm*), DN KoP Kr *wät*, Ni Š Kaz *wat*, O *wät* 'гужик у лыж, Zehenriemen (außer O) bzw. Fersenriemen (V O) am Ski (Ni Kaz: aus Ahlkirschrute)' (DEWOS 1640). – **vog.** KU *wätχ*, KO *wät*, P *wēts*, So *wot* (in Cps.) 'Skiriemen' (DEWOS); N *votä*: *josä*-v., LM *jäš-vät*, P *wätēs* 'síkengyel'; N *voti*, LM K *väti* 'sít felcsatol' (WWb 740b). – Az egyeztetésnek szemantikai akadályja nincs, az osztjákban a teljes nyelvterületen, a vogulban pedig három nyelvjáráscsoportban ismert,

hangtani okokból azonban bizonytalan. Az osztják adatok vokalizmusa többnyire POU **ā*-ból lenne magyarázható, a vogulban a hangmegfelelések szabálytalanok. Az északi nyelvjárás első szótagi *o*-ja talán az összetételi tag (*josü*) asszimiláló hatásának tulajdonítható, ebben az esetben a magánhangzó palatális volta bizonyosra vehető.

2. Valószínűleg korábbi alapnyelvre visszavezethető vogul-osztják szóegyezések

Pŋt-* 'borda' (POU/PUg) – **osztj. VVj Trj *āŋti*, J *āŋti*, DN *ēŋta*, Ko *āŋta*, Ni *ōŋta*, Kaz *ōŋti* 'Rippe' (GOV 51); V Vj Trj *āŋti*, J, DN, DT KoP Kr, Ni, Kaz 'peĉo Rippe; – Flanke, die Rippenknochen zusammen (Ni); die Flanke mit Fleisch und Knochen (Vj); Rippenstück eines geschlachteten Tieres (Trj)' (DEWOS 144). – **vog.** TJČ *qŋt'al*, KU KM KO *oŋt'al*, P *oŋt'al*, So *āŋtil* 'Rippe' (GOV); KU . . So id. (DEWOS); N, LM *āŋtil*, P, K, T 'borda' (WWb 388a). – Az UEW ezt az obi-ugor szóegyezést bizonytalan ugor minősítésű szócikkben egyezteteti a magyar *oldal* szóval (UEW 877).

čāk-* 'nagy, kiálló része vminek; bunkó' (POU/PU) – **osztj. Č *tāk*, Kaz *šak*, O *šax*, *šak* 'Hammer' (GOV 74); V VK *tāk*, VT, Vj, Likr Mj Trj J, DN DT KoP Kr Ts Tš, Fil, Ni, Š Kaz, O, Ahl. 'hervorstehendes Ende od. Spitze (z. B. e. Baumes, des Grases, VK Likr Mj Trj DN Kr); Absatz des Schuhs (DN-Sal DT); Fischkeule (Š Kaz); Hammer (Tš Š Kaz, O Ahl.); aus der Erde hervorragender Stamm e. Baumes; Zacke des Eises (Trj); hervorstehendes Knötchen; кусочек, Stückchen von etwas (DN-Sal Kr); кромка, Kante, Rand, Ecke (z. B. des Tisches; J KoP; Kr: selt.); Spitze einer Landzunge (DN, Kr), (kleine) Landzunge (DN Fil Ts)' (DEWOS 1495). – **vog.** (z. T. in Zusammensetzung:) KM *šōk*, So *šāk* 'Keule', KU KO *šōk-* 'schmieden' (GOV); KM 'Keule'; *šāk* 'Hammer' (DEWOS); N *šāk* (...), K *šōāk* (...) 'sulyok, kalapács' (WWb 584b); KM 'Keule', So *sak* : *kēršak* 'Hammer' (KLE 334); KU KO 'schmieden', KM *šōk-* 'Feuer schlagen' (KLE 337). – Az UEW (42) az osztják adatokat kérdőjelesen vonja egy biztos uráli etimológiához: **čukkz* 'Hügel, Spitze' U. – Korenchy iráni (v. középiráni) jövevényszónak tartja, és **čākz* alakban rekonstruálja (ILOS 52).

jāl-/*jēl-* 'megy, jár' (POU/PUg) – **osztj. VVj *jēl-* 'gehen' (GOV 184); V VT Vj *jāl-* 'ходить, gehen, wandern (V VT); сходить, irgendwo vorsprechen, besuchen (VT Vj); treffen (Pfeil; Vj)' (DEWOS 360). – **vog.** TJ *jil-*, KU KM KO P VN VS LU *jäl-* ~ *jāl-*, LO So *jal-* 'gehen' (GOV); TJ . . So (DEWOS); N LM LU P K *jäli* (...), T *il-* (...) 'jár; repül; útnak indul, megy, utazik' (WWb 143b); KU *jäl-*, KM P *jäl-* ~ *jāl-*, LO So 'gehen, wandern, fahren' (KLE 88). – Az UEW (850) szerint a vogul és az osztják szavak összetartozhatnak a magyar

KM 'Daumen; große Zehe', Mskr.: TJ, P *p̄ji*, So id. (KLE 237). – A szó esetleg összefügghet az uráli **pälkä* 'Daumen' (UEW 363) tövel (Sipőcz 1999: 81).

wĩńćz* 'vékony, kicsiny' (POU/PUg) – **osztj. VVj *wāńt'*, Trj DN *wāt'*, Ni Kaz *waś* 'schmal' (GOV 696); V-Vj *wāńt'*, Sur (Likr Mj Trj J), DN KoP Koš Kr Sog, Fil, Ni Š Kaz Sy 'узкий, schmal (z. B. Fluß, Brett); тонкий, dünn (von runden Gegenständen wie z. B. Baum, Seil); – mager (z. B. Mensch; J DN KoP); klein (J KoP); niedrig (Zug-, Handnetz; Trj)' (DEWOS 1605). – **vog.** TJ *üś*, KU KO *wiś*, P LU *iś* 'klein' (GOV); TJ, KU-M-O *wiś*, P VN VS LU *iś* 'klein' (DEWOS); LM *wüś*, LU P, K *viś*, T *uś* (...) 'kicsi, kis' (WWb 745a); KU KM KO 'klein' (KLE 74). – Az UEW (899) bizonytalan ugor etimológiában egyezteteti a m. *vézna* szóval.

3. Bizonyosan korábbi alapnyelvre visszavezethető vogul-osztják szóegyezések

osztj. VVj *alt-*, Trj J *ālt-*, DN Ko *ottā-*, Ni *ottā-*, Kaz *alt-*, O *alt-* 'hinzufügen' (GOV 30); V VT Vj *alt-*, V, VT, Trj J, Irt, Ni, Š, Kaz, Sy, O, Reg., VolH, Ahl. 'прибавить, наставить, hinzufügen, ansetzen, verlängern (allgem.: DN KoP: z. B. e. Kleidungsstück, e. Seil); соединить, vereinigen, zusammenfügen (Š); спаять, löten (J VolH Ahl.) век прибавлять, (Ts); retten (vor dem Tode; Trj J Kr), "прибавить" hinzudichten, lügen (Ts)' (DEWOS 87). – **vog.** TJČ *alt-*, KM KO *ōlt-*, P VNK VS LU *olt-*, LO *ōlt-*, So *ōlt-* 'anfügen' (GOV); TJ *alt-*, KO ... So 'anknüpfen' (DEWOS); N *ālti*, LM *ōlti* (...), P, K, T *ālt-* 'told, hozzácsatol, gyarapít' (WWb 384a); So 'hinzufügen, ansetzen, verlängern; bauen'; TJ *ālt-*, KM, P VNK VS LU id. (KLE 25). – Az UEW a fenti szavakat a magyar *olt-* igével biztos egyezésként közli, s felveti az *alkalmas*, *alkot*, *alku* szavak idevonásának lehetőségét is (UEW 831).

osztj. VVj *āņat*, Trj J *āņat*, DN Ko *oņat*, Ni Kaz *oņat*, O *aņat* 'Horn' (GOV 52); V-Vj Vart Likr *āņat*, Mj Trj J, Mj J, Trj, Irt, Ni Š Kaz Sy, O, VDun, Patk. 'por, Horn; – Geweih des Renntiers (V DN Š); пороховница Pulverhorn (VDun); Schnupftabak-Dose (Fil), -Horn (Patk.); "das Geweih oder Horn war bei den früheren Ostjaken ein Sinnbild der Freude und des Glücks" (Patk.)' (DEWOS 143). – **vog.** Kg. *анта*; Čd. *антъ*, VturG *онтъ*, SSo. *aante*, Tob. *ентъ*, TuraG *онтъ*, Ber *андъ*, SoO *антъ* (AltWog.); TJČ *ānt*, KU *ānt* (!), KM *ēnt*, *ānt*, KO *ēnt*, P *oñt*, VN VS LU *añt*, LO So *ānt* 'Horn' (GOV); TJ ... So *ānt* (DEWOS); N, LM *ānt* (...), LU, P, K *oñt*, T *ānt* (...) 'szarv, agancs; szaru' (WWb 42b); So 'Horn' (KLE 35). – Az UEW (12) biztos uráli szócikkben a fenti osztják és vogul szavakkal szamojéd adatokat is egyeztet.

osztj. Trj *it-*, Ni Kaz *it-*, O *it-* 'springen', Vj *ūtāyta-*, Trj *itāyāt-* 'springen' Vj *ōtāl-* 'springen' (GOV 71); Trj *it-*, Ni Kaz, O, Trj ?KoP, PB, Páp.1, Š 'von

üldöz ige *ül-* tövével.

***kijč-** '(meg)penészedik' (POU/PFU)– **osztj.** Ko *xečə*, Ni *xiš* 'Schimmel'; VVj *kijčim*, Trj *kijčem*, J *kijčem*, DN Ko *xečem*, DT *xičem*, Ni Kaz *xišəm* 'Schimmel' (GOV 216); VT *kijč*, KoP, Ni, Ahl. 'мисень, Schimmel' (DEWOS 429). – **vog.** TJ *kašək*, KU *xāšγə*, KM *kēsəγ*, P *kašša*, VNZ VS *kēšša*, LO So *xāssi* 'Schimmel' (GOV); TJ *kašx* . . So 'Schimmel' (DEWOS); N *xassi* (...), LM *khəšü* (...), LU *khəšši*, K *khəsi* (...), T *khāškh* 'penész' (WWb 88b). – Az obi-ugor szavakat az UEW (113) erős fenntartásokkal egyeztetni a finn-permi korrig bizonyosan visszavezethető 'bitter, herb', 'rotten', '(stinkender) Geruch', 'sauer (z. B. Fisch)', 'bitter, herb', valamint 'ungesalzen, unschmackhaft, bitter' jelentésű finn, lapp, cseremisiz, illetve votják szavakkal.

***kōrəyl-** 'megszűnik' (POU/PUg) – **osztj.** DN Ko *xurət-*, Kaz *xorla-*, O *xorla-* 'erlöschen'; DN Ko Ni *xurət-*, Kaz *xorət-*, O *xorət-* 'auslöschen' (GOV 325); Trj *kōrəγla-*, DN KoP Kr Ni Š, Kaz, Sy, O, Ahl. '1. zu Ende gehen, aufhören (Arbeit, Streit) / скончатся; ...abschwellen (Körperglied). 2. brechen, sich durchbiegen (z. B. e. Schlittenkufe, so daß sie splittert) / ломаться (напр. полоз нарты)' (DEWOS 552). – **vog.** TJČ *karəwl-*, KU *xāril-*, KM *kāril-*, P *karəl-*, VN VS LU *kāril-*, LO So *xariyl-* 'erlöschen' (GOV); TJ *karəl* . . So 'erlöschen' (DEWOS); N *xarili*, LM *kharili*, P, K *khāriili* (...), T *khārulal* (...) 'kialszik (tűz, fény); elhalványul, (K még) bereked' (WWb 83b); KM *kāril-*, P *kariyl-*, So 'erlöschen, verstummen, (aus den Augen) verschwinden' (KLE 126). – Az UEW bizonytalan ugor etimológiában a tremjugáni osztj. adat és a m. *hervad* ige összetartozását veti fel (UEW 859), de valószínűbbnek tartja a m. szó összetartozását a **korpe-* 'brennen, verbrannt werden' FW, ?FU, ?U (UEW 186) szócikkkel.

***mšrak/*mšraŋk** 'felkar, szárny' (POU/PU) – **osztj.** Likr Mj J *məraŋk*, Irt (DN KoP Kr Ts ua.), Ni Š Kaz *mārək*, O 'Oberarm (Likr Mj DN Kr Ni Š Kaz); Arm (J KoP); крыло, Flügel (J–O)' (DEWOS 963). – **vog.** (Szil.) N *markiyyä* (Dual) 'die Schwingen' (DEWOS); N *marək* ~ *mārək* [*mark*], LM *mārək*, P *mārəx*, K *mārək* ~ *mārəx* 'kar, szárny' (WWb 301b) So *markaye* (Du + Px) 'seine Arme (des Bären)' (KLE 200). – Az UEW (295) bizonytalan uráli etimológiában a biztos vogul–osztják megfeleléshez kérdőjeles jurák tagot is von.

***pāŋ** 'hüvelykujj' (POU/PU)– **osztj.** VVj *pāŋ*, Trj J DN Ko *pāŋ*, Ni Kaz *paŋ*, O *pāŋ* 'Finger' (GOV 491); V-Vj *pāŋ*, Sur (Likr Mj Trj J), Irt (außer Fil Koš), Ni Š Kaz, O 'палец, Finger (V Likr Mj J Irt); Daumen (Vj VK Trj J; Ni – O auch: am Fausthandschuh); Zehe (Likr Mj Ts; DN: des Vogels); große Zehe (VK Trj Ni Kaz O); Griff des Ruders (Ni Š Kaz O)' (DEWOS 1186). – **vog.** ČusO *baŋie*, Pel *naŋe*, Vtur *nae*, SSo. *peijä* usw. (Altwog.); (z. T. in Zusammensetzung:) TJ *pāji*, KU KM KO *pājə*, P *pāj*, VNK *pājā*, VS LU *pāj*, LO So *pāja* 'Daumen' (GOV); TJ . . So 'Daumen' (DEWOS); N, LM *pāj*, LU *pājä*, P *pāj* (...), K *pājä*, T *pāji*. 1. 'hüvelykujj, 2. fogó nyél' (WWb 401b); KU,

Baum zu Baum springen (Trj; Ni Kaz: Eichhörnchen, Zobel); wegziehen, zu ihren Wohnplätzen gehen (Enten, Walddiere); nach irgendein Richtung gehen (Walddiere; O)' (DEWOS 204). – **vog.** KU KM *ityal-*, P *ittāl-*, LO So *ityal-* 'springen' (GOV); KU KM, P, LO So, LO So *itas-* 'springen'; N *it-lēyīn* 'hüpfendes Eichhörnchen' (DEWOS); LM *jiti* (...), LU *itti* 'ugrik, szökken', N 'szökdécsel' (WWb 159b); So *it: itlēṇən* 'laufendes, springendes Eichhörnchen', LO *ityal-*, So *ityal-* 'laufen, springen (das Eichhörnchen)', KM P id. (KLE 56). – A WWb szerint a DEWOS-ban is említett **vog.** N *it-lēyīn* 'hüpfendes Eichhörnchen' adat *it* eleme zürjén eredetű (WWb 159a). Sem az SLW, sem pedig Toivonen (1956) nem tud ilyen kölcsönzésről. – Az UEW biztos ugor szócikkben (848) az obi-ugor szavakat ('laufen, springen' rekonstruált jelentéssel) – szemantikai analógiákkal alátámasztva – a magyar *űz, üzekedik* szavakkal egyezteteti.

osztj. VVj *čāma*, Trj J *čāmā*, DN Ko *čāma*, Ni Kaz *šōma*, O *sāmi* 'gerade' (GOV 100); V Vj *čāma*, *čāmz*, VT VK, Vart Likr Mj Trj, J, Irt (...), Ni Š, Kaz Sy, O, PB 'прямо, suoraan, geradeaus (Trj Irt– O); suora, gerade (J KoP Koš Kr); gegenüber (DN Sy O; VT: z. B. через улицу); gerade an die Stelle (KoP Sy); gerade über die Stelle (KoP); поперёк, "через прямо", querüber (V-J); ristiin, ristissä, kreuzweise, querüber (J); aufrecht, senkrecht (DN Ni Kaz O); крытой, steil, schroff (DN KoP Kr); waagerecht, horizontal (DN); ganz, gänzlich (Adv.: PB)' (DEWOS 272). – **vog.** TJČ *šamāw*, KU *šāmā*, KM KO *sāmā*, P *šomeṛ*, LU *šamā*, VN *šomi*, LO So *soma* 'steil, aufrecht' (GOV); TJ . . So 'steil, aufrecht' (DEWOS); N, LM *šam*, LU *šāma*, P *šāme* 'egyenesen, éppen, szemben' (WWb 559a); KU *sāmā* 'plötzlich' (wahrsch. eine ungenaue Übersetzung), KM 'geradeswegs' (KLE 320). – Az UEW (52) biztos finnugor szócikkben a fentiekkel finn és észt szavakat is egyeztet.

osztj. VVj *jōt* (!), Trj *jōt*, J *jōta* 'mit' (GOV 210); V Vj *jōt* 'mit / c' (DEWOS 416). – **vog.** KU KM *jāt*, So *jot* 'mit' (GOV); KM *jāt*, K *jāt*, N *jot* 'mit' (DEWOS); N *jot-*, LM *jet-* ~ *jät-* ~ *jit-* ~ *jât-*, LU *jätt-*, P *jät-* ~ *jit-*, K *jät-* ~ *jot-*, T *it-* ~ *jit-* 'magával, együtt- (igekötő)'; N *jot*, P *jät*, K *jot*, T *jit* '-val/vel, együtt (névutó)' (WWb 179a); KM P *jet*, *jetəl* 'mit'; TJ *jit*, TJ TČ KU KO *jital*, VN *jāt*, LO So 'mit' (KLE 101). – Az UEW (852) a magyar *ját* 'társ' szóval egyezteteti és biztos ugor etimológiának tartja.

osztj. VVj *jəpa*, Trj J *jāk.ə*, DN Ko Ni *jōχ*, Kaz *jōχī*, O *jōχi* 'nach Hause' (GOV 739); V VT Vj VK, Vart *joṛ*, *jok*, Likr, Mj Trj, J, Trj, Trj, Irt (...) Ni Š, Kaz Sy O, PB, 'домой, nach Hause (außer Vj); ins Haus, hinein (V Vj J KoP Kr Tš Ni Š Kaz O); назад, zurück (VT Vj Trj DN KoP); nach Süden (Wind; Trj); als 1. Glied in Cps. юг, Süden s.u.'; Kam *jəw*, Ni Š Kaz, Ahl. 'letzter / последний, конечный'; Kam *jəwpə* 'Hinterseite (?)', Ni Š, Kaz, Sy 'Hinter-, задний' usw.'; Ni Š *jōχtə*, Kaz, Sy, PB, Reg. 'назад, zurück'; V VT Vj *jokən* Trj J 'дома, zu Hause'; DN Kam KoP Kr *jōχət*, DT, O, Patk., O 'домой, nach

Hause'; DN KoP Kr Sog Ts *jätən*, DT, Ni Š, Kaz, Sy O; KoP *jättä*, Kr, DT Ni Š, Kaz, Sy, O Páp.2 'von zu Hause / из дому (...)'; KoP *jätəw* 'nach Hause' (DEWOS 327). – **vog.** TJČ *jün*, KU KM *jon*, KO P VN VS *jün*, LO So *jun* 'zu Hause' (GOV); TJ P *jün* KU KM *jon*, So *jun* 'zu Hause', VS *jüj-poäl*, So *jujäl* 'nach Hause, zurück' ua. (Liimola 1963: 131, 162, 177) (DEWOS); N *jū-*, *jūw-* (*ju*, *juw*) LM P K T *ju-* LU *jü*, *ju* 'be-, haza-, vissza'. N LM T *jun*, K, KO *jèn* 'benn, otthon / drinnen, zu Hause' (WWb 180b); KU KM *jūw*, P *jūw*, LO So *juw* 'hinein, nach Hause; (LO So auch nach hinten, zurück' (KLE 81). – Az UEW biztos ugor etimológiában egyezteteti a fenti szócsaládokkal a magyar *joh*, *juh*, *éh*, *ih* szavakat (UEW 851).

osztj. Ko *ǰāpaj-* 'losmachen' DN Ko *ǰāpət-*, Ni Kaz *ǰōpət-*, O *ǰāpət-* 'losmachen'; Trj *kōpīta-*, J *kāpāyt-* 'losmachen' (GOV 756); KoP *ǰāpaj-* 'sich losmachen, abgehen / отваливаться, слезть' (DEWOS 530). – **vog.** TJ *kat-*, KU *ǰāt-*, KM KO *kāt-*, P *kat-*, VN VS LU LM *kat-* ~ *kāt-*, LO So *ǰat-* 'reißen' (GOV); TJ *kat-* . . So *ǰat-* 'reißen' (DEWOS); N *ǰati*, LM *khati* (...), LU *khati* (...), P K *khāti* (*khati*), T *khātant* 'szakít, tép, hámoz' (WWb 89a). – Az UEW a fenti vog. és osztj. szavakat biztos ugor etimológiában egyezteteti a m. *húz*, *hoz* igékkel (UEW 859).

osztj. V Vj *pāyət-* (*piyti-*), Trj J *pāyət-* (*piytəm* Perf. I Si.; J auch *piwtā*, *piytəm*), KoP Kr *pāyət-*, Ts *peyət-*, Š *paṣət-*, Ni Kaz Sy *pawət-*, O *pājət-*, Ahl. *paṣīt-*, *pāṣīt-*, *pajīt-*, PB *pāət-*, *pāīt-*, 'уронить, fallen lassen (V Vj Trj Ni Š Kaz Sy O Ahl.); verlieren (Ahl.); свалить, umwerfen, zu Boden werfen, fällen (z. B. e. Baum; VT Vj Ni Š Kaz O Ahl. PB); (die Augen auf etw.) richten (Š); erlegen, töten (Š: Bär, Elch, Zobel; KoP: Tabuw.); e. Bären schießen (Ts); in e. Lage versetzen, zu etw. machen (Trj Kr Kaz PB); geraten (Sy PB); захватить, ergreifen (KoP); доступить, verschaffen (J)' (DEWOS 1132). – **vog.** LU VNZ *pa'tt-*, LM *pāt-* 'schießen' (DEWOS); N *pātēmti* (~ *patēmti*) [*pātamti*], LM *poātēmti*, LU P *pātēmti* 'lő' (...); N *patti*, LM *pätti*, K *pateti* ~ *poätti*, T *pātétel* ~ *pätétel* ~ *pātétel* ~ *pētétel* 'lő' (WWb 421a); KM *paṣət-*, P *-peṣt-*, *paṣət-* 'schiessen' (KLE 241). – A DEWOS-ban közölt szócsalád palatális hangrendű, az ugyanitt megfelelőként említett vogul adat pedig – a vogul szótárak tanúsága szerint is – egyértelműen veláris. Magyarázatra szorulna továbbá az is, hogy a vogul adatokban miért nincs sehol nyoma az osztjákban meglévő *γ*-nak. Ezen eltérések miatt a felsorolt adatok nem kapcsolhatók össze közvetlenül, az ismert finnugor és ugor hangutánzó tövekhez fűződő esetleges viszonyuk megállapítása további vizsgálatokat igényel, vö. **pekkz* 'aufbrechen; Geschwür' Ug. (UEW 878), illetve **pakka-* 'bersten, aufplatzen' FU (UEW 349).

osztj. DN Ko Ni *purə*, Kaz *pər*, O *por* 'Rogen' (GOV 532); DN Kam KoP Ni *purə*, Kaz, O 'Rogen(blase) des Barsches und Kaulbarsches / икра окуня и ёрша (DN – Kaz; Kam Ni auch: der Aalraupe; KoP: „потому что она комками”); Rogen (allgem.; in e. Dorf bei Obdorsk)' (DEWOS 1206). – **vog.**

LO *pōr*; So *pōr* 'Rogen' (GOV); LO *pōr*, So 'Rogen' (DEWOS); N *pōr* (...) 'ikra' (WWb 456a). – A fenti osztják és vogul szavak szelkup adatokkal egyeztetve biztos uráli szócikkben szerepelnek az UEW-ben (407).

osztj. V-Vj Sur (Likr Mj Trj J) Irt (DN Kam KoP Kr Ts) *təj*-, Ni Kaz Sy *tj* 'вязать, (ein Netz) stricken bzw. knüpfen; – weben (Stoff: J Irt; e. Gürtel: Vj) (DEWOS 1398). – vog. TJ *täj*-... So *tij*- 'weben' (DEWOS); N *tiji* (inf. *tijunkwé*) [id.], LU *teji* (*tiχ*), P *tēi* (*tēχw*), K *täi'* ~ *tī* (*tüχw* ~ *tēχw*) 'sző' (WWb 645a). – Rédei a fenti osztják és vogul szavakat a magyar *tesz*- 'machen, tun' igével és finn, észlapp, valamint mordvin megfelelőivel kifogástalanul egyeztetőnek tartja (Rédei 1991: 83–84).

osztj. VVj *wor*, Trj *wör*, DN Ko *ür*, Kaz *wür*, O *wur* 'Bergrücken' (GOV 707); V Vj *ur*, J, DN KoP Koš Kr Sog, Ts, Keu, Ni Š Kaz Sy, O, Patk., (KU), (KM), Vol., Ahl. PB 'Kante, scharfer Rand (V Trj — Ts Ni Kaz O Patk.); Grat (der Speerspitze, Eishacke, Stopfnadel; Ni Kaz O); überstehender Randwulst am Spalt eines Baumstammes (bes. der Birke, woraus z. B. Axtstiele gefertigt werden; Kaz); Seite, Ecke (J KoP); Seite, Gegend (Patk.); Seite (Sy PB); линия (Vol.); Linie, Strich (Ahl.); 2. грива (DN—Ts); (bewaldeter) Landrücken, Höhenzug (DN Kr); höherliegender trockener Boden inmitten eines Sumpfes (DN); Sandrücken (Ts); веретья, erhöhter Uferstreifen (LitKaz 8); mit Wald bewachsenes, etwas über die Umgebung hinausragendes Gelände (Kaz O); bewaldeter Bergrücken (Š Kaz O); Gehölz (an Flußufern oder mitten in Sümpfen; Kaz); лесистое место, только на луговой стороне Оби (Keu); dichtes Gehölz (von Birken, Weiden, Ahlkirsch- ua. Laubbäumen; Ni); Kiefernwald (KoP); Wald (DN). 3. Wall einer alten Burg; Schwaden Heu (J); Holzstoß (Vj); syli, Klafter (Maß; V vgl. u. Cps. 3.); Riefe im Gewehr (DN); Schraubengang (J)' (DEWOS 157). – **vog.** TJČ KU *or*, KM *wor*, KO P *wur*, VN VS LU LM LO So *ur* 'Bergrücken' (GOV); TJ *ór*... So 'Kante, Rand; Bergrücken' So *uram* 'гряза' (DEWOS); N LM LU, P, K *vör*, T *ör* '(N LM LU) hegy, orom, (T) erdő, урман' (WWb 701a); KU, KM, P, So 'Hügelrücken, Bergrücken, Erdrücken', So 'Kante, Rand' (KLE 40). – Az UEW (833) a fenti osztják és vogul adatokkal biztos ugor szócikkben egyezteteti a magyar *iránt*, (dial.) *aránt*, *erént* szavakat (**ar3* (*ur3*) 'Kante, Seite, Richtung' Ug.).

Irodalom

- Bakró-Nagy, Marianne (1979), Die Sprache des Bärenkultes im Obugrischen. Akadémiai Kiadó, Budapest.
 Bakró-Nagy Marianne (2001), A szótag szerkezete és történeti alakulása az obi-ugor alapnyelvben. Doktori értekezés. Kézirat.
 DEWOS = Steinitz 1966–1993.

- Cs. Faludi Ágota (1954), Obi-ugor nyílnevek. NyK 55: 181–209.
- Ganschow, Gerhard (1965), Die Verbalbildung im Ostjakischen. Ural-Altaische Bibliothek. Fortsetzung der Ungarischen Bibliothek XIII. Otto Harrasowitz, Wiesbaden.
- GOV = Honti 1982.
- Honti, László (1982), Geschichte des obugrischen Vokalismus der ersten Silbe. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Honti László (1984), Chrestomathia Ostiaca. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Honti László (1999), Az obi-ugor konzonantizmus története. SUA Supplementa. Szeged.
- ILOS = Korenchy 1972.
- Kálmán Béla (1938), Obi-ugor állatnevek. MNyTK 43.
- Kálmán Béla (1950), Néhány obi-ugor madárnév. NyK 52: 146–147.
- Kálmán Béla (1959), Obi-ugor szófejtések. NyK 61: 350–358.
- Kálmán, Béla (1961), Die russischen Lehnwörter im Wogulischen. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kannisto, Artturi (1919), Zur Geschichte des Vokalismus der ersten Silbe im Wogulischen vom qualitativen Standpunkt. MSFOu 46.
- Kannisto, Artturi (1956), Wogulische Volksdichtung, gesammelt und übersetzt von A. K., bearbeitet und herausgegeben von Matti Liimola III. MSFOu 111.
- Kannisto, Artturi – Liimola, Matti – Eiras, Vuokko (1982), Wogulische Volksdichtung. Wörterverzeichnis zu den Bänden I–VI. MSFOu 180.
- Karjalainen, K. F. (1948), Ostjakisches Wörterbuch I–II. Bearbeitet und herausgegeben von Y. H. Toivonen. LSFU X. Helsinki.
- KLE = Kannisto – Liimola – Eiras 1982.
- Korenchy, Éva (1972), Iranische Lehnwörter in den obugrischen Sprachen. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KT = Karjalainen 1948.
- Liimola, Matti (1951), Wogulische Ableitungssuffixe. FUF 30: 248–272.
- Liimola, Matti (1963), Zur historischen Formenlehre des Wogulischen I. MSFOu 127.
- Mikola Tibor (1976), Hangtan és jelentés az etimológiában. In: Benkő Loránd és K. Sal Éva (szerk.), Az etimológia elmélete és módszere. NyÉrt 89. 209–212.
- Munkácsi Bernát (1928–1930): Menyét, nyest, evet és pegyvet. NyK 47: 453–457.
- Munkácsi, Bernát – Kálmán, Béla (1984), Wogulisches Wörterbuch. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- OKT = Honti 1999.
- Rédei Károly (1967), Szófejtések. NyK 69: 167–174.
- Rédei, Károly (1970), Die syrjänischen Lehnwörter im Wogulischen. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Rédei, Károly (1986), Zu den indogermanisch-uralischen Sprachkontakten. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien.
- Rédei Károly (1991), Szófejtések. NyK 92: 83–105.
- Rédei Károly (1992–1993), Szófejtések. NyK 93: 128–135.
- Riese, Timothy (2001), Historische Nominalderivation des Wogulischen. Harrasowitz Verlag, Wiesbaden.
- RLW = Kálmán 1961.

- Sauer, Gert (1967), *Die Nominalbildung im Ostjakischen*. Akademie Verlag, Berlin.
- Sipos Mária (2002), Az obi-ugor alapnyelv lexikális innovációi I. NyK 99: 7–56.
- Sipos Mária, Jelentésrekonstrukció az obi-ugor alapnyelvben. Elhangzott a Nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei III., Magyar és finnugor jelentéstörténet című konferencián (Szeged, 2002. október 16–17.). Megjelenés előtt.
- Sipőcz, Katalin (1999), The semantic study of body-part terminology in Uralic languages. FUF 55: 59–92.
- Sipőcz Katalin (2001), A jelentés rekonstruálásáról. In: Oszkó Beatrix – Sipos Mária (szerk.), *Budapesti Uráli Műhely II., Szófejtő Műhely*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 138–144.
- SLW = Rédei 1970.
- Steinitz, Wolfgang (Hrsg.) (1966–1993), *Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache*. Akademie Verlag, Berlin.
- Szabó Dezső (1904), A vogul szóképzés. NyK 34: 55–74, 217–234, 417–457.
- Toivonen, Yrjö H. (1928), Zur Geschichte der finnisch-ugrischen inlautenden Affrikaten. FUF 19. 1–270.
- Toivonen, Yrjö H. (1956), Über die syrjänischen Lehnwörter im Ostjakischen. FUF 32: 1–169.
- WWb = Munkácsi – Kálmán 1984.

Melléknevek vagy főnevek a vogul színnevek?

In the present paper the author studies the existence of the adjectival category in the proto-language and examines the adjectival and nominal characteristics of this word-class in the the present day Uralic languages. In the second part the author gives a short survey of adjectives in Vogul from the same point of view. Finally the paper studies the word-class characteristics of color names in Vogul, and it will be shown that in Vogul – similarly to many other languages – the color names have more nominal features in comparison with other adjectives.

Jelen írás első része azt vizsgálja, hogy az uráli nyelvekben a melléknevek önálló szóosztályt alkotnak-e, s ha igen, akkor e szócsoport a főnevekkel egybevetve milyen mértékben mutat azonosságokat és különbségeket. Ezt követően az írás második része a vogul nyelv mellékneveiről ad áttekintést ugyanezen szempontok alapján. Végül e nyelv egy adott lexikai csoportját, a színneveket vizsgálja szófaji hovatartozásuk alapján.

1. A melléknévi kategória

A melléknevekről ma már jól ismert, hogy (1) egyes nyelvekből mint szófaji kategória hiányozhatnak, más nyelvekben (2) zárt szóosztályt képezhetnek kevés taggal, a nyelvek (3) harmadik csoportjában (l. magyar) pedig kiterjedt, nyitott szóosztályt alkothatnak.

Azokban a nyelvekben, ahol nincsenek melléknevek, a tulajdonságfogalmakat más szóosztályok tagjaival nevezik meg; általában igékkel, főnevekkel és határozószavakkal. A zárt melléknévi csoportot az jellemzi, hogy az adott nyelvben a melléknevek száma állandó, és ez a szám meglehetősen kicsi. (A Dixon által vizsgált nyelvekben számuk 7 és 24 között váltakozott, vö. Dixon 1982: 7)

A nyitott melléknévi osztállyal rendelkező nyelvekben a mellékneveket mindazok a vonások jellemzik, amelyek az egyéb nyitott szófajokat: mennyiségileg kiterjedt szócsoportot alkotnak, mely új tagokkal bővíthet, és a tagok egységes morfoszintaktikai mintákat követnek. A nyelvek e csoportján belül további alcsoportok különíthetők el aszerint, hogy az adott nyelvben a melléknevek a (1) főnevekhez vagy az (2) igékhez állnak-e grammatikai tulajdonságaik alapján közelebb, vagy (3) mind a főnevek, mind az igék tulajdonságait kombinálják-e,

illetőleg (4) különböznek-e mindkét szócsoporthtól. A finnugor nyelveket hagyományosan az első csoportba sorolják, bár Pajunen (1998) újabban úgy véli, hogy e felosztásban a 4. típust képviselik (erről bővebben l. 3.2.).

2. A melléknevek az uráli nyelvekben

2.1. Az alapnyelv

Az uráli és finnugor alapnyelvről meglehetősen általános az a felfogás, hogy a melléknevek még nem alkottak külön csoportot. Sőt, a kutatók régebben azt vallották, hogy elkülönült szóosztályok az alapnyelvben nem voltak, és Ravila nyomán sokáig tartotta magát az a feltételezés, hogy az alapnyelv szavait csak fogalomszavakra és utalószavakra lehet bontani, melyek közül az előbbiek esetében a ragozás döntötte el, hogy az adott kontextusban névszói vagy igei használatról volt-e szó (Ravila 1953). A későbbi szakirodalom már nem kérdőjelezi meg a főbb szófaji osztályok meglétét, azonban a névszók csoportján belül a főnevek és melléknevek elkülönülését általában nem tartják igazolhatónak, legfeljebb e folyamat kezdeti stádiumát feltételezik, vö.: „A biztosan rekonstruálható N – V – P kategóriák mellett nem zárhatjuk ki más morfémaosztályok (ill. alosztályok) létezését. [...] Az N osztályon belül helyezhetjük el a PU korban a melléknévi alosztályt is, amely eleinte semmiben nem különbözött a nomentól: bármely nomen egy másik névszó előtt alkalmi jelzői használatban átmenetileg melléknévvé válhatott. Az alapnyelvben már megindult ezeknek az alkalmi és jelentés szerinti mellékneveknek az esetleges formai megkülönböztetése is.” (Hajdú 1966: 61); „As for further classification, morphological criteria are not sufficient to serve as a basis for distinguishing any subclasses (such as »adjectives« and »numerals«)” (Janhunen 1982: 28).

A nézetek tehát aképpen foglalhatók össze, hogy az alapnyelvben a melléknévi kategória legfeljebb kialakulóban lehetett. Ha megvizsgáljuk azonban, hogy az alapnyelvre milyen mellékneveket rekonstruáltak (l. melléklet), akkor azt látjuk, hogy bár mennyiségileg nem alkotnak nagy csoportot, annál mindenképpen többen vannak, hogy a csoport létét kétségbe lehetne vonni. (A számszerű nagyság egyébként is meglehetősen viszonylagos, hiszen főneveket és igéket sem lehet nagyon nagy számban az alapnyelvre visszavezetni.) Az etimonokat jobban szemügyre véve figyelembe kell vennünk azt is, hogy közöttük nagy számmal szerepelnek bizonytalan etimológiák, továbbá néhány olyan szópár (vagy szóhármás) is van, amelyek tagjai alakilag közeli, jelentésük pedig szinte azonos, vö. **ñäm3*, **ñsm3* 'weich' (UEW 314, 330), **reñk3*, **reñ3* (**rek3*)

'warm' (i. m. 422, 423). Ezek esetében nem zárhatjuk ki, hogy voltaképpen egy szó alakváltozatai, vagy szóhasadás eredményei, és az etimológiai kutatások korlátozott lehetőségei nem teszik lehetővé az egy alapalakra való visszavezetést. Sok esetben a szavak szófaji besorolását nehezíti, hogy számos etimológiát rekonstruáltak igeiként és névszóként is, vagy csak névszóként, de főnévi és melléknévi jelentéssel egyaránt.

Szemantikailag e szavak Dixon jelentéstani csoportjait eltérő mértékben képviselik. Dixon közismert melléknévi kutatásaiban a mellékneveket az alábbi szemantikai csoportokba sorolta: szín, dimenzió, fizikai tulajdonság, emberi tulajdonság, minőség, kor, sebesség, s ezeket később három további csoporttal egészítette ki: nehézség, kvalifikáció és hasonlóság. Megállapította, hogy a csoportok közül a szín, dimenzió, minőség és kor kategóriái azok, amelyek legkövetkezetesebben melléknevekkel fejeződnek ki a nyelvekben (Dixon 1982: 16, 54–55).

Az uráli, finnugor és ugor alapnyelvek melléknevei legjobban a dimenzió és fizikai tulajdonság kategóriáit képviselik (itt találjuk a legtöbb biztos etimológiát, melyek gyakran ellentétpárt alkotnak), ezután következnek a színnevek (elég sok bizonytalan etimológiával), és az emberi tulajdonságokat kifejező melléknevek csoportja (itt majdnem minden etimológia bizonytalan), a többi csoport képviselője gyakorlatilag elhanyagolható (l. a táblázatot¹ a 267. oldalon). Rekonstrukciók szemantikai besorolása azonban nem egyértelmű feladat, hiszen például a 'rendes, tiszta'-féle jelentések egyaránt tartozhatnak a minőség, a fizikai és az emberi tulajdonságok csoportjába is, vagy a 'kicsi' vonatkozhat korra és méretre is.

Az adatok mindenestre alátámasztják azt az egyébként is elfogadott nézetet, hogy a nyelvekben általában először azok a melléknevek alakulnak ki, amelyek a dolgok tartósabb, konkrétabb tulajdonságait jelölik, tehát többnyire a szemmel látható, kézzel fogható, érzékelhető jegyeket.

2.2. A mai uráli nyelvek

A mai uráli nyelvekben a mellékneveket és a főneveket közeli, de többnyire önálló szóosztályként tartják számon, bár a nyelvek leírásában ez különféleeképpen jelenik meg. A *The Uralic Languages* c. kézikönyben (Sinor 1988) a mai rokon nyelveket leíró fejezetek a kérdéses szóosztályokkal kapcsolatban az alábbiakat tartalmazzák.

¹ A táblázatban a rekonstruált melléknevek jelentései szerepelnek, a kérdőjelek pedig az etimológia bizonytalanságára utalnak. Az UEW rekonstrukcióit a mellékletben sorolom fel, a sorok végén jelzem a lapszámot.

szín	dimenzió	fizikai tul.	emberi tul.	minőség	kor	sebes- ség
szürke sötét fehér (?) sápadt (?) tarka (?) zöld/ sárga/ epe (?) fekete világos (?)	kicsi nagy hosszú rövid széles vastag keskeny (?) vékony szűk magas alacsony (?) mély sovány kerek	hideg meleg langyos könnyű nehéz (?) száraz nedves kemény puha savanyú keserű sima egyenes teli	kedves (?) vidám (?) gazdag (?) készséges (?) gyenge (?) tisztá (?) nyugodt vad	jó tisztá rendes	öreg új kicsi	gyors (?)

A szamojéd nyelvek Hajdú Péter által készített ismertetésében ez áll: „Die Grenze zwischen Substantiv und Adjektiv ist nicht so fest, wie in den europäischen Sprachen. Die meisten Substantiva erscheinen oft in adjektivischer Funktion. Daneben kann die Sprache nach Bedarf spezielle Adjektivsuffixe verwenden.” (Hajdú 1988: 19). A lapp nyelv esetében Korhonen úgy véli, hogy a melléknevek a főnevektől morfológiai, szintaktikai és szemantikai alapon elkülöníthetők (Korhonen 1988: 49). A balti-finn nyelvekről Turunen így fogalmaz: „Word classes are not always distinguished from one another as clearly as e.g. in German and Swedish. The same word can sometimes be a noun, sometimes an adjective or a verb according to the context. [...] Many nouns take part in comparison like adjectives...” (Turunen 1988: 71). A melléknevek főbb jellemzőiként a képzőket és a fokozást emeli ki (i. m. 73). A könyv cseremisről szóló leírása nem szól külön a melléknevekről, de az alaktant ismertető rész említi a fokozás kifejezésének lehetőségeit, továbbá a számnevek eltérő melléknévi és főnévi formáit (Alhoniemi 1988: 90–91). A mordvin fejezet szerint a mordvinban a mellékneveket a főnevektől a deriváció és a mondatban elfoglalt helyzetük választja el, vö. mord. E *valdo kov* 'bright moon' : *kov valdo* 'moonlight' (Raun 1988: 103). A zürjénben Rédei szerint a névszókön belül a melléknevek és a számnevek szemantikailag és szintaktikailag különíthetők el: „Im Syrjänischen haben die einzelnen Untergruppen (Substantiv, Adjektiv, Numerales) der Nomenkategorie keine eigenen morphologischen Merkmale, sie lassen sich nur auf Grund ihrer Bedeutungen (ihres Realitätsgehaltes) und ihrer syntaktischen Funktionen in die eine oder andere Untergruppe einreihen.” (Rédei 1988: 116). A

votjákról Csúcs így nyilatkozik: „Das Adjektiv sondert sich morphologisch nicht vom Substantiv ab, es verfügt jedoch über nur für Adjektive charakteristische morphologische und syntaktische Eigenarten.” (Csúcs 1988: 138). Az obi-ugor nyelvekről Honti úgy véli, hogy bár a főnevek és a mellénevek közeli szócsoporthoz tartoznak, a külön képzők, az esetragok használatában jelentkező eltérések, az egyes számneveknél jelentkező külön melléknévi és főnévi alakok, illetve a melléknévfokozás meglehetősen elkülöníti a kérdéses két szófajt (Honti 1988: 154–155, 181–182).

3. A mellénevek és főnevek azonossága és különbsége

3.1. A szóosztályok elkülönítésének kritériumai lehetnek fonológiaiak, morfológiaiak, szintaktikaiak és szemantikaiak, illetve az utóbbi időben a szavak diskurzusban betöltött szerepe alapján is próbálkoztak szófaji behatárolással (Pajunen 1994). Többnyire az adott nyelvészeti irányzattól függően került a hangsúly hol az egyik, hol a másik kritériumra. Általában elmondható, hogy a morfoszintaktikai szempontok jobban alkalmazhatók, a csak hangtani, alaktani vagy jelentéstani alapú kritériumok ritkán elegendők. Legjobb, ha minél több szempontot vehetünk figyelembe a szóosztályok elkülönítésénél, de univerzálisan ez sem működik. Határesetek mindig maradnak, és olyan nyelvek is mindig akadnak, ahol ezek az osztályozási szempontok nem elégségesek. Bhat szerint a szófaji osztályok belső szerkezetén is érvényesül a prototipikalitási effektus (Bhat 1994: 13), azaz a csoportok biztos, központi tagjai mellett vannak perifériusabbak, amelyeknél a kategorizálás nem egyértelmű.

Írásom elején már említettem, hogy a mellénevek és a főnevek sok nyelvben grammatikailag közeli, morfológiailag nagyfokú egyezést mutatnak. Azokban a nyelvekben, ahol egy szóosztályt, vagy nagyon közeli csoportot alkotnak (tehát itt is léteznek fokozatok), ott esetükben (1) ugyanazok az inflexiós toldalékok használatosak, (2) azonosak a főnév- és melléknévképzők (3), predikatív helyzetben mindkét csoport segédigét kíván az idő, az aspektus és a mód jelölésére, illetve (4) ugyanazon szónál a pozíció dönt annak jellegéről: adnominális helyzetben az adott szó tulajdonságot jelöl, alaptagként pedig a tulajdonság birtokosát. (Bhat 1994: 165)

Jelentésanalízis arra figyelhetünk fel, hogy bizonyos tulajdonságfogalmak egyes nyelvekben melléknévként, másokban pedig főnévként jelentkeznek: pl. angol *male* – *female* (mn.) ’hím – nőstény’ : orosz *мечу* – *самка* (fn.) ’ua.’. Továbbá egy nyelven belül is az egy jelentéskörbe tartozó tulajdonságfogalmak egyike lehet főnév, másika pedig melléknév: *okos* – *zseni*, *felnőtt* – *gyerek* stb.

(Kiefer 2000: 182) Az ilyen példák alapján arra következtethetünk, hogy a két csoportot nem lehet szemantikai alapon egyértelműen elkülöníteni. A melléknévi és főnévi jelentés között azonban a nehezen megmagyarázható esetek ellenére fontos különbséget lehet tenni (vö. Bhat 1994: 25–28):

A főnév alapvetően fajtát jelöl, mely komplex tulajdonsághalmazzal rendelkezik (multidimenzionális), a melléknév pedig csak egy tulajdonságot jelöl (egydimenziós): a *ló* főnév jelentése magában foglalja a ló számos tulajdonságát (úm. méret, kor, szín stb.), a *fakó* melléknév ezzel szemben a lónak csak egy tulajdonságát nevezi meg. (E szembeállítás nem magyarázza meg a fentebb említett esetek váltakozó melléknévi és főnévi használatát.)

A fentiekből további vonások következnek:

I. A melléknév azért fokozható, mert csak egy tulajdonságot jelöl. Ha egy főnév adjektivizálódik, akkor a komplex főnévi jelentésből egy jegy érvényesül, azaz a melléknevekhez hasonlóan jelentése egydimenziós lesz, vö. *számár* (fn. – mn.) : *szamarabb* (mn.), *róka* : *rókább*. (Nehezebben magyarázhatók, de talán ilyen összefüggésben keletkezettek a finn főneveknél szélesebb körben megjelenő fokozható kifejezések: *rannalla* 'a parton', *rannempana* 'közelebb a parthoz', *rannimmalla* 'legközelebb a parthoz', *syksyllä* 'összel', *syksympänä* 'beljebb az őszben' stb.)

II. Ugyanezen ok miatt lehet a mellékneveknek fok- mérték- és tekintethatározójuk is, vö. *nagyon okos*, *nagyon számár*, ? *nagyon zseni* (de! *nagyon zseniális*).

III. A melléknevek és a főnevek kapcsolatát jellemezhetjük az állandó – ideiglenes oppozícióval, vö. *beteg – nyomorék*, *okos – zseni* (Kiefer 2000: 182).

IV. A főnevek extenziója kisebb és intenziója nagyobb, mint a melléknevéké, ami alapvetően összecseng Jespersen azon egyszerű megállapításával, hogy a melléknevek használata általánosabb².

3.1. A melléknevek és a főnevek az uráli nyelvekben

Mint fentebb láttuk (2.2.), az uráli nyelvekben a mellékneveket a főnevekhez közeli, némely esetben el sem különíthető szóosztálynak tekintik, s ehhez a legfőbb érv az, hogy a melléknevek deklinációja megegyezik a főnevékével, továbbá sok közös főnév- és melléknévképző található ezekben a nyelvekben, és számos szó azonos alakban használatos főnévi és melléknévi jelentésben is.

Ugyanakkor más megközelítésből azt is látjuk, hogy a rokon nyelvekben a

²Kiefer Jelentéstanában (2000: 183) ennek illusztrálására említi példaként a *vak* névszót, mely melléknévként emberre, állatra is vonatkozhat, de főnévként csak embert jelölhet, vö. **A vak megcsóválta a farkát*.

melléknévi és a főnévi szerep morfológiailag és szintaktikailag is szétválasztható. Vegyük szemügyre a melléknevek deklinációját!³

A melléknevek két fő szerepe az attributív és predikatív használat. Az uráli nyelvek zömében attributív használatban a melléknevek csak nominativusban állnak, nem kongruálnak (számbeli egyeztetésre alkalmanként találunk példát). A kongruenciát alkalmazó nyelvekben (balti finn és szamojéd ág) pedig általános, hogy a jelzői melléknév az esetek tekintetében kevésbé variábilis, mint a főnév. A finn nyelvről Pajunen élőnyelvi vizsgálatok alapján kimutatta, hogy a jelzői szerepű melléknév többnyire grammatikai esetben szerepel, azaz az előfordulások 70%-ában nominativusban vagy partitivusban áll, tehát többnyire alanyi főnévi csoportok jelzője (Pajunen 1994).

A melléknevek predikatív használatát is korlátozott esethasználat jellemzi. Predikatív szerepben a melléknév nominativusban áll. A finnben például a predikatív melléknév alany eseten kívül partitivusba is kerülhet, a főnévi állítmány viszont ezen kívül lehet még genitivusban is. (Vö.: *Mies on rikas*. 'A férfi gazdag.' *Miehet ovat rikkaat/rikkaita*. 'A férfiak gazdagok.' **Tämä talo on rikkaan*. 'Ez a ház a gazdagé.' *De! Tämä talo on rikkaan miehen*. 'Ez a ház a gazdag férfié.')

Különbség mutatkozik a főnevek és a melléknevek között igei argumentum szerepben is, alapvetően ezen a téren is a mellékneveknek a főneveknél korlátozottabb esetrag-használatát figyelhetjük meg. A legtöbb uráli nyelvben ilyen szerepben egy adott lokális (vagy lokális eredetű) eset használatos. Meglehetősen általános a translativus ilyen szerepben (pl. észt, mordvin, vogul), és Kangasmaa-Minn szerint csupán a finnben és a magyarban jelentkezik többféle esethasználat az ige szemantikájától (dinamikus vagy statikus jellegétől) függően. Vö. *betegen fekszik*, *pirosra fest*, *szépnek látszik*, finn *pysyä tyynenä* (ESS) 'csendben marad', *muuttua vihaiseksi* (TRANSL) 'mérges lesz', *näyttää hyvältä* (ABL) 'jól néz ki', *tuoksuu tuoreelle* (ALL) 'frissen illatozik' (Kangasmaa-Minn 1993: 78–80, Pajunen 1998: 78–80).

A melléknevekhez az uráli nyelvekben birtokos személyragok nem kapcsolódnak. Az udmurtban némi eltérést tapasztalunk: bár a jelző és a jelzett szó között nincs egyeztetés, mégis a jelzett szó kiemelésére a melléknévhez is hozzákapcsolódhat a determinálásra szolgáló Sg3 birtokos személyrag, és ebben az esetben az attributív melléknév kongruál a főnévi alaptaggal, vö.: *jegit niļjosiniz* 'a fiatal lányokkal (nem a fiúkkal)', *jegitjosiniz niļjosin* 'fiatal lányokkal (nem idősekkel)', *jegitjosiniz niļjosiniz* 'a fiatal lányokkal (nem az idősekkel)' (Kozmács 2001: 33).

³ Kiemelendő, hogy az alábbiak nem vonatkoznak a melléknevek főnevesült vagy elliptikus használatára, hisz ilyen esetekben azok nem saját, melléknévi tulajdonságaikat mutatják, hanem a főnév jegyeit!

Továbbá a fentieket kiegészíthetjük azzal, hogy a rokon nyelvekben a melléknevek derivációja nem azonos a főnevekével, morfoszintaktikai és szintaktikai jegyeik pedig alapvetően elkülönítik a kérdéses két szóosztályt.

Mindezek alapján a kérdéssel részletesebben foglalkozó Pajunen úgy fogalmaz, hogy az uráli nyelvekben a melléknevek alapvetően sem a főnevek, sem az igék grammatikai tulajdonságait nem hordozzák, még ha egyes nyelvekben lehet – korlátozottan – deklinációjuk (balti-finnek), másutt konjugációjuk (mordvin) (Pajunen 1998: 81).

4. A vogul melléknevek

4.1. A vogul nyelv leíró nyelvtanai, leírásai számolnak a melléknévi osztállyal, emellett többnyire megemlítik, hogy a melléknevek és főnevek sok esetben azonosak, azaz ugyanazon szó szerepelhet főnévként és melléknévként is (*wiɟər* 'vér, vörös'), vagy akár határozószóként is (*jomas* 'jó, a jó, jól', *χosa* 'hosszú, hosszan, soká'). A főnévi jelzők használata az uráli nyelvekre általában jellemző adott jelentéskörben (többnyire anyagnevek, állapotot, foglalkozást jelölő szavak esetében, vö. *faház*, *halászegény*, fi. *orpolapsi* 'árva gyerek', vog. *χum-ńawram*⁴ 'fiú tkp. férfi-gyerek', votj. *pu korka* 'faház' stb.), a vogulban ez szélesebb használatban jelentkezik, vö.: *norkol* 'gerendaház', *kērũnsax* 'vashíd', *χapχä-jiw voikèn χāp* 'nyárfából való fehér ladik tkp. nyárfa fehér csónak', *wōrkol* 'erdei ház tkp. erdő ház', Jk *χūrəm täl wōr pupaj* 'háromöles erdei bálványistenség tkp. három öl erdő bálvány', *nēmis* 'tehén tkp. nő tehén', *nē masnut* 'női ruha tkp. nő ruha', *ētpos* 'hold tkp. éjszaka fény' stb.

Riese (2001: 29) a vogul melléknevek esetében három csoportot különböztet meg: (1) a csak melléknévi használatúakat, (2) a főnévi és melléknévi jelentéssel rendelkező szavakat és a (3) képzett denominális származékokat.

A Szovjetunióban kiadott vogul nyelvkönyvek (Balandina – Vahruševa 1957: 77–81, Rombandeeva 1973: 82–86, Rombandeeva – Vahruševa 1984: 68–70) az orosz nyelvteni hagyományoknak megfelelően a mellékneveket két nagy csoportra osztják: minőségjelölő vagy kvalitatív melléknevek (*качественные прилагательные*) és vonatkozó vagy relatív melléknevek (*относительные прилагательные*). Az elnevezések már önmagukban is zavaróak, hiszen a relatív megnevezés a nyelvészeti szakirodalomban többnyire a melléknevek egy jelentéstani csoportját jelöli (értékelő, mértékjelölő és dimenzionális melléknevek) szembeállítva az ún. abszolút melléknevekkel. Az orosz nyelvleírásokban a kvalitatív melléknevek színt, méretet, alakot, hőmérsékletet, ízt, súlyt és különféle emberi, állati tulajdonságokat jelölnek, fő jellemzőjük, hogy fokozhatók és a

⁴ A nyelvjárás megjelölése nélküli vogul példák az északi nyelvjárásból valók.

predikatív, illetőleg attributív használatától függően van rövidebb és hosszabb alakjuk (vö. *красивая девочка – девочка была красива* 'szép lány – a lány szép volt'). A relatív melléknevek pedig a dolgok közötti kapcsolatot fejezik ki (valaminek a helyét, anyagát, idejét, birtokosát stb.), nem fokozhatók, csak hosszabb alakjuk használatos, és mindig denominálisak (pl. *каменный дом* 'kőház'). A vogulra ezek a szempontok többnyire nem alkalmazhatók, és a fokozás lehetőségének korlátai sem itt keresendők, vö. *piliṇnuw lōmt* 'bogyósabb hely' (Kálmán 1976: 50).

4.2. Bár a többi rokon nyelvhez hasonlóan a vogulban sincs a mellékneveknek saját, a főnevektől különböző deklinációjuk, és sok közös képzőjük van, morfológiai, szintaktikai és szemantikai jellemzőik alapján önálló szóosztályt alkotnak. A következőkben csak a legfontosabb ilyen jegyeket ismertetem (vö. Honti 1988: 154–155):

1. A vogulban számos névszóképző van, mely melléknevek képzésére használatos, vö. *-(ə)ṇ, -p(a), -i, -tāl, -ne, -χari/χarpa/χarəṇ* stb.

2. A melléknevek esetraghasználat a többi rokon nyelvhez hasonlóan korlátozott. Attributív helyzetben a vogulban sincs kongruencia: *Asēṇ* (NOM) *jukānēl* (ABL) *lāpā miṇānt* 'Vastag asszonyból oszlop megy.'

Predikatív használatban pedig a melléknév nominativusban áll, számban és néhol személyben (a birtokos személyraggal jelölve) egyezik az alannyal. A kopula jelen idő 3. személyben indicativusban általában elmarad, de ez néha más személyben is előfordul: *nolam* (Sg) *pelp* (Sg) 'az orrom hegyes', *towlayəm* (Du) *ośśay* (Du) 'szárnyaim vékonyak', *laylanəm* (Pl) *χosat* (Pl) 'a lábaim hosszúak', *ujkāyəm* (Du) *kārkamət* (Pl) *woss oleṇət* 'rénszarvasaim ügyesek legyenek', *am nanə karsitn* (PxSg2) 'akkora vagyok, mint te tkp. én te magas(ságú)'.

Predikatív vonzatként bizonyos igék mellett jellemző – de nem kivétel nélküli – a translativus *-γ* esetragjának használata: *χōpsim mosəṇiγ* (TRANSL) *jemtəs*. 'a tüdőm beteg lett', (de! LU *khatəl ipšä* (NOM) *intils* 'a nap sötét lett'); *Ser vōr, mor vōr sāmte kasmī* (TRANSL) *viṇiri* (TRANSL) *kēleit* 'Rengeteg erdő, zordon erdő szögletében sárgának, vörösnek látszanak.'

3. Az '1' és '2' számnevek külön főnévi és melléknévi alakkal rendelkeznek, továbbá a többi számnév esetében is az attributív és predikatív használat alakilag elkülönülhet, vö.: *akw* (fn.), *akwa* (mn.) '1', *kit* (mn.), *kitiγ* (fn.) '2', *χurəm* (attr.), *χurəm-χar* (pred.) '3'. Pl.: *Akw χum tiγ-joxtəs, akwa kon-kwaləs*. 'Egy férfi idejött, egy kiment.' *Kit ne juw-sáltśay, kitiγ jol-untsəγ*. 'Két nő belépett, ketten leültek'

Hasonló alaki megkülönböztetés a melléknevek predikatív és attributív használatánál is mutatkozik: K *ām səmil āmp tētalχar* 'a fekete kutyám éhes', (de! *tētal āmp – *tētalχar āmp* 'éhes kutya'); T *Uχ khātəl ipšāṇ-khar, māt khātəl posūṇ-khar* 'Egy napon sötét, más napon fényes.'

4. A vogul nyelvben a melléknévfokozás legáltalánosabb kifejezési módja a szintaktikai megformálás, a melléknév középfoka morfológiailag is jelölhető a *-nuw(e)* szuffixummal.

A fentieket összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a vogul melléknevek elkülönült szóosztályt alkotnak.

5. A vogul színnevek szófajisága

Írásom további részében a vogul színneveket vizsgálom szófajiságuk szempontjából.

Dixon fentebb már ismertetett szemantikai csoportosításában a színnevek tehát azon négy csoport egyikét alkotják (szín, dimenzió, minőség, kor), amelyek a nyelvekben következetesen melléknévi, és a zárt melléknévi osztállyal rendelkező nyelvek esetében is e zárt osztály tagjai között szerepelnek (természetesen nem nagy számban: 'fekete' – 'fehér', 'piros' – 'vörös', 'nyers, zöld, éretlen'). Más, általánosan elfogadott felfogás szerint pedig a nyelvekben a dolgok állandóbb, tartós tulajdonságát kifejező melléknevek a legősibbek (vö. 2.1.). E megállapításokkal azonban szemben áll az, hogy számos nyelvben a színnevek mintha jobban viselnék a főnév jegyeit, mint más melléknevek. Ezzel kapcsolatban fel kell tennünk a kérdést, hogy bizonyos melléknevek lehetnek-e jobban melléknévi, mint mások, vagy közelíthetnek-e jobban a főnevekhez, mint más melléknevek? Ha elfogadjuk Bhat már említett megállapítását (3.1.), amely szerint a melléknévi osztály belső szerkezetén is érvényesül a prototipikalitás, akkor igennel kell válaszolnunk. De a kérdés úgy is megfogalmazható, hogy vannak-e olyan tulajdonságok, amelyeket könnyebben fejezünk ki főnevekkel, mint melléknevekkel? Wierzbicka (1986) hívja fel a figyelmet arra a jelenségre, hogy a forma a nyelvekben gyakran főnévként jelenik meg, mivel a forma önmagában is alkalmas lehet egy entitás jelölésére (*kocka, kerek – kerék*). Wierzbicka ellenpéldaként éppen a színneveket említi, mivel a szín sohase határolhat be egy individuumot. Talán nem a legszerencsésebb példát választotta, vö. *Picasso kékje, az ég kékje, a fű zöldje, a tojás sárgája és fehérje*. (De! **Mona Lisa szépe – Mona Lisa szépsége*)

Néhány évvel ezelőtt egy interneten zajló diskurzus is foglalkozott ezzel a kérdéssel. A vita hozzászólói Jan Anward, David Gil, Edith Moravcsik, Michael Noonan, Frans Plank és Leon Stassen voltak. (*Are colors less adjectival and more nominal, and why?*). A színnevek főnévi jellege mellett az alábbi érveket sorolták fel:

A színnevek anaforikus használatban más melléknevekkel ellentétben határozatlan névmás nélkül is állhatnak az angolban:

Peter chose the green one. / Peter chose the green.

*Peter chose the small one. / *Peter chose the small. (De! smaller, smallest)*

A színnevek gyakran poliszémek, azaz azonosak olyan tárgyak nevével, melynek jellemző színárnyalata az adott szín ('piros' – 'vér', 'zöld' – 'levél' stb.)

Poliszémek olyan értelemben is, hogy megnevezik az adott színt (*sárga* 'sárga' és 'a sárga szín'), tehát szófajilag ambivalensek.

Gyakran a főnevekkel azonos módon ragozódnak.

Inkább névszói, mint határozói módosítás jellemzi őket.

Úgy tűnik, hogy a felsorolt jellemzők között implikációs összefüggések is mutatkoznak. A színnevek főnévi (vagy főnéviesebb) karakterének okát keresve olyan magyarázatok olvashatók, hogy talán a színnevek főnévi eredete okozza a jelenséget. Ennek ellent mond az, hogy nem minden színnév főnévi eredetű, de ettől függetlenül ugyanúgy mutatja a főnévi vonásokat. (Továbbá az angolban a szintén főnévi eredetű anyagnevek nem tükrözik a fenti főnévi tulajdonságokat, vö.: *Which shirt do you prefer? I prefer the blue. / * I prefer the cotton. – I prefer the cotton one.*)

Másik magyarázati lehetőségként pedig az áll, hogy a színnevek olyan tulajdonságot jelölnek, amely konkrétabbnak tekinthető abban az értelemben, hogy valamiféle fizikai realitás kötődik hozzá. „Color adjectives may be more nominal than other adjectives perhaps because they describe qualities of things that have a more concrete reality. Something like »strong« may have only a conceptual reality (»strength«) but something like »red« has a »physical« reality”⁵. Ez pedig egybeesik korábbi megállapításainkkal.

A fenti vizsgálati szempontok az uráli nyelvekre csak részben alkalmazhatók. Az, hogy a színnév anaforikus használatakor főnévi fejpozícióban szerepelhet, a rokon nyelvekben általános, de nem csak a színnevek, hanem egyéb melléknevek esetében is. Ragozásukban sem térnek el – megfigyeléseim és nyelvi ismereteim alapján – a melléknevek többi csoportjától. A színnevek névszói módosítása a magyarban mindenképpen lehetséges, vö. *égő piros, szép kék* – De! *szép nagy = nagyon nagy*. Voltaképpen a *sötét* és *világos* előtagú színnévi összetételek is így keletkezettek (vö.: fi. *kauniin* (GEN) *punainen* 'szép piros', *vaalean* (GEN) *punainen* 'világos piros', *tumman* (GEN) *sininen* 'sötétkék'). Ilyen típusú összetételre a vogulban is akad példa, vö. *sēmalkēlp* 'sötétvörös, barna' tkp. „fekete vörös”, *wošramal* (INSTR) *sēmalnūw*⁶ 'narancssárga, sötétsárga' tkp. „sárgával feketébb”.

⁵<http://www.ling.lancs.ac.uk./alt/news%5C97-15.htm>

⁶ A fenti példában a 'sárga' színnév instrumentális ragos használata megerősítheti a színnevek főnévi jellegét: a 4.2. (2) szerint a vogul melléknevekre nem jellemző ezen esetrag felvétele. Az idézett színnévi szerkesztés gyér adatoltsága (vö. Sipőcz 1994: 90–98) mindazonáltal gyengíti e megállapítás értékét.

A színnevek poliszémiájára vonatkozó kritérium érdekes eredményt hoz a vogul esetében. A magyarban a leggyakoribb színnevek inkább csak abban az értelemben poliszémek, hogy mint az adott szín megnevezései nem csak melléknévként, hanem főnévként is használatosak (*piros* 'piros (színű)', a piros (szín)'). A színneveink a mai nyelvhasználók számára viszont ritkán kötődnek valamely, a színre jellemző tárgyhoz (*vörös*, *narancssárga* esetleg), a vogul színnevek többsége azonban ilyen:

sēmāl 'fekete' (~? N *simi*, LM LU P *simēl*, K *sēmēl* ~ *sēmēl'*, T *semēl* 'rozsdá' < zrzj. *sim* 'ua.')

pāṅk 'korom, pizok', T 'fekete'

jāṅk 'jég, fehér'

N *wojkan* '(szürkés)fehér' (~ ?? N *vojken* 'gúnya, daróc')

P *sairiṅ* (K, T) 'fehér' (< ? *sair-*, vö. T *il-sairēmal* 'elsápad')

nārāw '(szürkés)fehér <rén>' < nyenyec *nārāwej* 'ua.'

wiṇar 'vér, vörös'

kēlp 'vér, vörös'

wošram 'epe, sárga, zöldessárga' (< 'epe')

kasm 'sárga' (? ösvog. **kāšam-* 'räuchern')

nār 'zöld' (< 'nyers, friss, zöld <növény>')

(*nār*) *pum āspä* (< '(friss) fű színű')

atərṅari 'kék' (< *atər* 'tisza, derült <idő, ég>' + *ṅar* 'felület, szín')

A színnevek erős főnévi kötődését jelzi az a tény is, hogy a vogulban a színnevekből képzett igék elsősorban a konkrét alapjelentéshez kötődnek, és csak ritkán a színnévi jelentéshez, azaz ritkán eredményeznek színingét. Pl.: T *pāṅ-* 'bekormoz', LM *jel-joāṅkti* 'megfagy', N *kēlpawē* 'bevérződik', *vošertaxti* 'éget, ég, csípős íze van' stb. (Sipőcz 2000).

A vogul színnevek főnévi jellegét mutatja az a jelenség is, hogy a színnévhez, feltehetőleg a melléknévi szerep megerősítése céljából, gyakran egy melléknévi értékű, képzőszerű utótag kapcsolódik, vö.

jaṅk(ena) olpāṅ(a) janiṅnājəṅ-ṅāp(a) 'nagy fehér gőzhajó tkp. fehér/jég színű'

wiṇar olpāṅ māṅ ṅap 'kis vörös csónak tkp. vörös/vér színű'

jāṅkṅarpa 'fehér tkp. fehér/jég-féle'

LM *kēlp-khar(p)* 'piros tkp. vörös/vér-féle'

wošramṅarp 'sárga(s) tkp. sárga/epe-féle'

Az alábbi példamondatban a színnévhez kapcsolódó *ṅolt* 'valami alakjában, módjára, -képpen, -ként,' névutó szintén a főnévi jelleget támasztja alá: *kēlp ṅolt ātjem mātər-te kēli* 'valami pirosan (tkp. „vörös/vér módjára”) csillogó látszik’.

A fentieket összefoglalva megállapítható, hogy a színnevek számos nyelvben megfigyelhető főnévi jellegét a vogul nyelv színnevei is több szempontból megerősítik.

Irodalom

- Alhoniemi, Alho (1988), Das Tscheremissische. In: Sinor 1988. 84–96.
- Balandin, A. N. – Vahruševa M. P. [Баландин, А. Н. – Вахрушева, М. П.] (1957), Мансийский язык. Ленинград
- Bhat, D. N. S. (1994), The Adjectival Category. Criteria for Differentiation and Identification. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam – Philadelphia.
- Csúcs, Sándor (1988), Die wotjakische Sprache. In: Sinor 1988. 131–147.
- Dixon, R. M. W. (1982), Where Have All the Adjectives Gone? *Janua Linguarum* 107. Mouton Publishers, Berlin – New York – Amsterdam.
- Hajdú, Péter (1966), Bevezetés az uráli nyelvtudományba. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Hajdú, Péter (1988), Die samojedischen Sprachen. In: Sinor 1988. 3–41.
- Honti, László (1988), Die ob-ugrischen Sprachen. In: Sinor 1988. 147–197.
- Janhunen, Juha (1982), On the structure of Proto-Uralic, *FUF* 44: 23–42.
- Kálmán, Béla (1976), Wogulische Texte mit einem Glossar, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kangasmaa-Minn, Eeva (1993), On the non-attributive adjective in the Finno-Ugric languages. *UJb* 12: 74–81.
- Kiefer, Ferenc (2000), Jelentélmélet. Corvina, Budapest.
- Korhonen, Mikko (1988), The Lapp Language. In: Sinor 1988. 40–58.
- Kozmács, István (2001), Az udmurt (votják nyelv) alapjai. Oktatási segédanyag. Budapesti Finnugor Füzetek 16. Budapest.
- Pajunen, Anneli (1994), Adjektiivikategorian universaaliudesta. *Virittäjä* 98: 513–542.
- Pajunen, Anneli (1998), Pääsanaluokkien eriytymättömyydestä uralilaiskielissä. In: Pajunen, Anneli (ed.), *Kieliopillistumisesta, analogiasta ja typologiasta*, Suomi 185. SKS, Helsinki.
- Ravila, Paavo (1953), Sanaluokat, erityisesti uralilaisia kieliä silmällä pitäen, *Virittäjä* 57: 41–50.
- Rédei, Károly (1988), Die syrjänische Sprache. In: Sinor 1988: 111–131.
- Riese, Timothy (2001), Vogul. *Languages of the World* 158. Lincom Europa, München.
- Rombandeeva, E. I. [Ромбандеева, Е. И.] (1973), Мансийский язык. Наука, Москва.
- Rombandeeva, E. I. – Vahruševa, M. P. [Ромбандеева, Е. И. – Вахрушева, М. П.] (1984), Мансийский язык. Просвещения, Ленинград.
- Sinor, Denis (ed.) (1988), *The Uralic Languages. Description, history and foreign influences*. Brill, Leiden.
- Sipőcz, Katalin (1994), A vogul nyelv színvevei. *SUA Supplementum* 3. Szeged.
- Sipőcz, Katalin (2000), Morphological and semantic characteristics of color verbs in Finno-Ugric languages. *CIFU-9, Pars VI*: 202–208.
- Turunen, Aimo (1988), The Balto-Finnic Languages. In: Sinor 1988: 58–84.
- UEW: Rédei, Károly (ed.) (1986–1988), *Uralisches Etymologisches Wörterbuch*. Akadémiai Kiadó – Otto Harrassowitz, Budapest – Wiesbaden.
- Wierzbicka, Anna (1986), What's in a noun (or: how do nouns differ in meaning from adjectives)? *Studies in Language* 10: 353–389.
- <http://www.ling.lancs.ac.uk/~alt/news%5C97-15.htm>

Melléklet

Az UEW melléknevei

- ačka* 'weiss' FU (?) 3.
anz (onz) 'gross, viel' U (?) 9.
aŋke 'eng, bedrückt, Bedrängnis; eng werden' FU (?) 12.
äčä 'lieben, lieb' FU (?) 22.
čar3 'hart, fest, stark' FP, ?U 30.
čer3 'grau' FU 36.
čuppa 'schmal, eng' FU (?) 44.
čapp3 'blass, bleich; erblassen, erbleichen' FU (?) 54.
čaw3 (čapa) 'sauer; sauer werden' Ug., ? FU 54.
čem3 'sauer; sauer werden; gären' FU 56.
čeŋke 'Dampf, Dunst' od. 'warm; Wärme' FU 57.
čoka 'niedrig, seicht; seicht werden, trocken werden' U (?) 60.
čukk3 (čokk3) 'dicht, dick' 62.
čupa 'dünn, mager' FU 63.
enä 'gross, viel' U 74.
er3 'gross, viel' U 75.
ičä (üčä) 'wenig, klein' FP ?FU 78.
irw3 'lustig, froh; sich freuen' FU (?) 84.
jäkš3 'kühl, kalt; kühl, kalt werden' FU 90.
kačke 'bitter' FP, ?FU 113.
kaδ 'wa (kaδ 'w3) 'Weibchen; weiblich' FU 116.
karwa 'bitter, scharf; bitter sein; brennen, prickeln' FU 128.
kawka 'lang' FU 132.
kāmā 'hart, fest' FU, ?U 137.
kānč3 ~ kăč3 'schmal ~ eng' FU (?) 137.
kepā 'leicht' FU ?U 146.
kerā 'rund, rollend; sich drehen, drehen, wenden' FU 147.
kil3 (kül3) 'glatt, schlüpfrig' FU 156.
kise (küse) 'dick' FU 161.
kiš3 (küš3) 'reich' FU (?) 162.
koŋč3 ~ koč3 'lang' U 180.
kos3 'reich, freigebig' FU (?) 189.
kujwa 'trocken' FU (?) 196.
kumte 'breit' FU 203.
kur3 'krumm, schräg, schief; krümmen, schräg od. schief machen' U 220.
kuška (koška) 'trocken; trocken werden' U 223.
kšč3 'willig, bereit' FU (?) 229.
lamte 'niedrig, tief; Tiefland' U 235.
lapp3 'flach, platt; Fläche' U 237.
lapta 'platt, flach' U (?) 238.

- lāńćz* ~ *lāćz* 'schwach, schlaff' FU (?) 240.
lāwlz 'schwer' FW, ?FU (?) 243.
leńćz ~ *lećz* 'lau' FU (??) 245.
leńz 'weich, schlaff' FU (?) 246.
leppz 'weich' FU (?) 246.
lońća 'weich' FU 250.
lekkz 'dicht, eng' FU 260.
ńńćz 'stark, hart' FU (?) 310.
ńaćkz 'nass, feucht, roh' FU 311.
ńāmz 'weich' FU (??) 314.
ńsmz 'weich' U (?) 330.
oma 'alt, vorig, vorherig' U 337.
ona 'kurz' FU 339.
paćz 'bunt; bunt machen' U (?) 346.
paljz 'dicht, dick' (FW >) viel' U (?) 350.
palz 'link' FU (?) 351.
pājz 'weiss, weiss erscheinen, glänzen' FU (?) 360.
pāwe 'warm; warm sein' U (nv.) 366.
piǎe (~ -*kā*) 'hoch, lang' U 377.
pil'mz 'dunkel; dunkel werden' U 381.
piša 'galle' > 'grün, gelb' U (?) 384.
rakka 'nahe, nahe gelegen; nahen, sich nähern' FU (nv.) 418.
reńkz 'warm, heiss' FU (?) 422.
reńz (*rekz*) 'warm; Wärme, Hitze' Ug. ?U 423.
roćz 'schwach, mager, müde' FU (?) 424.
serā 'alt, bejahrt' FU (?) 440.
sićz (*süćz*) 'rein' FU (?) 441.
siǎ'z 'Eile, Streben, Bestreben; schnell, eifrig, emsig' FU (?) 442.
sońkz (*sońz*) 'alt; alt werden' FU 448.
śiwa 'sauber' FU 481
śorz 'eng; eng werden, sich verengen' FU 487.
śārz 'undicht, offen, frei, unbewaldet' FU 497.
śeńā 'gut, gesund; ?gerade' FW, ?FU 499.
śońkz 'eng, Bedrängnis; eng werden' FU (?) 501.
śorwa 'dünn, spärlich, undicht' FU 502.
tara 'offen; öffnen' FU (?) 510.
tasa 'eben, gleich, gerade' U (?) 513.
tārmā 'Kraft; kräftig' FU (?) 517.
tāwǎe (*tālkz*) 'voll' FU 518.
temz 'voll; stopfen, füllen' (FU) 520.
teppz 'dicht' FU 521.
tire (*türe*) 'voll' U 524.
tiwā (~ -*ne*) 'still, ruhig' (> FW 'tief') FU 525.
ulz (-*jz*) 'viel, gross; sehr' U (?) 543.

- waj3* (*woj3*) 'wild, scheu' FU 553.
walk3 'weiss, hell, leuchtend; leuchten' FW, ? FU 554.
was3 'link; linke Hand' U (?) 559.
wäl3 'glatt' FU 564.
wekk3 'dünn' FU 567.
wud'e 'neu' FU 587.
wšn3 'alt' FU (?) 589.
šč3 'warm, heiss; wärmen' FU 592.
äj3 'klein, jung' Ug (?) 835.
jom3 (*jam3*) 'gut' Ug. 850.
käńć3 ~ *käč3* 'mager, abmagern' Ug. 855.
kšč3(-r3) 'bitter' Ug. 861.
kšn3 'leicht' Ug. 862.
lšč3 'weit, locker, lose' Ug. (?) 864.
lɣj3 'klein, jung' od. 'schwach, kraftlos' Ug. (?) 864.
mäl3 'warm; warm werden' Ug. 868.
mel3 'tief' Ug. 870.
pškk3-tt3 'schwarz' Ug. 882.
sar3 'schnell, eilig; ? eilen, sich eifrig drehen und wenden' Ug. (?) 885.
säñ3 'hell, licht, klar' Ug. (?) 887.

SZEVERÉNYI SÁNDOR

Enyec denominális névszóképzők és (északi-)szamojéd háttérük

The author investigates the Enets denominal nomensuffixes with adjectival meaning that are not productive today and are not defined exactly in the morphological dictionary of Enets language. For this reason, the author examines the etymological parallels of these suffixes in other Samoyedic languages and tries to reconstruct their former functions. The conclusion contributes to the understanding of the development of adjectives.

A szamojéd nyelvekben a főnévi és a melléknévi szóosztályok közötti különbség elsősorban a derivációban rejlik, azaz nagy számban találunk melléknévképzőket. Ugyanakkor a melléknévképzők történetéről ezidáig igen keveset tudunk. Dolgozatomban elsősorban olyan enyec melléknévképzőkkel (pontosabban és a félreértések elkerülése végett: melléknévi jelentést adó képzőkkel) foglalkozom, amelyeket ugyan Mikola Tibor is jelöl morfológiai szótárában (Mikola 1995), de alakjukat és funkciójukat pontosan nem határozza meg. Ezen adatok mellett a 18-as kódszámot, azaz az „egyéb denominális nomenképző” megjelölést találjuk.

Első lépésként az adatokat veszem sorra alaktani szempont szerint csoportosítva őket, az enyec legközelebbi rokonnyelveit, a nyenyecet és a nganaszant (ill. amennyiben szükséges és/vagy lehetséges, a déli-szamojéd nyelveket) segítségül hívva kísérletet teszek a képzők pontosabb meghatározására. A rokon nyelvek adataira azért van szükség, mert a szűkös enyec anyag nem nyújt elegendő támpontot a képzők pontos leírásához. Az enyec a legkevesbé kutatott élő szamojéd nyelv, ennek legfőbb oka a rendelkezésre álló írásos anyag csekély mennyisége. Indokolja továbbá más nyelvek bevonását az is, hogy a vizsgált képzők ma már nem produktívak. Az így több nyelvet érintő vizsgálat aztán további következtetéseket enged majd meg. Munkám során nagy segítségemre volt a közelmúltban megjelent, első gyakorlati enyec szótár (Sorokina – Bolina 2001).

Az anyagot a benne található képzők szerint rendezve adjuk közre. A forrásokat rövidítve adjuk meg. A példamondatok fordításait a forrás nyelve szerint közöljük.

-RA: nomen possessoris

Allomorfok: *-la/ -l'a/ -le*.

Collinder egy PU **l* denominális nomenképzőt rekonstruál, de megjegyzi, hogy funkciójáról keveset lehet mondani. Szamojéd példáit a szölkupból és a nganaszából veszi:

ng. *ngamta-laa* 'szarvas (szarvval ellátott)'

szlk. *-lâ, -lâqy* középfokképző: *somalâqy* 'kicsit jobb'¹ (Collinder 1960: 258).

Helimskinél a szölkup képző alakja *-LĀĀQĪ*. A képző határozószót képez:

soma-lââqî 'elég jól' (Helimski 1998: 572).

Ehhez *-L^j* (< PS **j*) vonatkozó melléknévképző járulhat:

soma-lââqî-l^j 'elég jó' (Helimski 1998: 572).

Lehtisalo a képzőt szintén egy PU **l* denominális melléknévképzőre vezeti vissza (Lehtisalo 1936: 152). Példáit ő is az előbb említett két nyelvből hozza.

A Collinder és Lehtisalo példáiban említett nganaszan képző *-RA* alakú, aminek két allomorfja van: *-ra* és *-la* (Wagner-Nagy 2001: 162). Funkciója nomen possessoris.

Mindezt azért kellett ilyen részletesen elöljáróban elmondanunk, mert az enyec adatokból a képzőre nézve nehéz pontos következtetéseket levonni. Nézzük az enyec példákat:

В богӕля 'medve' (T66: 441)

бого 'medve' (L92: 15)

Ebben az esetben a képzett és a képzetlen alak jelentése között nincs különbség. A következő szó adhat némi támpontot:

В ныгара 'bokor; fűzfa; bozót' (SB01: 85) *ныга* 'ág, gally' (SB01: 85)

Mivel a fa, bokor, bozót általában ágas-bogas, így a képzett alak jelentése így is megadható: 'ágas, (sok) ágakkal ellátott'. 'Bokor; fűzfa; bozót' jelentése lexikálizálódhatott, ami az alábbi példákból is kiderül:

Ch *Ино ниа нокуоба ниггара луотаку аби*. (L92: 6)

ott ajtó-Gen irányában bozótos lajda² van-PerfSg3

'В направлении дверей есть лайда, поросшая кустарником.'

¹ Collinder így adja meg a jelentést. Hajdúnál (1989: 141) 'jobb'.

² Tengerparti mocsaras árterület Oroszország északi részén.

В *Ныгӓрам он кезер" тэа" нэбегӓа".* (T73: 263)

bozót-PROL vadrén-Pl rén-PL fut-Pl3

'По кустарнику дикие олени бегают.'

Nemcsak főnévhez járulhat ez a képző, hanem találhatunk olyan alakot is, aminek az alapszava melléknév. Az adatok tanúsága szerint az így képzett szavak mindig attributív pozícióban fordulnak elő:

d'abule 'hosszú' *d'abu* 'hosszú'

В *Дѣа дѣбулэ нэ кизи тубохана, торсулызань ту се нион ту постысь бисурибзурау соуӓа.* (G81: 156)

Gyoa³ h o s s z ú fa teknő megfog-Sg3, ??? szén (tűz + por) körül tűz forog-Inf örült-Nsim ugrál-Sg3.

'Деа длинное деревянное корыто схватил, запрыгал по углям огня вокруг, как сумаещедший, запрыгал.'

Ч'еде дѣбуле б'ине ш'идыу дѣбрек ч'иб'и (B, G81: 146)

pányva h o s s z ú kötél 20–25 százseny.⁴

'Маут – длинная веревка двадцать пять метров (саженей).'

uzulo 'fiatalabb' *d'uze* 'kicsi, fiatalabb'

Ch *Шидэ тазобэро ару каса ниоза тонэа, узуло каса ниоза тонэа* (L92: 5)

kettő sámán-PxSg2 idősebb férfi gyerek van-Sg3 fiatal férfi gyerek van-Sg3

'У шаманов есть старший и младший сыновья.'

Ezzel szemben a képző nélküli alakok vagy állítmányként szerepelnek, vagy pedig hiányzik mellőlük a főnévi fej. Ezt a következő példamondatok szemléltetik:

В *Кезер' надо" дѣбу".* (T73: 215)

rén-SgGen szarv-Pl hosszú-Pl

'У дикого оленя длинные рога.'

В *Сойза бинэ озима, дѣбу озима.* (T73: 128)

jó kötél kimegy-Sg3, a hosszú kimegy-Sg3.

'Хорошая веревка вышла, длинная вышла.'

³ Személynév.

⁴ Régi orosz hosszsmérték, kb. 2,13 méter.

-L^JAJGU: moderatív képző

Alakváltozatok: *-laiggu /-laku*

Szintén kevés adat áll a rendelkezésünkre, az ezzel a képzővel ellátott szavak csak szójegyzékekben fordulnak elő, emiatt nehéz a képző funkciójának megállapítása. Az is gondot okoz, hogy a szójegyzékek mindig ugyanazt a jelentést adják meg a képzett szó és az alapszó esetében is:

kemi^{laku} 'rövid' *kemi* 'ua.' (C55: 80)

loddolaiggu 'alacsony' *lodo* 'ua.' (C55: 85)

Az új enyec szótárban kevés olyan adatot találhatunk, amely ezt a képzőt tartalmazza:

В *нюгулейку* 'puha' *нюгу* 'puha' (SB01: 88)

В *иблейку* 'kicsi, apró (tárgy)' (SB01: 42) –

Egy olyan adatot találunk, ahol a képző határozószóhoz járul:

В *беньляйгу* 'közeli' *бены* 'közel' (SB01: 18)

A képző nganaszan megfelelője: *-L^JU^NKU₀* (Wagner-Nagy 2003). Az ezzel a képzővel ellátott szó a tulajdonság kisebb fokát jelöli:

katəgə 'fényes' *kaðə* 'lⁱkü 'kicsit fényes'

A nganaszan alakot Lehtisalo (1936: 155) **-lʔ- + *-j- + -ku* formában rekonstruálja, amelynek második eleme egy ősi vonatkozó melléknévképző (PS **-jə ~ *-j*; vö. Helimski 1997: 177), harmadik eleme pedig kicsinyítő képző. Az előbb elmondottak tükrében elfogadható, hogy a *-ku* elem kicsinyítő képző. Az első két elemre vonatkozó megállapítása ugyanakkor nem igazolható minden kétséget kizáróan.

Amennyiben a Collinder és Helimski által megadott jelentések pontosak, akkor a szölkup *-L^JÅQ^I* képző is idetartozhat, bár az első szótag palatalitása magyarázatra szorul. Ha a képző a nganaszanban és a szölkupban (és a nyenyecben) is a tulajdonság kisebb fokát jelöli, akkor feltételezhető, hogy az enyecben is hasonló funkciót tölt(hetett) be. Ezt támasztja alá az is, hogy az adatok az antonim melléknévpárok közül mindig a negatívon jelentkeznek (vö. alacsony = a magasság kisebb fokú megléte; könnyű = a súly kisebb fokú megléte stb.). Az alábbi enyec mondat is ezt mutatja, ahol a 'kicsi' jelentésű jelző feje kicsinyítő-képzős alak:

В Пурзы' дя ни' комабут нэзод и б л я й г у бунтику му". (T73: 267)
 vissza föld Lat(PO) akarsz nő-Pred-PxSg2 k i c s i kutya-Ndim-(Akk) vinni-
 ImpSg2

'Если хочешь обратно на землю, возьми себе в жень маленькую
 собачонку.'

A nyenyecben ez a képző nem fordul elő, mindössze egy „gyanús” alakot találni:

нэляко ~ нэ"лэко 'kicsi' (T65: 307, 309)

A -ляко ~ -лэко végződésnek hangtanilag és jelentésanilag is megfeleltethető az említett enyec és nganaszan képző. Ugyanakkor a tő megállapításához (azaz, hogy valóban képzett alakról van-e szó) csak egy adat ad támpontot:

нэцэко 'kicsi' (T65: 309)

Ez szintén képzett alak, mégpedig kicsinyítő képzővel ellátott. A *ц* [ʏ] gégezárhangos töre utal. Így a -ляко ~ -лэко végződés toldalékként értékelhető, ugyanakkor a képző ritka előfordulása további következtetések levonását nem teszi lehetővé.

-GGO: nomen possessoris

Allomorf: -go

Ez a képző csak Castrén (C55) szójegyzékében fordul elő, így példamondatot nem tudok bemutatni. Az adatok alapján ez a képző is valamivel való ellátottságot fejez ki:

<i>baggogo</i>	'gödörös'	<i>bago</i>	'gödör'
<i>fuggo</i>	'köves'	<i>pu</i>	'kő'
<i>nadaggo</i>	'mohás'	<i>nada</i>	'moha'
<i>teniggo</i>	'eszes, értelmes'	<i>teni</i>	'fej, értelem'

A nyenyecben és a nganaszanban ennek a képzőnek az etimológiai megfelelőjét nem tudjuk kimutatni, noha mindkét nyelvben találunk olyan képzőt, amely esetleg *-nkV- alakra vezethető vissza (amit az enyec forma sugall), ám a pontos hangtani és jelentésbeli megfelelés hiányzik.

-REGGO: nomen possessoris

Allomorf: -leggo

Minden valószínűség szerint történetileg összetett képzőről van szó, amely legalább PNS korú (*-länjkâ). Első eleme -la/ -ra/ -la/ -le, a második pedig a -ggo képző. Csak Castrén anyagában találkozunk vele:

<i>bileggo</i>	'vizes'	<i>bi''</i>	'víz'
<i>bireggo</i>	'okos'	<i>bi</i>	'értelem'
<i>nereggo</i>	'nős'	<i>ne</i>	'nő'
<i>obtoleggo</i>	'illatos'	<i>oto</i> (C55: <i>obto</i>)	'szag, illat'
<i>oteoreggo</i>	'adós'	<i>oteo</i>	'adósság'
<i>tiareggo</i>	'réntenyésztő'	<i>tia</i>	'rén'

A nganaszanban és a nyenyecben is megtaláljuk a képző etimológiai megfelelőjét. Először tekintsük át a nganaszan adatokat:

ng. -L¹ADKƏ(Ə)

A nganaszan nyelvvel foglalkozó eddigi munkák nem említik ezt a képzőt. Igaz, az így képzett alakokra mindössze három példát sikerült találnunk:

<i>дунди́ляҥкә</i>	'híres'	<i>дунди́</i>	'dicsőség, hír' (K01: 42)
<i>нимляҥкә</i>	'híres'	<i>ним</i>	'név' (L92b: 8; K01: 115)
<i>җоду́лаҥка</i>	'kellemes'		(KS85: 320)
vö. <i>җондәтыо</i>	PtImp		'vidám, örömteli' (K01: 135)

A nganaszan adat az enyec alak hangtanilag teljesen szabályos megfelelése. Intervokális helyzetben a PS *-*ҥк*- kapcsolatból az enyecben -*gg*- lett, míg a hangkapcsolat a nganaszanban megőrződött. A kezdő *l*- elem palatalitása az enyecben a magánhangzón jelentkezik.

A képző nyenyec megfelelője a következő:

nyeT -*ляҥг* (-*l'аҥк*, -*lyangk*^o)

A tundrai nyenyecben a képzett alakok valamilyen tulajdonság nagy fokú megletét, valamiben való bővelkedést fejeznek ki (Barmič 1999: 30; Tereščenko 1956: 160). Általában természeti jelenségeket (pl. eső, árnyék), felszíni formákat (pl. hegy, domb, folyókanyarulat), s az azokat fedő anyagneveket (pl. kő, iszap, erdő /mint fával borított/) jelölő főnevekből is képezhetők így melléknevek. A képzőt Hajdú is melléknévképzőnek tartja, de csak példákat említ, a jelentést nem magyarázza bővebben:

<i>нүл'лаҥк</i>	'iszapos, mocsaras' (H89: 48)	<i>нүл</i>	'iszap, mocsár'
<i>педара'лаҥк</i>	'erdős' (H89: 48)	<i>педара</i>	'erdő'
<i>нэляҥг я</i>	'köves terület' (T65: 503)	<i>нэ</i>	'kő'

Érdekes, hogy az '5' számnév esetében is ezt a képzőt találjuk:

nyeT	<i>сәмляҥг</i>	'öt'	(T65: 527)
nyeE	<i>һамрL'аҥк</i>	'öt'	(S74: 120)

ng.	<i>səŋhə'laŋkə</i>	'öt'	(K01: 333)
eny.	<i>soboreggo</i>	'öt'	(C55: 91)
vö.	<i>B cóbpuz</i>		(SB01: 120)

A szót Janhunen és Helimski képzett alakban is PS eredetűnek tartja:

**səmpə*: der. **səmpə'ləŋkə* (SW: 133)

**səmpə*, **səmpə'lə'ŋkə* (He97: 346)

A *-ŋkə* képzővel bővült alak a matorban nem fordul elő, vö. *sümb(ü)lā* 'öt' (Helimski 1997: 346). A szölkupban a matorhoz hasonlóan csak *-la* képzővel ellátott alakot találunk:

sompila 'öt' (H89: 168)

Noha a számnév esetében a képző leválasztása egyszerű, funkciójának és az alapszónak a meghatározása eddig nem sikerült minden kétséget kizáróan (vö. pl. Honti 1993: 98–99). Simoncsics Péter véleménye szerint a PS **səmpə* tő a 'jó' jelentésű PS **səmə* szó **pə* komparatívumképzővel ellátott alakja. A második tag (**-ləŋkə*) „valamilyen duális választóképző lehet (vö. tazi szölkup *-la*, *-laqy* középfokképző)” (Simoncsics 2001: 255–256). Véleményem szerint azonban a **-lə* elem nem lehet a duális választóképző. A képző jelentéstanilag és alaktanilag is inkább az en *-reggo* ~ ng *-L¹AŋKə* ~ nye *-l'aŋk* képzővel lehet kapcsolatban. A *-reggo* képző első eleme (PS **-lə*) egy ősi nomen possessoris képző, második eleme pedig szintén nomen possessoris képző (PS **-ŋkə*), amely a birtokolt tárgynak, ill. tulajdonságnak a bőségére utal. Így érthető, hogy a három nganaszan adat mindegyike pozitív tulajdonságot fejez ki.

Összefoglalás

Dolgozatomban arra próbáltam meg rámutatni, hogy az északi-szamojédban, de lehet, hogy már az összamojéd korban a melléknévi szóosztály különválása – a derivációs kritériumot tekintve – előrehaladott volt. Az enyecben történetileg egymással minden bizonnyal összefüggő *-RA*, *-L¹AJGU*, *-GGO* és *-REGGO* képzők között pontos funkcióbeli különbséget nehéz kimutatni, elsősorban azért, mert ezek megfelelői már a nyenyecben és a nganaszanban sem produktívak, ugyanakkor az egymással való etimológiai kapcsolatuk szembetűnő.

A *-L¹AJGU* és a *-REGGO* képzőknek ellentétes funkciójuk van: előbbi egy tulajdonság kisértékű meglétét, utóbbi valamiben való bőséget, nagyfokú ellátott-

ságot fejez ki. Az elvont melléknévi jelentés kialakulásának (egyik) útja a nomen possessoris, azaz 'valamivel való ellátottság' jelentésen keresztül alakulhatott ki.

Érdekes képet mutat ezen összetett képzők területi eloszlása. Míg a -L¹AJGU megfelelője a nganaszanban ma is frekvenciát, addig a nyenyecben épp csak hogy lehet rá adatot találni, a -REGGO megfelelőivel pedig éppen fordított a helyzet, a nyenyecben gyakori és a nganaszanban nagyon ritka.

Rövidítések

Abl	ablativus	Ndim	kicsinyítő képző
Adv	határozószó	ng	nganaszan
Akk	tárgyeset	Nsim	hasonlító képző
B	baj nyelvjárás (enyec)	Perf	perfektív
Ch	hantajkai nyelvjárás (enyec)	Pl	többes szám
Det	tárgyas ragozás	PO	névutó
Du	dualis	PtImp	folyamatos melléknévi igenév
eny.	enyec	Px	birtokos személyrag
nyeE	erdei nyenyec	Refl	reflexív ragozás
Ess	essivus	Sg	egyes szám
Imp	felszólító mód	szlk	szőlőkup
Inf	főnévi igenév	nyeT	tundrai nyenyec
Lat	lativus		

Bibliográfia

- Barmič, M. Ja. [Бармич, М. Я.] (1999), Ненецкий язык в таблицах, Санкт-Петербург.
 C55 = Castrén 1855
 Castrén, Matthias Alexander (1855), Wörterverzeichnis aus den samojedischen Sprachen. St. Petersburg.
 Collinder, Björn (1960), Comparative Grammar of the Uralic Languages. Almqvist & Wiksell. Stockholm.
 G81 = Gluhij, Ja. – Susekov, V. A. – Sorokina, I. P. 1981.
 Gluhij, Ja. – Susekov, V. A. – Sorokina, I. P. [Глухий, Я – Сусеков, В. А. – Сорокина, И. П.] (1981), Сказки народов Сибирского Севера 4. Издательство Томского Университета. Томск.
 H89 = Hajdú 1989
 Hajdú, Péter (1989³), Chrestomathia Samoiedica. Tankönyvkiadó. Budapest.
 He97 = Helimski 1997

- Helimski, Eugen (1997), *Die matorische Sprache*. SUA 41.
- Helimski, Eugen (1998), *Selkup*. In: Abondolo, Daniel (red.): *The Uralic Languages*. Routledge. London – New York.
- Janhunen, Juha (1977), *Samojedischer Wortschatz*. CT 17.
- K01 = Kosterkina, N. T. – Momde, A. Č. – Ždanova, T. Ju. 2001.
- Kortt, I. R. – Simčenko, Ju. B. (1985), *Wörterverzeichnis der Nganasanischen Sprache*. 1. Nganasanisch – deutsch – russisches Glossar. Berlin.
- Kosterkina, N. T. – Momde, A. Č. – Ždanova, T. Ju. [Костеркина, Н. Т. – Момде, А. Ч. – Жданова, Т. Ю.] (2001), *Словарь нганасанского-русский и русско-нганасанский*. Филиал издательства «Просвещение». Санкт-Петербург.
- KS85 = Kortt, I. R. – Simčenko, Ju. B. 1985.
- L92 = Labauskas, Kazys 1992.
- L92b = Labauskas, Kazys 1922b.
- Labauskas, Kazys [Лабанаускас, Казыс] (1992), *Фольклор народов Таймира*. Выпуск 1. (энецкий фольклор). Дудинка.
- Labauskas, Kazys [Лабанаускас, Казыс] (1992b), *Фольклор народов Таймира*. Выпуск 3. (нганасанский фольклор). Дудинка.
- Lehtisalo, Toivo (1936), *Über die Primären Ururalischen Ableitungssuffixe*. MSFOu 72.
- Mikola, Tibor (1995), *Morphologisches Wörterbuch des Enzischen*. SUA 36.
- S74 = Sammallahti 1974.
- SB01 = Sorokina, I. P. – Bolina, D. S. 2001
- Sammallahti, Pekka (1974), *Material from Forest Nenets*. CT 2.
- Simoncsics, Péter (2001), *Kempelen Farkas és a szölkup alapszámor*. NéNy 41/2: 249–262.
- Sorokina, I. P. – Bolina, D. S. [Сорокина, И. П. – Болина, Д. С.] (2001), *Словарь энецко-русский и русско-энецкий*. Филиал издательства «Просвещение». Санкт-Петербург.
- SW = Janhunen 1977
- T65 = Tereščenko, N. M. 1965
- T73 = Tereščenko, N. M. 1973
- Tereščenko, N. M. [Терещенко, Н. М.] (1956), *Способы выражения качественного определения*. In: *Материалы и исследования по языку ненцев*. Наука. Москва – Ленинград. 157–181.
- Tereščenko, N. M. [Терещенко, Н. М.] (1965), *Ненецко-русский словарь*. Издательство Советская Энциклопедия. Москва.
- Tereščenko, N. M. [Терещенко, Н. М.] (1966), *Энецкий язык*. In: *Языки народов СССР 3*. Наука. Москва. 438–457.
- Tereščenko, N. M. [Терещенко, Н. М.] (1973), *Синтаксис самодийских языков*. Наука. Ленинград.
- Tereščenko, N. M. [Терещенко, Н. М.] (1979), *Нганасанский язык*. Ленинград.
- Wagner-Nagy, Beáta (2001), *Die Wortbildung im Nganasanischen*. SUA 43.
- Wagner-Nagy Beáta (red.) (2003), *Chrestomathia Nganasanica*. SUA Supplementum 10.

Reguly Antal és a Tagil-menti sziklarajzok

On his 1845 journey Antal Reguly saw the rock paintings found along the river Tagil in the Ural mountains. The Manuscript Collection of the Library of the Hungarian Academy of Sciences possesses two volumes of manuscripts (donated to Reguly) which render these paintings. The present article is a historical survey of the study of the paintings and also attempts to account for the minor differences between the two volumes.

Reguly Antal 1845 tavaszán hazaindult az Urál-vidékről és Calendariumnak nevezett, jelenleg még kiadatlan, eredetileg német nyelvű naplója (MTAK Kézirat-tár) szerint 1845. március 7-én, szerdán Szerebrjankából Nyizsnyij-Tagilba (nála Tagilsk) érkezett:

„7 [szerda] reggel 6 órakor Nizni Tagilskban – Räbovnál, Danilov igazgató-nál, megnézzük a múzeumot, a hutákat, délután Gajeva faluba megyünk, ahol a Tagil mentén sziklafeliratok vannak;

8 [csütörtök] reggel megnézzük őket, majd visszafordulunk – Werch Saldinskiben ... – este Tagilskban Danilovnál és el

9 [péntek] délből Ekaterinburgban – ...”

1845. március 14-én Permből levelet írt Baer akadémikusnak Pétervárra, ebben erről a kitérőről ez olvasható: „Serebrankából Nizsni Tagilskba utaztam, hogy meglátogassam Räbov urat, aki csak Kuschwában jutott eszembe, és aki a Tagil folyó menti sziklafeliratokat lerajzolta, és aki a hírek szerint néhány régiség tulajdonosa. Vele utaztam, ad faciem loci [a tett színhelyére] (100 versztát lefelé a Tagilon), hogy képet alkothassak ezekről a feliratokról, úgy, ahogy a természetben léteznek – és egy darabot le is törtem belőlük, amelyet magamnál tartok, hogy megmutathassam Önnek a színüket. (Ezek a feliratok egyébként nem különösebben jelentősek.)” [Reguly Antal és Baer akadémikus levelezése. MTAK Kézirattár Ms 4754/66–83, Nagy Nóra fordítása németből. Kézirat.]. „Schluss-Nachrichten über Reguly's Reise” címmel a St. Petersburger Zeitungban (1845/88 1845. ápr. 20) Baer közölt – a saját elutazása miatt utolsónak minősített – „egy összefoglaló beszámolót arról, hogyan alakult legutóbb [Reguly] sorsa és kutatásai”, ebben ez áll: „Az utazó [Reguly] újabb kerülőre vállalkozott, mégpedig ismét az Ural keleti oldalára, hogy megnézhessen néhány régiséget Räbrow [!] úrnál Nischnij-Tagilskban, és hogy leutazzon vele a Tagil folyón a partján levő

egyik bevéselt felirathoz [„(Felsen?) Inschrift”], melynek azonban – a nyomozás alapján úgy tűnik – semmiféle történelmi jelentőséget nem lehet tulajdonítani”.

V. Ny. Csernyecov 1927-ben, majd 1938 szeptemberében járt ezeken a helyeken, és tapasztalatait naplófeljegyzéseiben, útijelentéseiben összegezte (ezek 1987-ben Tomszkban megjelentek), majd körültekintő, alapos tudományos elemzéseit két részletben közzétette (Csernyecov 1964, 1971, az első foglalkozik a Tagil-mentével), és számos előadást tartott róluk, egyet Budapesten 1958-ban.

Regulynál a német szövegben *inschrift* van (a magyar nyelven közreadott Csernyecov-előadás német rezüméjében *Felsenzeichnung*, Csernyecov 1959: 11). A „nem különösebben jelentősek” minősítés talán a csalódásnak tulajdonítható, mert feltehetően magyar fejjel gondolkodva az orosz szóhasználat szerinti *писаницы* alapján inkább írást várt, nem rajzokat (vö. Csernyecov 1971: 95 a IV. fejezet címében: Писаницы Урала и наскальные изображения других территорий).

1964-ben megjelent tanulmányában Csernyecov áttekintette ezeknek a Tagil-menti rajzoknak az egész kutatástörténetét, amely nem szűkölködik nagy nevekben. A történet Witsennel kezdődik, nevezetes művének második kiadásával. A XIX. századra ugorva említhetjük, hogy a kérdéses rajzok 1829-ben például A. Humboldtot foglalkoztatták. Ebbe a sorba tartozik Reguly Antal is, nem mint elemző kutató, hanem mint gyűjtő. A későbbi kutatások szempontjából Dmitrij Petrovics Sorin, a nyizse-tagili (nyizsnyij-tagili vagy tagilszki) üzemek főpénztárnoka, neves helytörténész – egykor a Gyemidovok jobbágya! (Preobrazsenszkij 1989: 482) – számít elsődleges tudományos forrásnak, az ő nyomát követve a Vijben levő tanintézmény felügyelője, Jordan M. Rjabov állított össze egy albumot a Tagil-menti sziklarajzokról (az általa ismert részükről) – több változatban és példányban. Küldött egyet Moszkvába két professzornak, Šurovskijnak és annak a Pogogyinnak, akivel Reguly Szibéria felé Moszkván átutaztában találkozott (és akinek a neve a pánszláv mozgalom magyar vonatkozásaiban is szerepel). Rjabov egyik ilyen albuma a jekatyerinburgi levéltárban található: О древностях в округе нижнетагильских заводов, найденных в 1837 году Иорданом Рябовым. Василию Егоровичу Раеву – Рябов, 1838 г. 14 мая”. Az ajánlásból arra lehet következtetni, hogy a jekatyerinburgi album csak a Rjabov által 1837-ben felfedezett rajzokat tartalmazza, vagyis nem a régóta ismerteket (is) (a nevekről lásd alább).

További kutatás tárgya, hogyan viszonyul ez az 1838-as ajánlású jekatyerinburgi album ahhoz, amelyet Rjabov Reguly Antalnak ajándékozott 1845-ben, és amely az MTA Kézirattárában két eredeti oroszországi változatban van meg: az ún. piszkozatban és az ún. tisztázatlanban [az elnevezés – Sz. E; M. Nytud. 2° 4/v és y], ugyanis a könyvtárban v-jelzést kapott dedikált és fűzött album, valójában egy téglalap-alakú lapokból összefűzött füzet mint tisztázat mellett ott van a

másik ugyanilyen, az y-jelű, amely egyértelműen ugyanarról szól, amiről a v-jelzésű, csak más a sorrend (lásd alább) és akad némi mennyiségi és tartalmi, illetve esztétikai különbség is, továbbá erről hiányzik a „Reguly úrnak” (Господину Регули) feliratú címlap. Mindkettő „kétszínű”: a rajzokat a fekete és a vörös uralja.

A budapesti albumon a dedikáció (címezés) keltezése 1845. április 7 – a Calendarium szerint Reguly március 7-én érkezett Nyizsnyij-Tagilba. Ezt az egy hónapnyi különbséget az odaérkezés, ott-tartózkodás és az ajándék dedikációjának keltezése között nem lehet az eltérő oroszországi és európai időszámítással magyarázni, tehát feltehetjük a kérdést: véletlen elírás-e a március helyett az április, amelyet egy készenlétben levő másolatra (a fentebb említett sok változat közül egy kéznél levőre) csak rá kellett írni, avagy arról lenne szó, hogy Rjabov megígérte és egy hónap múltával utánaküldte Regulynak az ő kedvéért lemásolt albumot Kazányba, ahová köztudomásúlag tartott, és ahol szándékai szerint elég hosszú ideig tartózkodott ahhoz, hogy a posta utolérje? Csakhogy akkor az ún. piszkozatot is utána küldték? Vagy azt megkapta Reguly a helyszínen és a tisztázatot kapta később?

Nem állt eddig módunkban utánanézni, hogy Rjabov megjelent írásaiban, mert vannak ilyenek, van-e valami nyoma a Regulyval töltött időnek, és nem állt még módunkban megtekinteni azt a bizonyos jekatyerinburgi változatot, amely az ajánlása szerint a Rjabov által 1837-ben talált sziklarajzokat mutatja be, és amelyből három rajzot megtalálunk az 1964-es Csernyecov-tanulmányban.

Ennek alapján nehéz eldönteni, hogy tartalmát tekintve az 1837-es album azonos-e a Reguly-féle 1845-ös albummal, annál is inkább, mert Reguly Gajeva falut nevezte meg, amely a Csernyecov-féle felsorolásban a Tagil mentén feltüntetett 14 objektum közül nem az első, hanem a térképen a 8–9–10. számú térség, és odáig utaztukban aligha hunyták be szemüket. A Csernyecov-tanulmányban idézett Rjabov-féle rajzok (1837-ből) a következők (Csernyecov 1964, az ábra sorszáma/a sziklarajz-részlet sorszáma, a térkép szerinti sorszám és a szikla orosz megnevezése): 2/3–8 Змиев камень, 31/2–5 Караульный камень, 32/1–3 Соколий камень, vagyis magyarul Kígyókő, Őr(ző)kő, Sólyomkő. Biztosra vehető, hogy nem lenne haszon nélkül való a kétféle teljes egész Rjabov-album összehasonlítása egymással, erre azonban belátható időn belül technikai akadályok miatt aligha kerülhet sor

A Reguly-féle albumon Rjabov neve Irogyion Rjabov és nem Jordan R., mint a jekatyerinburgin, felvetődik a kérdés, ugyanarról a Rjabovról van-e szó, meg lehet kettőről? Az, hogy az ajándékozó Irogyion Rjabov volt, nem jelenti feltétlenül azt, hogy a rajzok az ő keze munkái. A keresztnév kétféle változatban azt a feltételezést is megengedi, hogy a rajzoló lehet valaki más, ekkor több Rjabovval kell számolnunk, ami éppenséggel nem lehetetlen, hiszen a Reguly oroszországi

újtával kapcsolatos kutatásokat nem ritkán nehezítik az azonos nevek (Vaterek, Kazimbekek, Gracsovok, Fuchsok stb). Annak a megemlítése és megjelölése a rajzon, honnan tört le követ Reguly, hogy mutatóványként elvigye (levele szerint) Baer akadémikusnak, arra vall, hogy a füzetnek köze van a szemtanúhoz, ha a ma barbárnak minősített cselekedetet esetleg más írta is le. Az Urállal kapcsolatos szakirodalomban máshol is találkozunk a Rjabov névvel, például a Tagilmenti ipar történetéről I. M. Rjabov tanárnak 1848-ban tanulmánya jelent meg Kazanyban Былина и временность Нижнетагильских заводов címmel (Preobrazsenszkij 1989: 34, 482).

Mindez a dolgok lényegét nem érinti. Reguly „hozománya” nem csak bizonyítéka annak, hogy semmi tudományos érdekű dolog mellett nem ment el szóltanul, hanem a fentebb leírt körülmények miatt és önmagában is értékes kortörténeti, a további kutatás esetén talán újat mondó tudományos dokumentum, amelynek létéről valószínűleg megfeledeztek, hiszen minden jel arra vall, hogy Csernyecovnak 1958-ban, amikor előadást tartott Budapesten, az Akadémián a Felolvasó teremben, nem volt tudomása arról, hogy szó szerint pár lépéssel odébb a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában ott láthatná előadása tárgyának 1845-ből származó, Rjabov-féle szemléltető ábráit. Kár. Előadása magyarul is megjelent (Csernyecov 1959). A címhez fűzött lábjegyzet szerint: „Elhangzott 1958. december 16-án Budapesten, a Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat, a Magyar Néprajzi Társaság és a Nyelvtudományi Társaság által közösen rendezett ülésen az MTA Felolvasó termében.”

Az 1975-ös budapesti Finnugor Kongresszuson a szibériai sziklarajzok szakértője, Okladnyikov akadémikus volt a szovjet küldöttség vezetője. A Bajkál tótól Norvégiáig a sziklarajzokat a finnugorokénak tartotta. A finn küldöttség egyik vezéregyenysége, Meinander régészprofesszor viszont igen határozottan toppantott, mondván: „az Urálon túlra nem megyünk”. A Tagil és a többi, rajzolt sziklával kísért folyó Keletre tart, viszont figyelemre méltó, hogy a Visera mentén és a Cseljabinszk feletti folyóknál is obi-ugor sziklarajzokat jelölnek (lásd a mellékelt térképet). Mindennek a finnugorok, közelebbről az obi-ugorok, közülük is a manysik őstörténetében van jelentősége. Csernyecov szerint a sziklarajzok obi-ugor, közelebbről leginkább vogul eredetűek, az i. e. II. évezred első felére datálhatók, feladatuk a halász-vadász szerencse biztosítása volt. Bár az alábbi irodalomjegyzékben felsorolt művekben – egy-két „többek között” – jellegű utalástól eltekintve (pl. Csernyecov 1980: 122) – hiába keressük a Tagilmenti sziklarajzokra hivatkozást, az A. P. Okladnyikov és A. I. Martinov által általánosságban a szibériai, de konkrétan az Urál és a Tom folyó közti területen feltárt sziklarajzok alapján taglalt őstörténeti vonatkozásokat Hoppál Mihály így foglalta össze: „... e rajzok zömét a helyi lakosság az i. e. III. évezredtől időszámításunk kezdetéig készítette: e lakosok pedig nem lehettek mások, mint az

obi-ugorok elődei” (idézi Hoppál 1982: 7). Itt tehát az i.e. III. évezredről, az Urál-vidéki neolitikumról van szó (vö. Hoppál 1982: 8–9), amikor az Urál és az Ob közötti terület az ugorok szállásterülete, és a „legnagyobb valószínűsége ... annak van, hogy a Csernyecov által leírt uráli sziklarajzokat határozottan az obi-ugorok elődeihez lehet kapcsolni” (Hoppál 1982: 8). Ezek az i. e. III. évezredre, Csernyecov szerint az i. e. II. évezred első felére datált, az obi-ugoroknak tulajdonított ábrázolatok újraértékelődhetnek, ha a jelenlegi őstörténet-kutatásra tekintettel újragondoljuk az egész finnugorság őstörténetét, különös tekintettel az uráli őshaza-elméletre, amely Hajdú Péter nevéhez fűződik. A szibériai sziklarajzok őstörténeti szerepéről a magyar kutatóknak, Fodor Istvánnak, Veres Péternek a Reguly-féle „hozománytól” függetlenül is van véleményük, de itt és most nem az uráli sziklarajzok őstörténeti jelentőségére, hanem a Reguly-féle „hozományra” mint Reguly sokoldalú érdeklődésének tanújelére akartuk felhívni a figyelmet.

A kéziratári anyag leírása: MTA Kézirattár M. Nyelvtud. 2r. 4/V ebben a v és az y jelzésű anyag:

y címzett/címzés nélküli téglalap-alakú füzet

v a Reguly úrnak címzett téglalap-alakú füzet, a közepén katonásan álló, cirkalmas betűkkel Господину Перули

a bal alsó sarokban:

Нижне-Тагильск

в Пермской губернии

1845 год Апреля 7го числа

a jobb alsó sarokban:

Иродіонъ Рябов

Tartalmukat [az ábrázolatokat] tekintve a két változat viszonya egymáshoz a következő:

v N° 1 = y N° 4 a 3. lap alján, v N° 2 = y N° 5, v N° 3 = y N° 7 на камне, называемой [!] Караульной, v N° 4 = y N° 6, v N° 5 = y N° 8, v N° 6 = y N° 10, v N° 7 = y N° 9, v N° 8 = y N° 12, v N° 9 = y N° 11

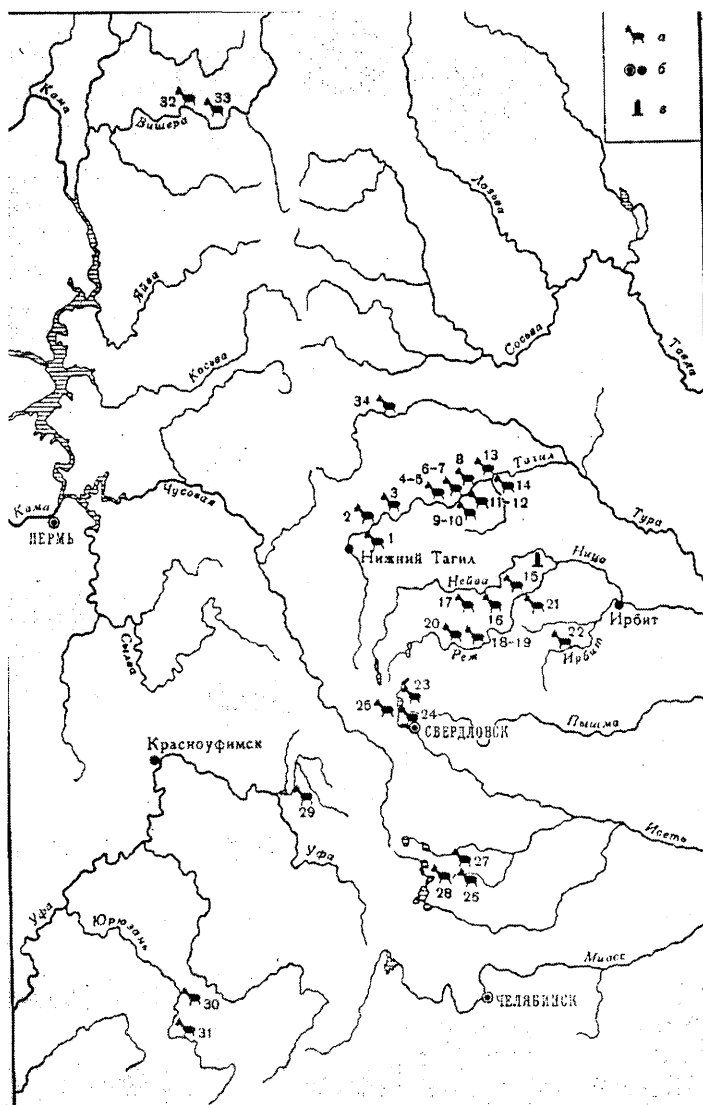
A v N° 9 megjegyzése: //// < Этот камень выбит и увенен Г. Перули ученым путешественником из Венгрии 1845 март [a rajzon ////-vel jelzett helyről:] „ez a kő ki lett ütve [elnézést!] és elvive a magyarországi tudós utazó, Reguly úr által 1845 мартіусъ” — vö. a Baernekt írt levéllel]

Az y füzet rajzai közül nem szerepel a v-ben:

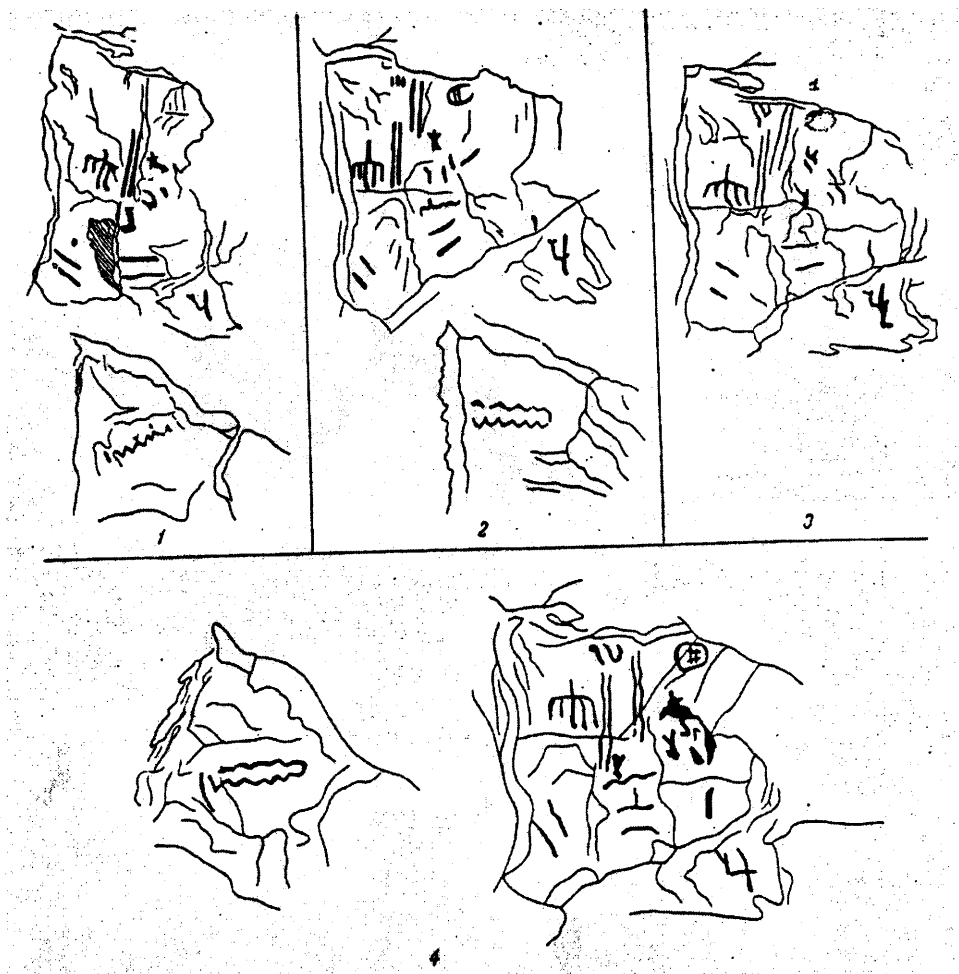
y N° 1 Р. Салда Прокофьевская — ez a Szalda nevű folyó mentén található Prokofjev... (?) avagy a Prokofjev-féle Szalda (?) nem fordul elő sem Regulynál, sem a Csernyecov-féle térképmagyarázatban (1964: 13–14),

y N° 2, y N° 3 2-részes, szakadt, cirillbetűs szöveggel: в натуральной величине а – б – в,

y N° 13 nincs sem szöveg, sem betű, csak vízmedrek és négyszögek.

Сzikларажок аз Уралбан (Ссернысесов 1964: 15)

A Караульный камень [Őr[ző]kő] rajzai

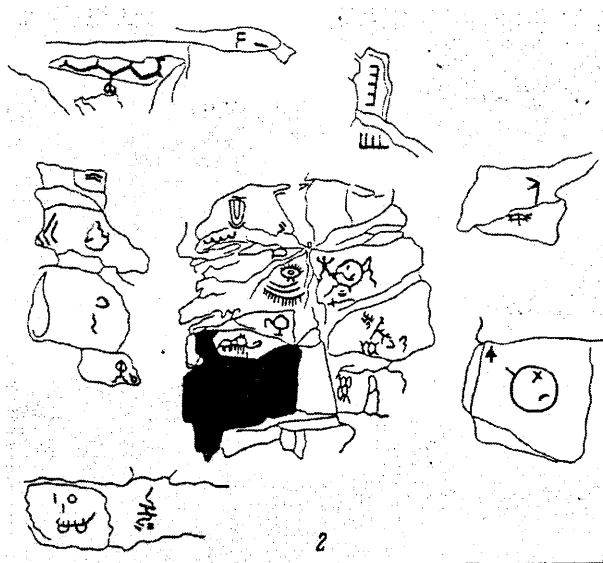
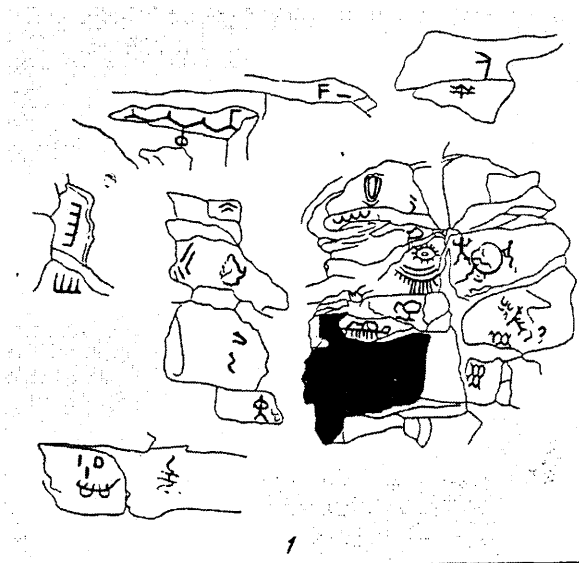
1 – D. P. Sorin, 2 – I. Rjabov, 3 – V. M. Florinszkij, 4 – V. Sisonyko szerint
(Csernyecov 1964: 46)

А Соколий камень [Sólyomkő] rajzai

1 – I. Rjabov, 2 – V. Sisonyko, 3 – V. M. Florinszkij, 4 – D. M. Sorin szerint
(Csernyecov 1964: 46)

A következő ábrák a Змиев камень [Kígyókő] rajzai: 1, 4 – D. P. Sorin, 2, 5 – V. M. Florinszkij, 3 – I. Rjabov, 6 – I. Gendrihov szerint (Csernyecov 1964: 13).

Irodalom

- Bader [Бадер, О. Н.] (1971), Н. В. Чернецов и изучение древней истории Урала. In: Csernyecov 1971: 5–6.
- Csernyecov, V. Ny. (1959), Nyugat-szibériai sziklarajzok. *Ethnographia* 70: 3–10.
- Csernyecov, V. N. [Чернецов, В. Н.] (1964), Наскальные изображения Урала [часть I – Описание писаниц бассейна р. Тагила]. Наука, Москва.
- Csernyecov, V. N. [Чернецов, В. Н.] (1971), Наскальные изображения Урала [часть II]. Наука, Москва.
- Csernyecov, V. N. (1975), Észak népei az újkőkorbán. In: Gulya János (szerk.), *A vízi-madarak népe. Európa Könyvkiadó, Budapest.* 93–106.
- Csernyecov, V. N. (1980), Az Urál vidéki sziklarajzok jelentése és rendeltetése. In: Hoppál Mihály (szerk.), *A Tejút fiai. Tanulmányok a finnugor népek hitvilágáról.* Európa Könyvkiadó, Budapest. 106–133.
- Csernyecov, V. N. [Чернецов, В. Н.] (1987), Источники по этнографии Западной Сибири [полевые экспедиционные материалы Чернецова, Валерия Николаевича 1925–1938]. Публикацию подготовили Н. В. Лукина, О. М. Рындина. Издательство Томского университета, Томск.
- Hoppál Mihály (1982), A szibériai sziklarajzok és az uráli népek mitológiája. Bevezető tanulmány. In: Okladnyikov, A. P. – Martinov, A. I. (1982), *Szibériai sziklarajzok.* Corvina Kiadó, Budapest. 5–36.
- Preobrazsenszkij, A. A. [Преображенский, А. А.] (1989), История Урала с древнейших времен до 1861 г. Наука, Москва.

Szöveghelyettesítő, -kitöltő és -kiegészítő panelek használata lapp jojkaszövegekben

This article discusses the special linguistic elements in the Saami jojks, which can be hard to define, although they are quite usual in the folk texts. I focus on the use of these special elements, and call them „panel”, because I had to find a new term for this more or less undefined category of words (the many different terms for them used in linguistic articles are inconsistent). Anyway, these words are quite important in Saami folk literature. In the case of those panels which are borrowed from the verbal language, I examine their characteristic features from literary as well as linguistic aspects, which features are not exploited in normal conversation and prose. These features are utilized mainly in folk poetry, especially the Saami folk songs, the jojks. In the case of those panels which cannot be linguistically defined in a usual terminological system, in my research I use mainly folklore, music-semiotic and language-philosophical aspects.

1. Jelen tanulmány tárgya a lapp jojkák szövegeiben gyakran – esetenként kizárólagosan – előforduló, nyelvtanilag nehezen vagy egyáltalán nem meghatározható elemek használati körének bemutatása és vizsgálata. A címben használt *p a n e l* kifejezést azért választottam, mert szükségesnek láttam egy olyan gyűjtőelnevezés bevezetését, amely lefed a beszélt nyelvből felismerhető, különböző szófajokba tartozó, de jelentésüket és funkciójukat vesztett szavakat, és felismerhetetlen fonológiai képződményeket egyaránt. A jelzők beiktatását (értelmezésükön) a panelek különböző – szám szerint három – funkciójának megkülönböztetése indokolta. Az ide vonatkozó, meglehetősen szegényes szakirodalmat áttekintve rögtön szembeötlő a téma körüli bizonytalanság, az elnevezést, a szófaji besorolást és a funkció tárgyalását érintően egyaránt. A jojkák szövegét tagoló vagy teljes mértékben helyettesítő, látszólag értelmetlen hangsorok és köznyelvi jelentésüktől és funkciójuktól „elválasztott” szavak kategorikus elnevezésére történt korábbi – többségükben nem nyelvészeti – próbálkozások mindegyikének megvan a maga gyenge pontja, ez az oka annak, amiért egyiket sem kölcsönözöm ebben a tanulmányban.¹ A szövegekben szereplő, nyelvtanilag felismerhető panelek

¹ A panelek egyéb elnevezései közül a leggyakoribbakat az alábbiakban gyűjtöttem össze: „nonszensz szavak” (Vainio 1991), „szótagok; partikulák és nyelvtanilag nem felismerhető elemek” (Valkeapää 1984), „partikula” (Nickel 1994), „töltelékszó, refrén” (Keresztes 1983), „töltelékszótagok” (Szomjas-Schiffert 1996), „töltőszavak” (Kovács 1996), „refrén, refrénpartikula; töltőelem,

eredetileg lehetnek partikulák, klitikumok, kötőszók, határozószók, kopulák, onomatopoeitikus igealakok, a panelek nagyobb százalékát azonban nyelviileg igen nehezen vagy egyáltalán nem besorolható elemek alkotják. A jelentés és a funkció kérdéskörére a továbbiakban térek ki. Előljáróban azonban ismertetném a jojkaszövegek néhány általános jellegzetességét.

2. A jojkákban a szövegnek mindig alárendelt szerepe van a dallaméhoz és a ritmuséhoz képest, a szöveges üzenet csupán jelzésszerű (Vainio 1991: 56). A jojka szövegét sokszor csak – szemantikai értelemben üres – szöveg helyettesítő panelek alkotják, mint például *valla valla*, *nun-nun-nun*, *loila-loila* (Saarinen 1990: 76). A jojkák szövegeivel kapcsolatban használatos *dajahus*² (többes számban *dajahusat*) kifejezés a norvéglapp nyelvben kizárólag a tényleges szöveget foglalja magába, a dallamot gyakran kísérő rövid, jelentést kevésbé, vagy esetenként egyáltalán nem hordozó panelekre nem alkalmazták ezt az elnevezést (Sammallahti 1989: 98). A jojkaszövegek gyakran célzatosak, homályosak és röviddek, epigramma- vagy aforizmaszerűek. Mivel szűk közösségnek készülnek, elég egy frappáns, rövid utalás ahhoz, hogy a közösség tagjai értsék, miről is van

szótag” (Hajdú 1982), „ritmikai töltőszó” (Steinitz 1975 az obi-ugor foklór-szövegek hasonló jelenségére vonatkozóan), „nyomatékosító partikula, partikula” (Domokos 1996). A panelek megnevezésére a lapp köznyelvben a *smávvasanet* ’kis szavak, szavacskák’ használatos. A jelentésnélküliséget kiemelő elnevezéseket nem tartom megfelelőnek. A jelentésnélküliség nem általános jellemzője ezeknek a paneleknek, hiszen rengeteg közöttük a valódi, tartalmas szó (jóllehet ezek eredeti jelentése a jojkákban – eltérő mértékben, de – absztrahálódik vagy megszűnik). A szemantikai értelemben látszólag üres szövegrészek is kommunikációs értékkel bírnak az avatott közösségen belül (akkor is, ha az észlelési-megértési folyamat dimenziójában az információ csak az asszociációs mezőben „értelmezhető”, vö. Kassai 1998: 90). A refrén, partikula elnevezések szintén nem helytállóak, bár különböző tudományterületekhez tartozó terminusok, mégis ugyanazon kritérium alapján lehet őket elutasítani, tudniillik nem képesek az egész-, csupán a részhalmoz megnevezésére. A töltelék-szavak használatát általában a versláb metrikai megerősítése, vagy egyéb metrikai-ritmikai és/vagy műfaji-stilisztikai követelmények indokolják. A lapp jojkák esetében ennél többről van szó. A töltő-, töltelék- előtagú jelzőkkel ezért az a problémám, hogy az itt tárgyalt elemek nemcsak metrikai vagy stilisztikai gipszként felfogható pótlékok a valós szótéglák alkotta fal repedéseiben, hanem – mint szöveg helyettesítő panelek – önmagukban is lehetnek szövegépítő, szövegteremtő alkatrészek, és önállóan – denotatív jelentésű szavak bevonása nélkül – is létrehozhatják a jojkaszöveget. Ez utóbbi mint „nyelviileg megformált mondanivaló” (vö. 6.2, 8., 9.) szintén a továbbadható, felidézhető szóbeli hagyomány részét képezi, a praktikuság érdekében azonban el kell választani a beszélt nyelv jelentéses szavaiból megformált jojkaszövegtől (maguk a lappok is tudatosan megkülönböztetik a kétfajta szöveget, vö. 2.). A szöveg-ki-töltő és -kiegészítő panelek a valódi szövegbe épülve, és nem attól függetlenül létező elemek. Az előbbieket használata leginkább a modális partikulákéhoz hasonlítható, az utóbbiaké pedig a refrénekéhez. A címben is szereplő hármas felosztás funkcionális, nem takar anyagi eltéréseket, tehát ugyanaz a panel lehet szövegkörnyezetétől függően szöveg helyettesítő, -kitöltő vagy -kiegészítő.

² A *dajahus* a *dadjat* ’mond’ ige főnévi származéka.

szó (Szomjas-Schiffert 1996: 47). Az időmértékes verselés nem jellemző, a szöveges rész szabadverselésű, nem szabályozza sem mérték, sem rím (Vainio 1991: 56). Általában nincs kongruencia a mondatok és a verssorok között, ezért gyakori az enjambement. A sorok legtöbbször aszimmetrikus osztásúak és heteroszillabikusak. A szövegkitöltő és -kiegészítő panelek használatát verstani törvények tehát nem indokolják.

2.1. A *dajahus* sokszor hiányzik, ilyenkor a jojka pusztán zenei produktum, melyben a ritmus, a dallam, a hangképzés sajátossága, és ezeket kiegészítve az előadásmód, az arcjáték és a gesztusok hordozzák a jelentést. Átmeneti formát képeznek a tisztán zenei, szöveg nélküli és a szöveges jojkák között a különféle szövegpótló panelekkel elénekelt dallamok, melyek a közösség tagjait, gondolkodásmódját és szokásait nem ismerő beavatatlan idegennek teljességgel érthetetlenek.³ Összességében elmondható, hogy a panelek a jojkák „szövegeinek” leggyakoribb elemei, és legtöbbször a tényleges szöveggel rendelkező dallamok értelmes szövegrészei közé is beékelődnek (szövegkitöltő panelek), illetve gondolatelválasztó szerepet töltenek be egy-egy dallamsor lezárásaként (szövegkiegészítő panelek). A jojkák szövege leggyakrabban panelekkel indít, tényleges szöveggel folytatódik és panelekkel zárul. Megfigyelhető, hogy a *dajahus* maga is töredékes, és „balladai homályba” burkolja a mondanivalót.

Na Inkuna kandda ko lul-lun-ko-lul-lu
ko Skadjarri lea pahcam ko juo de
čirodit dam ko Inkuna kandda ko
lu-lin ko lul-lu ko vuordašit juo ko
nun de čabbah-ko mojih vel juo ko
Inkun-kandda ko lail-lail-lail-lu.
Na vaibameahtun ko njolgi lea maid ko
Inkuna kandast ko lul-lul-lul-lu.
Na uhca Skaiddaško keächist keähčai
leä njolgalam juo ko vaibbah-čerabmak

Na Inkun fiú ko lul-lun-ko-lul-lu
mikor elhagyta Skadjarri-t ko juo de
siratják⁴ ko azt az Inkun fiút ko
lu-lin ko lul-lu ko várják⁵ juo ko
nun de még szép mosolyát juo ko
Inkun fiú ko lail-lail-lail-lu.
Na fáradhatatlan mint a rénborjú is ko
Inkun fiúnak ko lul-lul-lul-lu
Na kis Skajdda-ja ide-oda
futkosott, ko már kimerült rénborjú

³ Jernsletten arról számol be, hogy a jojka tárgyának konkrét megnevezése és denotatív jelentésű szavak használata nélkül is egyértelmű egy zárt közösségen belül, kiről vagy miről van szó (Jernsletten 1978). Kovács Magdolna tapasztalata eklatáns példa erre. Ő jegyezte le a Szomjas-Schiffert György által felvett jojkák szövegeit, és ebben a munkában Näkkäljäarvi adatközlő rénagazda volt segítségére. Näkkäljäarvi az egyik dalt hallgatva többször csóválta a fejét, majd elnevette magát, és közölte: „ez az én jojkám volt!” Az érintett jojkában csak szövegpótló panelek voltak. Amikor a kutatónő megkérdezte Näkkäljäarvit, miről is szól az a jojka, ő elzárkózott a válaszádtól, és több napi kérdezősködés után sem volt hajlandó felfedni a jojka tartalmát (Szomjas-Schiffert 1996: 47).

⁴ A *čirodit* további fordítási lehetőségei az alaki egybeesés miatt: siratjuk, sirattad.

⁵ A *vuordašit* további fordítási lehetőségei az alaki egybeesés miatt: várjuk, vártad.

ko lul-lul-lul-lu ko lul-lul-lul-lu

ko lul-lul-ah juo ko mojik čabbok

ko Inkuna juo ko oidno vel juo

ko luil-luil-luil-luil-lu ko luil-luil-luil-lu.

ko lul-lul-lul-lu ko lul-lul-lul-lu

ko lul-lul-ah juo ko a mosolyok szépek

ko Inkun-t ko látva még juo

ko luil-luil-luil-luil-lu ko luil-luil-luil-lu.

(Kantola 1984: 61)

3. Amint a bevezetőben már utaltam rá, a szöveget alkotó, kitöltő vagy kiegészítő panelek egy része a hétköznapi beszélt nyelvből kölcsönzött (pl. a diskurzus menetét segítő partikulák, modális partikulák és mondatértékű partikulák – felelő- és indulatszavak –, klitikumok, kopulák, onomatopoetikus igealakok). Ezek jelentése és funkciója a jojkákban többnyire átértékelődik, esetenként teljesen eltér a beszélt nyelvben megszokott fordulatoktól.⁶ A partikulák, melyek szövegkörnyezetüktől függően a beszélt nyelvben is sokféleképpen értelmezhetők – lehetnek tartalmas szavak, figyelemfelhívó elemek és töltelékszók – a homályos utalásokat kedvelő jojkaszövegek legszívesebben használt elemei.

3.1. A jojkaszövegek beszélt nyelvből kölcsönzött leggyakoribb paneleit és beszélt nyelvi használatukat egy-egy példával mutatom be:

-*ge* (enklitikum, tagadó, kérdő és kételkedést kifejező mondatokban nyomatékosító, kiemelő funkcióban használatos), pl.: *In das fuola gal, in nuvttáge / nuvttá ge*. 'Nem akarom, még ingyen sem.'

-*han* (enklitikum, a mondat első tagja után áll, ismert tény kiemelésére használatos),

pl.: *Mun han / Munhan lean Lulli-Suomas*. 'Hiszen / Dehát én Dél-Finnországban vagyok.'

na 'szóval, hát, igen, persze' (mondat eleji partikula, egyfajta „felütést” ad a mondatnak, egyszerűbb állandósult kifejezésekben is használatos),

pl.: *Na diehtit don gal fertet*. 'No, neked ezt biztosan tudnod kell.'

Na mot odne. 'Hogyne, természetesen' (állandósult kifejezés),

nai 'szóval, is, szintén' (a *maid*, *maiddái* 'is, szintén' rövidített alakja, egy egyszerű szót vagy előljárószós kifejezést kapcsol a korábban mondottakhoz; disztributív névmások és határozószók képzője is egyben),

pl.: *Du birranai / Du birra nai lei dan dadjan*. 'Rólad is ezt / azt mondta.'

gal 'igen, természetesen' (a számi nyelvben leggyakrabban alkalmazott partikula, mondatbeli helye nem kötött),

pl.: *Gal mun Máhte dovddan*. 'Persze, hogy ismerem Máhttét.'

⁶ A partikulák, klitikumok értelmezése a beszélt nyelvben sem egyszerű feladat. A különféle nyelvészeti lexikonok és enciklopédiák is elég homályosan fogalmaznak e két nyelvi kategóriával kapcsolatban (vö. pl.: Asher et al. 1994: 2953). A lapp folklórszövegekben ezek a szócskák leginkább a mondanivaló hangulati aláfestését szolgálják, valamint arról árulkodnak, hogyan viszonyul a jojkáló érzelmileg „mondandójához”.

jo, juo 'igen, persze' (Ez a partikula eredetileg nem más, mint a *juo* 'már' határozószó, nyomatékosító funkcióban használatos, többnyire nem önállóan áll, hanem más partikulákkal.)

Pl.: *Váldde juoba gáfe!* 'Igyál csak kávé!'

Na juo! 'Aháá! Vagy úgy!'

hei, hei-hei (indulatszó)

vuoi (indulatszó)

nu 'így, úgy' (határozószó)

de 'bizony, valóban' (mondat eleji partikula, általában eldöntendő kérdésre adott igenlő válasz bevezetője),

pl.: *Máhttágo son sámegiela?* 'Tud ő számiul?'

De máhttá. 'Tud, bizony.'

go 'akkor, amikor, amint, ha, mert' (alárendelő kötőszó). kérdő partikula, a magyar -e megfelelője.

Pl.: *Boahtágo / Boahtá go Biret-Elle maid?* 'Jön-e Biret-Elle is?'

ieš, ieža (Eredetileg visszaható névmás, partikulaként azt fejezi ki, hogy a cselekmény, történés minden különösebb indok, szándék nélkül zajlik. Az *ieš* egyes számú, az *ieža* pedig többes számú alany esetén használatos. Megelőzi a mondat alanyát.)

Pl.: *Ieš mun dájun.* 'Csak (úgy) sietek.'

lea (a *leat* létige ind. Sg.3 alakja)

lei, leai (a *leat* ind. imperf. Sg.3 alakja)

(A példákra vö. Nickel 1994: 200–216.)

4. A következőkben a nyelvi rendszer azon jellemzőit vizsgáljuk, melyeket a hétköznapi beszélt nyelv nem használ ki, a poézis – ebben az esetben a jojkaszövegek – viszont igen. Olyan folklórpéldákat mutatok be tehát, amelyekben keresztül figyelemmel kísérhetjük az előző bekezdésben köznyelvi helyzetükben bemutatott szavak jelentés- és funkcióbeli változását. A jojkában a *de* partikula jelentése csak kis mértékben módosul, a 'bizony' jelentés tulajdonképpen behelyettesíthető a szövegbe, főleg a harmadik sorban. Az első sorban azonban szemantikailag gyengül, inkább csak a felütés funkcióját látja el, akárcsak a *ja* 'és' kötőszó a negyedik és a hatodik sorban. A *go* (vö. 3.1. alatt) teljesen elválk eredeti jelentésétől és funkciójától, a folklór szövegbe épülve a mondani-való szintaktikai tagolását is célzó, sorvégkitöltő és jelentését vesztett szóként jelenik meg.⁷

⁷ A csillagok a fordításban azt jelzik, hogy az eredeti lapp szövegben előforduló partikulát, vagy a panelként és kötőszóként is értelmezhető *ja* szócskát nem helyettesítettem magyar töltőelemmel, hanem a magyar szöveg „érdekében” inkább elhagytam azokat.

*De rukses báiddi coggalan
ja olbmot geahčadit juo mu.
Ja de mon čohkedan rukses biilli
ja vuojistan rukses stobu lusa.
Ja dan rukses stobus čohkká go
okta rukses muodot nieida go
ovtta rukses stuolu nalde go
ovtta rukses beavddi guoras go.
Ja moai juo nohke ovttas go
rukses sengii ja niegadetne
rukses nieguid go.*

*Hej felveszem piros ingem
* néznek majd az emberek.
* Piros kocsiba ülök haj
és piros házhoz megyek.
* Abban a piros házban ül haj
egy piros arcú leány haj
egy piros széken seje haj
egy piros asztal mellett haj.
És mi bizony együtt fekszünk
piros ágyba haj és álmodunk
piros álmot haj.*

A köznyelvi és az irodalmi nyelvi szférák összehasonlítását egy konkrét példával szeretném szemléletesebbé tenni. Az első két sor beszélt nyelvi mondatná transzformált változatából látható, hogy az nagyon közel áll a folklór szöveghez:

*Olbmot geahčadit juo mu, go coggalan rukses báiddi.
'emberek néznek majd engem, ha / amikor felveszem piros inget'*

A folklórszövegben természetesen rugalmasabb a szórend, és a mondatrészek is könnyebben felcserélődnek. Érdekes azonban a *go* és a *de* kötőszó, ill. partikula felcserélődése. A *go* jelentés szempontjából jobban illene a szövegbe, de mondat elején nem állhat. A *de* kifejezetten mondat eleji partikula – valószínűleg ezért esett rá a választás – jelentése azonban itt kevésbé releváns.

4.1. A panelek tehát sokszor jelentéssel bíró, de az ének szempontjából eredeti jelentésüket veszített, vagy semleges jelentésűvé vált szavak. A folklórszövegekben időnként onomatopoetikus igék is használatosak hasonló funkciókban, mint pl. a fenti szövegben bemutatott *de* és *go*. A következő idézetben a *šuvvat* 'sziszeg, süvölt, suhan' ige tölt be szövegkiegészítő, illetve a szöveg menetét továbbvivő, refrénszerű szerepet, de felismerhető a szintén panelként használt, köznyelvi példákon keresztül is bemutatott *nu* és *go* is (vö. 3.1.).

*Nu-jaja nuu-nu, nu-jaja nuu-nu
Nu-jaja nuu-nu, nu-jaja nuu-nu

Go nu-jaja nuu-nu, nu-jaja nuu.
Giddat jo viimmat, jiekja lea mannan.
Johnson nu hurada fatnas geahčen.*

*Go hurada hurrá. Hurada nuu.
Šuvada šuvva. Šuvita šuvva.
Šuvada šuvva. Šuvita šuvva.
Go šuvada šuvva. Šuvita šuu.*

*Nu-jaja nuu-nu, nu-jaja nuu-nu
Nu-jaja nuu-nu, nu-jaja nuu-nu

Go nu-jaja nuu-nu, nu-jaja nuu.
Végre már tavasz, a jég elment.
A Johnson [motorcsónak] így elrobog a
[hagyományos] csónak mellett
Ahogy zúgva zúg. Zúgás nuu.
Suhan süvölt. Suhan süvölt.
Suhan süvölt. Suhan süvölt.
Hogy suhan süvölt. Suhan suu.*

(Järvinen 1999: 59)

A refrén asszociációkat keltő nyelvi játék, (talán) kitalált származékokkal. A szóalakoknak, szóhatároknak a jelentősége szinte minimálisra csökken, így a fordítás is csak viszonylagos lehet. A *šuvada* alak lehet például egy feltehető *šuvadit*⁸ ige-név Sg/3. alakja, de felfogható a *šuvva* 'zúgás' főnév egy főlősleges szótaggal bővült Sg/Akk–Gen alakjaként is. (A szabályos Sg/Akk–Gen alak *šuva* lenne!)⁹ A *šuvada* és a *šuvva* szóalakok esetében tehát még az ige-névszó distinkció is érvényét veszítheti, hiszen a szöveg kettős értelmezésre ad lehetőséget: 1) *šuvada* (főnév, a *šuvva* főnévből játékosan továbbképzett Sg/Akk–Gen alak, vagy egy feltehető *šuvat* főnév szabályos Sg/Akk–Gen alakja) + *šuvva* (ige, a *šuvvat* igenéből szabályos ind. Sg/3.) vagy 2) *šuvada* (ige, egy feltehető *šuvadit* igenév szabályos Sg/3. alakja) + *šuvva* (főnév, Sg/Nom). Az előbbi esetben a szórend egyenes, az utóbbiban fordított. A *go* szócska a második sor elején teljesen jelentését veszített és a szövegkiegészítő panelek sorában felütést adó elemként szerepel,¹⁰ a hatodik sorban viszont – az azonos funkció dacára is – átszűrődnek az eredeti jelentések (vö. 3.1).

4.2. Nils-Aslak Valkeapää lapp író és költő szerint a panelekkel teletűzdelt jojkaszövegekben az üzenet közvetítésében nemcsak a szavak önálló szemantikai értéke vesz részt, hanem a prozódiai építmény maga. A panelek többségét alkotó, nyelvi nem felismerhető elemek, pl. *valla-valla*, *vaja haja*, *lai le*, *loilo*, *loilá*, *lulai*, *loo*, *lolloloo*, *lul-luu*, *reiu loilo*, *na*, *nuu-nuu numnu*, *njollo*... valószínűleg a zene folyamatosságát hivatottak elősegíteni. Ezek a „szótagok” a zenei struktúra tiszta bázisát képezik, és a metrikus egyensúly létrehozásában is jelentős a szerepük. Ezen nem azt kell érteni, hogy a lappok izoszillabikus sorokban gondolkodnának – bár vannak az állandó szótagszámmal dolgozó szerkesztési mód meglétét igazoló, de kivételnek számító példák is – a metrikus egyensúly létrehozása azt jelenti, hogy egy szótagra ne kelljen túl sok hangot énekelni (Valkeapää 1984).

4.3. Valkeapää magyarázata részben prozódiai kérdéseket vet fel. Prozódián itt a dallam és a szöveg illeszkedését értem.¹¹ A lekottázott dallamok és a hozzá-

⁸ A *šuvvat* ige szócsaládja Sammallahti szótára alapján: 1. igék: *šurrat* 'zúg', *šuradit* 'suttog, morog', *šuraidit* 'zúg, sziszeg', *šuvggihit* ~ *šuvggehit* 'elsuhan, robog', *šuvihit* 'felzúg, szisszen'; mindezek egyazon tö frekventatív, kontinuatív és momentán képzős alakulatai; 2. névszók: *šurra* 'zúgás', *šurrái* 'zúgó, morgó', *šuvva* 'zúgás'. (Sammallahti 1989)

⁹ Lappalainen egyik tanulmányában felhívja a figyelmet a jojkaszövegekben fellelhető szabálytalan szóalakokra, pl. a *vivva* 'vő' szabályosan fokváltakozott alakja a *viva*, mely jojkaszövegekben *vivasa* és *vivasasa* alakot is kaphat. A *vivasa* alak a páratlan szótagszámú főnevek fokváltakozott alakjának mintájára jött létre, jöllehet páros szótagszámú főnevek a beszélt nyelvben nem vehetik fel ezt az alakot. Ezeknek a normál szótagszám feletti szótagoknak köszönhetően a jojka nyelve gazdagabb magánhangzókban, mint a normál nyelv. (Lappalainen 1984: 55–60)

¹⁰ A *go* a beszélt nyelvben nem lehet mondatkezdő.

¹¹ A prozódia a népdalok esetében két szempontból vizsgálható: (1) milyen dallamok milyen szövegekkel járnak együtt, és (2) hogyan illeszkedik egymáshoz finom részleteiben a szöveg és a

juk lejegyzett szövegek vizsgálata, valamint néhány hangfelvétel meghallgatása után arra a következtetésre jutottam, hogy a lapp jojka a nyelv hangsúlyozási követelményeit sokszor semmibe veszi. Arról van itt szó, hogy a zeneileg és ritmikailag is hangsúlyos hangok nem illeszkednek a természetes beszéd hangsúlyos helyeihez, ugyanakkor a hosszabban kitartott, illetve nyomatékos énekhangra jön ki a természetes beszédben egyébként hangsúlytalan szótag (Tamás 2001: 302–303).¹² Úgy tűnik tehát, a panelek beszúrása a valós szövegrészek közé nem segíti a hangsúlyok helyes elhelyezkedését, hanem éppen ellenkezőleg, elmozdítja a hangsúlyokat onnan, ahová „kíváncsoznak”. Más népek folklórával összevetve ez lapp sajátosságnak tűnik. E probléma bővebb kifejtésére azonban nem hivatott ez a tanulmány.

5. A lapp jojkák paneleinek egy része – akár csak maga a jojka műfaja is – a samanizmus gyakorlatának öröksége lehet. Az egykori varázsigék, istenhívó felkiáltások más népeknél is továbbéltek indulatszavakként, származékaikban és népdalok refrénjeként, szokásdalok állandó részeként. Általánosnak mondható, hogy rokon és nem rokon népek sámánjai nemcsak a hétköznapi beszéd megfelelő szavaival, hanem sajátos indulatszavakkal, egyfajta titkos nyelv használatával igyekeztek elérni a szellemek megjelenését. A misztikus szavak, szótagok részben az állathangok utánzásából jöttek létre (Eliade 2001: 100–101). A jojka ősi funkciójára vonatkozóan a Standard Dictionary of Folklore (1950) a következő megállapítást teszi: „szertartási zsolozsma: varázsné, vagy ima, a halott ősök hívására, akiket a lappok imádnak, segítségül hívnak és engesztelnek. A szellemek nem veszik figyelembe az emberek mindennapi beszédét, de figyelnek a rendkívüli szavakra és hangokra. Ez okból a juoiggosok szövege a hétköznapi szóhasználat területén kívüli szótár részére van fenntartva. Lefordítása kívülállók részére tilalmas, viszont minden lapp férfi már zsenge gyermekkorában megtanulja.”

5.1. A jojkálás összefonódását a sámáni gyakorlattal, és a titkos nyelv használatával a szakirodalomban tényként kezelik. Ennek ellenére még nem született olyan tanulmány, amely ennek a titkos vagy szakrális szöveghagyománynak a továbbélését, túlélését vizsgálná a panelek, elsősorban a partikulák körében.¹³ Rokon és nem rokon népek köréből ide vonatkozó példákat bőven találunk. A *kaj!* indulatszó például eredetileg istenhívó szó volt az obi-ugoroknál, és származékaiban is fennmaradt: *Kajné xum* 'sámán, tkp. kiáltó ember', *kaj-saw* 'kajszó, tkp. varázsszó'. A magyar *huj! huj!* kiáltást a 933-as merseburgi ütközetről szóló leírás „ördögi felkiáltás”-ként emlegeti. Sebestyén Gyula Vas megyéből származó gyűjtése a ma indulatszóként és töltőszóként élő *haj* elfeledett jelen-

dallam. (Vargyas 2002: 131)

¹² A prozódia kérdésköréhez kapcsolódó tanulmányok pl.: Austerlitz 1975, Hajdú 1960.

¹³ Bővebb információ a lapp töltelékszók, illetve partikulák használatáról: Ensheimer 1951.

tésére világít rá: „*Azt hallottuk, hogy eladó lányuk van. Hajgassuk, hajgassuk, de kinek hajgassuk? A szomszéd fiának hajgassuk*” (Pais 1975: 44). Valaha a *haj* kezdetű varázsigéket a párok összevarázslására használták. Szamojéd példákkal is bőven rendelkezünk. A nyenyec sámánok a szellemek megidézésére a *χο, χow* és *je hej, he hej* szavakat kiabálták (Diószegi [1958] 1998: 424).

5.2. A samanizmus a lappok körében már nem él, de a jojkáláshoz kapcsolódó tabuk, az esztétikai ideál elérésére való törekvés, és a mágikus funkciók használata, mind olyan körülmények, amelyek segítették ennek a hagyománynak a változatlan megőrzését egészen a 19. század végéig,¹⁴ és a 20. századtól napjainkig is visszacsengenek a profán dallamok szerkezetében, szövegében és a hozzájuk kapcsolódó misztikus felfogásban.

6. A panelek nagy mértékű használatának megértéséhez azt is tudni kell, hogy a lappok szívesen jojkálnak kétértelműen, játékosan, úgy, hogy a dal alanya ne rajzolódjon ki a kívülállók előtt. A titkosítási szándékon túl a lappok úgy tartják, a konkrét szavak eredendően nem alkalmasak bármilyen mondanivaló közlésére. A jojkapanelek és a zenei jelek így dekódolatlanok maradnak azok számára, akik a szóban forgó személyt, tárgyat vagy eseményt nem ismerik, és nem tudják megfejteni a jojkák kódolt üzenetét. Matti Vainio népzenekutató véleménye szerint a jojkaszövegekben gyakran előforduló „szótagok vagy szótaghalmazok” alkalmazásával a jojkáló célja az, hogy minél messzebbre távolítsa a beszélt nyelvtől, és ezáltal a zenei kommunikáció saját, független kifejezési formáinak tárházát a lehető legteljesebb mértékben kihasználja (Vainio 1991: 56–57).

6.1. A jojkaszövegben használt rövid célzások rendeltetése asszociációkat kelteni a hallgatóban, tehát az értelmezés síkját a konkrét jelentés szintjéről az asszociációs mezőbe terelni. Ahogy a lappok mondják, nem szükséges, nem is jó mindig „valódi” szavakat használni, jobb azokat helyettesíteni különféle érzelmi árnyalatú szótagokkal, partikulákkal. A szavak megzavarhatják a gondolat menetét. Jernsletten ezt írja: „A számi miliőben a jojka a mindennapi élethez tartozó szükségszerű kifejezőeszköz, ha valaki olyan dolgot akar mesélni a másinak, amit általános szavakkal túlságosan ridegen vagy éppen esetlenül, sőt, egyáltalán nem lehet kifejezni” (Jernsletten 1978: 116–118).

6.2. Ezen a ponton szükségesnek érzem, hogy – ha csak zárójelben is, de – tegyek egy kis nyelvfilozófiai és zeneszemiotikai kitérőt. Akaratlanul is Wittgenstein mondata jutott itt eszembe: „Amit mutatni lehet, azt nem lehet mondani” (Wittgenstein 1989: 35: 4.1212). Wittgenstein után szabadon azt mondanám, amit jojkálni lehet, azt nem lehet mondani (legfeljebb panelekkel). Néha – továbbra is a kiváló nyelvfilozófus szavait kölcsönözve – „képtelenek vagyunk kifejezésre jut-

¹⁴ A szakirodalom ebben a tekintetben nem egységes. Egyes vélemények szerint a lapp samanizmus, és a hozzá kapcsolódó gyakorlat már a 18. század végére eltűnt, ugyanakkor vannak olyan 19. századi adatok, melyek szerint a sámánok még tovább működtek.

tatni azt, amit ki akarunk fejezni ... az értelmetlen kifejezések nem azért értelmetlenek, mert nem találtam meg a helyes kifejezéseket, hanem mert az értelmetlenségük alkotja tulajdonképpen lényegüket. Mert arra akartam csak használni őket, hogy túljussak a világon, azaz túl a jelentéseket közvetítő nyelven. Arra hajtott valami, hogy nekirohanjak a nyelv korlátainak ..." (Wittgenstein 1998: 11). Carnap szerint a zene az életérzés legtisztább kifejezési eszköze, mivel leginkább mentes minden tárgyiságtól (Carnap 1999). A zeneszemiotikai kutatások szerint zenei fel fogásunk gyorsabb, mint a nyelvi, mert kevesebb áttétellel dolgozik. A zene a nyelvtől eltérően képes a valóság tükrözésére, és mint egyfajta jelrendszer, közlésre teremtdőött (bővebben Hunyadi 1981: 368).

7. Az egyes panelek használatának kialakulásában minden bizonnyal szerepet játszott az is, hogy milyen szemantikai közegben foglalják el a helyüket. Lévi-Strauss részben a saussure-i elvre alapozva azt mondja, hogy „a nyelvi jel a priori önkényes, de a posteriori már nem az. ... Egyáltalán nem biztos, hogy ... a designátumhoz képest önkényes fonetikai választások nem hatnak-e ki észrevétlenül később, ha nem is a szavak általános értelmére, de egy-egy szemantikai közegben elfoglalt helyükre” (Lévi-Strauss 2001: 81). Más szavakkal: ha „elfogadjuk is, hogy bizonyos hangcsoportokat a priori semmi nem predesztinál bizonyos tárgyak jelölésére, nem tűnik kevésbé valószínűnek az sem, hogy ezek a hangcsoportok, ha egyszer már elfogadták őket, sajátos árnyalatokat adnak a hozzájuk kapcsolódott szemantikai tartalomnak” (Lévi-Strauss 2001: 82). Ez az a posteriori meghatározottság két szinten: fonetikai és szókészleti szinten valósul meg. A szinesztézia jelenségét a fonetika szintjén vizsgálva megfigyelték, hogy spontán társítjuk a hangokat színekkel és formákkal. Ezt a jelenséget a költészet általában ösztönösen kihasználja, Mallarmé például gyakran panaszkodott, hogy a francia *jour* 'nap' és *nuît* 'éjszaka' szavak fonetikai értéke épp fordítottja értelmüknek. A fonológiai szinten munkálkodó szinesztézia egyfajta alapja lehet annak is, hogy egy adott jojkában milyen partikulákat választ dallamához és témájához az énekes.

7.1. Szintén fonológiai-fonetikai kérdéskörben kell tárgyalni a beszélt nyelvtől független paneleknek, mint ösztönösen gyakorlatias választásoknak a jellemzését. Ezek a fonológiai alakzatok (amelyek nem valós szavak vagy azokból eredeztethető alakulatok) ugyanis legnagyobb százalékukban *a*, *o* és *u* magánhangzók és *l*, *j*, és *n* mássalhangzók épülnek fel.¹⁵ A beszédhangok hangzósági rendjében ezek a legelölkelőbb helyeken állnak (Kassai 1998: 127). Az ösztönös praktikuságon tehát azt értem, hogy lappok a messzebbre hordó hangokból építik fel a paneleket, hogy a tundrán nagy távolságokba tudjanak üzeni általuk.¹⁶ Az egy-

¹⁵ A beszélt nyelvből választott panelekben is jellemző ezeknek a hangoknak a dominanciája, pl. *na*, *nai*, *jo*, *juo*, *vuoi*, *lea*, *lei* (vö. 3.1.).

¹⁶ Mindezt felerősíti a mély tónusú éneklés, a mély hangok ui. messzebbre elhallatszanak, és több felhang szól az éneklés közben. Figyelemre méltó, hogy a lappok körében a jojkaéneklés

mástól nagy távolságban, magányosan pásztorkodó lapp férfiak között a jojka nagyon fontos kommunikációs eszköz volt, tehát a hangzósági tényezőt sem hagyhatjuk figyelmen kívül.

7.2. A panelek felépítését megvizsgálva kiderül, hogy bennük nem ugyanazok a fonotaktikai szabályok érvényesülnek, mint a beszélt nyelv szavaiban. A fontosabb szabályok (a beszélt nyelvi használattal való egyezéseket (+), az eltéréseket (–) jellel jelölöm):

- a „mondatzáró” panel mindig magánhangzóra végződik (–)
- magánhangzó nem áll szó elején (–)
- *v*, *r*, *h* és *nj* (*ń*): csak szó eleji pozícióban állhat (–)
- *l*, *n*: szó eleji, szó belseji és szóvégi helyzetben egyaránt előfordul, intervokális helyzetben gyakran gemináta (+)
- *i*: csak szó belseji és szóvégi helyzetben, mindig magánhangzó után áll, jellemzően [j] hangértékű simulóhang, illetve szemivokális (kettős vagy hármas magánhangzók második hangjaként, de nem diftongus elemeként!) (–)

8. A paneleket érdemes megvizsgálni a hagyomány öröklődésének viszonylatában is. A „jojku szövegében” tömegestül találhatók töltő szavaknak és szótagoknak ... valamiféle konnotatív, tehát érzelmi felhangja van, hiszen ... az olykor csak érthetetlen ... töltőszavakból álló szövegeknek (ahol denotatív jelentésű szó alig fordul elő, személynevek annál inkább) megvan az énekes és hallgatói számára ismert ’tárgyuk’, mondhatnánk így is: közölni valójuk” (Hajdú 1982: 426). Ez a közölni való és a dekódolás képessége azonban átörökítésre szorul. A lapp gyerekeknek meg kell tanulniuk azt, hogy kihez milyen „szavak”, azaz panelek illenek, és milyen körülmények között kell vagy lehet azokat használni. Bizonyos panelek ui. egy adott közösségen belül rokonszenvet, míg mások közömbösséget vagy antipátiát fejeznek ki. T. I. Itkonen az inari réntenyésztők jojkaszövegeivel kapcsolatban megfigyelte, hogy a *lul-lu* közömbösséget, a *le-le* kérkedést fejez ki, a *nun-nu* pedig azt jelenti, hogy bár lehetne rosszat mondani a jojka alanyáról, az énekes mégsem teszi (Itkonen 1948: 561–562). Sok tapasztalat igazolja, hogy ha valaki nem a megfelelő – legalábbis nem a megfelelő szemantémába tartozó – pannellel énekel egy adott jojkát, a közösség többi tagja kijavítja.

9. Összességében megállapítható, hogy a kívülállók, avatatlanok számára túlságosan tömörített, szemantikailag sokszor értelmezhetetlen szövegek a közösségen belül bonyolult jelentéseket hordoznak, akár történetek hosszú sorát közvetíthetik. Ez a belső, kulturális kódokkal átszőtt szöveghagyomány kívülről valóban nehezen értelmezhető. A jojka kommunikációs jellege kizárólag a beavatott közösségben mutatkozik meg, hiszen ennek a közlésformának a hétköz-

ideálja a mély hanghoz kötött, ezért szerintük a férfiak hangja sokkal alkalmasabb a jojkálásra.

napi beszédétől eltérő, attól elkülönített jelrendszere van. Ez a tanulmány bemutatott néhány olyan értelmezési lehetőséget, vizsgálati eszközt, melyek közelebb vihetnek ennek az egyedülálló szöveghagyománynak a megértéséhez, melyben igen fontos szerep jut a paneleknek: valós beszélt nyelvi elemeknek, valamint a beszélt nyelvben nem élő, kitalált hangsoroknak egyaránt.

Irodalom

- Asher et al. 1994 = Asher, R. E. –Simpson, J. M. Y. (eds), *The Encyclopedia of Language and Linguistics*. Pergamon, Oxford.
- Austerlitz, Robert (1975), Szöveg és dallam a vogul dalokban. In: Gulya János (szerk.), *Vízimadarak népe*. Európa Könyvkiadó, Budapest. 9–34.
- Carnap, Rudolf (1999), A metafizika kiküszöbölése a nyelv logikai elemzésén keresztül. In: Forrai Gábor – Szegedi Péter (szerk.), *Tudományfilozófiai szöveggyűjtemény*. Áron Kiadó, Budapest.
- Bernstein, Leonard (1979), *A megválaszolatlan kérdés*. Zeneműkiadó, Budapest.
- Diószegi Vilmos (1998), *A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Domokos Johanna (1996), Jojka, versjojka, jojkavers, vers a számi (lapp) költészetben, valamint ezek fordítási problémái. In: Mészáros Edit (szerk.), *Ünnepi könyv Mikola Tibor tiszteletére*. JATEPress, Szeged. 76–80.
- Domokos Péter (1975), Lapp (irodalom). In: Domokos Péter (szerk.), *Medveének*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Eliade, Mircea (2001), *A samanizmus*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Ensheimer, Ernst (1951), *Den lapska musiken*. Musikrevy 6, s. *Studia etnomusicologica eurasiatica*. Stockholm.
- Hajdú Péter (1960), Szöveg és dallam viszonya a szamojéd énekekben. *NéNy* 3–4: 19–29.
- Hajdú Péter (1982), Vers – folklór – zene – nyelvi változás. *Filológiai Közöny* 28/4: 400–436. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Herndon, Marcia – Norma McLeod (1980), *Music as culture*. Berkeley, California.
- Hunyadi László (1981), Nyelv és zene. In: Gráfik Imre – Voigt Vilmos (szerk.), *Kultúra és szemiotika*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Itkonen, Toivo I. (1939), *Inarin tuturilappalaisten joikuja*. Kalevalaseuran vuosikirja 19. Borga – Helsingfors. 9–16.
- Itkonen, Toivo I. (1948), *Suomen lappalaiset vuoteen 1945 II*. Porvoo – Helsinki.
- Jernsletten, Nils (1976), *Dajahusat*. Oslo.
- Jernsletten, Nils (1978), *Om joik og kommunikasjon*. By og bygd. Norsk Folkemuseum årsbok 1978. Oslo.
- Jernsletten, Nils (1979), *Joik-kunsten a minnes*. Var verden 4/1979. Trondheim.
- Kantola, Tuula (1984), *Talvadaksen jojkuperinne*. Folkloristiikan tutkimuksia 2. Turun yliopiston kulttuurien laitos, Turku.

- Kassai Ilona (1998), *Fonetika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Keresztes László (szerk.), (1983), *Aranylile mondja tavasszal*. Európa Kiadó, Budapest. 507–523.
- Korhonen, Mikko (1981), *Johdatus lapin kielen historiaan*. SKST 370.
- Körtvély Erika (2001), „Nyomósító elemek” a tundrai nyenyecben. *NéNy* 41/1: 155–167.
- Laitinen, Heikki (1981a), *Saamelaiset ja heidän musiikkinsa*. *Kansanmusiikki* 2/1978. Helsinki.
- Laitinen, Heikki (1981b), *Juoigga viell'ja, oabba!* *Kansanmusiikki* 2/1978. Helsinki.
- Lappalainen, Päivi (1984), *Dāl mī juoiggasta' vel. Anders Ivan Guttormin joikujen tarkastelua*. Turun Yliopiston kulttuurien tutkimuksen laitos. Folkloristiikan Tutkimuksia 3. Turku.
- Launis, Armas (1906), *Kertomus sävelkeruumatkasta Norjan ja Suomen Lapissa kesällä vuonna 1905. – Suomalaisen kirjallisuuden seuran keskustelemukset v. 1905–1906*. Suomi IV: 4. Helsinki.
- Launis, Armas (1908), *Lappische Juoigos-Melodien*. MSFOu 26.
- Leisiö, Timo (1978), *Saamelaisten vanhakantainen musiikkikulttuuri*. *Kansanmusiikki* 2/1978. Helsinki.
- Lévi-Strauss, Claude (2001), *Strukturális antropológia I. Osiris*, Budapest.
- Lomax, Alan (1976), *Cantometrics: a method in musical anthropology*. Berkeley, California.
- Menuhin, Yehudi – Curtis W., Davis (1981), *Az ember zenéje*. Zeneműkiadó, Budapest.
- Merriam, Alan (1979), *The anthropology of Music*. U.S.A.
- Nettl, Bruno (1980), *Ethnomusicology: definitions, directions and problems* In: May, Elisabeth (ed.), *Music of many cultures. An introduction*. Berkeley – Los Angeles – London.
- Nickel, Klaus-Peter (1994), *Samisk Grammatikk*. Davvi Girji O.S., Karašjohka.
- Pais Dezső (1975), *A magyar ősvallás nyelvi emlékeiből*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Pentikäinen, Juha (1971), *Lappalaisten perinnealuejako*. Kalevalaseuran vuosikirja 51. Helsinki.
- Ruong, Israel (1981), *Samerna – identitet och identitetskriterier*. Nord Nytt 11/1981.
- Saarinen, Sirkka (1990), *Suomalais-ugrilaisten kansojen folklore*. Turun Yliopisto, Turku.
- Sammallahti, Pekka (1989), *Sámi-suoma sátnegirji*. Jorgaleaddji Oy, Ohcejohka.
- Steinitz, Wolfgang (1975), *A vogul és az osztják népköltészetéről*. In: Gulya János (szerk.), *Vízimadarak népe*. Európa Könyvkiadó, Budapest. 353–368.
- Szomjas-Schiffert György (1996), *Lapp sámánok énekes hagyománya*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Tamás Ildikó (2001), *Jojka – Európa legősibb hírmondója*. *NéNy* 41/2: 295–306.
- Vainio, Matti (1991), *A finn zene története*. Ethnica, Debrecen.
- Valkeapää, Nils-Aslak (1984), *Ett sätt att lugna renar*. Café Existens. Tidskrift för nordisk litteratur 24. Göteborg.
- Vargyas Lajos (2002), *A magyarság népzeneje*. In: Paksa Katalin (szerk.), *Jelenlévő Múlt*. Planétás, Budapest.
- Wittgenstein, Ludwig (1989), *Logikai-filozófiai értekezés*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Wittgenstein, Ludwig (1998), *Filozófiai vizsgálódások*. Atlantis, Budapest.

VILJO TERVONEN

Pál Hunfalvy Ruotsissa

Karl Adam Lindström, tukholmalainen ystävä

When studying Pál Hunfalvy's letters from Finland in the Manuscript Collection of the Hungarian Academy of Sciences the author found two letters from the Swedish journalist Karl Adam Lindström (1816–1885). The first of the two dates from 1858 and it informs us that Lindström had a Hungarian fiancée, whom he married in the same year. The second letter dates from 1861, and was posted in Stockholm. In this Lindström is asking Hunfalvy to persuade his brother János to accept the post of correspondent for the journal *Nya Dagligt Allehanda*, edited by Lindström himself. The author has not learnt whether Lindström ever found a Hungarian correspondent for his journal or whether the two scholars' correspondence was more extensive than these two letters suggest. It also remains for further study to what extent Lindström reported to his Swedish readers on Hungary.

Kerätessäni Unkarin Tiedeakatemian käsikirjoitusarkistosta Pál Hunfalvyn suomalaisilta saamia kirjeitä löytyi näiden joukosta kaksi, joiden lähettäjä on ruotsalainen Karl Adam Lindström (1816–1885). Vuonna 1987 Suomalais-Ugrilainen Seura julkaisi Toimituksia- sarjassa numeron 197: Pál Hunfalvy ja suomalaiset. Kirjeitä vuosilta 1853–1891 (tuonnempana PHS). Tähän kokoelmaan Lindströmin kirjeet eivät tietenkään kuuluneet.

Hunfalvyn matkakirjassa *Utazás a Balt-tenger vidékein* (Pest, 1871) toisen osan VIII luvussa on seikkaperäinen kuvaus Hunfalvyn ja hänen seuralaistensa, vaimon ja tämän kahden veljentyttären viipymisestä myös Ruotsissa kotimatkan alettua Turusta puolivälissä elokuuta 1869.

Tapansa mukaan Hunfalvy aloittaa myös VIII luvun luettelemalla ne asiat, joita luvussa käsitellään. On hämmästyttävää, että hän muutaman viikon aikana on kyennyt keräämään tällaisen määrän vankkaa asiatietoa, josta paljon puhuvana todistuksena ovat Tukholmaa käsittelevät sivut 325–367. Mistä hän on saanut luotettavaa lähdemateriaalia, kuka on häntä avustanut, ehkä juuri K. A. Lindström? Tukholman kaupungista, eri kaupunginosista, sijainnista, kuninkaanlinnasta, kansallismuseosta, valtionarkistosta, kuninkaiden patsaista sekä näihin liittyvistä historian tapahtumista sekä monesta muusta VIII luku antaa täsmällistä tietoa.

K. A. Lindströmin ensimmäinen kirje (Ms 4752/88) on päivätty Firenzessä 13.3.1858. Tällöin Lindström oli 42-vuotias. Hänen siihenastisista elämän-

vaiheistaan tärkeimmät ovat seuraavat: hän väitteli filosofian tohtoriksi 1848, toimi Ruotsin valtionarkistossa amanuenssina sekä Våktaren (Vartija)-lehden toimittajana herättäen huomiota terävillä ulkopoliittisilla artikkeleillaan Krimin sodan (1856–1856) aikana¹. Kirjeestä käy ilmi, että hän oli ollut tekemisissä itseään kuusi vuotta vanhemman Hunfalvyn kanssa jo aikaisemminkin ja että heidän välillään vallitsi luottamuksellinen suhde.

Lindström kirjoittaa: „Kuten tiedätte, minun morsiameni on Pestistä. Appeni on hattumaakari, mutta hän joutui lopettamaan liikkeensä viime vuonna. Hän on kunnan mies, tehnyt työtä koko elämänsä ajan kuin orja, mutta nyt hän on puilla paljailla. Lähtiessäni Pestistä kaikki oli hyvin ja hän ansaitsi sen verran, että pystyi huolehtimaan itsestään ja pikku tyttärestään². Lähtöni jälkeen on hänen työnantajansa tehnyt konkurssin, jonka vuoksi appeni on menettänyt työansionsa ja kaiken lisäksi vielä sairastunutkin.”

Lindström pyytää hädissään Hunfalvyä auttamaan appeaan noin 50 guldenilla, koska hänen matkakassansa alkaa olla jo aivan lopussa. Huhti-toukokuun vaihteessa hän lähettää apelleen avustusta niin paljon, että Hunfalvy saa lainaamansa rahat takaisin. – „Teidän inhimillisyytenne ja hyvyysenne perusteella olen vakuuttunut siitä, että annatte anteeksi minulle minun julkeuteni.” Lindström tuntee myös Hunfalvyn nuoremman veljen Jánosin, joka on kirjeessään Lindströmille kertonut menneensä naimisiin. Hänelle Lindström lupaa lähettää kirjeen Ruotsista palattuaan kotiin.

Vuodet 1858 ja 1859 olivat käännekohtia Lindströmin elämässä. Edellisenä vuonna hän solmi avioliiton 42-vuotiaana unkarittarensa kanssa. Tämän täydellinen nimi oli Amalia Christina Elisabeth Kronesz, 17 vuotta miestänsä nuorempi (1833–1923). Seuraavana vuonna Tukholmassa perustettiin uusi päivälehti Nya Dagligt Allehanda (= Kaikenlaisia päivittäisiä uutisia), jonka päätoimittajan paikkaa tarjottiin Lindströmille. Tuore päätoimittaja yritti lähettää kirjeen Hunfalvyille 1859 entisen esimiehensä valtionarkiston hoitajan J. J. Nordströmin³ mukana, joka oli lähdössä ulkomaanmatkalle. Tämä lupasi käydä Unkarissakin, mutta ei poikennutkaan sinne, vaan palasi kotiin kirje mukanaan.

Toinen Lindströmin kirje (Ms 4752/89) on päivätty Tukholmassa 2.7.1861. Kirjeen alussa Lindström pahoittelee vaiteliaisuuttaan, ilmoittaa olevansa se ruotsalainen, joka „sai nauttia joitakin vuosia sitten monta kertaa Teidän vieraanvaraisuuttanne ja ystävällisyyttänne”, ja sanoo elävänsä onnellisessa avioliitossa unkarittarensa kanssa. Samalla hän kertoo Hunfalvyille, että edellä mainittu lehti

¹ Svenska män och kvinnor. Biografisk uppslagsbok, band 5, 22. Stockholm 1949.

² Ilmeisesti morsiamen nuorempi sisar.

³ Nordström, Johan Jakob (1801–1874), valtio-oikeuden, kansainvälisen oikeuden ja kansantaloustieteen professori Helsingin yliopistossa 1834–1846; jyrkän laillisuuskannan edustajana joutui erimielisyyksiin yliopiston viranomaisten kanssa ja siirtyi Ruotsiin.

on saanut hyvän levikin Ruotsissa, samoin myös Suomessa ja Tanskassa, jonkin verran myös Norjassa. Seuraava ote kirjeestä on huomionarvoinen: „Unkarin olojen tuntemuksesta minulla on suurta hyötyä, ja olen julkaissut pitkiä artikkeleita Unkarista kumotakseni saksalaisten [tarkoittanee: itävaltalaisen] panettelut. Minusta näyttää, että vasta minun välitykselläni lukijakunta on saanut oikean käsityksen Unkarin oloista. Näinä kahtena vuotena [1859–1861] ei millään muulla lehdellä ole ollut sellaista vaikutusta julkiseen mielipiteeseen kuin minun lehdeläni.”

Kohteliain sanakääntein Lindström kääntyy Hunfalvyn puoleen saadakseen lehdelleen kirjeenvaihtajan Pestiin. Hän toivoo János Hunfalvyn suostuvan tähän toimeen. Lehti tahtoi saada selkeitä paikallisia kommentteja päivän tapahtumista. Lindström lupaa maksaa Pestin kirjeenvaihtajalle paremman palkkion kuin Englannin ja Ranskan kirjeenvaihtajille, toivomuksena on kaksi, ainakin yksi kirje kuukausittain. „Kaikki mikä saadaan suoraan Unkarista luetaan ahmimalla. Jollei veljenne ryhdy kirjeenvaihtajaksemme, pyydän kohteliaimmin, että koettaisitte hankkia jonkun toisen tähän toimeen... Ennen kaikkea haluaisin saada tietää, millaisia suuria muutoksia Unkarissa on tapahtunut minun sieltä lähdettyäni.”

Hunfalvyn ja Lindströmin kirjeenvaihtoa on ollut enemmänkin kuin tässä esillä olevat kaksi Lindströmin kirjettä. Ote jälkimmäisestä Lindströmin kirjeestä: „Eräässä Teiltä saamassani kirjeessä ilmaisitte halunne oppia tuntemaan tieteellisesti sivistyneen suomalaisen.” Lindström ehdottaa entistä esimiestään J. J. Nordströmiä⁴, Suomessa syntynyttä miestä, ja sanoo: „Viime vuosina ei kukaan ole kyennyt vaikuttamaan hänen laillaan meidän oloihimme. Valtiopäivämiehenä, kirjailijana, kaikkien mahdollisten komiteoiden jäsenenä, kaikkialla on havaittavissa hänen voimakas vaikutuksensa asioiden kulkuun. Kaiken lisäksi hän on todellinen gentlemanni.”

Hunfalvyn tiedustelun ymmärtää, sillä kirjeenvaihto Elias Lönnrotin kanssa oli kestänyt vain vuoden verran 1853⁵. Tämän jälkeen Hunfalvy saa kirjekumppanikseen originellin D. E. D. Europaeuksen. August Ahlquist kirjoittaa Hunfalvylle ensi kerran 18.10.1862 palattuaan matkaltaan Tanskaan, Saksaan, Böömiin ja Unkariin⁶. Alussa mainittu teos PHS osoittaa, kuinka laajaksi Hunfalvyn kirjeenvaihto suomalaisten kanssa paisui.

Matkakirjan seuraavasta otteesta⁷ näkee, miten Hunfalvy oli valmistellut siirtymistään Ruotsiin:

⁴ Ks. selitys 3.

⁵ PHS, 1–15.

⁶ PHS, 128–130.

⁷ Utazás II, 327–328.

A hajó megállapodván, a parton lesöket vizsgálgatám, ha talállok-e köztök valakit, a ki talán minket vár. Mert egyszer egy svéd fiatal utazó Pesten hosszabb ideig való tartózkodtában, s innen a keletre tett utazásából visszatérvén, megint gyakran szíves vala meglátogatni; Stockholmból is néhányszor levéllel keresett volt fel. Annak tehát Helszingsforszból jelentettem, hogy Stockholmba is szándékozom, azt kérdezvén, ha vajjon ott tölti-e a nyarat? Egyébiránt Lindström úr, mint az első stockholmi „Nya dagligt Allehanda” című politikai lapnak szerkesztője, alkalmasint itthon van, úgy okoskodom vala, mikor szemlére vevém az embereket. Mert ha őt szerencsés véletlen ide hozta volna, s ha szállásra segítene, nagyon jól esnék ma.

Lindström oli tullut laivarantaan yhdessä vaimonsa ja tämän sisaren kanssa ottamaan vastaan vieraita. Naisväki puhui mielellään unkaria, niin että maihin nousseet matkalaiset eivät tunteneet lainkaan saapuneensa vieraan maan satamaan.

Ennen Hunfalvyn tuloa Tukholmaan Lindströmin lehti julkaisi 7.8.1869 kuvauksen juhlapäivällisistä, jotka oli pidetty unkarilaisen vieraan ja hänen seurueensa kunniaksi Helsingissä 25.7.⁸ Lehti oli liittänyt artikkelin alkuun painokkaan virkkeen: „Suomen ja unkarin kielessä on havaittu sellaista samanahtaisuutta, että se kielii olennaisesta heimolaisuudesta.” Helsinkiläisen alkutekstin mukaan todetaan, että molemmat kansat erilaisten vaiheiden jälkeen ovat tieteen avulla lähenemässä toisiaan ja oppivat tuntemaan toisensa. – Emme tiedä, missä määrin nämä sanat olivat vakuuttavia ruotsinmaalaisen lukijakunnan mielestä; sen tiedämme, miten ivallisesti omat ruotsinkielisemme⁹ ajattelivat kielisukulaisuudesta turkkilais-ugrilaisen sodan aikana.

Hunfalvyn Ruotsin-ohjelmaan kuului myös käynti Uppsalan yliopistokaupungissa, Lindström oli matkaoppaana. Vaikka olikin kesäloman aika, Hunfalvy sai tavata yliopiston kirjaston virkailijoiden lisäksi nuoren tiedemiehen Mårten Birger Richertin¹⁰. Paikallinen lehti Upsala-Posten julkaisi seikkaperäisen selostuksen Hunfalvyn siihenastisesta elämäntyöstä alkaen vuodesta 1848, poliittisesta toiminnasta 1860-luvulla ja lopullisesta päätöksestä ryhtyä kielentutkijaksi. – „Tähän hän on tuntenut viehtymystä nuoruusvuosista lähtien, ja tällä tieteenalalla hänen nimensä on tullut tunnetuksi Unkarin rajojen ulkopuolella... Vuosien ajan hänen laajojen tutkimustensa aiheena on ollut suomalainen ja unkarilainen kieliliheimo.” Lehti toivoo, että on syntymässä kiinteä yhteys Uppsalan yliopiston ja unkarilaisen kielentutkijan välillä.

⁸ PHS, 358.

⁹ Ks. Tervonen: Antti Jalava in: Ystävät, sukulaiset, SKS 1984, 78–79.

¹⁰ Richert, Mårten Birger (1837–1886), kokeiltuaan eri tieteenaloja päätyi kielitieteeseen, vuodesta 1877 pohjoismaisten kielten professori.

Tästä lehtiartikkelista saamme tarkan tiedon, koska Nya Dagligt Allehanda julkaisi sen 7.8.1869. Helsinkiläinen Hufvudstadsbladet seuraa esimerkkiä 27.8., mutta oikaisee ruotsalaislehden ilmoituksen, että Hunfalvy on yllättänyt suomalaiset „puhumalla suomea esteettömästi, vaikka ei ole koskaan ollut tekemisissä jonkun suomalaisen kanssa”. Helsinkiläislehti toteaa, että vaikka Hunfalvy ei puhukaan suomea, hän tuntee kieleemme erinomaisesti ja ymmärtää sekä suomalaisen puheen että kirjoituksen. Lehden toimitus pitää aiheellisena luetella ne suomalaiset, jotka ovat tavanneet Hunfalvyn Unkarissa: professori A. Ahlqvist, tohtorit K. Collan, O. Donner sekä O. Blomstedt. [Joukosta puuttuu B. O. Schauman.] – Nya Dagligt Allehanda palaa Hunfalvyyn vielä 25.8. uutisessaan Kööpenhaminan arkeologikongressista (27.8.–3.9.1869), johon Hunfalvy osallistui lähdettyään Ruotsista. – Hunfalvyn lannistumatonta havaintokykyä ja matkareittiä selventävien asiatietojen hankintaa todistavat myös kirjan viimeiset parikymmentä sivua (II osa, 367–388), joilla tehdään selkoa matkasta Tukholmasta Kööpenhaminaan.

Lindström mainitsee toisessa kirjeessään Hunfalvyille julkaisseensa lehdessään pitkiä artikkeleita Unkarista. Tästä emme voi saada tarkkoja tietoja, koska Helsingin yliopiston kirjastossa on poikkeuksellisesti juuri Lindströmin lehdestä vain hajanumeroita. Sen sijaan tärkeänä lähteenä voi pitää suppeahkoa juhla-albumia¹¹ 1859 – 1 December – 1884, joka ilmestyi 1.12.1884. Tällöin Lindström oli ollut 25 vuotta lehden päätoimittajana. Eri lehdissä julkaistuissa onnittelukirjoituksissa tähdennetään Lindströmin oppineisuutta ja laajaa tietomäärää, luetellaan pitkä rivi maita, joissa hän on käynyt: Saksa, Belgia, Ranska, Espanja, Italia, Unkari, Egypti, Turkki, Syyria, Palestiina „ja vielä monta muuta”. [Hunfalvy mainitsee Lindströmin viipyneen Pestissä pitkäkhön aikaa.] – Albumissa sanotaan: „Hän puhuu ja kirjoittaa vaivattomasti saksaa, ranskaa, englantia ja italiaa, myös unkaria, jonka hän on oppinut vaimoltaan, samoin rouva Lindström on harvinaisen kielitaitoinen.”

Juhla-albumin suomalainen lukija kiinnittää erikoisesti huomiota rouva Amy (Amalia) Lindströmille kirjoitettuun runoon. Sen tekijä on suomalaissyntyinen Emil von Qvantén (1827–1930), kuuluisan Suomen laulun¹² kirjoittaja, joka innokkaana skandinavismmin kannattajana oli asettunut asumaan Tukholmaan 1853. Haltioituneena hän kuvaa unkarittaren suloisuutta, rakastettavuutta, hui-mapäisyyttä, joka on kuin „pustan vapaat tuulet”; hän vakavoituu muistaessaan rakkaan, kalliin isänmaansa, sen surut ja kunnian päivät; runossa on häivähdys historiaa, Kossuthin ja Görgeyn nimi mainitaan. – Selvyiden vuoksi todetta-

¹¹ K. A. Lindström och Nya Dagligt Allehanda

¹² Fredrik Paciuksen säveltämä, ilmestyi unkariksi ensi kerran József Harrachin toimittamassa sekakuorolaulujen valikoimassa Magyar Arion I, II (1892–1893) Béla Vikárin kääntämänä, neljäs-tä säkeistöä ensimmäinen on painettu sekä unkariksi että suomeksi.

koon, että Qvantén oli Lindströmin lehden musiikkiarvostelija, kai myös perhe-
tuttu. Jo 11.5.1848, 21-vuotiaana, hän erittelee terävästi Euroopan henkistä ja
poliittista tilaa kirjeessään B. O. Schaumanille¹³, Suomettaren silloiselle ulko-
maanosaston hoitajalle.

Toimittamassani kirjassa PHS on sivuilla 355–365 jakso Tietoja Hunfalvystä
Suomen lehdistössä. Utazás-kirjan ilmestyttyä 1871 seuraavana vuonna ylioppi-
las E. Selin¹⁴ esitti otteita siitä Suomalaisen Seuran kokouksessa, samana vuonna
Kirjallinen Kuukauslehti julkaisi pitkän kirjoituksen 3:nnessa numerossa „Ulko-
maalaisen mietteet Suomesta”. Kun oli saatu Hunfalvyn kirjan I osan saksan-
kielinen käännös „Reise in den Ostseeprovinzen Russlands” v. 1874, suomensi
B. F. Godenhjelm siitä tärkeimmät kohdat Viron- ja Liivinmaan yhteis-
kunnallisista oloista. Nämä ilmestyivät Kirjallisen Kuukauslehden ensimmäi-
sessä numerossa sivuilla 10–16. Näin ollen suomea taitavat lukijat saivat jok-
seenkin tarkan kuvan Hunfalvyn monipuolisen matkakirjan sisällöstä.¹⁵

Entä ne suomenmieliset, jotka eivät osanneet tarpeeksi hyvin suomea? Heitä
varten julkaistiin ruotsinkielistä Morgonbladet-lehteä 1872–1884. Lehden päätoi-
mittaja oli Johan August Hagman (1841–1885), helsinkiläisen fennomaanipiirin
jäsen, mm. Antti Jalavan läheinen ystävä¹⁶. Lehdessä julkaistiin laaja, erittäin an-
siokkaasti laadittu kolmiosainen artikkeli Hunfalvyn matkasta Itämeren seuduilla
(166, 167, 172, 177/1874). Artikkelisarjan ensimmäisen osan alussa sanotaan, että
tämä erinomainen unkarilainen tiedemies on laatinut näiden maiden elämästä ja
historiasta kuvauksen, joka todistaa hänen perusteellista asioiden hallintaansa ja
harvinaisen tarkkaa havaintokykyään. Morgonbladet ilmoittaa lähteen: K. A. Lind-
strömin lehden Nya Dagligt Allehanda. Artikkelisarjan lopussa selostetaan tarkasti
I osan X luku A magyar nyelv rokonsága. Siinä Hunfalvy torjuu epätieteellisiksi
havaitut olettamukset unkarin kielen sukulaisuudesta sanskriitin, kiinan, mongo-
listen ja turkkilaisten kielten kanssa. Hunfalvy puhuu suomalais-ugrilaisesta kieli-
ryhmästä; kielisukulaisuudesta on todistuksena joukko samankaltaisia sanoja sekä
kieliopillisten muotojen samankaltaisuus. – Artikkelisarjan kirjoittajaa ei ilmoiteta,
mahtoiko olla itse päätoimittaja? (Tämä Morgonbladetin artikkeli samoin kuin
edellä mainittu B. F. Godenhjelmin kirjoitus puuttuvat valitettavasti PHS:n sar-
jasta Tietoja Hunfalvystä Suomen lehdistössä.)

¹³ Helsingin yliopiston kirjasto Coll. 198.

¹⁴ O. Blomstedtin kuoleman jälkeen (1871) ainoita suomalaisia, joka osasi unkaria. PHS, s.
404 virhe: Selin syntyi 1844. – Selin käänsi ruotsiksi vogulien taruja, mm. tarun maailman
luomisesta. Tarut julkaisi Helsingfors Tidningar 68, 71, 78, 81, 83/1866. Hunfalvy lähetti „Reguly
Antal Hagymányai” -teoksen 1864 Suom. Kirj. Seuralle (PHS, 138).

¹⁵ Lisätietoja Hunfalvyn kirjan vastaanotosta Suomessa PHS, 144, 147, 253–254.

¹⁶ Jalavan oivallinen henkilökuva Hagmanista Ilona Jalavan kirjassa Antti Jalava. Tavallisen
miehen tarina. WSOY. Porvoo 1948, 233–235.

K. A. Lindström kuoli 1885, saman vuonna myös Morgonbladetin toimittaja Hagman, Hunfalvy eli heidän jälkeensä vielä kuusi vuotta, Lindströmin unkaritar saavutti 90 vuoden iän.

Jäämme vastausta vaille muutamiin kysymyksiin:

Saiko Lindström lehdelleen Pestin kirjeenvaihtajan?

Onko Ruotsissa tallella Hunfalvyn kirjeitä Lindströmille?

Onko Unkarissa tallella Lindströmin kirjeitä János Hunfalvyille?

Tarkistin sekä Ch. Pierre Backmanin ja Béla Lefflerin kirjan Ungern i kultur och historia (Unkarin kulttuuria ja historiaa), Stockholm 1924 sekä Bertha Kelemenin kirjan Magyarok és Svédek, Budapest 1946. Kummastakaan ei löydy Hunfalvyn nimeä. Ehkä tuleva tutkimus näyttää, oliko hänen käynnillään ja matkakirjallaan mitään merkitystä ruotsalaisille; ehkä joku selvittää senkin, missä määrin K. A. Lindström teki Unkaria tunnetuksi lukijakunnalleen.

Magánhangzó-harmónia a nganaszanban

A PS magánhangzó-harmónia a nganaszan harmónia tükrében,
avagy a nganaszan magánhangzó-harmónia történeti előzményei

In this study we present vowel harmony in Nganasan from both synchronic and diachronic points of view. The labial/illabial opposition (*u:i, ü:i*) in Nganasan can be traced back to a front/back opposition in the Uralic proto-language. In Proto-Samoyedic vowel harmony in disyllabic words is specified by the second syllable. When the second syllable had a nasal, the stem had a suffix with a back vowel. When the stem ended in a palatal, the suffix included a front vowel. In case of trisyllabic words the vowel in the third syllable specified the type of vowel harmony in the word.

1. Bevezetés

Tanulmányunkban arra vállalkozunk, hogy a nganaszan nyelvben megfigyelhető harmóniatípusokat ragadjuk meg egyrészt a szinkron fonológiai leírás oldaláról, másrészt pedig a jelenségek háttéréül szolgáló történeti változásokat, azok mozgatórugóit mutatjuk be, mintegy teljes képet adván az ide sorolható jelenségekről.

Harmóniának azt a szabályos jelenséget nevezi a fonológia, mikor bizonyos tartományokon (szótagon, morfológiaiilag egyszerű vagy összetett szavakon) belül egyes szegmentumoknak bizonyos jegyekben meg kell egyezniük. A harmóniát legjobban a terjedéssel lehet megragadni és szemléltetni. Ez azt jelenti, hogy az érintett jegy (esetleg jegyek) egyik szegmentumról a másikra terjed (nek) tovább. A disztinktív jegyek – melyek lehetnek palatális/elülső, veláris/hátsó, labiális/kerek, valamint az egyes nyílásfokok szerint felső, középső, alsó nyelvállás – kombinációi alapján különböztetjük meg a magánhangzó-harmónia különböző típusait. Az uráli nyelvekben leggyakoribb, és az alapnyelvre is rekonstruált harmóniatípus a palatoveláris, azaz előlségi harmónia. Emellett gyakran előfordul még a labiális, azaz kerekégi harmónia (magyar, cseremis), és a nyílásfok szerinti harmónia (néhány osztják nyelvjárás). Az egyes harmóniatípusok együttesen is előfordulhatnak: előlségi + kerekégi (magyar), előlségi + nyílásfok szerinti (keleti osztják).

A harmónia érinthet mássalhangzókat is, magánhangzókat is. Így van ez a nganaszanban is. (Bővebben lásd Várnai 2002: 55–59). Az adott tartomány,

amelyen hatását kifejti, a morfológiailag komplex szó. A mássalhangzókat érintő harmóniáról ebben a tanulmányban nem szólunk. A magánhangzók tekintetében két jegyet (előlség és kerektség) érint.

A harmónia lehet *totális* vagy *részleges*. A totális harmóniában minden magánhangzó részt vesz, tehát nincsenek vegyes hangrendű szavak. A részleges harmónia esetében lehetnek a harmónia szempontjából áttetsző, más néven *semlleges szegmentumok*, melyek nem vesznek részt a harmóniában, de átengedik magukon a terjedést. Vannak olyan szegmentumok, melyek megállítják a terjedést. Ezeket *retesszegmentumoknak* nevezzük.

Azt, hogy a terjedés melyik irányból indul és mekkora a tartománya, az egyes nyelvek választhatják meg, tehát a harmónia lehet *progresszív* (balról jobbra) és *regresszív* (jobbról balra irányú). Az uráli nyelvek csak a progresszív harmóniát ismerik.

Az uráli nyelvekben a harmónia lehet *tőn belüli* (morfémaharmónia, azaz hangrend), és *tőszabályozta* (szuffixális harmónia, azaz illeszkedés). A nganaszan harmóniajelenségek a *tőszabályozta* típusba tartoznak, ami azt jelenti, hogy a tő harmonikus értékétől függ a toldalékok értéke. A toldalékok rendszeresen váltakozó toldalékok, tehát a tőhöz megfelelő változatban illeszkednek. A tőn belüli harmóniát, hagyományos nevén hangrendet nem tapasztalhatjuk. A történeti változások során teljesen elhalványult az eredeti uráli korig visszavezethető örökség, így harmóniajelenségek csak a toldalékok illeszkedésében fedezhetők fel a nganaszanban. A vegyes hangrend kialakulását és az azonos alakú tövek létrejöttét segítette a végmagánhangzók lekopása (PU > PS), valamint a nem első szótagi palatális és veláris magánhangzók változásai (részletesebben lásd a 6. pontban).

2. A nganaszan magánhangzó-harmónia

A magánhangzó-harmónia (ti. itt csak toldalékilleszkedés) a nganaszanban bonyolult kérdés, mivel a történeti változások a jelenségek egy részét elhomályosították. A toldalékalternánsokat sorra véve a magánhangzók két, illetve három jegyben is harmonizálnak: előlség és kerektség, ritkábban nyílásfok szempontjából, azonban a tő fonológiai alakjából csak az előlségi harmónia következik, a kerekégi és nyílásfok szerinti harmónia lexikalizálódott fonológiai tulajdonság.

A nganaszan magánhangzó-harmónia mára elvesztette szinkrón motivációját, tehát valóban nincsenek harmonikus tövek, azonban a toldalék-alternációkban még mindig megfigyelhetők bizonyos szabályszerűségek. Éppen emiatt megítélése nem volt egyértelmű a kutatók körében. Castrén (1854: 26–31) említett először harmóniát a nganaszanban. Olyan toldalékalternációkra figyelt fel, me-

lyek a tő (pontosabban többnyire az utolsó) magánhangzójának minőségétől függ. Rámutatott néhány szabályszerűsége, de a toldalékkilleszkedés teljes szabályrendszerét nem sikerült tisztázni. Tereščenko (1979: 48) kizárta a harmónia lehetőségét nem tudván rendszeres szabályokat kimutatni a toldalékváltakozásokból. Végül Helimski (1993, 1997, 1998) tártá föl az addig tisztázatlan nganaszan magánhangzó-harmónia rendszerét.

Két harmóniaosztályt különböztethetünk meg a nganaszanban: U-osztályt, valamint I-osztályt. Ez a tulajdonság visszavezethető egy történeti elülső : hátsó szembenállásra (palatoveláris harmóniára), mely azonban mára teljes mértékben elhomályosult, és az egyes szavak történetileg lexikalizálódott fonológiai tulajdonságává vált. Gyakran lehetetlen a szótó hangalakjáról megállapítani, hogy melyik osztály tagja. Olykor homonímák is lehetnek két különböző osztály képviselői: *hon-*: *hon-sjəðj* 'birtokolta' (I-osztály); *hon-*: *hon-suəðu* 'fonta' (U-osztály). Tehát ahhoz, hogy megfelelő toldalékkal lássuk el a lexikai egységeket, tudnunk kell, hogy melyik osztály képviselői, ami nem felszíni tulajdonsága a szóalakoknak.

Mindezen felül érvényesül egy ún. „másodlagos” harmónia, melyben a felső nyelvállású magas magánhangzóknak (az *ü*-nek és *i*-nek) a tő utolsó szótagjában való megjelenése fogja eldönteni, hogy melyik toldalékalternáns kerül mellé. Mielőtt közelebbről megvizsgáltnánk a két harmóniatípus viselkedését, bemutatjuk a nganaszan magánhangzó-rendszert.

Nyelvállás	elöl képzett		centrális	hátsó képzett	
	illabiális	labiális	illabiális	illabiális	labiális
felső	<i>i</i>	<i>ü</i>	<i>ɨ</i>		<i>u</i>
középső	<i>e</i>		<i>ə</i>		<i>o</i>
alsó	<i>ɪ</i> <i>a</i>		<i>a</i>		^u <i>a</i>

3. A tövek viselkedése

Mint az eddigiek során kiderült, a tövekben nem figyelhetünk meg semmilyen hangrendi szabályosságot, nagyon sok a vegyes hangrendű tőalak is. A toldalékilleszkedést a tőnek két tulajdonsága szabályozza:

1) Egyrészt egy lexikalizálódott, tőhöz tartozó, a felszínen meg nem jelenő tulajdonság irányítja az egyik típusú váltakozást.

U-osztályú tő		I-osztályú tő	Példa
<i>u</i>	~	<i>ĩ</i>	- <i>tu</i> ~ - <i>tĩ</i> (PxSg3)
<i>ű</i>	~	<i>i</i>	- <i>tű</i> ~ - <i>ti</i> (PxSg3)
<i>a</i>	~	<i>ĩ</i>	- <i>bta</i> ~ - <i>btĩ</i> (kiválasztó képző)
<i>a</i>	~	<i>i</i>	- <i>bta</i> ~ - <i>bti</i> (kiválasztó képző)
<i>a</i>	~	<i>ʼa</i>	- <i>jka</i> ~ - <i>jkʼa</i> (moderatív képző)

2) Másrészt pedig a felszínen is megjelenő, utolsó szótagi magas, felső nyelválású magánhangzók indítják el a homorgán képzéshelyű palatoveláris alternációt:

<i>ű, i</i> az előző szótagban		Más magánhangzó az előző szótagban	Példa
<i>ű</i>	~	<i>u</i>	- <i>tű</i> ~ - <i>tu</i> (PxSg3)
<i>i</i>	~	<i>ĩ</i>	- <i>ti</i> ~ - <i>tĩ</i> (PxSg3)

Mindezekből az alternációkból leolvasható, y az osztályok szerinti harmóniában a labiális : illabiális szembenállás: *u* : *ĩ* és *ű* : *i*, valamint a nyílt : zárt oppozíció: *a* : *i* és *a* : *ĩ* játszik szerepet. Problémás az *a* : *ʼa* váltakozás besorolása; tartható egyrészt palatális–veláris oppozíciónak (*ä* : *a*) – itt megjegyzendő, hogy történeti szempontból ez lenne a helytállóbb –, vagy szintén zárt–nyílt oppozíciónak (*a* : *i*). Tehát az osztályokhoz tartozó harmónia kerekcségi és nyílásfok szerinti, azaz zártságú.

A tő fonológiai alakjából következő, a felszínen is megjelenő harmóniára pedig a palatoveláris szembenállás jellemző, de kizárólag a felső nyelválású magánhangzók (*ű* : *u* és *i* : *ĩ*) vesznek részt ebben a harmóniában, a többi fonéma nem érzékeny erre.

Mindkét harmóniatípusban a harmonizáló jegyek továbbterjednek a tő után szereplő összes harmonikus magánhangzót tartalmazó toldalék magánhangzóira.

Az *a*-t érintő palatoveláris (*a* : *ʼa* váltakozás), valamint a kerekcségi (*ű* : *i* váltakozás) harmónia önállóan is érvényesül. A valódi harmónia, amely a tövek fonológiai alakjából következően működik, azaz a palatoveláris váltakozás (*ű* : *u* és *i* : *ĩ*) önállóan nem működik, csak az osztályok szerinti kerekcségi harmóniával együtt.

Harmónia szempontjából semlegesnek mondhatók a mássalhangzók, mivel rájuk nem terjednek a harmonizáló jegyek, és a terjedést átengedik magukon. A semleges szegmentumok meghatározásánál a magánhangzók esetében meg kell különböztetni a töbéli és a toldalékbéli magánhangzókat.

A töben harmonikusnak csak a valódi (palatoveláris) harmóniát elindító *ű* és *i* mondható, a többi semleges magánhangzó, de nem áttetszők, mivel ha a töben

szereplő harmonikus magánhangzó után bármilyen más nem harmonikus magánhangzó áll, az a palatoveláris harmóniát blokkolja, azaz nem engedi át magán a terjedő jegyeket, pl.: *hüə-ðu* (PxSg3) 'év', *küə-ðu* (PxSg3) 'fenyő', *bətüə-ðu* (PxSg3) 'tábortűz'.

4. A toldalékok viselkedése

A nganaszan magánhangzó-harmónia tehát tő-szabályozta típusú, azaz a toldalékok illeszkedésében nyilvánul meg. A toldalékok (harmónia szempontjából!) lehetnek egy-, két-, három-, illetőleg négyalakúak. A következő táblázat mutatja be az egyes toldalék-alternációkat, utána pedig az ezeket szemléltető példák állnak.

Tő	U-osztály		I-osztály		mély-szerkezeti jelölés
	<i>ü, i</i> az előző szótagban	más mgh.	<i>ü, i</i> az előző szótagban	más mgh.	
Toldalék					
4-alakú:	<i>ü</i>	<i>u</i>	<i>i</i>	<i>j</i>	U
3-alakú:	<i>a</i>	<i>a</i>	<i>i</i>	<i>j</i>	A ₁
2-alakú:	<i>a</i>	<i>a</i>	<i>'a</i>	<i>'a</i>	A
	<i>ü</i>	<i>ü</i>	<i>i</i>	<i>i</i>	Ü
1-alakú:	<i>u</i>	<i>u</i>	<i>u</i>	<i>u</i>	U ₀ *
	<i>ü</i>	<i>ü</i>	<i>ü</i>	<i>ü</i>	Ü ₀
	<i>a</i>	<i>a</i>	<i>a</i>	<i>a</i>	A ₀
	<i>j</i>	<i>j</i>	<i>j</i>	<i>j</i>	I
	<i>i</i>	<i>i</i>	<i>i</i>	<i>i</i>	I
	<i>ə</i>	<i>ə</i>	<i>ə</i>	<i>ə</i>	Ə

*Az U₀ az avam nyelvjárásban *ü*-ként realizálódik, ha az előző szótagban *i* vagy *ü* van.

Példák a toldalékokra:

4-alakú: U: PxSg3 -TU

ü: *hodür-tü* 'levele'

u: *ban-tu* 'kutyája'

i: *d'eńsi-ði* 'ára'

j: *biə-đj* 'szele'

3-alakú: A_1 : korlátozó képző $-RA_1A_0$

a: *ɲua-raa* 'csak ajtó'

i: *d'eli-ria* 'csak hang'

j: *kolj-rija* 'csak hal'

2-alakú: A : moderatív képző: $-JKA$

a: *bəlua-jka* 'nagyon mérges'

a: *hirəgə-jk'a* 'nagyon magas'

\ddot{U} : moderatív képző: ${}^1L\ddot{U}^N KU_0$

ü: *kəə-"lükü* 'rövidecske'

i: *anə-"likü* 'kissé nagyobb'

1-alakú: U_0 : duratív képző $-KU_0J$

u: *sakəbtu-guj-ša* 'megkóstol', *bjndəbtj-guj-ša* 'vasal'

\ddot{U}_0 : nyomatékosító elem $-K\ddot{U}_0^N M\ddot{U}_0$

ü: *ma-kümü* 'hiszen sátor', *ni-gümü* 'hiszen nő'

A_0 : melléknévképző $-KA_0$

a: *talaŋ-ka* 'baldog', *maŋi-ka* 'közeli'

I : figyelmeztető mód $-L_I$

j: *kotu-lim* 'Most megöllek!'

I : moderatív képző $-D'IR$

i: *česəgə-d'ir* 'valamivel hidegebb'

Θ : $PxSgI$ $-M\Theta$

ə: *baarbə-mə* 'gazdám', *ni-mə* 'feleségem'

A toldalékokban szereplő magánhangzók közül semlegesnek mondható a *a*, valamint vannak olyan *a*, *u* és *ü* fonémák, melyek nem harmonizálnak (ezek mélyszerkezeti jelölismódja éppen ezért A_0 , U_0 és \ddot{U}_0). Az *i* és *j* fonémáknak is két változatuk van, egyrészt semleges, nem váltakozó (mélyszerkezeti jelölismódjuk: I és J), másrészt pedig harmonikus alternánsként szerepelhetnek a szuffixumokban: *i* az U , A_1 , \ddot{U} variánsaként, *j* pedig az U , A_1 variánsaként.

5. Magánhangzó-betoldás, azaz a kötőhangzók

A mássalhangzós tőtípusokhoz a mássalhangzó kezdetű toldalékok némelyike a nem kedvelt mássalhangzó-torlódás elkerülése végett magánhangzóval (kötőhangzóval) csatlakozik. A szakirodalom nem egységes abban, hogy ezek a magánhangzók hová tartoznak, a tőhöz vagy a toldalékhoz, illetve önálló egységek. Mi elemzésünkben a toldalékok részeként kezeljük őket. A tövekhez más és más magánhangzóval kapcsolódnak a szuffixumok. A kötőhangzók egy cso-

¹ A " jellel a gégezárlangot jelöljük.

portjának viselkedése nagyon hasonló a kerekcségi harmóniában részt vevő magánhangzókéhoz (U), ezért tárgyaljuk a magánhangzó-harmóniához kapcsolódó jelenségeként.

1) Kötőhangzó nélküli toldalékok

Vannak olyan toldalékok, melyek a mássalhangzós tőhöz nem kötőhangzóval kapcsolódnak, ilyenkor gyakoriak a mássalhangzó-kapcsolatok.

2) Kötőhangzós toldalékok

a) ə-val kapcsolódó toldalékok:

Minden konsonáns végű tőhöz ə-val kapcsolódnak bizonyos toldalékok, tekintet nélkül a tő harmonikus osztálybeli hovatartozására.

b) : ü/u/i/ĭ-vel kapcsolódó toldalékok

Bizonyos szuffixumoknál igen bonyolult a helyzet: négy kötőhangzó lehetséges: ü, u, i, ĭ. Ezen kötőhangzók viselkedése nagyon hasonló a kerekcségi harmóniában résztvevő magánhangzókéhoz (U), éppen ezért ezek mélyszerkezeti jelölése is U. A tő fogja meghatározni, hogy melyik kötőhangzós alternánst választja, attól függően, hogy a tő melyik harmonikus osztályba tartozik, kaphat U-osztály esetén -u-t vagy -ü-t, néhány esetben -i-t; Ĭ-osztály esetén ĭ-t vagy i-t. Ezen belül megfigyelhetünk olyan tendenciát, hogy ha az előző szótagban, vagyis a töben palatális magánhangzó áll, illetve a tövégi mássalhangzó palatális, akkor a szóba jöhető 2–2 kötőhangzó közül a palatálist választják a tövek. Ez azonban nem kivétel nélküli, ezért ez a jelenség még további vizsgálatokra szorul. Feltehetően itt is a történeti, valamint analógiás változások homályosították el az eredeti szabályszerűséget, amely mára csak tendenciaként van meg.

U-osztály				Ĭ-osztályt			
palatális V az előző szótagban		nem-palatális V az előző szótagban		palatális V az előző szótagban		palatális V az előző szótagban	
—	<i>hođür</i> 'levél'	—	<i>baŋ</i> 'kutya'	—	<i>beŋ</i> 'életerő'	—	<i>h'aŋ</i> 'tenyér'
ə	<i>hotürə</i> " (PINom)	ə	<i>banə</i> " (PINom)	ə	<i>benə</i> " (PINom)	ê	<i>h'aŋə</i> " (PINom)
ü	<i>hotürüčü</i> (PIPxSg3)	u	<i>banučü</i> (PIPxSg3)	i	<i>beniči</i> (PIPxSg3)	ĭ	<i>h'aŋĭči</i> (PIPxSg3)

6. Történeti előzmények

A nganaszanban jelentkező harmónia, tehát a labiális : illabiális szembenállás (u : ĭ és ü : i) minden bizonnyal nem a leánynyelv önálló életében alakult ki, hanem már sokkal korábban. Eredete, mint látni fogjuk, az uráli alap-

nyelvig vezethető vissza egy elülső : hátsó szembenállásra (palatoveláris harmóniára). Ezért az alábbiakban – ha igen röviden is – áttekintjük a proto-uráli és a proto-szamojéd alapnyelvre vonatkozó nézeteket.

A nganaszban érvényesülő „másodlagos” felszínen is megjelenő harmóniatípus, melyben az utolsó szótagi magas, felső nyelvallású magánhangzók (*ü* és *i*) indítják el a homorgán képzéshelyű palatoveláris alternációt, feltehetően a nyelv önálló életében alakult ki, ezért ezzel a történeti áttekintésben nem foglalkozunk.

A nyílt : zárt oppozíció: *a* : *i* és *a* : *j*, valamint az *a* : ¹*a* váltakozás eredetének vizsgálatától a probléma összetettsége miatt e tanulmány keretei között szintén eltekintünk. Ez a harmóniatípus még további kutatásokat igényel.

6.1. A proto-uráli magánhangzó-harmónia

Az uráli magánhangzó-harmónia kérdésével több kutató is foglalkozott, e helyen eltekintünk az egyes nevek felsorolásától. Az első szótagi magánhangzók tekintetében a vélemények megegyeznek abban, hogy az alapnyelvben bármely magánhangzó állhatott ebben a pozícióban. Ellenben megoszlanak a vélemények aszerint, hogy az uráli alapnyelv második szótagjában milyen magánhangzók szerepelhettek. Általánosan elfogadott nézet (volt), hogy a második szótagban *a*, *ä* és *e* fordulhatott elő (Itkonen 1962, Hajdú 1966, Sammallahti 1979, Rédei 1986). Ez a magánhangzó-harmónia szempontjából természetesen azt jelentette, hogy nem beszélhetünk teljeskörű harmóniáról. A Collinder (1960) és Wickmann (1962) által képviselt második szótagi két fonéma (*a* ~ *ä* és *e* ~ *e*) feltételezése továbbra is a részleges harmónia nézetét képviseli. Janhunen 1981-es cikkében a második szótagra *a* ~ *ä* és *j* ~ *i* párokat rekonstruál. Az egyes allofónok jelentkezése a magánhangzó-harmóniától függött. Nézetéhez később Sammallahti is csatlakozott (1988). Legutóbb e kérdéskörrel Mikola Tibor foglalkozott, aki visszatért ahhoz az elképzeléshez, hogy a második szótagban három magánhangzó lehetett. Janhunenhez (1982) hasonlóan a proto-uráliiban második szótagi vokálisként *a* ~ *ä* ~ *ə* -t rekonstruált. Ez egyben azt is jelenti, hogy Mikola szintén elutasítja a teljeskörű magánhangzó-harmónia egykori meglétét. Véleménye szerint a következő szóstruktúrák fordulhattak elő (Mikola 1997a: 250):

a, o, u – a;

a, o, u – ə;

ä, e, i – ä;

ä, e, i – ə;

ə – a;

ə – ä;

ə – ə

Tehát ez azt jelenti, hogy egy palatális/nem-palatális szembenálláson alapuló (azaz előlségi) harmóniát tételez fel az uráli alapnyelvre.

Magunk részéről a hagyományos nézethez csatlakozunk, azaz PU-ra nézve csak részleges harmóniát tételezünk fel

6.2. A proto-szamojéd magánhangzó-harmónia

A szamojéd nyelvek esetében produktív magánhangzó-harmóniáról ma már csak a nganaszanban beszélhetünk (pontosabban ott is csak toldalék-illeszkedésről), a másik két északi-szamojéd nyelvben (nyenyec, enyec) csak reliktumok fedezhetők fel, a déli-szamojéd nyelvekben egykori meglétét a matorban és a kamasszban is sikerült kimutatni.

A proto-szamojéd alapnyelvre Mikola 1988-ban írott nyelvtörténeti összefoglalójában nem tételez fel magánhangzó-harmóniát.

Helimski kutatásai (1993) ezen a téren gyökeres fordulatot hoztak. Helimski a nganaszan magánhangzó-harmónia néhány megmagyarázhatatlannak tűnő esetét megvizsgálva arra a következtetésre jutott, hogy a PS alapnyelvre nem egy, hanem két redukáltat, egy palatálist és egy nem-palatálist kell feltételeznünk: $\ddot{a} \sim \hat{a}$. Helimski meggondolásait, adatait figyelembe véve már Mikola (1997b: 19–20) és Janhunen (1998: 465–466) is számol magánhangzó-harmóniával a PS alapnyelvre nézve. Mivel az esetragoknál nemcsak a $t\ddot{o}$ hangrendjéről, hanem a ragok illeszkedéséről is szó van, mindketten a harmonikus pároknak megfelelően két-két ragpárt (egy palatálist és egy nem palatálist) rekonstruálnak a lokatívusz és a prolatívusz esetében (Janhunen 1998: 469, Mikola 1997b: 111).

Mielőtt a harmónia működését áttekintenénk, részletesebben meg kell vizsgálnunk a PS $*\ddot{a}$ hang státuszát. A hagyományos nézet szerint (Janhunen 1977, Mikola 1988) ez a hang alsó nyelvállású palatális, illabiális hang. Helimski (1997: 68) véleménye szerint az \ddot{a} -ként rekonstruált hangot velárisnak kell tartani. Janhunen legutóbbi munkájában (1998: 463) ugyan palatális magánhangzót rekonstruál, de megjegyzi, hogy ez a hang instabil: „The vowel \ddot{a} , in particular, may have been qualitatively unstable: its reflexes in the modern languages are variously either front vowels (in Nenets, Enets and Mator) or back vowels (elsewhere).” (i. m.) Janhunen korábban (1975–1976: 169) úgy vélekedett, hogy az északi-szamojéd feltételezhetően két nyelvjárása között különbség mutatkozott aszerint, hogy a nyílt magánhangzók esetében mely tulajdonság volt a fontosabb. A nyenyec-enyec nyelvjárás az \ddot{a} [– lab, + pal] – \hat{a} [+ lab, – pal] esetében a palatalitási disztinkciót, míg a nganaszan előzménye a labialitási disztinkciót érezhette fontosabbnak. Ennek bizonyítéka, hogy a nyenyecben és az enyecben az \ddot{a} előtti protetikus kon-

szonáns palatalizált, habár az enyecben² előfordul nem palatális protézis is. A nganaszanban a protézis mindig veláris mássalhangzó. Példa: PS **āj* 'száj' > ng. *ṇaṇ*, nyT. *nyah*, enyB *na'*; PS **āpā* 'nővér' > ng. *ṇabu*, nyT. *nyaba*.

Ezzel az elképzeléssel azonban még nem tudjuk megmagyarázni, azt a tényt, hogy miért viselkednek az **ā*-ból keletkezett hangok a nyenyecben a magánhangzó-harmóniában³ velárisként. Azonban, ha elfogadjuk Helimski nézetét és veláris hangot rekonstruálunk, akkor ez a jelenség is magyarázhatóvá válik. További érv lehet amellett, hogy ez a hang veláris volt az a tény, hogy ebben az esetben egy kiegyensúlyozott, szimmetrikus rendszert kapunk.

A fenti megfontolások alapján tehát a PS-ra a következő magánhangzó-rendszert feltételezhetjük:

Nyelvállás	elől képzett		hátral képzett	
	illabiális	labiális	illabiális	labiális
felső	<i>i</i>	<i>ü</i>	<i>ĩ</i>	<i>u</i>
középső	<i>e</i>	<i>ö</i>	<i>ẽ</i>	<i>o</i>
alsó			<i>ä</i>	<i>â</i>
redukált		<i>ə</i>		<i>ɔ̃</i>

Ezek után vizsgáljuk meg, hogyan működött a proto-szamojéd magánhangzó-harmónia. Tőn belüli harmóniát (hangrendet) nem minden esetben tapasztalhatunk a proto-szamojédban, habár a hangváltozások következtében az uráli alapszavakhoz képest a PS-ban a harmonikus tövek túlsúlyba kerültek. Ez azzal magyarázható, hogy egyrészt a második szótagi magánhangzó-lekopás felszámolta a vegyes hangrendű szavak egy részét, másrészt olyan hangváltozások mentek végbe, amelyek szintén a harmónia erősödését eredményezték. A teljesség igénye – valamint a PU > PS hangfejlődés ismertetése – nélkül az alábbi példák szemléltetik ezt a folyamatot. Először a magánhangzó-lekopásra hozunk példákat:

PU **anj* 'Öffnung, Einschnitt, Vertiefung' (J81: 256; UEW: 11–12: **anje*) > PS **āj* 'Mund' (SW: 20)

PU **kājā* 'Morgenröte' (J81: 221; UEW: 167: **koje*) > PS **kājā* 'Sonne' (H97: 261)

PU **kāwī* 'Ohr' (J81: 253; UEW: 197: **kule*) > PU **kāw* 'Ohr' (SW: 62, J81: 253)

PU **kektā* ~ **käktā* (J81: 258; UEW: 118: **kakta* ~ **käktā*) > PS **kite* 'zwei' (H97: 276)

² Protetikus konzonánst csak az enyec baj és karaszinó nyelvjárásában találhatunk, a chantai-ka nyelvjárásban megmaradt a magánhangzós szókezdet, azonban *ä* > *e* fejlődés ment végbe.

³ Például a melléknévi igenevek képzőinek kapcsolódásakor. Az eredetileg palatális tőhöz a palatális formában, veláris tőhöz veláris formában kapcsolódik a képző.

Találunk olyan példákat is, ahol a hangfejlődés következtében hangrendváltás történt⁴:

PU **kinče* ~ *künče* 'Nagel, Klaue' (UEW: 157) > PS **kâtā* 'Nagel, Kralle' (SW: 55)

A fent bemutatott lekopási tendencia ellenére léteztek vegyes hangrendű szavak is a szamojéd alapnyelvben. Ezek lehettek pl. olyanok, amelyekben az uráli alapnyelvben még érvényesült a magánhangzó-harmónia, a proto-szamojédban viszont a hangfejlődés következtében vegyes hangrendű szóvá alakult. Ezt a folyamatot a következő példával szemléltetjük:

PU **kuñij* (J81: 255; UEW:159: **kiñe*(-l) ~ **küñe*(-l)) > PS **kâñeli* (Hel: 266)

PU **kala* (UEW: 119, J81: 222) > **kāle* (Hel: 273)

A vegyes hangrendű szavak egy másik része ugyanakkor nem vezethető vissza az uráli alapnyelvig:

PS **enā*- 'Wahrheit' (SW:23), **ücā* 'klein' (SW:31)

A megvizsgált etimológiák alapján a szamojéd alapnyelvben a kétszótagú szavakban a következő magánhangzó-struktúrákat találhatjuk⁵: (Meg kell jegyeznünk, hogy előfordulhattak még itt fel nem sorolt struktúrák. Nem vettük figyelembe azokat a szavakat, amelyeknek második szótagja pontosan meg nem határozható magánhangzót tartalmaz, valamint azokat, amelyek nem teljesen biztos etimológiák.)

$\left. \begin{array}{l} \ddot{u}, i, e, \hat{a} - e \\ \ddot{u}, i, e, \hat{a}, \hat{a} - i \\ \ddot{u}, e, i - \hat{a} \end{array} \right\}$	palatális hangrend
--	--------------------

$\left. \begin{array}{l} u, o, i, \hat{e}, \hat{a}, \hat{a}, \hat{a} - \hat{a} \\ \hat{a} - i \\ i, \hat{a}, \hat{a} - \hat{e} \\ u, o, \hat{e}, \hat{a}, \hat{a}, \hat{a} - o \\ \hat{a}, \hat{a}, o, \hat{a} - u \\ u, o, i, \hat{e}, \hat{a}, \hat{a}, - \hat{a} \\ \hat{a}, \hat{a} - \hat{a} \end{array} \right\}$	nem-palatális hangrend
---	------------------------

⁴ Ez az eset csak akkor adathozható, ha a PU-ra az UEW rekonstrukciójaival számolunk. Ebben az esetben is csak igen kevés példát tudunk felsorolni. Így felmerül a kérdés, hogy a kérdéses etimológiák nem szorulnak-e inkább korrekcióra.

⁵ A szamojédológiában először Helinski vetette fel azt a nézetet, hogy a második és az azt követő szótagban nemcsak három, hanem mindegyik vagy szinte mindegyik magánhangzó előfordulhat. (Helinski 1997: 68–70). Mi ezt a nézetet elfogadjuk.

$\left. \begin{array}{l} \ddot{o}, e, i, \ddot{a} - \acute{a} \\ i, e, -\hat{a} \\ \acute{a}, i, o, \hat{a} - e \\ \acute{a}, \hat{a} - i \\ e, i, \ddot{u} - \ddot{a} \end{array} \right\}$	vegyes hangrend
--	-----------------

A kettőnél több szótagú szavak közül szintén csak a biztos etimológiával rendelkező háromszótagú szavakat vizsgáljuk, az ennél több szótagot tartalmazó szavakat kihagytuk:

$\left. \begin{array}{l} i - e - e \\ i - \ddot{a} - e \\ e - i - e \\ e - i - \ddot{a} \\ e - \hat{a} - \hat{a} \end{array} \right\}$	palatális hangrend
--	--------------------

$\left. \begin{array}{l} u - \hat{a} - \acute{a} \\ u - \hat{a} - \hat{a} \\ o - \acute{a} - \hat{a} \\ i - \hat{a} - \hat{a} \\ e - \acute{a} - \acute{a} \\ \acute{a} - o - \acute{a} \\ \hat{a} - \hat{a} - \hat{a} \end{array} \right\}$	nem-palatális hangrend
--	------------------------

$\left. \begin{array}{l} u - \hat{a} - e \\ e - \acute{a} - \hat{a} \\ e - \acute{a} - \acute{a} \\ \hat{a} - e - i \\ e - \hat{a} - \ddot{a} \\ \acute{a} - e - \ddot{a} \end{array} \right\}$	vegyes hangrend
---	-----------------

Láthatjuk a fenti struktúrákból, hogy a PS alapnyelvben igen sok vegyes hangrendű szóval találkozhatunk. Ha abból a feltételezésből indulunk ki, hogy a hangrendi törvények kiterjedtek a toldalékokra is (illeszkedés), akkor azt mondhatjuk, hogy a palatális hangrendű tövekhez palatális magánhangzót tartalmazó toldalék járult, míg a nem-palatális hangrendű szavakhoz nem-palatális magánhangzót tartalmazó toldalék járult. Felvetődik azonban az a lényeges kérdés, hogy milyen toldalékokat kaptak a vegyes hangrendű szavak. Janhunen szerint a toldalékok kapcsolódását az első szótag magánhangzója szabályozza: „Suffixal harmony in proto-Samoyedic was conditioned by the quality of the

vowel in the initial syllable of the stem morpheme. Thus stem containing any of the non-low front vowel *i *ü *e (and possibly *ö) in their initial syllable required suffixal *ä, while stems containing any of the back vowels *u *ı *o *ë or the low vowels *a *ä in the initial syllable were combined with *a ...” (Janhunen 1998: 466). Ez azt jelenti tehát, hogy Janhunen szerint nemcsak a palatális – nem-palatális korrelációt kell figyelembe venni, hanem a függőleges nyelvválást (nyíltságot) is. Eszerint a fenti vegyes hangrendű szavaink első szótagjában előforduló magánhangzókat a harmóniában való részvételük alapján a következőképpen csoportosíthatjuk:

non-low / frontal: *e, i, ö, ü* + palatális toldalék

low/back: *â, ä / o, u, ı, e* + nem-palatális toldalék

Ez azt jelentené, hogy a második szótagban előforduló *â ~ ä ~ ê* vokálisok egyes esetekben sem leges szegmenstumok lennének, amennyiben átenedik magukon a harmónia terjedését, mint pl. az *e – â, e – ê; i – â, i – ê; ü – ê*; struktúrák esetében, máskor azonban nem viselkednek semlegesen, hanem szabályozzák az illeszkedést, mint az *â – i; ä – i* struktúrák esetében. A szabály alapján az általunk vizsgált PS szóstruktúrákhoz a következőképpen járulnak tehát a toldalékok:

Palatális végződést kapnak:

e – e, e – i, e – ä, e – â, e – ê

i – e, i – i, i – ö, i – ü, i – ä, i – â, i – ê

ö – â

ü – e, ü – i, ü – ä, ü – ê

Nem-palatális végződést kapnak:

ä – ä, ä – â, ä – o, ä – e, ä – u, ä – i

â – ä, â – e, â – i

o – ä, o – e

ı – ä, ı – e

Azt láthatjuk, hogy a vegyes hangrendű szavak (ezeket vastagítottan szedtük) egy része nem-palatális toldalékot vesz fel, míg másik részük palatális toldalékot kap. A Janhunen által felállított szabály nem igazít el bennünket a felől, hogy a következő magánhangzó struktúrájú szavak milyen toldalékot vesznek fel:

ä – â, ä – e, ä – i

â – ä, â – â, â – o, â – u, â – e, â – i

Mivel a szamojéd nyelvek közül ma már csak a nganaszanban van produktív harmónia a nganaszan segítségével megpróbálhatjuk rekonstruálni az összamojédra vonatkozó illeszkedési szabályokat, a) ha abból indulunk ki, hogy a nganaszan magánhangzó-harmónia a PU–PS eredetű harmóniával összefüggésbe hozható, b) valamint a nganaszan harmónia működésének elvében nem tér el lényegesen a PS harmóniától. Feltételezésünk a) pontja igen könnyen bizonyít-

ható, ezt már Helimski is megtette a PS redukáltat vizsgáló munkájában (Helimski 1993: 197). Feltevésünk b) pontjával kapcsolatban pedig azt jegyezhetjük meg, hogy nem áll rendelkezésünkre semmilyen olyan nyelvi adat, amely ezt a kiindulópontot lehetetlenné tenné. (Ehhez lásd a nganaszan harmónia-szabályokat a 2. pontban.)

Kiindulópontként vizsgáljuk meg a PS-ra rekonstruálható latívusz-, prolatívusz- és a PxSg3 fejlődését a nganaszanban. Ezt azért szükséges megtennünk, mert mindhárom rag részt vesz az illeszkedésben a PS-ban és a nganaszanban is.

Prol: PS **-mānā* / **-māne* > ng. *-mānu* / *-mānī*

Lok: PS **-nā* / **-ne* > ng. *-(tā)nu* / *-(tā)nī*

PxSg3: PS **-tā* / **-te* > ng. *-tu* / *-tī*

Láthatjuk, hogy a mai nganaszan ragok szabályos fejlődés eredményei, amennyiben a második szótagban **ā* > *u*, **e* > *i* fejlődés ment végbe. Megállapíthatjuk tehát, hogy az ősi palatális – nem-palatális harmónia a szabályos hangmegfelelések következtében a nganaszanban kereksségi harmóniává alakult (*u – i*).

Következő lépésként vizsgáljuk meg, hogy a fent felsorolt vegyes hangrendű szóstruktúrákhoz a nganaszanban milyen toldalék járul! Amennyiben a nganaszanban *i*-t tartalmazó toldalékot találunk – tehát a szó az *i* Ć-harmónikus osztályba tartozik – feltételezhetjük, hogy a PS-ban palatális toldalékot kapott. Ha *u*-t tartalmazó toldalék járul a szóhoz – tehát a szó az *u*-harmónikus osztályba tartozik – a PS-ban nem-palatális toldalékot vett fel. A toldalékolás megállapításához főneveknél a birtokos személyragot (PxSg3), igék esetében az infinitívuszi végződést vesszük figyelembe. Egyes struktúrákra nem hozunk példát, mivel nem minden etimológiához tudunk nganaszan adatot csatolni. Azonban ez a hiány a végkövetkeztetést jelentősen nem befolyásolja.

1a) Második szótagi *ā*-t tartalmazó struktúrák: *ō – ā, e – ā, i – ā, ä – ā*

PS **nōjnā* 'Quappa' > *nūñū-δū* 'nyalimja'

PS **eñwā* 'Schlaf' > *ñambu-δu* 'álma'

1b) Második szótagi *ä*-t tartalmazó struktúra: *i, ü, e – ä*,

PS **wesä* 'Eisen' > *basä-δu* 'vasa'

A fenti példák alapján megállapíthatjuk, hogy ebben az esetben a PS-ban mindig nem-palatális toldalék járulhatott a szótőhöz, hiszen erre utal az a tény, hogy ezek a szavak mind az *u*-osztályba tartoznak a nganaszanban.

1c) Második szótagi *e*-t tartalmazó struktúrák: *ā – e, o – e, â – e, i – e*

PS **kāle* 'Fisch' > *kolj-δj* 'hala'

PS **pāre* 'Labaz' > *horj-δj* 'ételtartója'

PS **jore* 'tief' > *d'üri-δi* 'mélysége'

PS **jote* 'Zwischenraum, Mitte' > *d'ütj-δj* 'hézagja, időköze'

PS **pâte* 'Galle' > *hoti-ði* 'epéje'

PS **kâre-* 'verscheuchen' > *kəri-təsi* 'riaszt, üz'

Ebben az esetben az *i-osztályba* tartozó toldalékok arra utalnak, hogy az összamojédban a tövekhez *p a l a t á l i s* toldalék járult.

1d) Második szótagi *i-t* tartalmazó struktúrák: *â – i, â – i*

PS **wâti* 'bal' > *bədiə-ði* 'balja'

PS **mârki* 'váll' > *mərši-ði* 'vállá'

Most is azt láthatjuk, hogy palatális toldalék kapcsolódhatott a szóhoz.

1e) Második szótagi *â-t* tartalmazó struktúrák: *i – â, e – â*

PS **jetâ* 'Gefäss' > *nitəə-du* 'vödör'

PS **ñensâ-* 'gleiten' > *ñanśü-ürša* 'lecsúszik'

2a) Harmadik szótagi *â-t* tartalmazó struktúra: *e – â – â*

PS **wekânâ* 'Stör' > *bakunu-tu* 'tokhala'

2c) Harmadik szótagi *i-t* tartalmazó struktúra: *â – e – i*

PS **kâneli* 'Träne' > *kəli-ti* 'könnye'

2d) Harmadik szótagi *e-t* tartalmazó struktúra: *u – â – e*

PS **ñuâne* 'Taucher (Polartaucher)' > *ñüənī-ti* 'búvármadara'

2e) Harmadik szótagi *ä-t* tartalmazó struktúrák: *â – e – ä*

PS **tâlejä* 'Dieb' > *toljə-ði* 'tolvaja'

Láthatjuk, hogy a három szótagos szavakra sokkal nehezebb megfelelő példákat találni, ennek ellenére ezeket is megvizsgáljuk.

Ha összegezzük a fenti példák tanulságait, akkor a proto-szamojéd vegyes hangrendű szavak illeszkedésére nézve a következő szabályokat állapíthatjuk meg:

a) A proto-szamojédban a kétszótagú szavak esetében nem az első, hanem a **m á s o d i k s z ó t a g** határozta meg az illeszkedést.

b) Amennyiben a második szótagban **v e l á r i s** hang szerepelt, akkor a tőhöz mély hangrendű toldalék járult.

c) Ha a **t ő p a l a t á l i s** ra végződött, akkor a toldalék magas hangrendű volt.

d) Három szótagú szavak esetében a harmadik szótag játszott döntő szerepet, az itt található magánhangzó szabályozta az illeszkedést.

Rövidítések jegyzéke

H97: Helinski (1997)

J81: Janhunen (1981)

SW: Janhunen (1977)

Irodalom

- Castrén, M. A. (1854), *Grammatik der samojedischen Sprachen*, Herausgegeben von Anton Schiefner. Kaiserliche Akademie der Wissenschaften, St. Petersburg.
- Castrén, M. A. (1855), *Wörterverzeichnisse aus den samojedischen Sprachen*, Bearbeitet von Anton Schiefner. Kaiserliche Akademie der Wissenschaften, St. Petersburg.
- Collinder, Björn (1960), *Comparative grammar of the Uralic languages*. Amqwest & Wicksell, Stockholm.
- Hajdú Péter (1968), *Chrestomathia Samoiedica*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Helimski, E. [Хелимский, Е.] (1993), Прасамодийские *ä и *ə: прауральские источники и нганасанские рефлексy. In: Bakró-Nagy Marianne – Szij Enikő (szerk.), *Hajdú Péter 70 éves*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 125–133.
- Helimski, Eugen (1997), *Die matorische Sprache*. SUA 41.
- Helimski, Eugen (1998), Nganasan. In: Abondolo, Daniel (ed.), *The Uralic Languages*. Routledge, London – New York. 480–515.
- Hajdú Péter (1966), *Bevezetés az uráli nyelvtudományba*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Itkonen, Erkki (1962), *Die Laut- und Formenstruktur der finnisch-ugrischen Grundsprache*. UAJb 34: 184–210.
- Janhunen, Juha (1977), *Samojedischer Wortschatz, Gemeinsamojedische Etymologien*. CT 17.
- Janhunen, Juha (1981), Uralilaisten kantakielen sanastosta. JSFOu 77: 219–56.
- Janhunen, Juha (1982), On the structure of Proto-Uralic. FUF XLIV: 23–42.
- Janhunen, Juha (1998), Samoyedic. In: Abondolo, Daniel (ed.), *The Uralic Languages*. Routledge, London – New York. 457–479.
- Костеркина, Н. Т. – Момде, А. Ч. – Жданова, Т. Ю. (2001), *Словарь нганасанско-русский и русско-нганасанский*. Просвещение, Санкт-Петербург.
- Mikola Tibor (1988), *Geschichte der samojedischen Sprachen*. In: Sinor, Denis (ed.), *The Uralic Languages. Description, History and Foreign Influences*. Brill, Leiden – New York – København – Köln. 219–263.
- Mikola Tibor (1997a), Az uráli vokalizmus kérdései. NéNy 38: 243–254.
- Mikola, Tibor (1997b), *A szamojéd nyelvek története*. Akadémiai doktori értekezés. Kézirat. Finnugor Tanszék, Szeged.
- Nádasdy Ádám – Siptár Péter (1994), A magánhangzók. In: Kiefer Ferenc (szerk.), *Strukturális Magyar Nyelvtan 2. Fonológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 42–181.
- Rédei Károly (1975), A horizontális és vertikális magánhangzó-harmóniáról. NyK 72: 480–484.
- Rédei Károly (1976), A magánhangzó-harmónia egyes típusai. NyK 78: 417–423.
- Rédei Károly (1986), A magánhangzó-harmónia kialakulása a PU ~ PFU alapnyelvben. NyK 88: 220–228.
- Sammallahti, Pekka (1979), *Über die Laut- und Morphemstruktur der uralischen Grundsprache*. FUF 43: 22–66.

- Sammallahti, Pekka (1988), Historical Phonology of the Uralic Languages. In: Sinor, Denis (ed.), *The Uralic Languages. Description, History and Foreign Influences*. Brill, Leiden – New York – København – Köln. 478–554.
- Tereščenko, N. M. [Терещенко, Н. М.] (1979), Нганасанский язык. Наука, Ленинград.
- Várnai Zsuzsa (2002), Hangtan. In: Wagner-Nagy Beáta (szerk.), *Chrestomathia Nganasanica*. SzTE – MTA Nyelvtudományi Intézet, Szeged – Budapest. 33–70
- Wickman, Bo (1962), Some remarks on the problem of Fenno-Ugric vocalism. *MSFOu* 125: 671–679.

A mordvin madárnevek eredete

This paper discusses the origin of the 118 bird names included in an unpublished article by V. A. Ryabov, relying partly on Bognár (1997). Of the Mordvinian bird names 15 is indigenous, but the overwhelming majority of them are internal innovations. Some of these are based on onomatopoeia, analogical creation, compounding and morphological derivation. Some of them display reanalysis and syncope. There are few borrowings, these include words from Turkic (Tatar, Chuvash) and Russian, and some of unknown origin.

1. A rokon nyelvek madárnév-tanulmányai közül érdemes felsorolni például a következőket: W. Nylander *Finska Foglars Finska namn* (Suomi 1848: 285–295), H. Suolahti *Lintujen nimityksiä suomen kielessä* (*Virittäjä* 1906: 138–142), M. Mäger *Eesti linnunimetused* (1967), J. K. Qvigstad *Lappiske Fuglenavne* (1902), Bogár Edit *A lapp madárnevek rendszere* (1991), Máté József Magyar, finn és számi onomasztikai vizsgálatokról (*FUD* 8: 379–388), Bognár Andrea Boglárka *Mordvin madárnevek* (1997), Sz. V. Szokolov *Звукоподражательные названия птиц в удмуртском языке* (1973), R. Broicher-Schmidt *Struktur, Semantik und Dialektographie syrjänischer Tiernamen* (1975), Kálmán Béla *Néhány obi-ugor madárnév* (*NyK* 52: 146–7). A magyar madárnevekkel különösen sokan foglalkoztak, nyelvészek és ornitológusok egyaránt: Gombocz Zoltán, Simonyi Zsigmond, Bodnár Bertalan, Beke Ödön, Vönöczky Schenk Jakab, Csaba József, Sóvágó Mihály, Dudich Endre, Horváth Lajos, Kelemen József, Horpácsi Illés és mások. Rájuk vonatkozóan is pontos könyvészeti adatok találhatók Kiss Jenő *Magyar madárnevek* (*Az európai madarak elnevezései*) című monográfiájában (Kiss 1984: 338–9; ez utóbbiról bővebben vö. recenziómat *NyK* 88: 365–8).

1993 áprilisában Szaranszkban, a mordvin Nyelv-, Irodalom-, Történelem- és Közgazdaság-tudományi Intézet könyvtárában bukkantam V. A. Rjabov *Этимологический анализ мордовских названий птиц* című, máig kiadatlan dolgozatára (Rjabov 1991). Bognár Andrea Boglárka finnugor szakos hallgatóm fentebb már megnevezett szakdolgozatában (Bognár 1997) elvégezte az ebben szereplő mintegy 120 madárnévnek és változataiknak rendszeres és módszeres vizsgálatát: e nevek etimonjának közlését egy 93 szócikkből álló, betűrendes szójegyzékben, majd a madárneveknek eredetük szerinti tipizálását és jelentéstani csoportosítását.

Hajdú Péter akadémikus életművéről közelmúltban megjelent nekrológomban adtam röviden számot (vö. MNy 99: 115–8). Ebben értelemszerűen nem tehettem említést Hajdúnak a fauna és a flóra neveivel kapcsolatos ismertetéseiről, például Gozmány László hétnyelvű zoológiai nomenklatúrájával (1979), Priszter Szaniszló Európa fáiról és cserjéiről készített nyolcnyelvű szakszótárával (1983) és Keve András hazai madaraink névjegyzékét tartalmazó kézikönyvével (1984) foglalkozó recenziójáról (vö. NyK 81: 461–2, 88: 393). Más szavakkal: az említett búcsúztatóban nem jelezhettem az uralisztika kimagasló képviselőjének többek közt a madárneveink iránt is megnyilvánuló érdeklődését. Jelen írásomban szeretnék Hajdú professzor emléke előtt, a számára valaha bizonyára kedves témakör néhány mordvin vonatkozású adalékával – ez alkalommal is – tisztelegni.

2. Dolgozatom a mordvin madárneveket eredetük szerint igyekszik röviden áttekinteni (ősi, belső keletkezésű és jövevény elemek); vizsgálatom az említett szakdolgozat (Bognár 1997: 38–45) adatainak összegezésével készült. Az ősi adatokat az UEW szerint, a pusztá lapszám és rendszerint csupán az erza változat jelzésével közlöm. A belső és az idegen eredetű neveket – Bognár (1997) megoldását ellenőrizve – magyarul és németül értelmezem, továbbá utalok a nyelvjárási hovatarozásra, és csak egyiküket – lehetőleg az erzát – adom meg, függetlenül attól, hogy a szóban forgó madárnév a másik mordvin nyelvjáráscsoportból kimutatható-e, avagy sem.

2.1. Az ősi eredetű madárnevek közül (15 név = a korpusz 12,71%-a; az általam #-tel jelöltek az UEW szerint hangutánzással keletkezettek a szóban forgó időszakban) az uráli korra vezethető vissza a *#křenč* 'Rabe' (228) és a *povo* 'Haselhuhn' (383), a finnugor korra a *pižgata* 'Mauerschwalbe' (358), *šulgo* 'irgendein Wasservogel' (482), *#šeňže* 'Ente' (58) és a *#varaka* 'Krähe' (559), a finn-permi korra a *kućkan* 'Adler' (668), *lokšej* 'Schwan' (? FU; 101) és a *#suvožej* 'Auerhuhn' (780), a finn-volgaira pedig a *#kargo* 'Kranich' (? U; 128), *#keřgata* 'Schwarzspecht' (? FP; 652), *meče* 'Taube' (701) és az *#uškeřej* 'Bachstelze' (? FU; 562), továbbá, ?-lel a *maćej* 'Gans' (vö. cser.: 271) és a *#šekšej* 'Buntspecht' (620), illetőleg – pontosabban – a felsorolt mordvin madárnevek többségének a töve. E nevek közül ugyanis a *křenč* szóvégi č-je, a *pižgata* és a *keřgata* -(g)ata végződése, a *varaka* -ka-ja, a *kućkan* -an-ja, valamint a *lokšej*, a *suvožej*, a *maćej* és a *šekšej* -(e)j szóvége mordvin képzőelem.

2.2. A mordvin madárnevek túlnyomó többsége belső keletkezésű (87 név = 73,73%).

2.2.1. A belső mordvin elemeknek a kisebbik csoportját alkotják a szóteremtéssel, közelebbről hangutánzással keletkezett madárnevek (Rjabov gyűjteményében a számuk: 7, mely a belső keletkezésű réteg 8,04 %-át teszi ki). A felte-

hetőleg valamelyik korábbi alapnyelvre visszavezethető, előmordvin kori hangutánzás – I. fentebb hét mordvin névnek is az előzményében – a mordvin külön életében további madárnevek létrejöttét eredményezte. Képző nélküli tőalaknak mindössze két név látszik e csoportban: a *gala* 'lúd; Gans' és a *kuko* 'kakukk; Kuckuck'. Az előbbi egyben libahívó szó is, az utóbbinak M *kuku* alakját pedig esetleg más nyelvek is befolyásolhatták; vö. pl. oszm. *kuku* 'ua.' (Vasmer 1953: 686). Az E *keřks'ej* 'haris; Wachtelkönig' minden bizonnyal szintén ide sorolható (vö. SSA *kärsilintu* a., EWUng *haris* a.).

2.2.2. A szóalkotással létrejött belső mordvin szavak körében (80 madárnév = a belső keletkezésűek 91,96 %-a) ritkábban találkozunk képzett, jóval gyakrabban pedig összetett szavakkal. Más szóalkotási módokra csak elvétve találunk példát. E kivételek között említendő az E *pižaz* 'cinege, cinke; Meise', mely a *piže ožaz* 'ua.' jelzős szerkezetből másodlagosan, szótagkieséssel keletkezett. Az E *varmažej* 'kék vércse; Rotfußfalke' pedig talán téves tagolás eredménye, és a *varma* 'szél' főnévnek egy hibásan kikövetkeztetett *-žej* elemmel ellátott származéka a fentebb említett, finn-permi kori *suvožej* madárnév mintájára. A származékszó alapja a szélesebes – vagy találóbb elnevezéssel: m. R. *szélleljátszó* (1854) – madár esetében szemantikailag érthető; hasonló, 'szél' jelentésű komponenst tartalmazó vércsenevek számos más nyelvből is kimutathatók (vö. Kiss 1984: 130–1).

2.2.2.1. A szóképzés eredményeként keletkezett madárnevek (13 név = a szóalkotással létrejöttek 16,25 %-a) elsősorban denominális névszóképzőt (pl. *-ka*, *-ks*, *-kš*, *-ňä*), olykor pedig deverbális, főnevesült igenévképzőt (pl. *-i*, *-j*) tartalmaznak.

Ami az előbbieket illeti, az E *čipaka* 'csibe; Küken' egy föltehető hangutánzó **čipa* tőnek a *-ka* kicsinyítő képzős alakja lehet (a töre vö. EWUng 209, Vasmer 1958: 295; másképp: Paasonen 1953: 125). A M *su'āmka* 'csíz; Zeisig' bizonytalan eredetű: egy kikövetkeztethető **su'ām* névszó származékának látszik (vö. M R. *sud'am* 'engedékeny, szelíd'; vö. még: M *su'āmoms* 'elhallgat'), noha madárnév esetében egy 'szelídecске; csendeske' → 'csíz' jelentésfejlődés alig magyarázható. A *-ka* képzőnek előfordul *-kaj* változata is, pontosabban ez esetben voltaképpen egy *-ka* + *-j* képzőbokróról van szó; vö. E *pi'ēr'kaj* 'bíbic; Kiebitz', *seňškaj* 'kacsa; Ente'. Itt – és a következő szóban – a *-j* elem voltaképpen vocativusrag. A *pi'ēr'kaj* alapja a talán török gyökerű (vö. Paasonen 1994: 1689b) *pi'ēre* 'erszény' főnév, mely nyilván arra utalhat, hogy a bíbic fészket kis mélyedésbe rakja, fű vagy vetés közé. A *seňškaj* a 'kék' jelentésű *seň* (vö. UEW 759) származéka, melyben a szó belseji *š*-re vö. E *seňškadoms* 'kékké válik'. Az E *šeňks* 'szürke gém; Reiher' szókezdő jésített szibilánsa miatt viszont nemigen lehet e színnévből *-ks* névszóképzővel képzett származék, noha tollazatának kékes színe miatt számos nyelvben előfordul erre utaló elnevezés is; vö. pl. azonos

jelentésben a m. R. *kék gém*, *kék-szürke gém* madárneveket (Kiss 1984: 68). A M *akšaks* 'hósármány; Schneeammer' az *akša* 'fehér' (vö. UEW 3) *-ks* névszókép-zővel ellátott alakja, és a madár tollának színére utal. Az E *atākš* 'kakas; Huhn' az *ata* 'Großvater; Greis' (vö. EWUng 59) *-kš* kicsinyítő képzős származéka, melynek tulajdonképpeni jelentése: 'apóka'. Ugyanezzel a képzővel alakult a M *piłākš* 'csonttollú/selyemfarkú (madár); Seidenschwanz', mely a *piłə* 'fül' (vö. UEW 370) szóra megy vissza; jelentéstani szempontból figyelmet érdemel a szócsalád egy másik származékának, a *piłukš* főnévnek egykori 'kis bóbíta a kakas és a tyúk fülén' jelentése (vö. Paasonen 1994: 1663b–1664a). Az E *ćokov* 'csalogány; Nachtigall' a tatár eredetű (vö. Paasonen 1897: 48) *ćoko* 'bojt, rojt' főnév melléknévképzős származékának látszik – a *-v* ellátottságot jelöl –, eszerint tehát tkp. 'bojtos, rojtos' a jelentése (vö. E R. nyj. [Paasonen 1990: 184a–b] *ćokov* 'ua.'). és e magyarázat szemantikai alapja alighanem a fülemüle viszonylag hosszú csüdje.

Deverbális képzésre utal a M *kočkoldi* és *narvaj*, valamint a M nyj. *čiknajňä* madárnév. A *kočkoldi* 'fürj; Wachtel' a M *kočkalďams* '(pitypalattyot) kiált, csattog <fürj>' főnevesült *-i*, a *narvaj* 'kotlós(tyúk); Gluckhenne' a *narvams* 'kikölt' főnevesült *-j* igenévképzős származéka; voltaképpeni jelentésük tehát: 'csattogó', ill. 'kotló'. Végül a M nyj. *čiknajňä* 'barázdabillegető; Bachstelze' továbbképzett származék: a *čiknaj* relatív tő a M (Paasonen 1990: 248a) *čak-nams* 'csipog, csiripel, csicsereg; károg, rikácsol' ige *-j* képzős főnevesült ige-neve, melyhez még a *-ňä* becéző képző járul (ez utóbbi képzőt l. fentebb is). Az említett ige a barázdabillegető hangját utánzó M *čik* lexémából származik, mely a hangutánzás síkján összefügg az or. *чук* 'csitt-csatt' szóval (másképpen: Paasonen 1990: 263a).

2.2.2.2. A belső keletkezésű mordvin madárnevek feltűnően gyakran jelentkeznek összetétel, illetőleg szószervezet formájában: a számuk a hatvanat is meghaladja Rjabov vizsgált művében (65 név = a szóalkotással létrejöttetek 81,25%-a!). Mindez persze nem meglepő, hiszen a madártani nomenklatúrában alkalmazott alapelv szerint a madárnév általában két elemből áll, s az előtag a fajt, az utótag pedig a nemzetséget jelöli. A mordvinban e nevek vagy jelzős, ritkábban tárgyas vagy határozós szószervezetet alkotnak, vagy pedig – történeti szempontból éppen az imént említettekre visszavezethető – összetételek. (Az összetett szavak és a szószervezetek pontos elkülönítése a mordvinban egyébként olykor akkor is nehézségekbe ütköznék, ha a többtagú madárnevek egybe-, ill. különírása tekintetében egzakt fogódzókkel rendelkeznének.) Az ide tartozó két- vagy többelemű terminusok esetében ismert módon nem a komponensek eredetét, hanem elsősorban a névhasználat okát szokás megvizsgálni (vö. pl. Kiss 1984: 23), és ez utóbbi tekintetben megfigyelésem szerint az előtagnak van meghatározó szerepe. – Ez alól az eljárás alól természetesen kivételnek számítá-

nak az elhomályosult összetételek, illetőleg az ilyenek gyanújába vonható madárnevek. Például a máig rejtélyes eredetű E *pišmar* 'seregély; Star' lexémának – még inkább: a szó *piš-* elemének – talán török kapcsolatai is lehetnek (vö. Cigankin – Mosin 1998: 144; vö. még: Paasonen 1897: 250), és amennyiben összetétel, utótagja legvalószínűbb módon a többek közt 'tömeg, sokaság; Haufen' jelentésű md. *mar* főnév. A társas életmódot folytató madárnak a neve – annak töve, ill. összetételi eleme – legalábbis egy sereg nyelvben ilyen értelmű; vö. a m. *seregély* származékszót, az észti *karitüll* 'réti cankó' összetétel 'csapat, raj' jelentésű *kari-* előtagját stb. (kifejtve: Kiss 1984: 320–1).

A mordvin madárnévi összetételek és szószerkezetek névadásában jellemző indítékokként – gyakoriságuk sorrendjében, Bognár (1997) szójegyzéke alapján – az alábbiakat említhetjük (korpuszunkban a sűrűn előforduló esetekre 10–12, a ritkának mondhatókra 2–4 példa van):

- (1) a madár tartózkodási helye, az ún. élőhely: E *kañc't* 'oázis' 'kenderike; Hänfling' (tkp. 'kender-veréb'), M *kel'narmən* 'nyírfajd; Birkhuhn' (tkp. 'nyír-madár');
- (2) a madár tollazatának színe: E *ašo lov* 'hattyú; Schwan' (tkp. 'fehér hó'; névátvitellel), M *modaň kaŕt'äks* 'partifecske; Uferschwalbe' (tkp. 'föld[bar-na színű] fecske');
- (3) a madár sajátosságos testrésze: E *kuvaka ier* 'örvös bukó; Mittelsäger' (tkp. 'hosszú csőr'), M *pi'lu korəš* 'uhu [bagoly]; Uhu' (tkp. 'fül[es] bagoly');
- (4) a madár jellegzetes tulajdonsága, ill. cselekvése: E *moriča tirdas* 'énekes rigó; Singdrossel' (tkp. 'éneklő rigó'), M *tərnati puləňä* 'barázdabillegető; Bachstelze' (tkp. 'rezgetető farkocská');
- (5) a madár mérete: E *piče kivge* 'búbos banka; Wiedehopf' (tkp. 'fenyőto-boz [nagyságú madár]'), M *topaz narmən* 'meggyvágó; Kernbeißer' (tkp. 'törmzi madár');
- (6) a madár tápláléka, táplálékszerzési módja: E *čipaň dzali* 'héja; Habicht' (tkp. 'csirkelopó'), M *kaləň dzalaj* 'sirály; Möwe' (tkp. 'hallopó'), *pižal'əň pori* 'fenyőrigó; Wacholderdrossel' (tkp. 'boróka[mag]-rágó').

A mordvin szótárak egybevetése során olykor található képzett szóalak és szintagmatikus szókapcsolat is egyazon madár megjelölésére. A gyűjteményünkben előforduló, tkp. 'ágas farkacská' jelentésű M *rašku puləňä* 'fecske; Schwalbe' szószerkezet (komponenseinek eredetére vö. UEW 743, 734) helyett ma rendszerint pusztán az előtag *-ks* névszóképzős *raškoks* változata használatos (vö. Serebrennikov et al. 1998: 572).

2.3. Forrásunk madárnevei között j ö v e v é n y e l e m e k viszonylag csekélyebb számban és számarányban jelentkeznek (10 név = a teljes anyag 8,47%-a). Ezeknek egyik része török (közelebről rendszerint tatár), a másik orosz kölcsönszó. Az első csoportba tartoznak a következő madárnevek: *čavka* 'csóka;

Dohle' (< tatár), E *karćigan* 'karvaly; Habicht' (< tatár), M *kizgən* 'egyfajta madár, ? holló; Art Vogel, ? Rabe' (< tat. *kozgīn* 'holló; Rabe'; vö. Paasonen 1992: 792b), *kurka* 'pulyka; Truthahn' (< tat.) és *torkaj* 'pacsirta; Lerche' (< tat. *turyaj* 'ua.'; vö. Paasonen 1996: 2325a, Räsänen 1969: 490a). Több hangutánzó jellegű madárnévnek török kapcsolatai is lehetnek. A *kaval* 'kánya; Milan' vagy onomatopoetikus eredetű (a madár vijjogásának utánzására, népetimológiával keletkezett a m. nyj. [*kvakkánya* >] *vakkánya* is; vö. Kiss 1984: 63), vagy pedig – a jelentéstani nehézség ellenére – esetleg a madár *kva-kva* kiáltását visszaadó csuv. *kāvakal* 'kacsa; Ente' szóra vezethető vissza (vö. Cigankin – Mosin 1998: 55; vö. még: Egorov 1964: 96). Az orosz eredetű madárnevek Rjabov dolgozatában az alábbiak: M *capla* 'szürke gém; Reiher', *čajka* 'sirály; Möwe' és *orol* 'sas; Adler', valamint az E *d'erğun* 'haris; Wachtelkönig' (e név az átadó nyelvben feltehetőleg hangutánzó eredetű; vö. még a madár rikoltó hangját visszaadó E *d'érk* lexémát, mely mordvin szóteremtés eredménye is lehet) és a *gul'ka* 'galamb; Taube' madárnevet (az utóbbira vö. a hangutánzó eredetű or. *гуля* galambhívó szót, melyből nevünk a már tárgyalt md. *-ka* kicsinyítő képzővel alakulhatott; vö. még: or. *гуля* 'galamb; Taube').

2.4. Az összesen 118 szóból álló madárnévjegyzékben végül ismeretlen eredetűnek tekinthető hat név (= 5,08 %): E *jaksargo* 'kacsa, vadkacsa; Ente, Wildente', E *korš* uhu [bagoly]; Uhu', E *ożaz* 'veréb; Sperling', *saraz* 'tyúk; Huhn', valamint a talán egy-egy képzőelemet tartalmazó E *seńks* 'szürke gém; Reiher' és E *vadov* 'héja, kánya; Habicht, Milan'.

3. Befejezésül joggal vár választ az olvasó két sarkalatos kérdésre, mégpedig arra: hogyan ítéltető meg szakmai szempontból az alapműnek a terjedelme és a tartalma, vagyis a súlya és az értéke.

Az első kérdést ekként is feltehetjük: V. A. Rjabov madárnév-gyűjteményét mennyire tekinthetjük teljesnek? Ellenőrzésképpen egybevettem a névanyagot Paasonen monumentális nyelvjárási szótárának (Paasonen 1990–1996) címszóanyagával, elsősorban a szótár német és orosz jelentésmutatóját segítségül véve (Paasonen 1998–1999). Úgy látom, hogy Rjabov összeállítása meglehetősen gazdag: a Martti Kahla által kiadott 2703 lapos Paasonen-nagyszótárnak alig másfél tucat madárnevével egészíthető csupán ki (az alábbiakban a mordvin nagyszótárok [Serebrennikov et al. 1993, Serebrennikov et al. 1998] figyelembevételével közlöm alakjukat és jelentésüket). Azoknak is a nagyobbik hányada legújabb kori orosz jövevény; ilyen például a M *čirok*, R. *čir'*: č. *utka* 'réce' (vö. or. *чирок* 'ua.', *ymka* 'kacsa'), E M *grac* 'vetési varjú', E *ku'lik* 'szalonka', E *rabčik* 'császármadár' és az E M *sokol* 'sólyom'. A *gaga* E 'pehelyréce', M 'ua.; liba' orosz átvétel is lehet, de ez esetben az orosztól független szóteremtés sem zárható ki (vö. még: Vasmer 1953: 249); hangutánzó vagy gyermeknyelvi eredetre utalnak a név 'liba, vadliba' jelentésű E *d'iga* és *giga* változatai is. Az E

nyj. *keleje* 'nyírfajd' madárnév talán török gyökerű (vö. Paasonen 1992: 688b, Räsänen 248a). Itt sorolhatók fel még a következő madárnevek: E nyj. *buldigaj* 'bagoly, uhu' (1. jelentéstani okokból tévesen: Paasonen 1990: 149b; vö. még: Vasmer 1953: 142; 2. esetleges török kapcsolatai vizsgálatot érdemelnek), E *čanav* 'fecske' (? <: **čana*, *šaňa* 'ua.'; vö. Paasonen 1996: 2090a, itt egy kikövetkeztethető -v helyett -ka névszóképzővel), E nyj. *čilik* 'veréb' (hangutánzó; vö. *čil'k* 'csiripel': Paasonen 1990: 174b), E *panžej* 'barázdabillegető' (a fentebb már említett -(e)j képzőelemmel ellátott származéknak látszik).

Második kérdésünket így is megfogalmazhatjuk: a mordvin madárnevek etimológiai elemzését feladatának tekintő dolgozat vajon miért maradt mindmáig – legalábbis ismereteink szerint – kéziratban? Szakmai okai mindennek aligha lehetnek, hiszen Rjabov szómagyarázatai a vezető mordvin nyelvészek ilyen irányú tevékenységének, például D. V. Cigankin és M. V. Moszin legújabb, iskolai használatra készült mordvin szófejtő szótárának a szintjén állhatnak (Cigankin – Mosin 1998; ez utóbbiról bővebben I. recenziómat: FUD 6: 188–94). Tekintettel azonban arra, hogy a dolgozat címét követően a „Стати к »Энциклопедии«” megjelölés áll, arra kell gondolnunk, hogy a munka az előbb-utóbb napvilágra kerülő Nagy Mordvin Enciklopédiában jelenik majd meg. Ebben az esetben a szerző e tanulmány névmagyarázatait is figyelembe tudja – és reményeim szerint fogja a – venni.

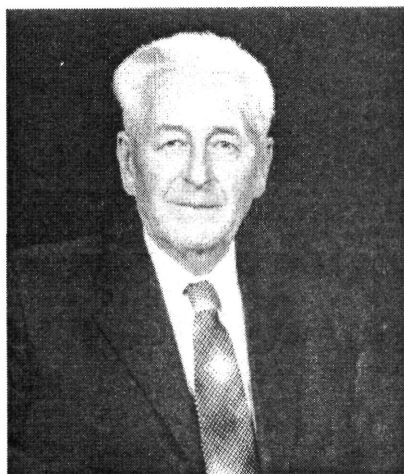
Irodalom

- Bognár Andrea Boglárka (1997), Mordvin madárnevek. Szakdolgozat, kézirat. PPKE BTK, Piliscsaba.
- Cigankin, D. V. – Mosin, M. V. [Цыганкин, Д. В. – Мосин, М. В.] (1998), Этимология валкс. Мордовской книжной издательства, Саранск.
- Csúcs, Sándor (1990), Die tatarischen Lehnwörter des Wotjakischen. Bibliotheca Uralica 10. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Egorov, V. G. [Егоров, В. Г.] (1964), Этимологический словарь чувашского языка. Чувашское книжное издательство, Чебоксары.
- Kiss Jenő (1984), Magyar madárnevek (Az európai madarak elnevezései). Nyelvészeti Tanulmányok 28. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Paasonen, Heikki (1897), Die türkischen lehnwörter im mordwinischen. JSFOu 15: 2.
- Paasonen, Heikki (1953), Mordwinische Chrestomathie mit Glossar und grammatischem Abriss. Zweite Auflage. Apuneuvoja suomalais-ugrilaisten kielten opintoja varten IV. Suomalais-ugrilainen Seura, Helsinki.
- [Paasonen, Heikki] (1990–1999), H. Paasonens Mordwinisches Wörterbuch. I–VI. Zusammengestellt von Martti Kahla. LSFU 23: 1–6.
- Räsänen, Martti (1969), Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türk Sprachen. LSFU 17: 1–2.

- Rjabov, V. A. [Рябов, В. А.] (1991), Этимологический анализ названий птиц. Саранск. Кézirat.
- Serebrennikov, B. A. – Buzakova, R. N. – Mosin, M. V. [Серебренников, Б. А. – Бузакова, Р. Н. – Мосин, М. В.] (ред.) (1993), Эрзянь–рузонь валкс. Эрзянско–русский словарь. «Русский язык», Москва.
- Serebrennikov, B. A. – Feoktistov, A. P. – Poljakov, O. E. [Серебренников, Б. А. – Феоктистов, А. П. – Поляков, О. Е.] (ред.) (1998), Мокшень–рузонь валкс. Мокшанско–русский словарь. «Русский язык», Москва.
- Vasmer, Max (1953–1958), Russisches etymologisches Wörterbuch. Bd. 1–3. Carl Winter Universitätsverlag, Heidelberg.

SZEMLE – ISMERTETÉSEK

Kiss Lajos
1922–2003

Gyászol a hazai és a nemzetközi tudományos világ: 2003. február 16-án, Budapesten elhunyt Kiss Lajos akadémikus, a szlavisztika, az etimológia, a névtan, a lexikográfia, a nyelvtudomány-történet, a magyar–szláv nyelvi kölcsönhatások és a térképtörténet kimagasló képviselője.

Debrecenben született, 1922. június 2-án. A város piarista gimnáziumában kitüntetéssel érettségizett. A középiskolában német, francia, majd angol nyelvi tanulmányokat folytatott, a latin grammatika elsajátítását országos tanulmányi versenyen való részvétellel bizonyította. 1940–41-ben katonaként tíz hónapot töltött Munkácson, szlavisztikai tanulmányai kezdeteinek színhelyén. 1941 és 1943 között a honvéd Ludovika Akadémián tanult, amelyen a szaktantárgyak és egy világnyelv elsajátítása mellett valamelyik kárpát-medencei nemzetiségi nyelv rendszeres tanulását is megkívánták. Tisztinövendékként szerzett ruszin ismeretei alapozták meg orosz nyelvtudását, melyet a második világháború és tragikus következményei is alakítottak. Tüzér hadnagyként eltöltött egyéves harctéri szolgálatot követően ugyanis 1945-ben szovjet hadifogságba került. A

Nyelvtudományi Közlemények 100. 346–373.

Kaukázusban, közelebből Tbiliszi külterületén fekvő fogolytáborban három évet volt kénytelen eltölteni, de igyekezett „a gályapadot laboratóriummá változtatni”: alig egy évvel odakerülése után már tolmácsként működött a táborban.

Nem sokkal hazatérését követően, 1948 őszén beiratkozott szülővárosa egyetemén a német–orosz szakra. Igen gyorsan nemcsak hallgatója lett az egyetemnek, hanem egyben katedrán előadó tanár is: 1952–1954-ben tanársegédként működött. Kitűnő orosz nyelvi ismereteit számos területen kamatoztatta: 1950-től a többek közt orosz műfordítónak száműzött Németh Lászlónak is segített, például a később 14 kiadást is megért Anna Karenina fordításában.

Harmadik aspirantúrapályázatát 1954-ben elfogadták, és Hadrovics László lett a vezetője az ELTE szlavisztikai tanszékén. Életének ezt az időszakát Kiss Lajos meghatározó jelentőségűnek tartotta: „az ideális tudományos környezetben, stimuláló légkörben, intenzív munkával eltöltött három aspiránsi év nagyon sokat nyújtott számomra. Ez alatt az idő alatt fejlődtem russzistából képzett szlavistává.” Aspirantúrája 1957 őszén lejárván a szlavisztikai tanszék vezetője, Kniezsa István akadémikus rábízta a tanszéken a lengyel nyelvtörténet oktatását, és az ifjú szlavista az ELTE-n meg is kezdte a tanítást. Az egyetemi tanács azonban „politikai aggályai” miatt felülbírálta a kari tanács kinevezésre irányuló előterjesztését, és nem járult hozzá Kiss Lajos egyetemi oktatói működéséhez. Nem sokkal később, az 1956-os forradalmat követő tömeges megtorlás keretében a katonai hatóságok lefokozták az addigi tartalékos hadnagyot, és e törvénysértésre jó három évtizeddel később az 1990. évi rehabilitálás jelenthetett az akkor 68 esztendőes tudományos osztályvezetőnek erkölcsi elégtételt.

Az állás nélkül maradt 35 éves tudósjelölt végül az MTA Nyelvtudományi Intézetében kapott kinevezést 1957. december 1-jével, és negyven esztendőn át, egészen 1996 végéig e kutatóintézet volt a főállású munkahelye. Minden egyetemi oktató álma, az egyetemi iskolateremtés és tudósképzés perspektívája tehát nem adatott meg neki, de a Nyelvtudományi Intézetben lehetősége nyílt arra, hogy idővel nagyszabású lexikográfiai szintézisek meghatározó szerepű munkatársává, sőt később egyszemélyes szerzőjévé válhasson. Először a Magyar Nyelv Értelmező Szótárának (ÉrtSz I–VII., 1959–1962) nagyszabású kollektív munkálataiban vett részt, és emellett egyéni tudományos munkaként szlavisztikai, illetőleg a szláv–magyar nyelvi kölcsönhatás tárgykörébe tartozó dolgozatokat tett közzé. Az 1960-as években – kerek egy évtizedig – A magyar nyelv történeti-etimológiai szótárának (TESz I–II, 1967–1970) egyik legfoglalkoztatottabb, meghatározó jelentőségű szerzője és társszerkesztője, majd a Magyar értelmező kéziszótár (ÉKsz, 1972) tömör etimológiai utalásainak összeállítója (nem egy szómagyarázata a szófejtés fő forrásává vált a TESz későbbben, 1976-ban napvilágot látott III. kötetében). Időközben több terjedelmes etimológiai gyűjteményt is kiadott: Hatvanhét szómagyarázat (NytudÉrt 71); Szláv tükörszók és tükör-

jelentések a magyarban (NytudÉrt 92). A múlt század hetvenes és nyolcvanas éveiben egyedül dolgozott egy hatalmas, azóta hézagpótlónak bizonyult névfejtő lexikográfiai munkán, és az 1978 és 1997 közötti két évtizedben a nyilvánosság elé került a Földrajzi nevek etimológiai szótárának előbb egykötetes 1–3., majd a kétszeresére növelt terjedelmű 4–5. kiadása, becslésem szerint összesen mintegy 40 000 példányban.

1981-től 1992-ig, egyéb munkái mellett Hadrovics László és Gáldi László Orosz–magyar szótárának átdolgozását és tetemes kibővítését végezte főszerkesztői minőségben – mint a leendő harmadik társszerző –: 221 kiadói doboznyi anyag felülvizsgálatát követően mintegy 100 000 szócikket öntött végső formába, mindez jellemzi egyben „egénységét, tudósi habitusát és munkaerőlcsett /... / is” (<http://www.mta.hu/aktualis/szemelyi/h26.htm>). Eddig a szótár CD-ROM változata jelent meg (1998-ban). A köztisztelőben álló személyiség 1986 és 1996 között a Nyelvtudományi Intézet lexikográfiai osztályát vezette. Megszervezte és elindította az intézet eddigi legnagyobb vállalkozásának munkálatait: kialakította a számítógépes alapon készülő nemzeti nagyszótárunk munkaközösségét (A magyar irodalmi és köznyelv nagyszótára. 1533–1990). 1997-től az intézet nyugalmazott tudományos tanácsadójaként, ún. kutatóprofesszoraként működött.

1960-ra elkészült a máig kéziratban maradt A suffixum nélküli deverbális főnevek az orosz nyelvben című monumentális kandidátusi értekezése (I. rész. Nyelvészeti feldolgozás. II. rész. Szótár [Budapest]), mely az orosz történeti szóképzés témakörébe vág. 1984-ben szerezte meg a nyelvtudomány akadémiai doktori fokozatát a Szláv tükörszók és tükörjelentések a magyarban című értekezésével (tézisei: Budapest, 1983), melynek gazdag anyaga – mint fentebb láthatuk – már 12 évvel korábban napvilágot látott. Ezt követően címzetes egyetemi tanár címmel tüntették ki. 1998-ban akadémiainknak levelező, 2001-ben pedig rendes tagjává választották. Akadémiai székfoglaló előadásai Az új európai víznév kutatás címmel 1999. január 11-én, illetőleg A hegyek és a hegységek nevei címmel 2001. október 8-án hangzottak el (eddig az előbbi látott lapvilágot, külön füzetben is: Budapest, 2000. Székfoglalók a Magyar Tudományos Akadémián).

Évtizedeken át rendkívül sokrétű szakmai közéleti tevékenységet és tudományszervező munkásságot folytatott. Alelnöke volt az MTA Nyelvtudományi Bizottságának, tagja az MTA Őstörténeti Bizottságának, a TMB Nyelvtudományi Bizottságának, a Magyar Nyelvi Bizottságnak, a Tárcaközi Földrajzi-név Bizottságnak, tanácskozási jogú tagja az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának, elnöke az OTKA Nyelvtudományi Zsűrijének. Emellett élete végéig a Magyar Nyelv és a Studia Slavica című folyóiratok szerkesztő bizottságának tagja, a Magyar Nyelvtudományi Társaság választmányi tagja és a Magyar Térképbarátok Társulatának díszelnökségi tagja.

A magyar tudományosság másfél évtizedes mulasztását némileg pótolva és jóvátéve 1997. június 12-én a Nyelvtudományi Intézet akkori, Színház utca 5–9. sz. alatti épületének könyvtárában bensőséges ünnepség keretében nyújthattuk át kedves kollégáknak a Kiss Gábor és e sorok írójának szerkesztésében készült Szavak – nevek – szótárak. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára című, 502 lapos tanulmánygyűjteménynek addigra elkészült egyetlen, díszkötéses példányát, 64 tisztelgő pályatárs 62 tanulmányával. Szerkezetét tekintve a végül 1997 szeptemberében 500 példányban megjelent – folyóiratunkban korábban nem ismertetett – jubileumi kiadványban a háromoldalas köszöntő az egykori kedves kolléga, az addigra eltávozott mester és jó barát: Hadrovics László nevéhez fűződött; ez volt az utolsó írása. A terjedelmes kötet törzssanyagát értelemszerűen a tisztelgő szerzőknek a nevük betűrendjében közölt tanulmánya tetti ki (13–475). E dolgozatok túlnyomó többsége, közel háromnegyede névtani és lexikológiai-lexikográfiai tematikájú volt; az előbbiek mindenekelőtt a helynevekre irányultak, az utóbbiak körében a szótani (etimológiai, szójelentéstani, terminológiai stb.) és a szótártani írások többé-kevésbé azonos számban kaptak helyet. Emellett képviseltette magát többek közt a magyar (illetőleg az általános) hang-, alak-, jelentés- és mondattan, valamint a nyelvészociológia és a stilisztika is – egy vagy több tanulmánnyal. Végül – de az egykoron éveken át a finnugor osztály egyik szobájában asztalhoz jutott jubiláns esetében kiváltképp nem utolsósorban – együttesen közel egy tucat szlavista, illetőleg finnugor nyelvész szerző szerepelt még az ünnepi kötetben. Az ünnepi könyv harmadik, befejező egysége Kiss Lajos publikációinak 369 tételből álló, 22 oldalas jegyzékét foglalta magában. A kötethez függelékként szó-, név- és tárgymutató járult. Az ünnepeltet tehát személyéhez és munkásságához tartalomban és terjedelemben egyaránt méltó kötet köszöntötte kerek születésnapján.

A földrajzi nevek eredetére irányuló kutatásoknak monumentális szintézisét, a Földrajzi nevek etimológiai szótárát sokan méltatták. A recenzensek egyöntetűen megállapították, hogy Kiss Lajos hézagpótló szótárának első (három) kiadásában elsősorban a korszerű magyar földrajzinév-kutatás alapjait vetette meg, a negyedik (és ötödik), kétszeresére bővített változat pedig – a szerző által kimunkált elvi-módszertani elvek következetes alkalmazásával – mindenekelőtt a Kárpát-medence országhatárainkon kívül eső helyneveinek történetét és eredetét összegezte tudományos színvonalon, de egyben közérthető módon. A monográfia rövid értékeléseként túlzás nélkül megállapítható: bárhol készül majd a jövőben igényes földrajzinév-szótár, annak szerzője ezt a terjedelmes munkát minden bizonnyal az alapvető források között fogja számon tartani, rendkívüli haszonnal fogja forgatni, gyakran fogja idézni. A FNESz-nek, e hatalmas kárpát-medencei történeti-etimológiai helynévtárnak generációkon keresztül lesz megbecsült helye a magyar értelmiségi családok könyvespolcán.

A FNE Sz kétkötetes, 13 340 szócikkból álló, s e szócikkekben lényegesen több földrajzi név történetét és eredetét magyarázó, bővített és javított változatának gazdag anyaga alapján – és ez talán kevésbé ismert – Kiss Lajos egy újabb szintézist is készített: Földrajzi neveink nyelvi fejlődése címmel 1995-ben közreadott munkájában számba vette a magyar földrajzi nevek főbb alaki és jelentésbeli változásait. Ennek során kibővítette egyebek mellett az egyszerűsítés, a téves felbontás vagy szóhatár-tévesztés, a tapadás a szóhatáron, a szó eleji hangzavesztés, a hangátvetés, a hangrendi átcsapás, az alakkeveredés, az elvonás vagy kikövetkeztetés, az összerántódás, az összetételi tag elmaradása, a ragszilárdulás, a beleértés, a névszépítés, a népetimológia, a tükör- és részfordítás névtani példatárát. Eme értekezéssel a szerzőnek az volt a nem titkolt célja, hogy annak felhasználásával a jövőben megvalósulhasson a korábban gyakorta előforduló találgatások és ötletszerűség helyett a földrajzi neveknek egyre szilárdabb alapú, tényeken, illetőleg analógiákon nyugvó nyelvészeti interpretációja.

A Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében című egyetemi segédkönyvét a nyelv- és a történettudomány mai és leendő kutatói: az oktatók és az egyetemi hallgatók számára állította össze korábbi közleményeiből, és ebben a Földrajzi neveink nyelvi fejlődése című, imént tárgyalt módszertani összefoglalásból is ismertet részleteket (207–26). Az 1999-ben Piliscsabán napvilágot látott, 355 lapos kötet a Katolikus Egyetem új sorozatának (A PPPKE Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai) 1. kötete. Ebben a szerző a következő fejezetekre bontva adja újra közre korábban a legkülönbélebb kiadványokban megjelent írásait, összesen negyvenet: Szélesebb tárgyú helynévvizsgálatok; Egyes földrajzi nevek eredetmagyarázata; Módszertani, terminológiai kérdések; Helynévtudományi kritika; Kitekintés határainkon túlra. A kötet használatát megkönnyítő helynévmutató (327–52) gazdagságát és jelentőségét az adja, hogy számos helynevünk mellett áll legalább négy vagy öt eltérő lapszám-előfordulás a kötetben.

Az intézet egyik legjobb ismerőjeként, egyedüli munkahelyének négy évtizeden keresztül hűséges munkatársaként két változatban is elkészítette az ott folytatott kutatások legutóbbi jubileumi összegzését [Magyar Tudományos Akadémia. Nyelvtudományi Intézet. Budapest, 2000; A Nyelvtudományi Intézet fél évszázada (1949–1999). Budapest, 2001.] Az elsőt felkérésre tette, a másodikat belső kényszerből maga kezdeményezte, mert első alkalommal általa fontosnak érzett részletek, megállapítások a terjedelmi korlátok miatt kimaradtak a szövegből.

Ismét elmúlt öt termékeny esztendő. Az újabb jubileum, az állófogadással egybekötött 2002. június 4-ei a 80. születésnap köszöntés alkalmával az intézeti kollégák több meglepetéssel is éltek. Gerstner Károly, a lexikográfiai osztálynak a Tanár Urat követő vezetője átnyújtotta a jubilánsnak a Szófejtés, szótárírás és

nyelvtudomány-történet. Kiss Lajos válogatott írásai című kötet egy példányát (ennek megjelenése 2004-ben várható). E gyűjteményes könyv az ünnepelt magyar és német nyelven megjelent tanulmányaiból és cikkeiből ad válogatást, de a névtani vonatkozású írások közül az 1999-ben már újraközöltek természetesen nem veszi figyelembe (ezzel szemben két korábban még nem közölt írás is olvasható a válogatásban). A szerkesztőknek az volt az elképzelése, hogy a kötet minél hívebben tükrözze a jubiláns igen szerteágazó és termékeny tudományos munkásságát.

A másik, talán még váratlanabb ajándékot pedig ifjú és még ifjabb egykori szótári munkatársai szolgáltatták, akik éppen a nyolcvanadik születésnapra időzítették a *Mutatványok az Akadémiai nagyszótárból* című kötet megjelenését (szerk.: Csengery Kinga és Ittész Nóra. Budapest, 2002), melynek szaktanácsadójaként természetesen maga a jubiláns is közreműködött. Pajzs Júlia tartalmas és informatív előszavának végén a nagyszótári munkaközösség valamennyi tagjának érzéseit e szavakkal fejezte ki Kiss Lajosnak, a korábbi osztályvezetőnek húszesztendő szótári munkálkodásával és irányító munkájával kapcsolatban: „Az ő féltő, óvó, megértő gondoskodásának köszönhetjük, hogy képesek voltunk egy csaknem lehetetlennek tűnő feladat elvégzésére: nem egészen fél év alatt sikerült elkészítenünk és megjelentetnünk ezt a mutatványkötetet. [Új bekezdés:] Szívből köszönjük azt a több évtizedes bátor, egyenes, tisztességes kiállást, amellyel támogatott minket és a Nagyszótár ügyét, és egyszersmind példát adott: ha valamit elhatározunk, azt végig is kell csinálnunk, lehetőleg pontosan úgy és akkor, ahogyan és amikor eredetileg elterveztük.” (i. m. 9).

A nyelvtudós eddig említetlen önálló művei közül feltétlenül ki kell még emelni nyelvtudomány-történeti összegezéseit, a népszerű *A múlt magyar tudósai* sorozatban a hazai szlavisztika legnagyobbjai életművének a bemutatását: Kniezsa István. Budapest, 1994; Melich János. Budapest, 1995; Asbóth Oszkár. Budapest, 1996; Hadrovics László. Budapest, 1999. Alig néhány év terméséhez tartozik tehát e négy, összesen mintegy 550 oldal terjedelmű kismonográfia. Az ezekkel egyidejűleg, Segédkönyv a szlavisztikai szemináriumi gyakorlatokhoz főcímmel közzétett kis egyetemi tansegédlet-sorozat anyagát is ő válogatta, látta el előszóval és – Nyomárkay Istvánnal együtt – társszerkesztette, Kniezsa István (1994), Melich János (1995), Asbóth Oszkár (1996), illetőleg Gregor Ferenc (1999) válogatott írásaiból. – A gondos filológus – az egykori katona – szerette, becsülte és egész életére megőrizte az értékes térképeket, több évtizedes gyűjtése eredményeként pedig közreadta négy évszázad mintegy 240 magyar írójának térképi vonatkozású megnyilatkozásait egy különleges antológiában (vö. két önálló művét: *Egy magyar tiszt által a Don mellől hazamentett vezérkari térképek*. Budapest, 1989; *Magyar írók a térképről*. Budapest, 1999).

Tudományos közleményeinek a száma fél évszázados munkásság során – a szótárszerkesztői tevékenységét is figyelembe véve – meghaladja a négyszázat, könyv alakban megjelent munkái pedig megközelítik a másfél tucatot. Tudományos tevékenységéért 1970-ben az Akadémiai Kiadó nívódíját, majd 1978-ban és 1991-ben az Akadémiai Díjat kapta meg. 1994-ben a Pais Dezső Díjban és Emlékéremben, 2002-ben a Munkácsi Bernát-díjban részesült, szlavisztikai életművéért pedig elnyerte a Fran Miklošič-émlékplakettet.

Kiss Lajos hamvai kedves szülővárosának köztemetőjében kaptak örök nyughelyet. A római katolikus szertartás szűk családi körben zajlott le, de tisztelői leróhatták kegyeletüket a fővárosi piarista kápolnában 2003. március 4-én tartott gyászmise alkalmával is. Egy korszakos jelentőségű tudósnak és egy igaz magyar embernek mondtunk ott fájdalmas végső búcsút. Egy olyan úriembernek, akinek mindenkor készpénznek lehetett tekinteni minden szavát. „A szigorú erkölcsi tartás, a kérlelhetetlen szakmai igényesség, a tisztánlátás és a kiérlelt bölcsesség minden pillanatát jellemezte – egyenes volt a szó minden értelmében.” (Gerstner Károly: Kiss Lajos halálára. Magyar Nemzet. 2003. március 1., 32.) Neveltetése és pályakezdése, de egész életpályája maga az emberség, a tisztesség, a becsület. Ezen erényeinek meghatározó jegyei az örök ismeretszerzési vágy és annak mindenkor önzetlen továbbadása, a szakadatlan, példamutató munkavégzés, a bámulatra méltó tudományos sokoldalúság és mélység, a nagy olvasottságból fakadó általános műveltség, a higgadt bölcsesség.

Zaicz Gábor

Kiss Lajos tudományos munkássága

Kiegészítés a Szavak – nevek – szótárak. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára című ünnepi kötetben (szerkesztette: Kiss Gábor és Zaicz Gábor, Budapest 1997. 477–498) közölt publikációs jegyzékhez, annak sorszámozását folytatva. A fontosabb önálló kiadványokat továbbra is sorszámuk félkövér betűjével emeljük ki.

Monográfiák, tanulmányok, cikkek ismertetések

370. Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen. Band III. Register. MNy 93: 367–368.
 371. Hadrovics László közléről. In: Hadrovics László (1910–1997). Budapest, 1997. ELTE Fonetikai Tanszék. 21–27. (A[z ezerkilencszáz]hetvenes évek magyar nyelvészei. Pályaképek és önvallomások 19.)

372. Engel Pál: A temesvári és moldovai szandzsák törökkori települései (1554–1579). MNy 93: 486–488.
373. Harminc szláv jövevényszó az Új Magyar Tájszótárból. In: Emlékkönyv B. Lőrinczy Éva hetvenedik születésnapjára. *Linguistica. Series A. Studia et Dissertationes*, 21. 106–113.
374. Földrajzi nevek etimológiai szótára. Ötödik kiadás. I–II. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1997.
375. Eberhard Kranzmayer: *Kleine namenkundliche Schriften* (1929–1972). MNy 94: 93–96.
376. Szlavistáink arcvonásai egy tanítványuk naplójában. (Milyennek látta Fodor András Hadrovics Lászlót, Kniezsa Istvánt és Balczyk Emilt?) In: Zoltán András (szerk.), *Nyelv, stílus, irodalom. Köszöntő könyv Péter Mihály 70. születésnapjára*. ELTE BTK Keleti Szláv és Balti Filológiai Tanszéke, Budapest, 1998. 318–321.
377. Franz Miklosich és a Magyar Tudományos Akadémia. In: dr. Karlo Gadanyi [Gadányi Károly] (szerk.), VI. *Međunarodni slavistički dani*. VI. Nemzetközi Szlavisztikai Napok. *Bibliotheca Croatica Hungariae*. Knjiga 3/1. Horvát Tudományos Kutatók Egyesülete – Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola, Sambotel–Pečuh, 1998. 8–9.
378. Orosz–magyar nagyszótár. Budapest, 1998. Scriptum Rt. CD-ROM. ISBN 963 8335 44 0.
379. Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai. 1. Piliscsaba, 1999.
380. Az Árpád-kori Magyarország Liptó megyétől Pilis megyéig. MNy 95: 9–25.
381. Hadrovics László (1910–1997). Akadémiai Műhely. Emlékbeszédek az MTA elhunyt tagjai felett. 1998. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1999. Elhangzott: 1998. november 2-án.
382. Segédkönyv a szlavisztikai szemináriumi gyakorlatokhoz Gregor Ferenc válogatott írásából. Az írásokat válogatta és szerkesztette: Kiss Lajos és Nyomárkay István. Az előszót írta: Kiss Lajos. Budapest, 1999. ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszék, Budapest.
383. Magyar írók a térképről. Magyar Térképbarátok Társulata, Budapest, 1999
384. Vizsgálatok a növénynevekből alakult helynevek körében. *Bélbör. Brusztura. Nyitratormás. Salamás*. Névtani Értesítő 21: 49–54.
385. Hadrovics László (1910–1997) és az Eötvös Collegium. In: MNy 95: 387–403.
386. Hadrovics László. A múlt magyar tudósai. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1999.
387. Az új európai víznév kutatás. In: Székfoglalók 1995–1998. III. kötet. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 2000. – Elhangzott: 1999. január 11-én.
388. Kniezsa István, a helynévkutató és [a] településtörténész. In: Kniezsa István, Magyarország népei a XI. században. Kiss Lajos bevezető tanulmányával. Kisebbségkutatás könyvek. Lucidus Kiadó, Budapest, 2000. I–VIII.
389. Folyóink nevének eredete. Az új európai víznév kutatás eredményei. *História* 22/3: 18–19.
390. A magyarok nyelvi-etnikai-kulturális sajátosságai. In: Wiczorek, Alfried – Hinz, Hans-Martin (szerk.), *Európa közepe 1000 körül*. Konrad Theiss Verlag, Stuttgart, 2000. 131–132.

391. Die sprachlich-ethnische-kulturelle Gliederung der Ungarn. In: Wiczorek, Alfried – Hinz, Hans-Martin (Hrsg.), Europas Mitte um 1000. I–II. Konrad Theiss Verlag, Stuttgart, 2000. 210–212.
392. Gáldi László emléktáblájánál. MNy 96: 509–510.
393. Magyar Tudományos Akadémia. Nyelvtudományi Intézet. Az MTA Kutatóintézetei. Budapest, 2000.
394. Kniezsa István tanulmánya Erdély helyneveinek nyelvi eredetéről. In: Kniezsa István: Kelet-Magyarország helynevei. Kisebbségkutatási könyvek. Kiss Lajos bevezető tanulmányával. Lucidus Kiadó, Budapest, 2001. VII–XVII.
395. A Nyelvtudományi Intézet fél évszázada (1949–1999). Linguistica. Series C. Relationes 19.
396. Helynévfejtések és etimológiai felülvizsgálatok. MNy 97: 294–303.
397. Györffy György halálára. MNy 97: 250–252.
398. Kniezsa István. A múlt magyar tudósai. Akadémiai Kiadó – Arcanum, Budapest, 2002. CD-ROM.
399. Melich János. A múlt magyar tudósai. Akadémiai Kiadó – Arcanum, Budapest, 2002. CD-ROM.
400. Asbóth Oszkár. A múlt magyar tudósai. Akadémiai Kiadó – Arcanum, Budapest, 2002. CD-ROM.
401. Hadrovics László. A múlt magyar tudósai. Akadémiai Kiadó – Arcanum, Budapest, 2002. CD-ROM.
402. Előszó. Vorwort. In: Helynévmutató Csánki Dezső történelmi földrajzához. Összeállította: Ördög Ferenc. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2002. 7–8., 23–24.
403. További magyar írók a térképről. In: Horányi László (szerk.), Emlékkönyv Kisari Balla György kartográfus születése hetvenedik és munkássága ötvenedik évfordulójára. Egervári Nyomdaipari Bt, Budapest, 2002. 25–28.
404. Kniezsa István és a történeti névtan. In: Kniezsa István: Helynév- és családnévvizsgálatok. Kiss Lajos bevezető tanulmányával. Kisebbségkutatási könyvek. Lucidus Kiadó, Budapest, 2003. 13–28.
405. Új magyar–török kéziszótár. In: MNy 99: 92–93.
406. Szófejtés, szótárírás és nyelvtudomány-történet. Kiss Lajos válogatott írásai. Válogatta és szerkesztette: Gerstner Károly és Kiss Gábor. Budapest, 2004.

Szótárszerkesztői tevékenység

7. Magyar Nagylexikon. Budapest, I (1993)–. [A szláv nyelvészeti tárgyú cikkek szerzője. 2002-ig tizennégy kötet jelent meg.]

Összeállította: Zaicz Gábor

Bereczki Gábor 75

Két szempontból is nehéz nekem Bereczki Gáborról írnom. Először is azért, mert már szinte mindent megírtak róla (részben magam is), másodszor pedig azért, mert mesteremnek s atyai barátomnak tartom őt, aki engem is tanítványaként fogad és ismer el.

Korábbi méltatói már minden tényyszerű adatot közöltek róla, ezért én a magam szemszögéből vázolom föl röviden színes, tudományosan és kultúrpolitika-ílag egyaránt jelentős életpályáját.

Nyelvészként a lehető leghagyományosabban indul. Egy finnugor nyelv – a Lakó György javasolta mordvin helyett (mert Leningrádban éppen cseremisz csoport volt) –, a cseremisz kutatásával, valamint etimológiai és hangtörténeti írásokkal kezdi tudományos munkásságát. De már pályája első szakaszában, éppen a cseremisz és a vele szomszédos török nyelvek kitűnő ismerőjeként cáfolja a – kulcsnyelvekkel operáló – finnugor vokalizmuselméletek alapvető tételeit. Életének egyetlen hangos vitája, s ebből is sikerrel kerül ki.

Bár a cseremisz nyelv kutatása – akár az első szerelem – végigkíséri egész életét, a Volga-Káma-vidék nyelveinek beható vizsgálata során felismeri, hogy a nyelvek között a sok évszázados egymás mellett élés, az ebből fakadó többnyelvűség hatására oly mértékű egységesülési folyamatok indultak meg, amelyek lehetővé teszik a Volga-Káma-nyelvszövetség megfogalmazását. Ezzel Bereczki Gábor az areális nyelvészet legelső magyarországi képviselői közé tartozik.

Az areális nyelvészeti kutatások következetes művelése a Volga-Káma-nyelvszövetség felismerésének tudományos értékén túl messze vezető módszertani következményekkel is jár. Az eljárások ugyanis felhasználhatók olyan korszakok nyelvi folyamatainak modellezésére is, amely korszakokból nem állnak a kutatók rendelkezésére kézzel fogható nyelvi adatok. Az areális nyelvészet szempontjainak alkalmazása akár egy-egy nyelvcsalád kialakulási folyamataira is fényt deríthet – a kérdés megoldásának egyik lehetséges módjaként. Egyáltalán nem elképzelhetetlen ugyanis, hogy egy-egy alapnyelv kialakulása nyelvészövetségek létrejöttével magyarázható.

Nyelvészeti érdeklődését tükrözik tankönyvei is. Több kiadást is megért a magyar nyelv finnugor alapjait bemutató tankönyve; nagyon fontos chrestomathiát és nyelvtant írt a cseremisz nyelvről; s hangsúlyozottan ki kell emelni a magyar finnugrisztika egyik hiányterületét, a balti finn nyelvészetet tárgyaló tankönyvét. Ezeket a munkáit a finnugor szakosoknak tartott egyetemi előadásain, szemináriumain tárta elének először – betekintést adva a tudományos munkák keletkezési folyamatába.

Gyűjtőként valószínűleg az utolsó nagy alakja tudományterületünknek. A 19. század második felének, a 20. század első évtizedeinek jelentős, főként finn és magyar kutatók által az Oroszországban élő uráli népek körében végzett nyelvi-néprajzi gyűjtései a Szovjetunió létrejöttével félbeszakadtak. Kodály Zoltán hathatós közbenjárására váltak ismét lehetővé a gyűjtőutak. Bereczki Gábor és Vikár László az 1950-es évek végétől a 70-es évek végéig számtalan alkalommal járt főként a cseremiszek, a csuvasok, a votjákok, a mordvinok és a tatárok között, de gyűjtöttek népdalokat más népektől is. (Az utazásokról élvezetes beszámolókat olvashatunk A Névától az Urálig c. könyvében.) A nyelvész és a népzene kutató páratlan értékű kincset mentett meg és dolgozott fel az Akadémiai Kiadó által megjelentetett kötetekben. (A szerző- és gyűjtőpáros – kissé megkésve ugyan, de – már a Cheremis Folksongs /1971/ című kötetért Akadémiai nagydíjat kapott /1976/. A megérdemelt Széchenyi-díjat azonban már csak a népzene kutató vehette át, amit tudományterületünkön nem csak én tartok rendkívül méltánytalan eljárásnak.)

Saját gyűjtései mellett elévülhetetlenek az érdemei Beke Ödön cseremis nyelvjárási szótárának kiadásában. Kérésemre önzetlenül újraszerkesztette szakmailag a hatalmas kéziratot, ily módon megkönnyítve annak technikai szerkesztését és publikálását.

A cseremis nyelvéről írt leíró, ill. nyelvtörténeti monográfiái mellett éppen a népzene kincs gyűjtéséért és nyelvi feldolgozásáért, valamint a Beke-szótár újraszerkesztéséért nemcsak a Volga-vidéki nyelvrokon népünk, de egész diszciplínánk rendkívül sokat köszönhet Bereczki Gábornak.

Műfordítóként a hagyományosan magas színvonalú magyar műfordítás-irodalom kiemelkedő alakja. A finnugor népek népköltészetének és irodalmának tárházából elsősorban az észti és a finn irodalom avatott tolmácsolója, de az oroszországi finnugor népek folklórjából is jelentős köteteket állított össze, s készítette el a művek fordításait. A Kalevipoeg általa készített ún. nyersfordítása Magyarországon kívül valószínűleg minden országban irodalmi értékű fordításnak minősülne – ahogy ezt az észti eposz végleges megformálója, Rab Zsuzsa is elismerte.

Tammsaare-, Linna- vagy Kross-fordításai az eredeti nyelv és az anyanyelv páratlan szintű ismeretéről tanúskodnak. Fordításai alapján magyarok döbbenhetnek rá anyanyelvük értékeire és sajátíthatnák el a szép, választékos és sokszínű magyar nyelvet.

Műfordítói munkájának a megérdemelnél kisebb ismertsége és elismertsége az észti és finn irodalom, a finnugor népköltészet méltánytalanul perifériára szorult helyzetéből fakad. Ha Bereczki Gábor valamely ún. nagy irodalom alkotásait ültette volna át a tőle megszokott nyelvi minőségben magyar nyelvre, ma ő lenne Magyarország (egyik) műfordító pápája.

Műfordítói tevékenysége – ez a kultúrpolitikai jelentőségű vállalat – szervesen következik hitvallásából: a finnugrisztikát művelő szakembereknek kötelességük nyelvrokonaink kultúrájának népszerűsítése.

Nyitott emberként és tudósként megért és támogat olyan vitatható elképzeléseket, témákat és eljárásokat is, amelyekkel ő maga nem foglalkozik, vagy amelyeket ő maga nem alkalmaz. Tudja, hogy bármely tudományterület fejlődéséhez vitatható tézisekre is szükség van. Ezzel Bereczki Gábor a tudományfilozófiának tán nem is olyan régi felismerését követi kimondatlanul is. Ezért (is) lehet őt nagyon tisztelni és szeretni.

Tudományos teljesítményét és irodalmi-műfordítói tevékenységét számos díjjal, kitüntetéssel ismerték el (MTA nagydíj /1976/, az Európa Kiadó nívódíja hat alkalommal /1968, 1976, 1983, 1984, 1986, 1989/, a Corvina Kiadó nívódíja /1976/, a Gondolat Kiadó nívódíja /1983/, A Finn Fehér Rózsa Lovagja-rendjel, az észti Mária Országá Keresztje-rendjel, a Tartui Egyetem díszdoktora, az ELTE professor emeritusa; legutóbb a Magyar Köztársaság Tiszti Keresztje /2003/ kitüntetést vehette át).

Teljes életet él. Nem beszűkült, egy-egy tudományos témára koncentráló szobatudós, hanem olyan ember, aki örül az életnek, s élvezi azt.

Nem forrtak, nem fornak körülötte szakmai indulatok. (A vokalizmuselmélet kérdése talán az egyetlen esemény, amikor vitára kényszerül, s ekkor határozottan megvédi álláspontját az akkor még nála nagyobb tekintélyű vitapartnerrel szemben. – A szakma mára már egyre inkább Bereczki Gábor véleményét fogadja el.) Magától értetődő természetességgel írta tanulmányait, gyűjtötte és dolgozta fel a Volga-Káma-vidék népeinek népköltészetét, készítette el remekbe szabott műfordításait. Kezdetől fogva a maga csendes és szerény módján, ám céltudatosan haladt a maga választotta úton – elérve az emberi élet harmóniáját, a teljes életet.

Járj épségben, egészségben, szellemi és testi frissességben ezen az úton minél tovább.

Pusztay János

Йудит Дмитриева, Чувашские народные названия дикорастущих растений

Studies in Linguistics of the Volga Region. Debrecen 2001. 212. o.

Az ismertetésre kerülő mű egy új, angol, orosz, német nyelvű sorozat első köteteként látott napvilágot. Örömmel üdvözljük a sorozatot, mivel új színfolttal gazdagítja az areális kutatásokat, s a vidék török nyelvei mellett több finnugor nyelv, köztük a magyar múltjának tisztázását is előmozdítja, s az oroszok számára is sok értékes adalékot nyújt. Róna-Tas András angol nyelvű bevezetőjéből kiderül, hogy a sorozat nemcsak a nyelvészek számára kínál publikációs lehetőséget, de a történészeknek és a néprajzosoknak is.

Judit Dmitrieva, azaz Szalontai Judit monográfiája minden tekintetben szigorú módszerességgel megírt mű. Nyersanyagát I. I. Ašmarin 17 kötetes csuvas–latin–orosz szótárából meríti. A szerző a gombanevekkel együtt mintegy 350 növényfajta nevét tárgyalja, de ez sokkalta több szót jelent, mivel egy-egy növénynévnek egész sor különféle elnevezése lehet nyelvjárásoktól függően.

Dmitrieva a fa- és fűneveket etimológiai hovatartozásuk szerint csoportosítva tárgyalja a következő sorrendben: 1. Östörök eredetűek; 2. Bolgár–török–csuvas eredetű, azaz belső keletkezésű növénynevek; 3. Kölcsönzések: a) kipcsak (tatár, baskír); b) finnugor (cseremis, votják, mordvin); c) indoeurópai (orosz, iráni).

A fanevek és a fűnevek etimológiai csoportosítása között van egy kis sorrendi eltérés, de ennek nincs említésre méltó jelentősége.

A fűneveknél a szerző a kipcsak kölcsönzések után az oroszokat majd a finnugorokat sorolja fel, s csak ezek után kerít sort a perzsa és a mongol eredetű tatár átvételekre. Gyakorlati szempontból ez nem zavaró, de nyelvészeti szempontból ezeket a szavakat a török kölcsönzések között külön alcím alatt kellett volna elhelyezni. A csuvas számára ezek ugyanolyan tatár kölcsönzések, mint az eredeti kipcsak szavak.

A tatár jövevényszavakkal kapcsolatban emlitem meg, hogy én mindig helytelenítettem a tatárral kapcsolatosan az *i* jel használatát. Ez a Setälä-féle fonetikus átírás *j* jelének felel meg. A kazányi tatárban azonban évszázadokkal ezelőtt *j* > *ä* hangváltozás ment végbe, tehát félrevezető az *i* jel használata. Az ódium azonban nem Dmitrieva fejére száll, mivel ez a jelölés igen elterjedt a turkológiában, s a legjelesebb kutatóknál is előfordul.

A szerző egyaránt figyelembe veszi a témájába vágó oroszországi és a nyugati szakirodalmat, közte természetesen a magyart is. A műben közölt szómagyarázatok értékes anyagot szolgáltatnak az egész Volga–Káma-vidéki area nyelveinek etimológiai szótáraihoz. Ízelítőül csupán a hozzám szakmai szem-

pontból legközelebb álló cseremiszből szeretnék bemutatni néhány jellemző példát arra, hogy milyen új eredményekkel gyarapítja az etimológiai kutatásokat az ismertetett mű. Ha tudom, a magam részéről is kiegészítem, pontosítom Dmitrieva megállapításait.

Helyesen foglal állást a szerző, mikor a csuv. *palan* 'berkenye' szót tatár eredetűnek tartja (vö. tat. *palan*) (33–34). A cseremisiz nyelvjárások többségében használatos *polan* ua. azonban csak csuvas kölcsönzés lehet. Tehát a csuvasban a tatár kölcsönzés előtt meg kellett lennie a tárgyalt szónak. Lehet, hogy a csuvasban tatár hatásra csak módosult a szó eredeti hangalakja. Ez történhetett a cser. (Beke) CK *Č palan* ua. esetében is.

A cser. Ny *pəzâlməyoʒ* 'jegenyefenyő' (tkp. berkenyeluc) nevét csak Dmitrieva könyve alapján tudjuk magyarázni. A csuv. *pileš xopālā čāršā* ua. szó szerinti jelentése 'berkenye kérgű luc' (38).

A cser. *pire* 'farkas' szót Räsänen (TLČ 53) tatár eredetűnek tartja, de a tat. *bürə* szóból nem származhat (a cseremiszből nincs *ü* > *i* hangfejlődés). A Dmitrievától közölt csuvas növénynevek közül többen megvan a *pir* 'farkas' jelentésű szó, pl. *pir pusačē* 'farkashárs' (46–47) (vö. cser. *pirə-wondə* ua.). Ezek alapján joggal feltételezhető, hogy a csuvasban egykor önállóan is létezett a farkas jelentésű *pir* szó, amely aztán átkerült a cseremiszbbe is.

Több a csuvasokkal szomszédos cseremisiz nyelvjárásban a csalán neve *počkalďāš*, amely a *počkaltem* 'csíp, éget' ige származéka. A cseremisiz szó alig ha belső fejlődés eredménye, mivel pontosan ilyen képzés eredménye a csuv. *věltěren* 'csalán' szó is. Emellett több távolabbi török nyelvben is hasonló módon képzett csalán jelentésű szót találunk (50–51).

A csuvas cseremisiz kölcsönzései között sorolja fel Dmitrieva a *pelet*, *peletěš*, *piletěš* 'virág' szót (94). A *peletěš*, *piletěš* alakok kétségtől a cser. KH *peledəš* átvételei. A cseremisiz szó a *peledäm* 'virágzik' ige származéka. A *pelet* főnévi alak megfelelője nincs meg a mai cseremiszből. A csuvas bizonyára egy ma már kiveszett cseremisiz névszót őriz.

A felsorolást folytathatnám, de talán ennyi is elég annak érzékeltetésére, milyen értékes Dmitrieva monográfiája.

A szerző a növénynevek szerkezeti felépítését is vizsgálja: vannak egyszerű tőszóból állók, képzettek és összetettek. Az etimológusoknak elsősorban a tükörszavak kimutatásánál van hasznára ez a fejezet, de azt hiszem, más tudományágak képviselői is hasznát vehetik, mert a szerző foglalkozik a növény felhasználhatóságára, jellemző sajátosságaira, ehetetlenségére, nemére és korára utaló jegyekkel. Ezen kívül külön fejezetet szentel a kéttagú összetételek elterjedési területe ismertetésének. Megkülönböztet kimondottan csuvas, regionális és univerzális típusokat.

A mű harmadik fejezetében Dmitrieva a gombaneveket sorolja fel mintegy tíz oldalon. A 67 gombanév a fa- és fűnevektől eltérően nem igényel hosszabb tárgyalást. Előfordulnak a csuvasban orosz jövevényszavak, maga a gomba csuv. *kāmpa* neve is óorosz (*gōba*), amely aztán a bolgár-törökből köztudottan az őspirmibe is átkerült. Érdekes módon a fa- és fűnevekhez hasonló kipszak vagy finnugor átvételeket nem találunk a csuvasban.

A szerző hét csoportba sorolja a csuvas gombaneveket aszerint, hogy mi motiválta az elnevezést. Ezek a következők: 1. Szín; 2. Valamilyen sajátosság, pl. íz, szag stb.; 3. Milyen fa alatt nő; 4. Valamilyen állatnév, pl. *laša kāmpi*, szó szerint 'lógomba'; 5. Valamilyen növénynév, pl. *īraš kāmpi* tkp. 'rozsgomba'; 6. Tipikus külső jegy, pl. *kātra kāmpi* tkp. 'göndörgomba'; 7. Tenyészhely, pl. *navus kāmpi* 'csiperke', tkp. 'trágyagomba'.

Ha az oroszon kívül nincsenek is más nyelvekből származó átvételek, biztosra vehetjük, hogy számos tükörfordítást találhatunk a régió nyelveiben. Például az előbb idézett csuv. *navus kāmpi* 'csiperke' a cseremiszen szószerint ugyanúgy trágyagomba (*šurpono*), mint a csuvasban, a csuv. *īraš kāmpi* 'rozsgomba' cseremiszi párhuzama pedig a *kindōwongo* tkp. 'gabonagomba' lehet.

A könyv végén a fűnevek csuvas–orosz–latin jegyzékét találjuk.

Befejezésül csak annyit mondhatok, hogy Ju. Dmitrieva igényes munkája értékes adalék a Volga–Káma-vidéki nyelvek szókészletének megismeréséhez. Szigorú módszerességgel tárja elénk a bonyolult kölcsönkapcsolatokat. Nagy nyereség lenne számunkra, ha a szerző, mondjuk, a csuvas állatnevekről szóló hasonló monográfiával örvendeztetne meg bennünket.

A monográfia külsőre is tetszetős.

Bereczki Gábor

T. Somogyi Magda: Toldalékrendszerezésünk vitás kérdései Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához III.

Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2000. 115 o.

Az utóbbi években több szakmai vita is folyt a magyar toldalékrendszerezésről. T. Somogyi Magda „Toldalékrendszerezésünk vitás kérdései” című könyve (kandidátusi értekezésének átdolgozott és kibővített változata) ezekhez a kérdésekhez kíván összefoglaló módon hozzászólni.

A munka a bevezetésen és az összegzésen túl három nagyobb fejezetre tagolódik. Ezek közül az első a toldalékrendszerezés elméleti kérdéseivel foglalkozik a magyar szempontjából, a második a toldalékrendszerezés gyakorlatát taglalja a magyarban és néhány más nyelvben (angol, német, orosz, török, finn), illetve a magyar toldalékrendszerezés történetét mutatja be, a harmadikban pedig a vitatott besorolású toldalékokat tekinti át (beleértve a részletesebben tárgyalt szuffixumokon túl a prefixumszerű előtagokat és a képzőszerű utótagokat is) – a felsorakoztatott érvek alapján lehetőleg állást foglalva a besorolás kérdésében.

A szerző saját állásfoglalásának kialakításakor igyekezett tekintetbe venni mind a frissebb elméleti és leíró munkák eredményeit (az elméleti morfológiát nagyjából a kilencvenes évekig követve), mind a kérdéskör történetéhez tartozó magyar szakirodalmat. Mivel a munka megjelenése megelőzte mind a Magyar grammatika, mind a Strukturális magyar nyelvtan harmadik, Morfológia c. kötetének megjelenését, a szerző természetesen csak azokat az előtanulmányokat és más publikációkat tudta tekintetbe venni, amelyek már művének lezárása előtt hozzáférhetőek voltak. A történeti részt tekintve különösen érdekes és hasznos összefoglalást ad a szerző a jel kategória, ill. terminus kialakulásának bemutatása, valamint a vitatott toldalékok besorolási története, a körülöttük kialakult viták kapcsán.

T. Somogyi Magda az egyes nyelvek toldalékrendszerezési gyakorlatát a szóban forgó nyelvek egy-egy reprezentatívnak tekintett, 70-es, 80-as években készült alapnyelvtana alapján mutatja meg, ami nem teljesen problémamentes, hiszen pl. a magyarra nézve sem lehetne alapul venni a MMNyR.-nek, a MMNy.-nek (sőt, amint az éppen a szerző munkájából is kiderül, helyenként még a legújabb Magyar grammatikának) a toldalékbesorolását sem. Annyiban azonban mindenesetre tanulságosak ezek a külföldi nyelvtanok, hogy milyen kategóriákat és milyen kritériumrendszert alkalmaznak a toldalékok elkülönítésére és osztályozására.

A toldalékrendszerezés elvi kérdései között a szerző áttekinti a toldalékoknak a szóalakon belül elfoglalt helyét, ill. sorrendjét, a tőhöz való kapcsolhatóság tényezőit (szófaji meghatározottság, általánosság, kötelezőség), ill. a ragozás és a képzés különbségeit. (A toldalékok egymáshoz viszonyított helyzetével kapcsolatban a szóalakon belül felvetődik a képzők egymáshoz való kapcsolhatóságának kérdése is. Ez így egy kissé megtévesztő felvetés, hiszen valójában a továbbképezhetőség már magára az új szóra vonatkozik, és az esetleges továbbképzési korlátozások a képző lexikai jelentéséhez áttételesen köthetők.)

A ragozás és képzés különbségeivel függ össze az a kérdés is, hogy a magyarban vajon a kettős vagy hármas toldalékosztályozás szerencsésebb-e (derivációs morféma – grammatikai morféma egyrészt, képző – jel – rag másrészt), illetve hogy milyen kritériumok szolgálhatnak ezeknek a toldalékosztá-

lyoknak az elválasztására. Míg Kiefer Ferenc a jel és a rag közötti különbséget nem tartja döntőnek, és mindkét típusú toldalékot inflexiók (grammatikai) morfémaként kezeli, T. Somogyi Magda a hármas osztályozás (képző – jel – rag) mellett foglal állást, azzal, hogy sem ennél kevesebb, sem ennél több kategória felvétele nem tűnik indokolhatónak a magyarban. Véleményem szerint a hármas osztályozás fenntartása helyeselhető megoldás. Úgy gondolom azonban, hogy amikor a szerző a vitatott elemek tárgyalása során a hármas besorolás mellett kitér a kettős besorolás szerinti osztályozásra is, ezzel kapcsolatban – a kötelezőség kritériumát döntőnek véve, de azt kellőképpen nem mindig ellenőrizve – időnként téves besorolásra jut. (Saját maga is érzi ezt pl. a birtokos személyjelek kapcsán: „A szóban forgó toldalékok semmiképpen sem tekinthetők kötelezőeknek, ezért a derivációs morfémak között lenne a helyük. Ez a megközelítés nem fogadható el egyszerűen azért, mert nyilvánvaló, hogy grammatikai viszonyt jelölnek. Ennek a kritériumnak azonban nem lehet helye a tisztán formális jegyek között. Ebben az esetben talán mégis kivételt kell tenni, de tekinthetjük ezt az esetet bizonyítéknak arra, hogy a magyar nyelv toldalékainak osztályozására nem elég a két kategória.” /84/). Szerintem általában sem kell félni a funkcionális szempontok alkalmazásától, főként azért, mert ezeknek általában megvan a formális vonatkozásuk, tehát itt nem pusztán a jelentés bevonásáról van szó. Adott esetben éppen a kötelezőség révén lehet érvényt szerezni a besorolásban annak, hogy intuitíve érezzük a személyjelek grammatikai funkcióját. Látszólag ugyanis valóban nem kötelezőek a birtokos személyjelek – például ha a következő mondatokban való előfordulásukat tekintjük az őket nem tartalmazó alapmondatokhoz képest:

<i>Ez a könyvem. Ez a könyve.</i>	vs.	<i>Ez a könyv.</i>
<i>Ezek a könyveim. Ezek a könyvei.</i>	vs.	<i>Ezek a könyvek.</i>

Azonban ha más típusú szerkezeteket is tekintetbe veszünk, azonnal kiderül, hogy a birtokos személyjelezett alakok használata bizonyos szintaktikai környezetben kötelező, tehát a kötelezőség kritériuma alapján is grammatikai és nem derivációs morfémaokról beszélhetünk:

<i>*Ez az én könyv. *Ez a Pista könyv.</i>	vs.	<i>Ez a könyv.</i>
<i>*Ezek az én könyvek. *Ezek a Pista könyvek.</i>	vs.	<i>Ezek a könyvek.</i>

A szerző által jelként, de ugyanakkor derivációs morfémaként besorolt *-é* és *-ék* toldalékoknak szintén mint inflexiók toldalékoknak a szintaktikai összefüggéseit tárgyalja a Strukturális magyar nyelvtan 3. (Morfológia) kötetében Bartos Huba – ezekkel az érvekkel szerzőnk természetesen már nem tudott szembesülni, hiszen munkája korábban íródott, mint az említett fejezet.

Azt egyébként jól látja a szerző, hogy a besorolásban alkalmazott kritériumok összessége csak a tipikusan az adott kategóriába tartozó elemeket jellemzi, és hogy mindig vannak egyedi és határesetek, amelyek esetében a különböző kritériumok alkalmazása más-más eredményre vezet. Ezekben az esetekben a besorolás részben mindig önkényes, és egy-egy döntőnek tartott szempont kiemelésére épül, hiszen a kategóriák úgy is felfoghatók, mint amelyek nem határolhatók el élesen egymástól, átmennek egymásba, és a tulajdonságok megléte vagy hiánya fokozati kérdés (lásd például a természetes morfológia prototípus-elméletet tükröző kategóriafelfogását). A példák azt mutatják, hogy a magyarban a legkevésbé a szóalakzáró pozíciót lehet abszolutizálni a besorolás szempontjából (lásd pl. a határozószó-képzőket).

T. Somogyi Magda a vitatott elemek besorolásával kapcsolatban alapos megfontolások alapján (toldalékdefiníciók, formai meggondolások, eddigi szakirodalmi próbálkozások értékelése) zömmel olyan megoldásokra jut, amelyek az Új magyar nyelvtan, ill. a Strukturális magyar nyelvtan 3. (Morfológia) kötetének megoldásaihoz állnak közel. Ez mindkét irányban megnyugtató, hiszen az említett két kötet szerzői részben a T. Somogyi Magdától eltérő érvek alapján jutnak hasonló végeredményekre, és ez megerősíti a szerző következtetéseinek elfogadhatóságát. Egyedül a *-hat* átértékeléséhez nem talál szerzőnk elégséges érveket (noha a *-hat* szófajkötő szerepének cáfolására a felhozott példák szerintem nem eléggé meggyőzőek, mivel vagy nem produktív képzés eredményei, vagy összetett képzőkről van szó).

T. Somogyi Magda munkája mind tudománytörténeti, mind leíró szempontból hasznos összefoglalása a magyar toldalékrendszerezés vitás kérdéseinek. A besorolás kérdéseiben saját meggondolásaival, érveivel és döntéseivel jelentékeny módon járul hozzá ahhoz, hogy világosabban lássuk a problémákat. Egyes megoldásaival vitára késztet, az eldöntetlen kérdésekben pedig mindenképpen további kutatásokra ösztönöz.

Ladányi Mária

Szurguti osztják szövegek a múlt század elejéről

H. Paasonens surgutostjakische Textsammlungen am Jugan. Neu transkribiert, bearbeitet, übersetzt und mit Kommentaren versehen von Edith Vértes. MSFOu 240. 111 o.

Egyéb munkája mellett Vértes Edit több mint negyven évig dolgozott K. F. Karjalainen és Heikki Paasonen osztják hagyatékának sajtó alá rendezésén. A két finn tudós viszonylag fiatalon halt meg¹. Szótári gyűjtésüket finnek rendezték sajtó alá. Paasonen kondai és jugani anyagát Kai Donner adta ki 1926-ban (LSFU II), Karjalainen kétkötetes nyelvjárási szótárát Y. H. Toivonen jelentette meg 1948-ban (LSFU X: 1–2). Az 1960-as évek elejétől azonban a Finnugor Társaság megbízásából a finn-magyar kulturális egyezmény keretében Vértes Edit gondozta a hagyatékot. Megjelentette a két tudós grammatikai feljegyzéseit (MSFOu 128, JSFOu 66: 3–96), déli osztják szöveggyűjtésüket öt kötetben (MSFOu 157, 172–175), egy kiegészítő füzetet Karjalainen szótárához (LSFU X,3), s a Karjalainen déli osztják szövegeihez fűzött magyarázatok első kötetét (MSFOu 225). A kommentárokat tartalmazó második kötet viszont már poszt-humusz kiadvány lesz, mert bár a mű kézírata már a kilencvenes évek elején készen volt, de évekig lappangott a Finnugor Társaság irattárában. A most ismerttetendő könyv Heikki Paasonen szurguti osztják szövegeit tartalmazza, s most már tudjuk, hogy ez volt Vértes Edit utolsó nagy munkája.

Heikki Paasonen 1898-tól 1902-ig tartó nagyszabású, négyéves terepmunkájának keretében tíz hónapot töltött az Ob-vidéken, 1900 őszétől 1901. május végéig. Első szibériai állomáshelyéről, Tobolszkból az Irtis-parti Demjanszkoje faluba utazott, ahol találkozott egy Konda-torkolati tehetséges osztjakkal, akit felfogadott nyelvmesterének. Októberben, amikor a jég beállta előtt az utolsó hajóval Szurgutba utazott, magával vitte nyelvmesterét, s február végéig folytatta vele a munkát. Csak 1901. márciusában tért át a szurguti nyelvjárás tanulmányozására. Azt a négy mesét, amelyeket most ismert meg a világ, szurguti tartózkodásának utolsó napjaiban, 1901. május 25–30. között jegyezte föl.

A kötet megjelenése szerényen fogalmazva is szenzáció: ezek a száz éve gyűjtött szövegek a legrégebbiek az egész keleti osztják nyelvjáróterületen. Míg az északi és a déli nyelvjárásokat több kötetnyi száz-százötven éves szöveg alapján lehet kutatni, s a ma beszélt északi nyelvjárások is viszonylag jól vannak dokumentálva, keleten sokkal rosszabb a helyzet. Különösen a szurguti nyelvjá-

¹ A sors különös rendezői utasítására majdnem egyidőben mentek el: 1919-ben Karjalainent azon hajóúton érte a végzetes megfázás, amikor Paasonen temetéséről tartott hazafelé. Vértes Edit pedig 1919-ben született.

rásról voltak sokáig hiányosak az ismereteink. Pedig az első információk a szurguti hantik nyelvéről magától M. A. Castréntól származnak, de csak egy rövid nyelvtani vázlatra és szójegyzékre futotta az idejéből (Castrén 1849). A 19/20. század fordulóján Karjalainen és Paasonen mellett etnológusok is jártak a terepen, akik néprajzi megfigyeléseik során jegyezték fel szavakat is. Pápai Károly szógyűjtését Munkácsi Bernát adta ki „Déli osztják szójegyzék” címen, mivel az akkori felosztás szerint a Középső-Ob mentén beszélt nyelvjárásokat is délinek nevezték (NyK 26: 9–66). U. T. Sirelius szógyűjtése részben saját közleményeinek részeként, részben posztumusz utinaplójában jelent meg (JSFOu XXII/ 1: 63–75, Sirelius – Schellbach 1983). Jankó János szójegyzéke sokkal később (Jankó – Csepregi 2000). Szövegek viszont csak a 20. század második felében jelentek meg. Ha az iskolai tankönyveket nem számoljuk, Honti László volt az első, aki a szurguti nyelvjárásból szövegeket gyűjtött és adott ki a hetvenes években (Honti – Rusvai 1977, Honti 1978). Addig a nyelv rendszeréről csak annyi információnk volt, amit Paasonen és Karjalainen grammatikai feljegyzései és szótárai elárultak. Nem csoda, ha sóvárogva gondoltunk a kéziratban rejtőző Paasonen- és Karjalainen-szövegekre.

A most megjelent Paasonen-gyűjtés négy mesét tartalmaz, melyek címe: *rõt wärtäz* 'Ein Boot machen', *wõkķη kō* 'Ein starker Mann', *ḫāpat kāt pūwł* 'Das Sieben-Haus-Dorf', *pīšīnyālān' ōpīsān* 'Das Vögelchen und seine ältere Schwester'. Az első két szövegben az orosz eredetű, újabb mesemotívumok vannak többségben, de keverednek a helyi szokásvilág és az obi-ugor mitológia elemeivel. E két mese nyelvileg igénytelenebb. Vajon az adatközlő nyelve volt eleve szegényes, vagy pedig a gyűjtőre tekintettel fogalmazott egyszerűen? Folklorisztikai szempontból az archaikus mitológiai szűzséjű harmadik mese a legizgalmasabb, s nyelvileg is ez a legigényesebb megfogalmazású. Lendületes stílusa az én legjobb adatközlőim mesemondására emlékeztet. Az utolsó szöveg egy tipikusan obi-ugor mesetípus változata. A madárka és nénye típust feljegyezte Kannisto a felső-lozvai vogulok között (MSFOu 111: 52–54), Steinitz színjai (OA I: 127–131), kazimi (OA III: 492–495) és vaszjugani osztják nyelvjárásban (OA III: 570–571), én magam a Tromaganon három változatban (MSFOu 215: 49–52, Csepregi 1998: 66–69).

A kiadvány előszavában Vértes Edit ismerteti az átírás elveit. Mint a grammatikai feljegyzések esetében, itt is a Paasonen-hagyaték első sajtó alá rendezett darabja, a szótár volt a mérvadó. Vértes Edit is azokat az elveket követte, melyeket Kai Donner dolgozott ki a szótár kiadásakor. A hangjelölés elveit táblázatban is összefoglalta.

A kötetben az eredeti szövegek a könyv bal oldali lapjain olvashatók, mellettük a jobb oldalon a német fordítás. A hagyatékban nem maradt fenn fordítás, csak Paasonen néhány, a szöveg értelmezését segítő megjegyzése a margón –

ezek a sajtó alá rendezéskor a baloldalra, az eredeti szöveg alatti lábjegyzetbe kerültek. A feldolgozó saját megjegyzései a német fordítást követően, a fordításban jelzett számok sorrendjében, végjegyzetek formájában jelennek meg, így a négy mese négy külön fejezetet alkot. A kommentárok számozása minden szövegben újra indul, s az egyes kommentárokra való utalás a mese német nyelvű címével és a számmal történik. A jegyzetekben Vértés Edit minden, a kézirattal kapcsolatos információt közöl. Pontosán dokumentálja Paasonen áthúzásait, javításait, egyetlen tétova vonás sem kerüli el a figyelmét. A vitás, bizonytalan szóértelmezéseket szinte hangosan gondolkodva próbálja megoldani, dilemmáit az olvasó elé tárja. Külön kiemeli a figyelemre méltó nyelvtani alakokat, s helyenként néprajzi, folklorisztikai magyarázatokat is ad.

Paasonen eredeti kéziratának a gondozása nyilván sok fejtörést okozott még egy olyan tapasztalt hagyatékkiadónak is, mint Vértés Edit. Maga Paasonen bizonyára nem ilyen formában akarta nyomdába adni a kéziratot. De mit változtatott volna rajta? A sajtó alá rendezés során Vértés Edit – igen helyesen – pótolta a hiányzó idézőjeleket, hogy a párbeszédet könnyebben lehessen értelmezni. De vajon a szerző következetesebbé tette volna-e a magánhangzó-harmónia jelölését? Ez izgatta Vértés Editet is, aki a Paasonen – Donner szótár alapján próbált tájékozódni a 20. század eleji jugani magánhangzó-harmónia meglétéről. Tapasztalatait alapos tanulmányban tette közzé (Vértés 1999). Eszerint Paasonen ottjártakor a jugani nyelvjárásban már megindult a magánhangzó-harmónia felbomlása. A toldalékokban csak az *a* hangnak volt palatális megfelelője. A redukált magánhangzók veláris mássalhangzók (*k, ŋ, ɣ*) környezetében velárisak, foghangok (*n, t, l*) mellett palatálisak voltak. Ha így volt, akkor lehet, hogy fölösleges az a tucatnyi javítás minden oldalon, mely a magánhangzó-harmóniát igyekszik visszaállítani. Lehet, Paasonen nem figyelmetlenségből, hanem meggyőződésből hagyta el a magas-mély különbségre utaló jeleket a többedik szótagban. Az olvasó számára természetesen végig elkülönül az eredeti szöveg és a javítás – Vértés Edit kiegészítései, javaslatai mindig szögletes zárójelben szerepelnek.

Paasonen nem zöldfülű nyelvészként került az Ob-vidékre. Mielőtt az osztják nyelvterületre érkezett, már alaposan megismerte a mordvin nyelvjárásokat, dolgozott cseremiszt, tatár és csuvas területen. Tapasztalt gyűjtőként tette a következő megállapítást: „Vähemmänkin tekstimäärän kirjaanpano niin vaikeasta kielestä kuin täkäläiset ostjakinmurteet ovat vie odottamattoman paljon aikaa, ja ilman tekstejä on kielentutkijan työ höllällä perustuksella, puhumattakaan folkloren arvosta sellaisenaan”. (JSFOu XXI/5: 17)² De megbirkózott mind a

² [Olyan nehéz nyelvből, mint az itteni osztják nyelvjárások, kevés szöveg lejegyzése is váratlanul sok időbe kerül, szöveg nélkül viszont gyenge alapokon áll a nyelvész munkája, nem is szólva a szövegek folklorisztikai értékéről.] (Az idézeteket én fordítottam, Cs. M.)

kondai, mind a szurguti nyelvjárással, s olyan pontos a lejegyzése, hogy olvasás közben szinte hallani lehet a mesét.

Az ember nem győz csodálkozni, hogy milyen jó füle volt Paasonennak. Pontosan jelölte a magánhangzó-hosszúságokat, megkülönböztette a spirantikus λ allofonjait szókezdő, szóvégi és szóbelseji helyzetben, jelölte a mássalhangzók geminációját redukált magánhangzó előtt. A fonetikusoknak külön csemegét jelenthet az inetimologikus $-t-$ jelölése. Annak idején, amikor 1992-ben először hallottam szurguti osztják beszédet, a spirantikus λ előtt magam is hallani véltem a zárfelpattanást (Jankó János is tl , $t\chi l$ betűkkel jelölte ezt a hangot), de az én lejegyzésemben győzött a morfológiai elemzés és a fonematikus írás elve. Paasonen viszont ilyen mondatokat ír le: $\bar{i}k\bar{i} \ \bar{a}\bar{i}\bar{\lambda} \ k\bar{o}t\bar{\lambda}\gamma \ \bar{a}m\bar{a}st\bar{\lambda}. \ \bar{o}w \ \bar{a}st\bar{\lambda}m\bar{i}n \ \bar{a}m\bar{a}st\bar{\lambda}$ 'Der Alte sitzt wortlos. Er sitzt, den Kopf herunterlassend' (26). S mint Vértes Edit jegyzeteiből megtudjuk, a $-t-$ legtöbbször utólagos betoldásként került a λ elé (Ein Boot machen Komm. 3). Még érdekesebb a nazális és a szibilláns között megjelenő inetimologikus $-t-$, pl. $m\bar{a}nts\bar{a}\gamma\bar{a}n$ 'sie beide gingen' (96). Sok egyéb hangtani kérdést is újra kell gondolnunk a Paasonen szövegek fényében, mint pl. az \bar{u} fonéma helyzetét, a γ és j hiátustöltő szerepét, a szótagképzés kérdését, és a redukált hangok hangszínét. Egyesek szerint anakronizmusnak tűnhet bonyolult fonetikai jelekkel megterhelt szöveget közölni a 21. században, de igaza volt Vértes Editnek, amikor hű volt Paasonen jelölési módjához – így sokkal több információt tartalmaz a szöveg, s olyan információkat, melyeket csak itt találunk meg. A későbbi feldolgozásokban már helye lehet a fonematikus átírásnak, de ebben az első közlésben minden apró jelnek szerepelnie kell.

Alaktani szempontból a legnagyobb meglepetés az $-s-$ jeles múlt idő használata, mivel ennek nincs nyoma Paasonen nyelvtani feljegyzéseiben. Tudtuk, hogy Paasonen grammatikai feljegyzései igen vázlatosak. Nem szerepel köztük például a passzív igei paradigma sem, de természetesen a szövegekben gyakoriak a passzív igealakok. A szövegek tanúsága szerint az $-s-$ jeles és a (szinkrón értelemben) jeltelen múlt idő használatában a 20. század elején már nem volt funkcionális különbség, ezért is kopott ki az egyik mára a használatból. Karjalainen tremjugani felszólító módú paradigmája viszont nem nyer megerősítést a jugani szövegek által, s a $-pti$ distributívusrag is csak időhatározói jelentésű frazeológiai egységekben jelenik meg $k\bar{o}w\bar{p}t\bar{i} \ w\bar{a}n\bar{a}p\bar{t}\bar{i} \ w\bar{a}\bar{\lambda}\bar{\lambda}ot$ 'Sie leben lange, kurze[Zeit]' (48), $k\bar{a}t\bar{\lambda}ap\bar{t}\bar{i} \ \bar{a}\bar{\lambda}\bar{\lambda}\gamma\bar{a}n$ 'Sie zwei liegen von Tag zu Tag' (56).

A szövegek lexikai vizsgálata is érdekes eredményeket hozhat. Első olvasásra is meg lehet állapítani, hogy száz év alatt a nyelv nem változott annyit, hogy ne lehetne megérteni. A részletes elemzést viszont a mai beszélőkkel együtt kell elvégezni. Ezt a munkát én már elkezdtem, amikor 2001 novemberében Hanti-Mansijszkban voltam. A frissen megjelent könyvből vittem néhány példányt a helyi kutatóknak a Finnugor Társaság ajándékaéppen, többek között Agrafena

Peszikóvának, aki a szurguti nyelvjárás specialistája. Mivel előzőleg átírtam a szövegeket cirill betűkkel, Agrafena el tudta olvasni őket a konferencia szünetében, és megdöbbenve mondta: „Nem is tudtam, hogy nálunk is használták a *pör wájaj* kifejezést 'farkas' jelentésben. Azt hittem, hogy ez északi hanti szó”. Karjalainen szótárában a szó Trj. alakja mellett ez a megjegyzés áll: „tätä sanaa ostjakit pelkäävät käytää, sillä peto kuulee sen ja vihostuneena rupeaa porolaumoja hävittämään”³ (KT 206a). Ime, újabb példa a tabusabályok működésére és annak következményére.

A legnagyobb, és nehezen megkerülhető talány a szövegek nyelvjárásának kérdése. Paasonen keleti osztják gyűjtését jugani anyagként tartja számon a tudomány, és mereven elkülöníti Karjalainen tremjugani hagyatékától. De biztos-e, hogy a Jugan folyó mentén használt nyelvváltozatot tanulmányozta Paasonen? Otto Donnerhez írt leveleiből és a Helsinki Egyetem konzisztóriumára számára készült jelentéséből tudjuk, hogy a hóolvadás után készült elhagyni Szurgut városát, és a Jugan menti falvakban kívánta folytatni a gyűjtést. Május végén azonban hirtelen vissza kellett utaznia Finnországba. (JSFOu XXI/5: 18, Hajdú – Mikola 1992). Később úgy alakult az élete, hogy nem tért többet vissza Szibériába. Tehát nem járt a Juganon. A szurguti nyelvjárást márciustól május végéig tanulmányozta, de adatközlőiről nagyon keveset tudunk. Két szöveg mellett van megadva adatközlő neve: az első mesét feltehetőleg Kriška Kančia mondta el (Ein Boot machen Komm. 1), a harmadikat Stepan Jepartin (Das Sieben-Haus-Dorf Komm. 1). Ez utóbbinak a lakóhelye is ismert: „*mák*. (Max) nim. jurtesta, Obin varrelta 60 virstaa Surgutista ylöspäin”. azaz *mák*. nevű faluba való, mely az Ob parttól és Szurguttól 60 versztnyire fölfelé helyezkedik el. Vagyis éppen az ellenkező irányban, mint a Jugan folyó. Természetesen lehet, hogy Jepartin eredetileg a Juganon élt, és házasság révén került a *mák*. azaz hód-nemzetség területére, a Tromagan-Agan vidékére. 1898-ban Jankó János lelkiismeretesen feljegyezte a Kis- és a Nagy-Jugán összes lakójának nevét, de az ő listáján sem Kančia, sem Jepartin név nem szerepel. A Kančia egyébként is igen ragadványnévgyanús elnevezésnek tűnik. Jankó jegyzékében a Nagy-Jugan-parti családok között volt egy Jeparkin nevű férfi, aki a Leikov családdal együtt élt (Jankó 2000: 183). Lehet köze a mi Jepartinunkhoz? Én magam 1993-ban egy olyan Jeparkin nevű emberről hallottam, aki az Agan partjáról költözött Ugutba, azaz a Nagy-Jugán partjára.

Sajnos, olyan kevés az ismeretünk mind a száz évvel ezelőtti, mind a mai szurguti nyelvjárásokról, hogy nem nagyon tudunk különbséget tenni a tremjugani és a jugani változat között. Ma a legfeltűnőbb hangtani különbség a *J í ~ Tra ě ~ Ag c* ejtése, de ez újabb jelenségnek tűnik. Karjalainen hangjelölése arra utal,

³ [Ezt a szót az osztjákok félnek használni, mivel az állat meghallja, és mérgében pusztítani kezdi a rénszarvasnyájakat.]

hogy ő *t*-t hallott a Tremjuganon, Paasonen pedig ugyanazt a hangot *k* jellel jelöli – számomra ismeretlen okból. Nagy kár, hogy Karjalainen és Paasonen, akik egyidőben voltak Szurgutban, s a krónika szerint többször együtt vadásztak, nem egyeztették traszkripcióis elveiket.

Az egyetlen köztudomású hangtani kritérium, mely megkülönbözteti a jugani tájszólást a többi szurgutitól az, hogy bizonyos esetekben, főként *k*- utáni helyzetben, de nem kivétel nélkül az ősosztják **ü* a juganiban megőrződött, míg a többi tájszólásban *i*-vé vált. (OL 213–214, OstjVok 32, 79–80, Honti 1982: 61, Honti 1984: 20). E változásra a legbiztosabb példa a 'felkel' jelentésű ige. Paasonen szótárában a *kūl*- alakot találjuk (PD 771), a most megjelent szövegekben viszont ez a szó háromszor is *i*-vel áll! *nòk kīlā* 'steh auf' (30), *nòk kīlās* 'Er stand auf' (70), *nòk kitlāγan* 'Von dort stehen sie auf' (96). Az ellentmondást Vértes Edit is észrevette, és mindhárom alkalommal szóvá tette a kommentároknak (Ein Boot machen Komm. 87, Sieben-Haus-Dorf Komm. 33, Vögelchen Komm. 40). Lehet, hogy a szóanyagot még jugani adatközlőktől gyűjtötte Paasonen, de a szövegeket nem? Vagy lehet, hogy a jugani *ü* csak legenda? Én legalábbis az 1990-es években nem hallottam a Juganon *ü* hangot.

Mint már említettem, Paasonen szövegei fordítás nélkül maradtak fenn. Vértes Edit gyakran a lehetetlennel birkózva értelmezte a meséket. Szívós munkával, a szótárak és vaslogikája segítségével kereste a megoldást, s a legtöbb esetben sikerrel járt. Néhány szót az éppen Budapesten tartózkodó Jeremej Ajpin író fejtett meg. A mintaszerű köteben én csak néhány tévedést vettem észre. A további kutatást előmozdítandó az alábbiakban felsorolom őket. Az egyszerűség kedvéért a saját fordítási javaslataimat magyarul közlöm.

18. o.: *tēmī antl kō tot āmāstl* 'Dieser grosse Mann sitzt dort.' A szerző érzi, hogy sántít a fordítás, s a jegyzetben lehetségesnek tartja a 'Dieser, der grosse Mann sitzt dort' változatot is (Ein Boot machen Komm. 19), de *temi* mutató névmásnak a mondat elején 'hát, íme' jelentése is van, ezért helyesebb: *Hát, íme egy nagy ember ül ott.*

24. o.: *ōs kōlattēnām āl mōnā* 'wundere dich noch nicht'. A fordítást Vértes Edit a PD 783-ra hivatkozva indokolja (Ein Boot machen Komm. 52), de talán helyesebb lenne a PD 782 alapján fordítani, így: *még egyszer ne vész el.*

28. o.: *kōiāṣnā ḡittāṣ nōḡātī pīrtāt?* 'Von wem wurde dir befohlen ihn zu essen?' A kommentárban Vértes Edit megjegyzi: *pīrtāt* als J Imperativ unverstündlich, als Passiv schwer deutbar (Ein Boot machen Komm. 74). Pedig minden rendben van, ez egy 3Pl alakú passzív ige, melynek a logikai tárgya az előző mondatban szerepel (az emberek). Tehát: *Ki által rendeltettek ők neked megevésre?* A passzív igének a logikai tárgyra utaló anaforikus használata izgalmas sajátossága a szurguti nyelvjárásnak, s ez a most megjelent szövegek alapján még sikeresebben vizsgálható.

30. o.: *ātīl īmī kōlām pōrā kōkāt* 'Allein die Frau blieb zurück'. Vértés Edit a jegyzetben (Ein Boot machen Komm. 82) szóvá teszi, hogy a *kōlām pōrā* szó-szerkezet nem illik össze. Ez igaz is, mert a *pīra* igekötő a *kīr-* igéhez tartozik. A mondat jelentése: *Az egyedülálló anyó[val] hárman maradtak*.

30. o.: *sār ōlā wəḡlā. ōlā wōdā(...)* *sār mātta ōlā wəḡlā!* 'Rufe ihn nur herunter. Er rief ihn herunter.(...) Auch irgendwas ruf herunter!' A szövegben itt nem *wāy-* 'rufen, hív, kér' (PD 2883, KT 216a) ige szerepel, hanem a *wīḡāl-* 'sich senken, leereszkedik' (PD 2886, KT 214a), ugyanúgy, mint a 22. oldalon, amit Vértés Edit helyesen fordított, és a jegyzetben (Ein Boot machen Komm. 40) tudatosította is a problémát. A mondatok tehát helyesen: *Nosza, ereszkedj le. Leereszkedett. (...) Azt mondta, hogy nosza, ereszkedj le. A mātta* partikula nem szerepel a szótárakban, de idézet bevezetéséhez használják, 'úgymond, aszongya' értelemben (vö. Csepregi 1998: 162).

40. o.: Komm. 67: Vértés Edit rám hivatkozva próbál megfejtetni egy szót, azt állítván, hogy én is veláris magánhangzót használok az *aḷam-ta* igében. A szövegek értelmezésekor ő még csak részleteiben ismerte készülő chrestomathiamat, így nem vette észre, hogy a melléjkjel nélküli *a*-t én a palatális (az én rendszeremben centrális) hang jelölésére használom (vö. Csepregi 1998: 12).

59. o.: Komm. 10: A jegyzetben értelemszerűen nem Karjalainen, hanem Paasonen központosításáról van szó.

70. o. *kākā matā wāiḡā antā wāllān?* 'Bleib, was für ein Tier hast du nicht gefangen?' A jegyzetből kiderül, hogy a szerző is kínlódik a szótárban nem szereplő szó jelentésével. A *kāru* 'nos, nocsak, lám' tipikusan beszélt nyelvi partikula, a mondat elején áll, mint a *tāka* 'hát, aztán'. Szabad fordításban így hangozna a mondat: *Hát semmit sem lőttél?*

70. o.: *katī mārā awlāl tāllā[.]* *lūkās. awlālā lūtātā antā lāpsat. pa ōtat tōš kōisāl.* *lāk.k.ā.nām tālaksatāz rāḡapās.* 'Den Tag lang zieht er seinen Schlitten, er schoss. [In] seinen Schlitten [um zu] Essen hatten sie keinen Platz. Fremde Dinge lässt er dort zurück. Er begann [den Schlitten] heimwärts zu ziehen'. Az első mondatban nem a *taḷ-* 'húz' (PD 2448) jelentésű ige áll, hanem a *tāl* 'tele' jelentésű szó (PD 2490), ugyanaz, mint a 72. lapon is: *kāt tāllāl* 'das Haus ist voll'. A 'húz' ige inchoatív képzős alakja egyébként az utolsó mondatban jelenik meg. A második mondatban nem a *li-* 'eszik', hanem a *liḷ-* 'megpakol' (KT 1111ab) ige áll. A harmadik mondatbeli *pa* szócskának 'egyik, másik' jelentése is van. A fordítás helyesen: *Egy nap alatt a szánja tele van, lőtt. Szánjába rakodni már nem volt hely. Egyes dolgokat otthagyt. Hazafelé kezdte húzni*.

72. o.: *kī pūtāt ūtā wāiḡān!* 'Diese Töpfe sehend nehmt sie!' Vértés Edit maga sem elégedett a fordítással, s a jegyzetben mást ajánl: 'Diese Töpfe nehmt ans Ufer' (Sieben-Haus-Dorf Komm. 64). Az *utā* valóban igekötő, a *nik* igekötő

párja, s mint ilyen, 'fel, a víz felől a partra, a házban a szent sarok irányába, le a tűzről' jelentésű (vö. Csepregi 1998: 37). A mondat tehát helyesen: *Az üstöket vegyétek le a tűzről!*

76. o.: *tōrrām ǝḷnam ḷēḷḷḷ: ḥāḡilḷāḷ ḡpīḷḷḷnāt ǝḷkà wḷḷḷḷot. tōrrām pòttāḡ iǝḡ.* 'Gott schaut nach unten. Die Nichten mit ihren älteren Schwestern leben zusammen. Es [wörtl. der Himmel] fing an zu frieren'. Az osztják mesélő nem mindig ügyel arra, hogy kitegye az alanyt, ha az változott az előző mondathoz képest. Ez téveszthette meg a fordítót. Mivel a 'húg, néne' szavak nemcsak édes testvéreket, hanem az összes apai ágon való nőunokatestvért jelentik, itt a férfiak együttéléséről van szó az azonos nemzetségbe tartozó nőrokonakkal, ami a hanti házassági szokások szerint vérfertőzés. A harmadik mondatban pedig nem a *pāt*- 'fagy' igével van dolgunk (PD 1885, KT 770a), hanem a *pīt*- 'haragszik' igével (PD 1891, KT 773b). Ezért a helyes fordítás: *Az Isten lenézett. [Az emberek] húgaikkal, néneikkel élnek együtt. Az Isten megharagudott.* Ezután következik a három csapás leírása, mellyel az Isten elpusztította a bűnös embereket.

1901. május 30-án Paasonen abbahagyta a munkát és felült az Obon induló első hajóra, hogy mielőbb Finnországba érhessen. Nem pánikszerűen hagyta el a várost: az indulás napján még feljegyzett egy mesét. A gyors elhatározás oka az volt, hogy hírt kapott a Helsinki Egyetemen megürülő finnugor professzori állásról, és személyesen akarta beadni pályázatát. Az állást megkapta, de csak hosszas huzavona után, 1904-ben. A kései utód nem tud szabadulni a gondolatától, hogy mennyivel fontosabb lett volna alaposan leírnia a szurguti osztják nyelvjárást. Sőt, tudjuk, hogy Paasonen tervei között szerepelt a Szurgut környéki obi osztjások felkeresése is⁴ – ők azóta már nyomtalanul eltűntek. De nem okolhatjuk Paasonent – sem ő, sem más nem tudhatta akkor, hogy soha vissza

⁴ Kuinka kauvan työskentelyni Jugan'in murteen alalla tulee kestämään, on vaikea edeltäpäin tarkoin määrätä, paljon riippuu tietysti siitä, minkä verran tekstejä tahtoo ja voi saada kerätyksi. Sekä Jugan'in ostjakeilta että Ob'in varrella asuvilta ostjakeilta näyttää folklorea olevan runsaasti saatavissa. Osotteeksi sen rikkaudesta mainittakoon että karhunpeijaisissa, joita viime tammikuussa vietettiin eräässä 25 virstan päässä Surgut'ista länteen päin sijaitsevassa pikku kylässä ja joissa minäkin eräänä iltana olin läsnä, useampana päivänä peräkkäin esitettiin noin kahdeksatta sataa laulunäytelmää enimmäkseen leikillisistä tai pilkallisista kuvauksista metsästys- ja kalastusseikailuista, samantapaisia kuin ne, joita Ahlqvist kirjassaan „Unter Wogulen und Ostjaken” kertoo nähneensä pohjoisilla vogueleilla. (JSFOu XXI/5: 17) [Meddig tart a jugani nyelvjárással való foglalkozásom, előre nehéz meghatározni, természetesen sok függ attól, hogy mennyi szöveget akar és tud gyűjteni az ember. Úgy tűnik, hogy mind a Jugan mentén, mind a Szurgut közelében az Ob partján élő osztjásoknak gazdag a folklórincük. Csak megemlítem, hogy azon a medveünnepen, amit az elmúlt januárban tartottak egy Szurguttól 25 versznyiire nyugatra lévő kis faluban, és amelyen egy este én is részt vettem, több napon át több mint hétszáz énekes színjátékot mutattak be, főként halász- és vadászalandok tréfás vagy gúnyos ábrázolásait, hasonlókat, mint amit Ahlqvist is látott az északi voguloknál, amint arról az „Unter Wogulen und Ostjaken” című művében beszámolt.]

nem térő lehetőséget hagyott kihasználatlanul. Csak örülhetünk, hogy legalább négy rövid mese segít megismerni a száz évvel ezelőtti szurguti osztják nyelvet – s köszönjük Vértes Editnek, hogy kiadta a szövegeket.

Csepregi Márta

Irodalom, rövidítések

- Castrén, Mathias Alexander (1849), Versuch einer ostjakischen Sprachlehre nebst kurzem Wörterverzeichnis. St. Petersburg.
- Csepregi Márta (1998), Szurguti osztják chrestomathia. SUA Supplementum 6.
- Csepregi Márta (2000), Jankó János osztják szójegyzéke. In: Jankó János (2000): Utazás Osztyájköldre. Series Historica Ethnographiae 11. Néprajzi Múzeum, Budapest. 375–391.
- Hajdú Péter – Mikola Tibor (1992), Heikki Paasonen osztjájköldi levelei Otto Donnerhez. In: Hajdú Péter (szerk.), Zsirai Miklós emlékkönyv. UT 5: 129–181.
- Honti László (1978), Tromagani osztják szövegek. NyK 80: 127–139.
- Honti László (1982), Geschichte des obugrischen Vokalismus der ersten Silbe. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Honti László (1984), Chrestomathia Ostiaca. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Honti László – Rusvai Julianna (1977), Pimi osztják szövegek. NyK 79: 223–232.
- Jankó János (2000), Utazás Osztyájköldre. Bevezetővel ellátta, szövegét gondozta ifj. Kodolányi János. Series Historica Ethnographiae 11. Néprajzi Múzeum, Budapest.
- KT = Karjalainen – Toivonen 1948.
- Karjalainen, Kustaa Fredrik (1904), Zur ostjakischen Lautgeschichte. MSFOu 23.
- Karjalainen, Kustaa Fredrik – Toivonen, Yrjö Henrik (1948), Ostjakisches Wörterbuch. LSFU X/1–2.
- Karjalainen, Kustaa Fredrik – Vértes, Edith (1964), Grammatikalische Aufzeichnungen aus ostjakischen Mundarten. MSFOu 128.
- OA = Steinitz 1975–1989.
- OL = Karjalainen 1904.
- OstjVok = Steinitz 1950.
- PD = Paasonen – Donner 1926.
- Paasonen, Heikki (1903), Matkakertomuksia vuosilta 1900–1902. JSFOu 21/5: 13–22.
- Paasonen, Heikki – Donner, Kai (1926), Ostjakisches Wörterbuch nach den Dialekten an der Konda und am Jugan. LSFU II.
- Paasonen, Heikki – Vértes, Edith (1963), Ostjakische grammatikalische Aufzeichnungen nach den Dialekten an der Konda und am Jugan. JSFOu 66.
- Pápai Károly – Munkácsi Bernát (1896), Déli osztják szójegyzék. NyK 26: 9–66.
- Sirelius, Uno Taavi – Schellbach, Ingrid (1983), Reise zu den Ostjaken. Travaux ethnographiques de la Société Finno-Ougrienne 11. Helsinki.

-
- Steinitz, Wolfgang (1950), *Geschichte des ostjakischen Vokalismus*. Akademie Verlag, Berlin.
- Steinitz, Wolfgang (1975–1989), *Ostjakologische Arbeiten I–IV*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Vértes Edit (1999), Az osztják magánhangzó-illeszkedés felbomlásához. *MNyj* 36: 129–142.

Folyóiratunkban gyakran használt rövidítések

- AASF** = Annales Academiae Scientiarum Fennicae. Helsinki.
- ACUT** = Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis. Tartu.
- ÁKE** = Munkácsi Bernát, Árja és kaukázusi elemek a finn-magyar nyelvekben Budapest, 1901.
- AkÉrt** = Akadémiai Értesítő. Budapest.
- ALH** = Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae / Acta Linguistica Hungarica. Budapest.
- ÁNyT** = Általános Nyelvészeti Tanulmányok. Budapest.
- AOH** = Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapest.
- CIFU** = Congressus Internationalis Fenno-Ugristarum Budapest. 1963.
- CIFU II.** = Congressus Secundus Internationalis Fenno-Ugristarum I–II. Helsinki. 1968.
- CIFU III.** = Congressus Tertius Internationalis Fenno-Ugristarum I. Tallinn. 1973.
- CIFU IV.** = Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum I–III. Budapest. 1978–1981.
- CIFU V.** = Congressus Quintus Internationalis Fenno-Ugristarum I–VIII. Turku. 1980–1981.
- CIFU V.** = Congressus Quintus Internationalis Fenno-Ugristarum I–VIII. Turku. 1980–1981.
- CIFU VI.** = Материалы IV. международного конгресса финно-угроведов. I–II. Наука, Москва. 1989–1990.
- CIFU VII.** = Congressus Septimus Internationalis Fenno-Ugristarum I–7. Debrecen. 1990.
- CIFU VIII.** = Congressus Octavus Internationalis Fenno-Ugristarum I–VIII. Jyväskylä. 1995.
- CIFU IX.** = Congressus Nonus Internationalis Fenno-Ugristarum I–VIII. Tartu. 2000–2001.
- CT** = Castrenianumin toimitteita. Helsinki.
- DEWOS** = Steinitz, Wolfgang, Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache. Berlin. 1966–1993.
- EEW** = Mägiste, Julius, Estnisches Etymologisches Wörterbuch I–XII. Helsinki. 1982–1983.
- ÉFOu** = Études Finno-Ougriennes. (Paris / Paris – Budapest) Paris.
- EK** = Eesti Keel. Tartu.
- EPhK** = Egyetemes Philologiai Közlöny. Budapest.
- Ethn** = Ethnographia. Budapest.
- EWUng** = Benkő, Loránd (Hrsg.), Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–III. Budapest. 1993–1997.
- FU** = Fenno-Ugristica. Tartu.
- FUD** = Folia Uralica Debreceniensis. Debrecen.
- FUF** = Finnisch-Ugrische Forschungen. Helsinki.
- FUM** = Finnisch-Ugrische Mitteilungen. Hamburg.
- FUV** = Collinder, Björn, Fenno-Ugric Vocabulary. An etymological Dictionary of the Uralic Languages. Stockholm. 1955. Second Revised Edition. Hamburg. 1977.

- IF** = Indogermanische Forschungen.
(Straßburg / Berlin – Leipzig / Berlin) Berlin – New York.
- IJAL** = International Journal of American Linguistics. Chicago Ill.
- IJSL** = International Journal of the Sociology of Language. Hága.
- IRAL** = International Review of Applied Linguistics in Language Teaching. Heidelberg.
- J. Child Lang** = Journal of Child Language. Cambridge.
- JoL** = Journal of Linguistics. Cambridge – London.
- JPhon** = Journal of Phonetics. London.
- JPragm** = Journal of Pragmatics. Amszterdam.
- JSFOu** = Journal de la Société Finno-ougrienne. Helsinki.
- KK** = Keel ja Kirjandus. Tallinn.
- KSz** = Keleti Szemle. Budapest.
- Lg** = Language. Baltimore MD.
- Lg&Ps** = Language and Speech. Hampton Hill.
- LI** = Linguistic Inquiry. Cambridge MA.
- LSFU** = Lexica Societatis Fenno-Ugricae. Helsinki.
- LU** = Linguistica Uralica. Tallinn.
- MNy** = Magyar Nyelv. Budapest.
- MNyj** = Magyar Nyelvjárások. Debrecen.
- MNyTK** = A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai. Budapest.
- MSFOu** = Mémoires de la Société Finno-ougrienne. Helsinki.
- MSzFE** = Lakó György – Rédei Károly (szerk.), A magyar szókészlet finnugor elemei I–III. Budapest. 1967–1978.
- M&Lg** = Journal of Memory and Language. New York NY.
- NéNy** = Néprajz és Nyelvtudomány. Szeged.
- NLLT** = Natural Language and Linguistic Theory. Dordrecht.
- NyIOK** = Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei. Budapest.
- NyudÉrt** = Nyelvtudományi Értekezések. Budapest.
- NyK** = Nyelvtudományi Közlemények. Budapest.
- Nyr** = Magyar Nyelvőr. Budapest.
- SF** = Studia Fennica. Helsinki.
- SFU** = Советское финно-угро-ведение. Tallinn.
- SKES** = Toivonen, Y. H. et al. (toim.), Suomen kielen etymologinen sanakirja I–VII. Helsinki. 1955–1981.
- SKST** = Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia. Helsinki.
- SSA** = Itkonen, Erkki – Kulonen, Ulla-Maija (toim.), Suomen sanojen alkuperä I–III. Helsinki. 1992–2000.
- SUA** = Studia Uralo-Altaica. Szeged.
- TESz** = Benkő Loránd (szerk.), A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–IV. Budapest. 1967–1984.
- TL** = Tietolipas. Helsinki.
- UAJb** = Ural-Altaische Jahrbücher. Berlin.
- UAJb NF** = Ural-Altaische Jahrbücher. Neue Folge. Wiesbaden.
- UAS** = Uralic and Altaic Series. Bloomington – The Hague.
- UEW** = Rédei, Károly (Hrsg.), Uralisches Etymologisches Wörterbuch I–III. Budapest – Wiesbaden. 1988–1991.
- UJb** = Ungarische Jahrbücher. Berlin – Leipzig.
- ÚMTSz** = B. Lőrinczy Éva (szerk.), Új magyar tájszótár I–III. Budapest. 1979–1992.

UT = Urálistikai Tanulmányok.

Budapest.

UUA = Uppsala Universitets Årsskrift.

Uppsala.

Vir = Virittäjä. Helsinki.

VJa/ВЯ = Вопросы языкознания.

Москва.

VSUA = Veröffentlichungen der

Societas Uralo-Altaica.

Wiesbaden.

A 100. KÖTET SZERZŐI

Agyagási Klára	DTE BTK Szláv Tanszék
Bakró-Nagy Marianne	MTA Nyelvtudományi Intézet,
	SzTE BTK, Finnugor Tanszék
Bánréti Zoltán	MTA Nyelvtudományi Intézet
Bereczki Gábor	ELTE BTK, Finnugor Tanszék
Berta Árpád	SzTE BTK, Altajisztika Tanszék
Csepregi Márta	ELTE BTK, Finnugor Tanszék
Csúcs Sándor	MTA Nyelvtudományi Intézet
	PPKE BTK, Finnugor Tanszék
Dugántsy Mária	Uppsalai Egyetem
Fejes László	ELTE BTK, Uralisztika Nyelvészeti Doktori
	Iskola
Gheno, Danilo	Padovai Egyetem, Nyelvészeti Tanszék
Helimski, Eugene	Hamburgi Egyetem, Finnugor Tanszék
Honti László	MTA Nyelvtudományi Intézet,
	Udinei Egyetem, Nyelvtudományi és Klasszika
	Filológiai Tanszék
Kiefer Ferenc	MTA Nyelvtudományi Intézet
Körtvély Erika	SzTE BTK, Finnugor Tanszék
Ladányi Mária	ELTE BTK, Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék
A. Molnár Ferenc	DE Magyar Nyelvészeti Tanszék
Pusztay János	BDTF Uralisztikai Tanszék
Rédei Károly	Bécsi Egyetem, Finnugor Intézet
	MTA Nyelvtudományi Intézet
Róna-Tas András	MTA, Budapest
Saarinén, Sirkka	Turkui Egyetem, Finnugor Tanszék
Sauer, Gert	Berlin
Simonsics Péter	Babes-Bolyai Egyetem, Kolozsvár
Sipos Mária	MTA Nyelvtudományi Intézet
Sipőcz Katalin	SzTE BTK, Finnugor Tanszék
Szeverényi Sándor	MTA Nyelvtudományi Intézet
Szj Enikő	ELTE BTK, Finnugor Tanszék
Tamás Ildikó	MTA Nyelvtudományi Intézet

Tervonen, Viljo
Várnai Zsuzsa
Wagner-Nagy Beáta
Zaicz Gábor

Espoo
MTA Nyelvtudományi Intézet
MTA Nyelvtudományi Intézet
PPKE BTK, Finnugor Tanszék

A szerzők elérhetőségéről a szerkesztőségben és/vagy az nyk@nytud.hu villanypostacímen lehet érdeklődni.

A Nyelvtudományi Közlemények lapgazdája 1990-től a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. Mivel az Intézet a terjesztést is magára vállalta, a folyóirat a szerkesztőség címén:

MTA Nyelvtudományi Intézete 1068 Budapest, Benczúr u. 33 / 1398 Budapest Pf. 701/518
rendelhető és vásárolható meg. Számlaszám: MNB 232-90173-1738

Egy kötet ára: 750 Ft (+ ÁFA), előfizetőknek 600 Ft (+ ÁFA), illetőleg egyedi példány külföldre küldve 30 euro, külföldi előfizetőknek 1-1 példány ára 25 euro.

From 1990 on, Nyelvtudományi Közlemények is going to be published by the Research Institute for Linguistics of the Hungarian Academy of Sciences. It will also be circulated by the institute; it can be ordered and bought at the following address:

MTA Nyelvtudományi Intézete 1068 Budapest, Benczúr u. 33 / 1398 Budapest Pf. 701/518.

Bank account number at Magyar Nemzeti Bank (Hungarian National Bank) 232-90173-1738. A single volume costs 30 Euro (in case of subscription 25 Euro).

Készült a Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának támogatásával
a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében

Felelős kiadó: Kenesei István
ISSN 0029-6791
Nyomta az Akaprint Nyomdaipari Kft.
Felelős vezető: Freier László

Szerzőink figyelmébe

A Nyelvtudományi Közlemények az uráli, altajisztikai, indogermanisztikai stúdiumok, az általános nyelvészet (nyelvelmélet, nyelvfilozófia, pszicho- és szociolingvisztika, nyelvtipológia, arealógia) és a fonológia-fonetika területéről közöl cikkeket, tanulmányokat, ismertetéseket magyar nyelven, de indokolt esetben idegen (angol, francia, német, orosz) nyelven is. Szerzőinktől az alábbiakat kérjük:

A magyar nyelvű tanulmányokhoz mellékeljenek angol nyelvű összefoglalót (ez tartalmazza a cikk címét is), az idegen nyelvűekhez pedig magyar nyelvűt. Az összefoglaló terjedelme maximum 1000 karakter lehet.

A kéziratokat **szerkesztetlen** fájlként fogadjuk el lemezen, amelyhez 1 példányban kérjük mellékelni a kinyomtatott szerkesztett változatot. A mágneslemezen lehetőleg a Word szövegszerkesztő dokumentumállományát (.doc) és a szöveg RTF formátumban (.rtf) mentett változatát kérjük. Amennyiben az általánostól eltérő, speciális karakterek (pl. cirill, mellékjeles, nyelvtörténeti szövegekben használt betűk) is vannak a szövegben, az ezeket tartalmazó ttf állomány(oka)t is kérjük. A cikkeket mágneslemez helyett villanypostán (csatolt állományként) is fogadjuk az **nyk@nytud.hu** címen.

Hivatkozások. A szövegbeli hivatkozás a szerzők vezetéknevét tartalmazza zárójelbe tett évszámmal vagy évszámmal és oldalszámmal, pl. „Hajdú (1966: 35) szerint”. Ha egy szerzőnek több, azonos évben megjelent művére hivatkozunk, ezeket az ábécé betűivel különböztessük meg egymástól, pl. „Korhonen (1981a, 1981b)”.

Kiemelések. A nyelvi adatokat írjuk *dőlt betűvel*. A dőlt betűs szavakhoz tapadó központosági jelek maguk is *dőljenek!* Az értelmi kiemelések **r i t k í t á s a l** jelölendők.

A cikk végén **Irodalom** cím alatt adjuk meg az említett művek adatait az alábbi példa szerint. A szerzők neve után írjuk a megjelenés évét zárójelben. A címetek vessző előzze meg, és pont zárja le. A kiadó nevét és a kiadás helyét vessző különítse el egymástól. A szerzők felsorolásában a dolgozat nyelve szerinti ábécérendet, egyazon szerző művei között pedig az időrendet kövessük. A cirill betűs helyesírást alkalmazó nyelveken írt műveket az eredeti írásmód szerint tüntetjük fel az irodalomjegyzékben; a szerző nevét latin betűs átírásban, utána []-ben az eredeti írásmód szerint is közöljük.

Példák:

Hajdú Péter (1966), Bevezetés az uráli nyelvtudományba. Tankönyvkiadó, Budapest.

Korhonen, Mikko (1981a), Johdatus lapin kielen historiaan. SKST 370. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.

Korhonen, Mikko (1981b), Suomi ja unkari sukulaiskielinä: yhtäläisyyksiä ja eroja. In: Márk Tamás – Suihkonen, Pirkko (toim.), Folia Hungarica I. Castrenianumin toimitteita 21. Helsinki. 47–57.

Mikola Tibor (1965), A -i tárgyrag eredetéhez. NytudÉrt 46: 57–62.

Rédei Károly (1992–1993), Az uráli/finnugor névszóragozás történetéből. A koaffixumok szerepe a névszóragozás kialakulásában. NyK 93: 79–94.

Serebrennikov, B. A. [Серебренников, Б. А.] (1974), Вероятностные обоснования в компаративистике. Москва.

Ára: 840 Ft (előfizetőknek: 672 Ft)